

KÁDÁRIZMUS
áterszek

ÉVKÖNYV XVII. 2010

ÉVKÖNYV XVII. 2010

KÁDÁRIZMUS
áterszek

szerkesztette

KOZÁK GYULA

BUDAPEST, 2010
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY

A kötet megjelenését a Nagy Imre Alapítvány támogatta

Szerkesztette

KOZÁK GYULA

2010 © CSEH GERGŐ BENDEGÚZ • GERMUSKA PÁL • GYŐRI LÁSZLÓ • KENEDI JÁNOS
KOZÁK GYULA • KÖRÖSI ZSUZSANNA • LÉNÁRT ANDRÁS • NEUBURG PÁL
PALASIK MÁRIA • RAINER M. JÁNOS • SÁRKÖZY RÉKA • SOMLAI KATALIN
STANDEISKY ÉVA • TOPITS JUDIT • UNGVÁRY KRISZTIÁN

2010 © 1956-os Intézet

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

Felelős kiadó az 1956-os Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés

Reálszisztéma Nyomda Zrt.

Felelős vezető Vágó Magdolna vezérigazgató

ISSN 1216-7851

RAINER M. JÁNOS	
Előszó	7
UNGVÁRY KRISZTIÁN	
A belügy és a válságjelenségek	13
CSEH GERGŐ BENDEGÚZ–KENEDI JÁNOS–PALASIK MÁRIA	
A hálózati személy szerepe és rendeltetése	63
a diktatúra útvonalán	
<i>A Kádár-korszak egyik kirakatpere:</i>	
<i>a párt irányelveitől a sajtó propagandájáig</i>	
KŐRÖSI ZSUZSANNA	
Kőrösi József és az ő <i>Valósága</i>	117
LÉNÁRT ANDRÁS	
Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár	154
GERMUSKA PÁL	
„Zápor, zivatar, jégeső”	185
<i>Adalékok a csernobili katasztrófa magyarországi kezelésének</i>	
<i>történetéhez</i>	
NEUBURG PÁL	
A külügy, a belügy, a Hevesi, a nyugati	221
hírszerzés meg én	

- SOMLAI KATALIN
241 „Kiutazása érdekünkben áll”
A Nyugatra utazó ösztöndíjasok és a hírszerzés kapcsolatai a Kádár-korszakban
- STANDEISKY ÉVA
263 Az én hatvannyolcam
- KOZÁK GYULA
275 Lelet
- SÁRKÖZY RÉKA
303 A befejezetlen múlt filmjei
Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig
- TOPITS JUDIT
336 A határok tágítása a Kádár-korszakban
Filmográfia, 1987–2010
- GYÓRI LÁSZLÓ
365 Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája
2009. július 1.–2010. június 30.

ELŐSZÓ

Tizenhetedik alkalommal jelenik meg az 1956-os Intézet *Évkönyve* – és több mint húsz éve, hogy elkezdjük tervezni: milyen lesz az, ha majd együtt dolgozunk egy intézetben. 1989–90 fordulóján sokat beszélgettünk arról, milyen könyveket, s mennyit kell majd kiadnunk – hiányzó lapokat kitöltőket, elmondatlan történeteket tartalmazókat; könyveket, amelyeket addig a határon csempészték át, amelyeket mások, kiváltságosok és szerencsések is csak könyvtárak zárt osztályairól kaphattak meg; könyveket, amelyek új szempontokból beszélnek el 1956 történetét, meg azt, ami megelőzte, és ami utána következett. Sok-sok terv körvonalazódott akkor, a kezdet kezdetén: monográfiáké, forráskiadványoké, tanulmányköteteké, kézikönyveké. *Litván György*, alapító igazgatónk az első között javasolta az évkönyv kiadását. Úgy érvelt, hogy folyóirat indítására nincs elegendő erőnk, de olyan fórumra szükség van, amely mintegy kísérleti terepként szolgál az intézet munkatársai számára, megjelentethetők benne hosszabb kutatások részeredményei, és arra is alkalmas, hogy bevonva a hasonló területen tevékenykedő kollégákat, velük közvetlen gondolatcserét folytassunk.

1992-ben meg is jelent az Intézet első *Évkönyve*. Kiadványaink sorában nem ez volt az első, de benne volt az első hatban. Visszatekintve talán kijelenthetjük, hogy betöltötte azt a funkciót, amelyet Litván György szánt neki. Az első években az *Évkönyv*ben jelentek meg elsőként azok a nagy témák, amelyek 1996-ig jórészt a forradalom történetéhez kapcsolódtak: 1956 nemzetközi környezete, s benne az újonnan hozzáférhetővé vált – elsősorban szovjet (továbbá angol, amerikai és más) – dokumentumok; a vidéki forradalmi események első krónikái, a fegyveres csoportok történetei, az ötvenhatos politikai emigráció. Ezt a periódust az 1996/1997-es, ötödik *Évkönyv* zárta, az Intézet addigi legfontosabb nemzetközi konferenciájának teljes anyagával. A forradalom 40. évfordulóján Budapesten gyűlt össze a nemzetközi jelenkortörténet-írás, kivált a hidegháború, a nemzetközi kapcsolatok szakértői-

nek színe-java, s folytatott emlékezetes vitát egyebek között az akkoriban előkerült – s elsőként magyarul megjelent – *Malin-feljegyzésekről*, a szovjet pártelnökség 1956 október–novemberi vitáinak értelmezéséről.¹

A következő évtizedben megint csak az *Évkönyv* adott helyet elsőként új, nagy témáink majd mindegyikének. Így a hazai állambiztonsági iratok feldolgozásának és elemzésének, a 2001-ben indult *Hatvanas évek Magyarországon* című kutatási program első eredményeinek, résztanulmányainak. Itt jelentek meg tanulmánnyá bővítve legfontosabb rendezvényeink előadásai: az 1997-es Sztálin-workshopé, a 2001-es konferenciáé az 1956-os forradalom emlékezetéről, a 2005-ben tartott *Magyarország 1945-ben – a demokrácia reménye* című tanácskozása, s végül a forradalom fél évszázados évfordulóján, 2006 szeptemberében tartott *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országokban* című nemzetközi konferenciáé.²

Az utóbbi három évben az *Évkönyv* súlypontját a magunk között csak *Kádárizmus-projekt*nek nevezett közös intézeti kutatás eredményei képezték. Ahogy két éve a *Közelítések a kádárizmushoz* című kötetünk bevezetőjében írtuk, a munka első fázisában „arra jutottunk, hogy az 1956, vagy inkább 1962–63 utáni Magyarország semmiféle lényeges szerkezeti különbséget nem mutat a többi posztisztálini országhoz képest – sőt inkább a hasonlóságok a szembeötlők. A közbeszédben gyakorta emlegetett *Kádár-rendszer* tudományosan aligha meghatározható fogalom. Amitől Kádár Magyarországa más volt, az

részben a magyar társadalom és a magyar politikai elit eltérő történelmi tapasztalataiból adódó közérzet és helyzetérzékelés. Eltért továbbá gyakorlatok, intézkedések, döntések olyan sorozatában, amelyet a posztisztálini struktúrák sajátosan magyar *üzemeltetésének* nevezhetünk; kádári politikának, kádárizmusnak esetleg, de rendszernek nem. Mindenesetre úgy döntöttünk, hogy a következő években különféle mélységekbe hatoló mélyfúrásokkal ennek a politikának alakulásával, jellemzőivel, hatásaival foglalkozunk.”³ E mélyfúrások – jobbára mikrotörténeti esettanulmányok – első darabjait közölte tavalyi *Évkönyvünk*.⁴

1 *Évkönyv V. 1996/1997.* Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában című konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rendezte Bak János. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

2 Rainer M. János–Somlai Katalin (szerk.): *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országokban.* (Évkönyv XIV. 2006/2007). Budapest, 2007, 1956-os Intézet.

3 [Germuska Pál–Rainer M. János:] Szerkesztői előszó. In uők (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz.* (Évkönyv XV. 2008). Budapest, 2008, 1956-os Intézet, 8.

4 Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások.* (Évkönyv XVI. 2009). Budapest, 2009, 1956-os Intézet.

Egy évvel ezelőtt az idei *Évkönyv* szerkesztője, Kozák Gyula speciális tematikát javasolt. Ahelyett, hogy egyszerűen a folyamatban lévő kutatások újabb eredményeit közölné – s így az Intézetben szokásos módon örökítené meg kísérletezéseinket, útkeresésünk pillanatnyi állapotát, kapjon az *Évkönyv* a kutatáson belül is sajátos profilt, mondotta Kozák, szóljon a kádárizmus politikai és társadalmi gyakorlatának különleges terepéről, a *határokról*. Arra gondolt, hogy a hatvanas évek eleje óta a magyarországi politikai és társadalmi szereplők mozgás- és játéktere határozottan bővült. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott cselekvés határait nemcsak a kényszer eszközeivel operáló hatalmi gépezet jelöli ki, hanem a bürokratikus apparátus is, a maga finomabb technikáival. Bár a klasszikus rendszer terrorgépezetének működése soha nem volt pontosan kiszámítható, az alsóbb szinteken megfogalmazott – vagy éppen megfogalmazatlan, ambivalens – határok még kevésbé voltak pontosan érzékelhetőek. A határok és az *áteszesek* fogalma mindkét oldalról értelmet nyer. Nem csupán az uralmi rendszer hatol be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalmat működtető szervezetek szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhető és gyakran erős hatással volt az elitre. Egyes politikai erő képviselő társadalmi szereplők érdekérvényesítése útjában sokkal kevésbé áthatolhatatlanok az akadályok – amelyek természetesen számukra is kétségtelenül tovább léteznek. A kritikai jelzések egy része azonban átjut a határon felállított szűrő- és zavarórendszereken – befogadásuk és feldolgozásuk persze más kérdés, maguk is bizonyos határok között valósulnak meg, ha egyáltalán.

A jelenség absztrakt leírása a posztsztálini szovjet fejlődésről szóló irodalom egyik alaptétele. A totalitárius elméleti paradigmát bíráló tudósok sorra mutattak rá, hogy az ötvenes évek közepe-vége után a szovjet típusú rendszer megváltozott.⁵ Mindenekelőtt csillapult a terror, kisebb lett az ideológia szerepe, stabilizálódott az elit, csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralmi szisztéma a bürokratikus normalizálódás fázisába került. Hogy ez azért történt-e, mert az utópisztikus célokat (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) felváltották, kiszorították a *modernizáció* aktuális feladatai,⁶ vagy azért, mert az uralomra került káderelit saját ha-

5 Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism: essays in historical interpretation*. New Brunswick NJ, 1999, Transactions Publications; Johnson, Chalmers (ed.): *Change in Communist Systems*. Stanford, 1970, Stanford University Press.

6 Lásd Lowenthal, Richard: *Development vs Utopia in Communist Policy*. In Johnson, Chalmers (ed.): *Change in Communist Systems*. Stanford, 1970, Stanford University Press, 33–116.

talma megtartására kívánt berendezkedni,⁷ témánk szempontjából közömbös. Seweryn Bialer a változások egyik fő tendenciájának azt tartotta, hogy a tömegterror megszűntét követően a nagyobb elit- és bürokratikus csoportok között kifejlődhetett egy komplex és regulált alkurendszer, egy kompromisszumra épülő döntéshozatali folyamat, amely a szervezeti és funkcionális vonalakat átmetszi. Így a szovjet rendszer belpolitikája mindinkább „válaszol” a fontosabb társadalmi csoportok törekvéseire, valamint a feltételezett (de nem artikulált) népi nyomásra.⁸ Bialer persze nem feledkezett meg arról, hogy a hagyományos autoriter politika funkcióihoz illeszkedő rendőrállam azért fennmaradt.

A posztsztálinizmus magyarországi változatáról készült releváns leírások is különleges fontosságot tulajdonítottak ennek a jelenségnek. Kemény István a hetvenes évek végén – már emigrációban – a *megegyezést* nem a struktúrák, hanem a társadalom oldaláról közelítette meg.⁹ A kádárizmus szerinte nem más, mint három kompromisszum: a szovjet és magyar vezetők kompromisszuma; a magyar vezetés és a magyar társadalom egyes csoportjai közötti megegyezés; valamint a vezetés és a pártapparátus három csoportja – az aktív kádáristák, a passzívak és az aktív (többségi) rákosisták – közötti kompromisszum. Lehetővé teszi, hogy a vezetés és a társadalom között folytatódjon

valamelyes beszélgetés, de ez is, mint a megegyezés megannyi más vonatkozása, szabályozatlan, „láthatatlan”.

Hasonlóan vélekedett pár évvel későbbi esszéjében Kende Péter is, aki egyenesen *kádári közmegegyezésről* beszélt.¹⁰ Kiindulópontja a magyar társadalom 1956-ban elszenvedett megsemmisítő veresége, amelyet követően az engedmények sorozatát nyújtó konszolidáció nem remélt ajándéknak tűnt. „Általánosságban elmondhatjuk, hogy a »kádárizmust« más kommunista praxisoktól törekvéseinek józan szerezénysége különbözteti meg, a nem csupán szavakban hangoztatott realizmus; ebből fakad a *valóságos nép kívánságaival szembeni készség* és a (marxista-leninista) elmélet hajlékonyabb kezelé-

7 Ezek a magyarázatok egészen Lev Davidovics Trockij *Az elárult forradalom* és Milovan Gyilas 1956-ban megjelent *Az új osztály* című munkáira vezethetők vissza.

8 Bialer, Seweryn: *Stalin's Successors. Leadership, Stability, and Change in the Soviet Union*. Cambridge, 1980, Cambridge University Press. 10–52.

9 Kemény István: *Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon?* Párizs, 1978. /Magyar Füzetek I./, 21–46.

10 Kende Péter: Az engedményektől az érdekegyeztetésig. A kádári konszolidációról. In uő: *A párizsi toronyból*. Budapest, 1991, Cserépfalvi, 79–95. (Eredetileg 1983-ban jelent meg egy francia tanulmánykötetben, az *1956 utáni normalizáció Magyarországon* címmel.)

se.”¹¹ Az engedmények sorában említette Kende a szakemberek, egyáltalán a szakértelem jelentőségének elismerését, megnövekedett szerepét a káderpolitikában, a Nyugat felé való nyitást (amely a Nyugat *élérhetőségét* is jelentette) és a szellemi alkotás (nem határtalan, mégis valóságosan létező) szabadságait.

1985-ben a monori ellenzéki találkozón előadást tartó Szabó Miklós élesen megkülönböztette a kompromisszumot a kapitulációtól – szerinte 1956 után a magyar társadalom kapitulált, minden feladott, legalábbis politikai tekintetben.¹² A hatalom elégséges lojalitásnak fogadta el a semlegességet, a közönyt, tehát nem kényszerítette az embereket aktív és állandó azonosulásra. Ez volt a kádári konszolidáció nagy találmánya, sikerének titka. A közömbösítést, a semlegesítést követte a magánélet politikától háborítatlan szféráinak latens kijelölése, amit Szabó Miklós privatizálásnak nevezett. Előnyös oldalai mellett rámutatott hátrányaira is: az értékes közösségek pusztulására vagy legalábbis eróziójára, valamint a formális szervezetektől való idegenkedésre. „Privát stratégiák” – jellemezte a Kádár-kor társadalmi átalakulását, hozzátéve, hogy az értelmiségnek adott nagyobb szabadság – egyebek között a bírálat bizonyos fokú szabadsága – sem volt más, mint „pacifikáló és neutralizáló rétegpolitika”.¹³

A jelen *Évkönyv* tanulmányai ezen a nehezen belátható, ingoványos terepen próbálnak körülnézni – hatalom és társadalom, azon belül is jobbára az értelmiség érintkezésének határterületein. Immár szokásosan: szinte minden egyes szerző eltérő módszerekkel, az elemző szerepét olykor az önelemzésre cserélve; más-más időmetszetben, ám – végső fokon – ugyanabban a fogalomkörben. A szerkesztő elképzeléseit nyilván nem sikerült minden vonatkozásban koherens műegész formájában megvalósítani. Ez az *Évkönyv* – hasonlóan az előző kettőhöz – kísérletező kedvvel íródott, (egyelőre) befejezetlen történeteket tartalmaz, kérdéseire nem mindig kínál válaszokat.

Az *Évkönyv* saját (kis) történetének, illetve a kádárizmus elméleti kereteinek – s benne hangsúlyosan Kemény István, Kende Péter és Szabó Miklós gondolatainak – felvázolása ezúttal nem csupán a felvezetést szolgálta. Kísérleteink során mindig végig gondoljuk a kutatás eddigi folyamatát – és közben megpróbáljuk újraértelmezni magunkat a legközelebbi jövőben. Ezt

11 Uo. 86. Kiemelés – R. M. J.

12 Szabó Miklós: Még néhány szó a magyar önépítésről. In Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Budapest, 2005, 1956-os Intézet, 43–47.

13 Szabó az évezredfordulón ezt még nagyobb hangsúllyal fejtette ki, lásd uő: A klasszikus kádárizmus 1960–1968. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrebajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001, Rubicon-Aquila, 78–84.

a töprengést szemlélteti a mostani *Évkönyv*: a mi kutatóműhelyünk töprengését a kísérlet munkaasztala előtt.

Van min töprengenünk, ezúttal több értelemben is.

Az 1956-os Intézet, a műhely, a magyar demokratikus rendszerváltással egyidős, a kádárista tudományossággal szemben szerveződött. A kádárizmus ellenzékében keresendők szerves előzményei is: a forradalom eltírása után Brüsszelben működő Nagy Imre Intézet és a nyolcvanas évek elején létrejött, 1956 és a XX. század emlékezetét gyűjtő Oral History Archívum. Tágabb értelemben pedig, úgy érezzük, örökösei voltunk és vagyunk a nyugati magyar demokratikus emigráció és a hazai demokratikus ellenzék múlt- és igazságkeresésének. Húsz éven át arra törekedtünk, amire elődeink – és úgy tudtuk, hogy munkánkat, eredményeinket, vállalt értékeinket és küldetésünket visszaigazolta, elismerte az immár szabad magyar szellemi élet. A demokratikus Magyar Köztársaság – így hittük – ezért részesített rendszeres anyagi támogatásban bennünket, bárki volt is a kormány feje. A sor Antall Józseffel, a forradalom résztvevőjével kezdődött, s Bajnai Gordonnal végződik, aki tizenkét évvel 1956 után született. Való igaz, akadt egy négyéves periódus (1998–2002), amikor az első Orbán-kormány megszüntette támogatásunkat – ám ezen túl nem vonta kétségbe az 1956-os Intézet létjogosultságát.

E sorok írásakor, 2010 és 2011 fordulóján az Intézet olyan veszélybe került, mint húsz év alatt sohasem: kormányzati akarat kívánja megszüntetni. Nem egyszerűen az éppen soron levő, befejezetlen kutatásaink jövőjét kell hát átgondolnunk – amire amúgy ez az *Évkönyv* szolgálna –, hanem sorsunkat, együtt és külön-külön. Nem elegendő, ha annyit mondunk: hagyományainkat, küldetésünket és terveinket a jövőre, ahogy eddig, ezután sem kormányhatározatok jelölik ki. Azon is el kell gondolkodnunk, hogy a kádárizmus vajon elemzésünk tárgya-e (mint hittük) – vagy inkább sok tekintetben velünk élő, nem kívánt örökség: mentalitás, magatartás, a közösséghez és ügyeihez való viszony; még ma is aktív módszer és gyakorlat is. Azon is el kell gondolkodnunk, hogy a politikai, gazdasági rendszerváltozás folyamatai után meddig tart, meddig is tarthat a társadalom alrendszerének változása. Ha hiszünk abban, hogy a közelmúltak feltett kérdéseink és válaszaink értelmes beszélgetéseket generáltak – semmi okát nem látom, hogy nemlegesen feleljünk –, akkor meg kell próbálnunk választ találni a fentiekre is. Bármilyen történjék is velünk, bármily nehéz lesz is.

Budapest, 2011 hajnalán

Rainer M. János

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A BELÜGY ÉS A VÁLSÁGJELENSÉGEK

BEVEZETŐ

A titkosszolgálatok irányítóinak összefoglaló jelentései és munkabeszámolói a legfelső politikai vezetés fontos olvasmányai közé tartoznak világszerte. Különösen így van ez a diktatúrákban, amelyek hatalmuk egyik legfontosabb támaszaként és biztosítékeként tekintenek a titkosszolgálatokra. A Kádár-rendszer Belügyminisztériuma (BM) többfajta jelentést is adott a politikai vezetésnek. A fontosabb ügyekről eseti feljegyzések készültek. A Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ) csak a különböző forrásokból származó „tények” özönét zúdította olvasójára, az éves beszámolók és munkatervek (különösen az utóbbiak) helyzetértékelést és elemzést is tartalmaztak. Feladatuk – az ezeket kiegészítő, „házon belüli” hangulatról tudósító iratokkal együtt – az volt, hogy a vezetés stratégiájának kialakításához segítséget nyújtsonak. Forrásértékük felbecsülhetetlen, mivel készítőiknek a hiteles tájékoztatáshoz minden lehetséges eszköz a rendelkezésükre állt.

A rendszerváltás óta számos legenda kapott lábra arról, hogy az 1988 és 1990 közötti átalakulási folyamat nem ellenzék és állampárt tárgyalásos alkujának és nem is az MSZMP önmagát átformáló reformmozgalmának eredménye, hanem valójában volt kommunista potentátok és a titkosszolgálatok machinációin alapul. Bár a „rózsadombi paktum”¹ és a hasonló legendák a fantázia szüleményei, mégsem érdektelen az a kérdés, mikor ismerte fel a magyar állambiztonsági szervezet, hogy a politikai átalakítás elkerülhetetlen, milyen utasításokat kapott ennek kapcsán a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetésétől, és hogyan kívánta befolyásolni a demokratikus átalakulás folyamatát. Az sem érdektelen, hogy képviselt-e egyáltalán az állambiztonság valamilyen önálló nézetet az átalakításról, és ha igen, hogyan, illetve milyen eredménnyel kísérelte meg érvényesíteni.

A magyar állambiztonsági szervezet a Belügyminisztérium III. Főcsoport-

¹ A kérdéstről lásd Ablonczy Balázs: *Rózsadombi faktum*. komment.hu. 2009. február 25. <http://www.komment.hu>.

főnökségeként működött. Mindenkori vezetője egyben a belügyminiszter első helyettese volt. A III. Főcsoportfőnökség öt csoportfőnökségre tagolódott, a III/I. a hírszerzés, a III/II. a kémelhárítás, a III/III. a belső elhárítás, a III/IV. a katonai elhárítás, a III/V. az operatív munka technikai feladataival foglalkozott. Emellett a Főcsoportfőnökség közvetlen alárendeltségében öt önálló osztály és egy vizsgálati osztály is működött. Minden megyei állambiztonsági kirendeltségen működtek III/II. és III/III. osztályok, illetve bizonyos megyékben III/I. alosztályok is.² A Főcsoportfőnökségre, valamint az egyes csoportfőnökségekre vezényelt egy-egy szovjet összekötő tiszt csupán tájékoztatókat kapott a csoportfőnökségek munkájáról. Nincs semmilyen adat arra, hogy megpróbálták volna befolyásolni a magyar állambiztonság működését (ez egyébként sem az ő feladatuk lett volna).

A következőkben a Főcsoportfőnökség és részben az egyes csoportfőnökségek jelentéseire támaszkodom. Ezek a jelentések elvileg az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) koncepciójának megvalósításáról szóltak, úgy, hogy a Főcsoportfőnökség nagy vonalakban, míg az egyes csoportfőnökségek már az egyes operatív ügyek részleteiig bezárólag tárgyalták a megoldandó kérdéseket. A pártutasítások pontos követése az állambiztonság magától értetődő feladata volt, a helyes „vonal” felismeréséről és betartásáról a különböző párthatározatok mellett a BM-ben is jelen lévő pártszervezetek is gondoskodtak (minden BM osztályon külön pártszervezet működött). 1987-től azonban a PB nem, vagy csak alig adott iránymutatásokat, a politikai helyzet viszont teljesen megváltozott. Ebből adódóan különleges jelentősége van annak, hogy az így keletkezett „légüres” térben hogyan használta ki mozgásterét az állambiztonság.

Révész Béla és mások úttörő munkáinak köszönhetően ma már sokat tudunk a BM politikai átmenetben játszott szerepéről, illetve a III/III. ön-maga átalakításával kapcsolatos koncepcióiról.³ Révész Bélának köszönhető a Dunagate ügy feldolgozása is.⁴ A közelmúltban Müller Rolf és Takács Tibor a BM állambiztonsági szerveinek legfontosabb 1989-es beszámolóit is

kiadta.⁵ Az éves munkatervék máig publikálatlanok, koncepcionális következtetéseket viszont inkább ezekből lehet levonni. A BM önértékelését és a válságjelenségre adott válaszokat elemző írás még nem született (leszámítva az előbb említett forrásközléshez fűzött bevezetőt). Tanulmányomban erre teszek kísérletet. Először – távolra

2 Az állambiztonsági szervek intézmény-történeti összefoglalására lásd Cseh (1999) 73–90.

3 Révész (2000), (2003a,b); Bodzabán–Szalay (1994); Varga (2007).

4 A Dunagate ügyről lásd Révész (2004–2005).

5 Müller–Takács (2010).

fókuszálva – az 1979 és 1987 közötti értékeléseket mutatom be, aztán a rendszerváltás éveinek munkatervait elemzem. Végül az állampárt koncepcióit és – ezzel összefüggésben – a BM-nek a megváltozott ellenségképhez illeszkedő taktikáját ismertetem.

A III. Főcsoportfőnökség és az átmenet viszonya számos kérdést vet fel. Egyik első az állambiztonsági szolgálatok vezetőinek magatartása. A vezetők – csakúgy, mint azok, akiknek az utasításait teljesítették – a sztálinista diktatúrában szocializálódtak. Harangozó Szilveszter III. főcsoportfőnök és Horváth József III/III. csoportfőnök karrierje egyaránt az ötvenes években indult. Harangozó Péter Gábor titkárságvezetője (is) volt, ezt követően, 1956 előtt, a zenei élet „elhajlított” üldözte – ma már nehéz megérteni, hogy például a *Csárdáskirálynőt* miért értékelte jobboldali, reakciós darabnak. Mindketten részt vettek az 1956 utáni megtorlásokban, Harangozónak kulcsszerepe volt.⁶ Horváth 1956 előtt ÁVH-karhatalmista volt, 1956 után három évig kormányorként szolgált, később a radikális ellenzék és a „szélsőbaloldali párttagok” elhárításában, valamint az ifjúságvédelem területén tevékenykedett.⁷ Nemcsak nekik, számos társuknak is számításba kellett venniük, hogy egy esetleges politikai fordulat esetén akár bíróság elé is állíthatják őket. Bár 1989-ben az állambiztonság felső vezetői közül Harangozó Szilveszter főcsoportfőnök, Bogye János III/I. csoportfőnök és még hat személy nyugdíjba vonult, illetve más beosztásba került, az állambiztonság magatartásában ez nem jelentett változást. A folyamatosan fellazuló, felbomló MSZMP-vel szemben az állambiztonság monolit egységet alkotott. Nem voltak széthúzó vezetők, nem voltak reformkörök – pedig pártszervezetek minden belügyi szervezetben működtek. Amíg az MSZMP középvezetői és a KB osztályvezetői között a nyolcvanas évek második felében megfigyelhető egyfajta technokrata hatalomátvétel, az állambiztonsági vezetéskor ilyenmiről szó sincs. A BM már az 1968-as új gazdasági mechanizmus előtt is értetlenül állt, és annak bukása után tevőlegesen részt vett a különféle konstruált ügyek gyártásában. Épp ezért nem lett volna meglepő, ha határozott politikai utasítás esetén ugyanolyan keményen lép fel, mint korábban, sőt az sem volt elképzelhetetlen, hogy egyes vezetői kétségbeesésükben irracionális lépéseket tessenek. Hiszen Grósz Károly, az MSZMP utolsó főtitkára is attól tartott, hogy rendszerváltás esetén „néhány embert fel fognak akasztani”.⁸

⁶ Harangozó és Horváth életrajzához lásd Ungváry–Tabajdi (2008) 116–117., 228–232.

⁷ Horváthról lásd még saját memoárját: Horváth (1991).

⁸ Bodzabán–Szalay (1994) 133.

A puhuló diktatúrában ugyan egyre kevesebb nyílt politikai megtorlás fordult elő, ám az ötvenes évek üldözéseinek emléke a lakosságban 1989-ben is élt. Semmi nem utalt arra, hogy politikai akarat esetén nem volna lehetséges ugyanazoknak az eszközöknek az alkalmazása, mint néhány évtizeddel korábban, annál is inkább, mert a rákosista hatalmi elit jelentős része a Kádár-korszakra is átmentődött, a Kádár- és a Rákosi-rendszer politikai üldözöttei ezért a rendszerváltás időszakában sem számítottak semmi jóra. Ehhez képest

9 Tekintettel arra, hogy a titkosszolgálatok tagjainak névsora nem nyilvános adat, csak sejtéseink lehetnek a volt III/III-as dolgozók mai titkosszolgálati alkalmazásáról. A rendelkezésre álló adatok így is sokatmondóak. 2008-as adatok szerint a katolikus püspököket beszervező Péter-Bartha Gábor a parlament Nemzetbiztonsági Bizottságának titkára, a cionizmus ellen küzdő Szekeres Ferenc a moszkvai követség belügyi attaséja, az ÁVH-s Vajda Péter a Nemzetbiztonsági Hivatal szóvivője, az ifjúsági elhárítástól Kazinczy Gusztáv, a kulturális elhárítástól Markotán Gyula az NBH alkalmazottja. Kékesdi L. Gyula biztonsági cégek és az NBH különböző beosztásait cserélgeti, a III/III-4-b alosztály (kulturális elhárítás) volt beosztottja, Horváth József (a volt csoportfőnöknek csak névrokona) az UD Zrt. után 2010-ben a Katonai Biztonsági Hivatal igazgatóhelyettese lett. A kontinuitás néhány példájára lásd Ungváry Krisztián: *Volt belügyesek és az iratnyilvánosság. Papírdandár. Heti Világgazdaság*, 2007. március 3. 20–22. A magán-titkosszolgálatokról egyetlen ismeretterjesztő jellegű munka született. Varga Bálint: *Magán-detektívek*. Budapest, 2005, Agave.

a rendszerváltás eseményei nem tűnnek logikusnak. Az átmenet teljesen békésen, sőt „zökkenőmentesen” zajlott le. Semmi jele nem volt, hogy az állambiztonság az MSZMP politikájának bármilyen elemével szembeszegült volna, annak ellenére sem, hogy az események előrehaladtával egyre kevésbé volt kiszámítható és befolyásolható a végkifejlet. Teljesen új politikai és gazdasági körülmények alakultak ki, és haszonélvezőjük egyértelműen nem az állambiztonság lett – még akkor sem, ha egyes vezető beosztású tagjai még hosszú ideig, illetve mind a mai napig állásban maradhattak. A belső elhárítás tagjai ismereteink szerint kivétel nélkül el tudtak helyezkedni az újonnan alakult „őrző-védő” cégeknél, néhányan a nemzetbiztonsági szolgálatoknál, többen pedig máig váltogatják a privát szféra és a titkosszolgálat közti posztokat.⁹

Meglepő, hogy az állambiztonság vezetőinek jelentéseiben indulatnak alig van nyoma, szemben az ötvenes vagy a hatvanas évek gyakorlatával. Ez annál is inkább méltó a figyelemre, mivel ezek a vezetők is ugyanakkor szocializálódtak. Lehet, hogy az állambiztonság képviselői valójában semmi-

ben sem hittek, csak saját egzisztenciájukban, és azt hajlandók lettek volna bármilyen rendszer szolgálatába állítani? Ha viszont így van, az alapvetően kérdőjelezi meg a kommunista diktatúra ideológiai agy mosásának hatásfokát.

Az indulatmentesség és a legutolsó pillanatokig képviselt lojalitás – azaz minden politikai megrendelés érzelmentes kiszolgálása – a szervezet professzionalizmusa mellett szólna. Látszólag ezt támasztja alá az is, hogy a szervezet munkatársainak igen jelentős részét átvették a nemzetbiztonsági szolgálatok. A professzionalizmus azonban számos ponton megkérdőjeleződik. Maguk az érintettek ismerték el, hogy tevékenységük jelentős része felesleges üresjárat volt. Esettanulmányok igazolják, hogy az állambiztonság által bevetett eszközök gyakran nem voltak arányosak az elérendő célokkal. Az állományt 1990 után zökkenőmentesen foglalkoztatták tovább, és részben ezzel függ össze, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok mind a mai napig nem dolgozták fel saját korábbi működésüket. Kívülállóként azt sem tudhatjuk, hogy „házon belül” története egyáltalán valamilyen szembenézés a korábbi hibás gyakorlattal.

Utólag úgy tűnhet, mintha az állambiztonság vezetése biztos lett volna a dolgában. A pártállami múlt kapcsán kialakult botrányok, az információs kárpótlás kései és töredékes végrehajtása,¹⁰ az ügynökökkel kapcsolatos, hazugságok özönét tartalmazó jogszabályok¹¹ és bírósági ítéletek¹² alapján a felületes

10 A kérdésről lásd a Kenedi-bizottság jelentését: *A Szakértői Bizottság jelentése, 2007–2008.* http://www.kim.gov.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf

11 Csak egy példa: a 2003. évi III. törvény szerint csak az tekinthető hálózati személynek, akiről a levéltár saját kezűleg aláírt beszervezési nyilatkozatot, illetve saját kezűleg aláírt, anyagi juttatásról szóló okmányt őriz. A hatályos rendelkezések azonban nem tették kötelezővé a saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, és csak a legkritikább esetben fordult elő anyagi juttatás folyósítása. Ráadásul minden ilyen iratot a jelentésektől külön, a „B” dossziében helyeztek el, amelyeket viszont majdnem teljes körűen megsemmisítettek (kb. 110 ezer darab-ból 10 ezer maradt meg, de annak is csak mintegy fele került a levéltárba).

12 M. János politikus, K. Katalin médiaigazgató és K. György volt olimpikon egyaránt pert indított azok ellen, akik az őket érintő állambiztonsági dokumentumokat nyilvánosságra hozták. M. Jánosról ugyan megállapította a bíróság, hogy fedőnéven jelentéseket adott, és hogy az ezzel kapcsolatos levéltári dokumentumok valóságosak, de ezeket a tényeket nem tartotta elégségesnek ahhoz, hogy az ügyet feltáró dr. Kende Pétert felmentse a rágalmozás vádjától. K. Katalin ügyében a bíróság annak ellenére elítélte a róla szóló iratokat publikáló *Népszavát*, hogy mind hatos kartonját, mind a BM

számítógépes hálózati nyilvántartását, mind konspirált lakásra vitelének engedélyezését levéltári dokumentumok támasztják alá. K. György volt olimpikon esetében szintén rendelkezésre állt a hálózati azonosításra alkalmas irat, valamint egyéb dokumentumok is, a bíróság azonban ezeket is az előzőekhez hasonlóan ítélte meg. Ki kell emelnünk, hogy a védelem minden esetben felvonultatott történész szakértőket (a vád nem), akik egyértelműen azon a véleményen voltak, hogy a felperesek beszerzése megtörtént. A bíróság a szakvéleményeket nem vette figyelembe.

megalapozottak azok a feltételezések, hogy a nemzetközi méretekben folyó osztályharcban ez évben is tovább fokozódik a szocialista tábor, a haladó erők előretörése, a kapitalizmus ellentmondásainak nem csökkenő tendenciája, amely az imperializmus szélsőséges köreit erőteljesebb aktivitásra, agresszivitásra, másrészt a konspiráltabb és kedvezőbb alkalomra váró illegális tevékenységre készíti.”¹³ Ugyanez a szemlélet fedezhető fel egy évvel később is: 1978-ban a BM illetékesei ismét a kapitalizmus egyre jobban mélyülő válságát prognosztizálták.

1979 végén azonban megváltozott a helyzet. A Szovjetunió 1979 decemberében lerohanta Afganisztánt. Jimmy Carter, az USA elnöke 1980. január elején új doktrínát hirdetett meg, amely szerint a Perzsa-öböl térségében minden, a status quo megváltoztatására irányuló szándékot az USA elleni támadásnak tekint. Emellett az USA megkezdte az SS-20 rakéták európai telepítését. Mindezt a BM így interpretálta: „A nemzetközi helyzetben felerősödtek a negatív tendenciák, élesebbé vált a nemzetközi osztályharc. A legreakciósabb imperialista körök amerikai irányítással a fegyverkezési verseny új szakaszát indították el. Állami politika szintjére emelve, az eddiginél erőteljesebb szovjetellenes és antikommunista tevékenységet bontakoztattak ki.”¹⁴ A szovjet–amerikai kapcsolatok romlása ráadásul együtt járt a lengyel Szolidaritás-mozgalom megerősödésével.

szemlélő mindenben az állambiztonság manipulációit vélheti felfedezni. Tanulmányomban e beállítás cáfolására is kísérletet teszek.

MUNKATERVEK ÉS BESZÁMOLÓK A POLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN

A hetvenes években a szocialista rendszer válságjelenségei még rejtve voltak. A III. Főcsoportfőnökség 1977. évi munkatervének optimizmusa utólag megmosolyogtató: „Az 1976. évi állambiztonsági tapasztalatok alapján

13 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 1.11.1 7. d. 1977. évi munkaterv, 2.

14 Uo. 1980. évi beszámoló, 3.

A szükségállapot 1981. december 13-i kihirdetése nyilvánvalóvá tette, hogy a szovjet blokk – 1968 után – újabb válság elé néz.

Az állambiztonságiak először 1979-ben, a Bibó István-émlékkönyv számozat kiadása kapcsán tapasztalták, hogy az ellenzéki csoportok korábbi megosztottsága csökkenőfélben van. Az emlékkönyvben ugyanis egyaránt publikáltak a népi és az urbánus tábor tagjai. A hatalom számára a legnagyobb kihívást ezek a közös akciók jelentették. A két tábor egyre több alkalommal fogott össze a nyolcvanas évek ellenzéki megmozdulásaiban is, például az erdélyi és felvidéki magyarok elnyomása elleni tiltakozásokban, a környezetvédő mozgalmakban (bős–nagymaros-i vízi erőmű).

Az 1980. évi összefoglaló jelentés is a helyzet további romlásával számolt: „[...] a tőkés államok több, a nemzetközi enyhülés ellen ható, a szovjetellenesség nemzetközi méretű szításának fokozását célzó akciót – az olimpia bojkottját,¹⁵ a gazdasági embargó és diszkrimináció erősítését, az afganisztáni események és a lengyel belpolitikai helyzet¹⁶ kapcsán rágalomhadjárat indítását, a Madridi Értekezlet¹⁷ ilyen célú felhasználását – hajtottak végre. Konkrét intézkedéseket tettek a fegyverkezési hajsza növelésére. [...] Az ellenséges különleges szolgálatok célkitűzéseinek megvalósítását szerveink többnyire sikeresen megakadályozták, korlátozták, bizonyos eredményeket azonban sikerült elérniük. [...] [A nacionalista erők és a nyugati fellázító központok] egységesen törekedtek a hazánk és Románia, illetve Csehszlovákia között a történelemszemléletben,¹⁸ a kulturális és nemzetiségi poli-

15 Az 1980-as olimpiát a Szovjetunió rendezte Moszkvában. A rendezvényt 65 ország bojkottálta (A NATO-tagok közül Nagy-Britannia, Spanyolország, Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Olaszország, Portugália), Svédország viszont részt vett rajta.

16 Lengyelországban 1979-ben már rendkívül súlyos volt a gazdasági és politikai válság. A pápa 1979-es, milliókat megmozgató látogatása ráadásul nyilvánvalóvá tette a rendszer ellenzóiinek tömeges támogatottságát.

17 Madridban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet soros találkozóját tartották, amelyen az 1975-ös Helsinki Záróokmányban lefektetett, kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény ügyeit vitatták meg. Az állambiztonság szempontjából az egyezmény „harmadik kosara” (emberi jogok) jelentett különleges problémát, mivel a szerződő felek (köztük a szocialista országok, így Magyarország is) vállalták, hogy állampolgáraik utazásait és a véleménynyilvánítást adminisztratív korlátokkal nem akadályozzák. Az egyezmény azonban a szocialista berendezkedésű országokban a pártállam működtetésével összeegyeztetetlen, így betarthatatlan volt.

18 Romániában ebben az időszakban szá-

mos, a „Horthy-fasizmust” gyalázó, illetve Erdély történelmét meghamisító írás jelent meg. A jelenség korabeli kritikáját lásd Száraz György: *Erdély múltjáról, jelenidőben*. Budapest, 1988, Magvető.

19 A Ceaușescu-rendszer 1968-ban megszüntette a Székely Autonóm Területet, és brutális eszközökkel kísérelte meg az ország „homogenizálását”, azaz a nemzetiségek felszámolását. Ez a folyamat oktatási intézmények bezárását, a magyar nemzetiségű értelmiségiek kényszerát-helyezését, erőszakos telepítési akciókat és a magyar nyelv minden lehetséges fórumon történő visszaszorítását jelentette.

20 Ez nem igaz. A „Nyugat” semmilyen módon nem támogatta a határok esetleges megváltoztatását. A mérvadó magyar emigráció pedig politikai megfontolásokból is tartózkodott effajta ötletek felvetésétől.

21 ÁBTL 1.11.1 6. d. 1980. évi munkaterv, 1–9.

22 Nagy László: Az MNVK 2. Csoportfőnökség együttműködése a VSZ-tagállamok felderítő szolgálataival. *Felderítő Szemle*, 2008. november, 100–101.

tika gyakorlatában¹⁹ lévő nézetkülönbségek felnagyítására. Túlléptek a »jogfosztottság« hangoztatásán, 1980-ban már »területrendezést« követeltek,²⁰ ennek érdekében memorandumot szerkesztettek és juttattak el a washingtoni magyar nagykövetséghez. A romániai történész világkongresszus megzavarására sugallták Erdély ürügyén [a kisebbségi kérdés megvitatását], az erdélyiek »jogfosztottságának« bizonyítására úgynevezett Szabad Nemzetközi Bíróság létrehozását kezdeményezték. Továbbá szorgalmazták, hogy Erdély a Palesztinai Felszabadítási Szervezethez hasonló státussal felvételt nyerjen az ENSZ-be. A Madridi Konferencia elé terjesztés céljából Romániát elítélő kiáltványtervezetet juttattak be az országba.”²¹

Utólag visszatekintve elég sajátos, hogy a BM illetékesei ebben az időben még feladatuknak tartották a Ceaușescu-vezetés jó hírének védelmét. Ma már közismert, hogy Kádár ki nem állhatta Ceaușescut, és tudjuk, hogy a titkosszolgálatoknál sem rejtették véka alá negatív véleményüket a román állapotokról. Ismert az is, hogy bár a románok minden magas szintű katonai

és titkosszolgálati tanácskozáson jelen voltak – ahogy egy szemtanú fogalmazott: „jelenlétükkel palástolták a távolmaradásukat”²² –, a döntések a románokat megkerülve és kizárva születtek. A román különütasság a Varsói Szerződés titkosszolgálati találkozóin is téma volt. A jelentésekben azonban a rendszer lényegét érintő strukturális kritika nem volt lehetséges, mivel ebben az esetben megkérdőjeleződött volna a „szocialista hazafiság” és a „proletár internacionalizmus” elve. A marxi ideológia szerint a szocializmus „építésével” fokozódó osztálytudat csökkenti a nemzetiségi ellentéteket. Az ezzel ellentétes valóságot csak a jelenségek elhallgatásával lehetett kezelni.

Harangozó Szilveszter egy rendőr-főkapitányi értekezlet előtt így értékelte a helyzetet: „Az 1980-as év – sajnos – elég sok, számukra megfelelő rosszindulatúan kihasználható alkalmat és konfliktushelyzetet produkált. A sok közül elég például megemlíteni a lengyel helyzetet, a terrorizmust és annak »újmódi« amerikai értékelését.

Évről évre visszatérő megállapításunk – mely továbbra is érvényes –, hogy a külső és belső ellenség *egyeztetett tervek, azonos érvek és jelszavak, összehangolt taktika alapján támad.*

Az elmúlt évben és napjainkban is ez a tevékenység *folyamatosan* tapasztalható.²³ A továbbiakban Harangozó a legveszélyesebbnek az ellenzék részéről tapasztalható „népfrontos irány” kibontakozását, az „egységes belső ellenzék” és „egységes kelet-európai ellenzék” létrejöttét említette, és így folytatta: „Meg kell mondani, hogy ez irányú elképzeléseik is elmozdultak az 1980-as évben az ábránd szintjéről. Látóköriünkbe kerültek különböző nyugati állampolgárok, akik évente utazgatnak főképpen Lengyelországba, Csehszlovákiába, az MNK-ba, Romániába. Viszik-hozzák a híreket, tapasztalatokat a helyi mozgalmak között, koordinálnak, majd beszámolnak megbízóinknak, akik újabb utasításokkal látják el őket. [...] tudatos – kívülről sugallt – elgondolás alapján szélesítik bázisukat, elsősorban értelmiségi körökben. Tapasztalható, hogy a fő személyek, vagy szoros kapcsolataik – illegális tevékenységük mellett – több tudományos-kulturális-közoktatási intézményben jelen vannak.”²⁴

„Egyebek” alatt Lengyelország kapcsán Harangozó a következőket említette: „A szocializmus pozícióit továbbra is közvetlen veszélyek fenyegetik. A párt még mindig nem rendelkezik világos és egyértelmű akcióprogrammal. [...] Az ország gazdasági helyzete katasztrofális. A tőkés országok felé fennálló adósságállomány elérte a 26 milliárd dollárt. Lemaradások vannak a szocialista országok irányában érvényes kötelezettségek teljesítésében is. A belső piaci ellátás nagyon rossz. A lakosságnál igen nagy mennyiségű – árufedezet nélküli – pénz halmozódott fel.”²⁵

Az állambiztonság egyértelműen súlyos csapásként értékelte Ronald Reagan elnökké választását 1980 végén. Az egyre erőteljesebb antikommunista kampány mellett azt is tapasztalták, hogy – főleg a lengyelországi helyzet hatására – élénkült a jugoszláv és a román biztonsági szervek tevékenysége, elsősorban a katonai helyzet

23 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-B-1-x, 10-38/2/1981. Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről, 1981. február 27.

24 Uo.

25 Uo.

felderítésére. A szovjet és a magyar haderővel kapcsolatos információkat ezek az országok kicserélték a NATO-országok hírszerző szerveinek budapesti képviselőivel. A Főcsoportfőnökség éves jelentése szerint nemcsak a nemzetközi, hanem a belső helyzet is „fokozódott”: „Az ellenséges körök 1981-ben olyan akciókat szerveztek, amelyekkel szándékosan a politika tűréshatárát fészegették, felrúgták az évtizedek alatt kialakult politikai »játékszabályokat«, sőt esetenként demonstratívan megszegték a törvényes rendelkezéseket.²⁶ Arra törekedtek, hogy bizonyos kérdésekben – a hivatalos szerveket megelőzve – politikai kezdeményező szerephez jussanak.”²⁷

A szöveg mai olvasója arra gondolhat, hogy a „politikai kezdeményező szerep” a hazai nyilvánosság előtti megjelenést is jelentheti. Erről valójában ekkor még szó sem lehetett. Ellenzéki erők politikai programmal egyáltalán nem szerepelhettek a médiában. Csak következtethetünk arra, hogy az állambiztonság minden civil kezdeményezést „illegálisnak” és egyúttal veszélyesnek is gondolt.

Az állambiztonság ebben az időszakban a népi és a demokratikus ellenzék összefogásának megakadályozásában látta a legfontosabb elhárítandó feladatot. Harangozó 1981. február 27-i főkapitányi tájékoztatóján aggodalommal jelentette: „főleg a Bibó- emlékkötet szerkesztésében meg tudták valósítani a már évek óta sugalmazott és szorgalmazott »népfrontos« jelleget. [...] Meg kell azt is jegyezni, hogy Bibó kiválasztása és zászlóvá lényegítése részükről

egy nagy, igen rafinált ötlet volt. Élt 1948-ig – Hát ezt gondolom nem kell külön magyarázni.”²⁸ Harangozó számára ugyanis egyértelmű volt, hogy Bibó a kívánságával (azt írják csak a sírjára: élt 1948-ig) mindannak a tagadását szerette volna kifejezni, ami a pártállami rendszer lényege volt. Más kérdés – és ezt ha valaki pontosan tudhatta, akkor az épp Harangozó volt –, hogy Bibó az 1945–48 közötti korszakkal kapcsolatban haláláig illúziókat táplált, amennyiben azt feltételezte, hogy Rákosi Mátyás és pártja partner lehet bármilyen politikai kiegyezésben.²⁹

26 Harangozó Szilveszter, a sorok szerzője nyilván összekeveri a kor kultúrpolitikájának elveinek megsértését a jogszabályok megsértésével. Előbbi, a hírhedt „három T” (tűrt, tiltott, támogatott) nem jogszabályokon, hanem csupán a hatalom ízlésén alapult. Ebben az időszakban a demokratikus ellenzék még semmilyen törvényes rendelkezést nem mert nyíltan megszegni.

27 ÁBTL 1.11.1 7. d. 1981. évi beszámoló, 10.

28 MOL XIX-B-1-x, 10-38/2/1981. Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről. 1981. február 27.

29 A kérdéshez lásd Ungváry (2002).

Harangozó rendkívüli módon aggódott a magyar helyzet „polonizálódása” miatt. Szerinte az 1980-ban létrejött Szegényeket Támogató Alap (SZETA), az Állástalan Diplomások Segélyező Bizottsága, a Munkaközvetítő Iroda, a Politikai Repressziót Vizsgáló Bizottság és a Jogi Bizottság „csírájában magában rejt egy, a lengyelországi Társadalmi Önvédelmi Bizottsághoz hasonló célokat követő szervezet létrehozásának lehetőségét [...], úgy állítva be az [...] ellenzéki akciókban résztvevőket ért retorziókat, mintha azok ellenében állnának az Alkotmánnyal”.³⁰ Ellentétben is álltak.

Az állambiztonság számára a „cionizmus” még a Kádár-rendszer utolsó évtizedében is komoly veszélyforrásnak tűnt. Harangozó szerint „Főként a kulturális területen elhelyezkedő egyes zsidó származású személyek körében érezhető a származásból eredő összefogás erősítésére irányuló tendencia. Konrád György a zsidó kultúra ápolásának szükségességéről írt könyvet. Turán Róbert zsidó musical megírásával kívánja bemutatni a Szovjetunióban élő zsidóság hátrányos helyzetét. Fehér Ferenc a hazához kötődésről így nyilatkozott: »mit mondjak a hazáról? Sárga csillagot rakott ránk, amikor gyerekek voltunk és vagy megölte a mieinket vagy legalábbis hideg érdeklődéssel nézte, hogy ölik őket.« Vezér Erzsébet elismeri a bizonyos mértékű alkalmazkodás szükségességét: mert szükséges lenne politikailag valamit változtatni ezen a »rettenetesen rothadt rendszeren, és ezt néhány elszigetelt zsidó nem tudja elvégezni«. A »jelenlegi antiszemitizmusért« felelősnek tartják azokat a zsidókat is, akik a felszabadulás után elkötelezték magukat a rendszer mellett. »Stréberek, vad kommunisták és ávosok lettek... Aki Moszkvából visszajött, mind zsidó volt, és belőlük lettek a vezetők, a hazai zsidóságnak legalább 60%-a került undok pozícióba.« Kötelességüknek tartják megváltoztatni a zsidókról így kialakult ellenszenves véleményt.

Az Országos Rabbiképző Intézetet például a zsidó nacionalista és cionista gondolkodású személyek gyűjtő és irányító központjává fejlesztették. Pl. Scheiber Sándor főrabbi a zsidó ifjúság és értelmiség köréből szervezett csoportosulásban igyekszik a külföldi cionista körök propaganda és leplezett befolyásoló tevékenységét elősegíteni. Ellenséges nacionalista véleményüket vallási köntösbe rejtve terjesztik.³¹

Érdemes néhány mondatban elemezni is a jelentésben írottakat. A III/III. csoportfőnökség cionizmusnak értékelte a zsidó kultúrával való foglalkozás minden formáját. „Származásból

30 MOL XIX-B-1-x, 10-38/2/1981. Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről. 1981. február 27.

31 MOL XIX-B-1-z, 10-79/4/1979, BM III/III. csoportfőnökség. Jelentés a nacionalista platform alapján folyó ellenséges tevékenység tapasztalatairól.

eredő összefogásból” vezettek le a magyarországi zsidóság traumáival kapcsolatos minden irodalmi anyagot. A tabutémának számító zsidó-kommunista problematika pusztá említése is cionizmusnak minősült. Harangozó paranoiájában viszont volt rendszer. Ezt bizonyítja egy két évvel későbbi szövege is: „A zsidó nacionalizmusra utaló információk alapján a tevékenység fő jellemzője a zsidó szellem ápolása, az összetartozásra, az elszenvedett sérelmek ébrentartására [sic!], a különállás erősítésére, s ebben a szellemben a zsidó elit-ifjúság kinevelésére irányul.

Új tendenciaként jelentkezik egyes zsidó származású személyek aktivizálódása a cigánykérdésben. Az ún. cigányszemináriumok a párt és a kormány felelősségét igyekeznek túlhangsúlyozni a megoldatlan kérdésekben, a hazához való viszonyban – elsősorban – a zsidó és cigány sorsközösséget elemzik.”³²

Reagan elnöknek köszönhetően az 1982-es munkaterv helyzetmegítélésében is pesszimizmus uralkodott. Az Egyesült Államok „ultrareakciós köreiből” hidegháborús politikáját minden addiginál veszélyesebbnek értékelték. A munkatervben elsőnek említették meg egyes arab, a kínai és az állambiztonság szempontjából eltérő megítélés alá eső jugoszláv és román hírszerző szervek Magyarország ellen irányuló tevékenységét. Utóbbiak „lehetőségeikkel és eszközeikkel hozzájárulnak pártunk kül- és belpolitikájáról rosszindulatú – pl.: Romániában élő magyar nemzeti kisebbséggel kapcsolatos politikánkunkkal összefüggésben – félrevezető adatok megjelentetéséhez. Mindkét országban a hozzájuk beutazó állampolgáraink egy részét a biztonsági szervek zaklatják, mozgásukban indokolatlanul akadályozzák, közöttük tanulmányozó és beszerző tevékenységet folytatnak.”³³

A Romániával kapcsolatos megjegyzés figyelemre méltó, mivel ez az első eset, hogy a magyar–román feszültségeket ilyen magas szintű állambiztonsági dokumentum is megemlíti. (Alsóbb szinten ez már évek óta téma volt.) Ugyanebben az évben minősítették át Romániát: kémelhárítási szempontból a nyugati országokkal egy csoportba sorolták, ami a román hírszerző szervekkel szembeni fellépés komoly szigorodását jelentette. Minderről azonban nyíltan továbbra sem eshetett szó, mivel ez ellentétes lett volna a szocializmusról hirdetett nézetekkel.

32 MOL XIX-B-1-x, 10-38/2/1981. Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről. 1981. február 27.

33 ÁBTL 1.11.1 6. d. 1982. évi munkaterv, 6–7.

A belső ellenzék elleni harc értékeléséről ad képet az 1983-ban Szófiában tartott belügyi értekezlet, amelyen a „szorosán együttműködő szocialista országok” vettek részt (tehát Románia,

Albánia és Kína nem). Az értekezletről készített jelentés szerint a résztvevők „egyetértettek azzal is, hogy legfontosabb, legveszélyesebb területnek a vallási, egyházi mezben jelentkező, valamint a nacionalista és a pacifista ellenséges tevékenységet tartjuk”.³⁴ Ennek megfelelően Bulgária a törökbarát és a macedón nacionalizmus veszélyét emelte ki, a csehszlovák fél a fűtött tempomok és rockzenés misék által népszerűsített vallásosságra, a Charta '77 mozgalom terjedésére és az 1968-as nosztalgiára panaszkodott, a mongol fél képviselőjében A. Zsamszramzsav vezérőrnagy a kínai mongolkutató központok diverziós munkája mellett az illegális mongol „fekete lámák” (sic!) tevékenységét ostromozta, Csjaszton brigádtábornok, a lengyel állambiztonsági szervek képviselője pedig azt fejtegette, hogy az imperialisták a leggyengébb láncszemnek tűnő Lengyelországot tekintik a legfontosabb hadszíntérnek.

Földesi Jenő altábornagy, miniszterhelyettes előadásában érzékletes képet festett a magyar belállapotokról: „A belső ellenséges csoportok tevékenységében az utóbbi időben jelentős jobbratulódás tapasztalható. Mindinkább előtérbe került a konfrontációra való törekvés, a szocialista társadalom alapelveinek lejáratása, életképtelenségének hangoztatása. Az ellenséges ellenzék bizonyos körei eljutottak a szocializmus tagadásáig, korlátlan szabadságjogokat, az egypártrendszer felszámolását, lényegében a polgári demokrácia megvalósítását követelik.

A jobbratulódásra utal az a tény, hogy szinte valamennyi ellenséges csoportosulás tevékenységében előtérbe került a nacionalizmus, a nacionalista uszítás. Abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az ideológia alkalmas lehet a legszélesebb tömegebefolyás elnyerésére. Azok is felvették eszköztárukba a nacionalista uszítást, akiktől ez az ideológia távol áll, akik számára ez nyilvánvalóan csak taktikai célt szolgál. Pl. az ún. »radikális polgári ellenzék« is felismerte, hogy a nacionalista propaganda hatékony eszköz lehet az ellenséges erők összefogására, bázisuk növelésére.

Mi magunk a nacionalizmus alapján szerveződött, illetve arra áthangolódtott hazai csoportokat tartjuk a társadalomra legveszélyesebbnek. Ezek főleg a kulturális élet területén elhelyezkedve viszonylagosan kiterjedtebb lehetőségekkel rendelkeznek, tömegebázisuk létrehozását tervezik. Fő témájuk az ún. »magyar sorskérdések« felvetése, elemzése, felszínen tartása. Az alacsony népszaporulat, az öngyilkosságok számának, az alkoholizmusnak a növekedése valóban nagy problémát jelentenek számunkra. Mindezekért azonban a szocializmust teszik felelőssé, önké-

34 ÁBTL 1.11.1 90. d. A szófiai állambiztonsági értekezlet jegyzőkönyve.

nyesen elébe sorolják a szocializmus valódi, pillanatnyilag leginkább égető problémáinak. Támadják a kormányt »anyaország«-funkciójának nem teljesítése miatt, valamint a magyarságtudat alacsony szintéjéért [...]. A nemzetiségi problémák egyedüli értőjének tartják magukat. A realitástól elszakadva, illetéktelenül – esetenként elvakultan – tesznek nyilatkozatokat, szerveznek aláírásgyűjtő és más akciókat. [...]

Az ellenséges tevékenység másik jelentős csomópontja hazánkban az ún. »radikális polgári« csoportosulás. Tevékenysége – mint elnevezése is jelzi – elsősorban a radikális polgári eszmékre épül. Szervezői fokozatosan eljutottak a szocializmus teljes tagadásáig. Elsősorban taktikai megfontolásokból nacionalista jellegű propagandát folytatnak, ilyen akciókat is szerveznek. Magukat a »magyar ellenzék« létrehozójának és irányítójának tartják [...]. Illegális irodalom (szamizdat) készítését és már-már nagyüzemi terjesztését hozták létre. Rendkívül nagy reményeket fűztek a lengyel ellenforradalmi szervezetek tevékenységéhez [...]. Ez a csoportosulás az, amely a legszélesebbkörű, legaktívabb ellenséges nyugati kapcsolatokkal rendelkezik, rendszeres erkölcsi, anyagi támogatást, ösztönzést élvez.³⁵

1983 és 1987 között a munkatervék és az éves beszámolók a nemzetközi helyzet folyamatos rosszabbodásáról tudósítottak. Afganisztánban a szovjet megszállók patthelyzetbe kerültek. A szovjet légierő 1983-ban tévedésből lelőtt egy útvonalától hibás navigáció miatt jelentősen eltérő, titkos terület fölé hatoló dél-koreai utasszállító repülőgépet (az esetnek 269 halálos áldozata volt). Válaszul az USA nukleáris hadgyakorlatot indított, amelyről a KGB sokáig azt vélte, hogy valójában preventív atomcsapást készít elő a Varsói Szerződés ellen, és ennek kapcsán a szovjet vezetés is fontolóra vette a preventív atomcsapás alkalmazását. A krízis ugyan néhány hét alatt elmúlt, de a hidegháborús fenyegetettség érzése megmaradt. A III. Főcsoportfőnökség ebben a helyzetben azt a feladatot is kapta, hogy erősítenie kell a NATO-n belüli ellentéteket – de igencsak kérdéses, vajon mennyiben tudta ezt végrehajtani. A BM-en belül uralkodó hangulatra jellemző az 1987. évi munkaterv bevezetője: „Az elmúlt évben a nemzetközi helyzetben változatlanul a kedvezőtlen tényezők voltak túlsúlyban. Az USA és a vezető NATO-hatalmak szélsőséges erői további lépéseket tettek a fegyverkezési verseny világyűrre való kiterjesztésére, a titkosszolgálati tevékenység megerősítésére, a szocialista közösséggel szembeni hatékonyabb alkalmazására.”³⁶

35 ÁBTL 1.11.1 90. d. Földesi Jenő előadása a szófiai állambiztonsági konferencián, 1983. november 14–18. 8–10.

36 ÁBTL 1.11.1 6. d. 1987. évi munkaterv, 1.

Korábban elképzelhetetlen lett volna olyasféle kritikus hang, amelyet Túrócs András³⁷ miskolci rendőrfőkapitány ütött meg egy 1986-os értekezleten: „A megye állambiztonsági operatív helyzetét igen-igen kedvezőtlenül befolyásolja, hogy Borsod megyében – idézőjelbe teszem – gazdasági válság van. Ha nem is klasszikus értelemben, de gazdasági válságról van szó, amelyet a politikai gazdaságtanból [értsd: a marxista brosúrákban szereplő „rothadó kapitalizmus elmélyülő válsága” kapcsán] tanultunk. Mindenki előtt közismert a kohászati üzemek problémája. A kormány, hogy rendezze a magyar kohászat sorsát, 7 milliárd forint tartozást engedett el azzal a feltétellel, hogy a két nagy kohászati üzemünkben, a Lenin Kohászati Művekben és az Ózdi Kohászati Üzemben struktúraváltásra és visszafejlesztésre kerül sor. [...] Összességében a visszafejlesztés 4–5 ezer embert érint. Az elbocsátás, az átképzés, más területre való irányítás komoly feszültségnövelő tényező.”

Ez az átszervezés, a munkahelyek bezűntetése az ellenforradalom évfordulójára esik. Különösen rossz a hangulat az Ózdi Kohászati Üzemben, ahol nagyfokú vezetőellenességet és szélsőséges megnyilatkozásokat tapasztalunk. Egy hónapja Németh Károly³⁸ főtitkárhelyettes elvtársnak írtak levelet, amelyet több példányban sokszorosítottak és azt az üzemben néhány helyen elhelyezték. A levél szélsőségesen baloldali és demagóg megfogalmazásban készült. Azt írták, hogy a Szovjetunió tudtával igazi forradalommal fenyegetődznek, ha nem intézkednek, a vezetőket elzavarják.³⁹

Azt, hogy a külső egyensúly felbomlásával belül is kicsúszhat a talaj az állambiztonság alól, Récsey Róbert⁴⁰ vezérőrnagy, a BRFK vezetője mondta ki 1987 nyarán: „A főváros várható operatív helyzetének alakulásából adó-

37 Túrócs András (1944–) 1966-tól rendőrtiszt, 1982-től BAZ megyei rendőrfőkapitány, 1989-ben belügyminiszter-helyettes és az Országos Rendőr-főkapitányság (ORFK) vezetője, 1990–96 között az ORFK vezetőjének közbiztonsági helyettese, majd a MÁV Zrt. biztonsági igazgatója, a Magyar Polgárőr Szövetség többszörösen újraválasztott elnöke.

38 Németh Károly (1922–2008) kommunista politikus, 1954-től Csongrád megyei első titkár, 1956-tól az MSZMP KB póttagja, 1957-től rendes tagja, 1970–89 között a PB tagja, a kérdéses időszakban az MSZMP-főtitkár, azaz Kádár János helyettese.

39 MOL XIX-B-1-x, 10-38/6/1986. Főkapitányi értekezlet jegyzőkönyve, 1986. október 17.

40 Récsey Róbert korábban a kormányőri feladatokat ellátó III/III-A alosztályt vezette, a rendszerváltás után a Köztársasági Őrezred első parancsnoka volt. Jelenleg a Demján Sándor érdekeltségébe tartozó Bank Biztonság Bízalom Zrt. elnöke, az Arcadom Építőipari Zrt. felügyelő bizottsági tagja.

dóan számolnunk kell a jövőben azzal, hogy: [...] a demokratizálás folyamatában a társadalmi nyíltság kiszélesedése következtében egyre több olyan cikk, tanulmány, értékelés, vélemény kerül közlésre, amelyek valós ideológiai-társadalmi és gazdasági problémákat fogalmaznak meg. Emellett várható a hibák felnagyítása, a realitástól való elszakadás, gondjaink egyoldalú felvevése. Bizonyos, hogy az imperialista propaganda ezekre rájátszva, a köznyugalmat megzavarva a bizalmatlanság, a bizonytalanság légkörét szándékozik erősíteni. A demokratizmus további kibontakozása lehetőséget nyújt a legkülönbözőbb klubok, egyesületek, körök, társaságok, egyesülések stb. létrejöttére. Ezek megítélése jelenleg nem egységes, eltérő szemlélet és gyakorlat alapján történik. Ezáltal fennáll a veszélye, hogy az ellenséges személyek tevékenységükhöz a legalitást majd ezúton biztosítják.”⁴¹ Értékelése figyelemre méltó, mert Récsey láthatóan felismerte: a többpárti struktúrák nyílt megjelenése csak idő kérdése, a BM-nek nem lehet feladata többé ennek megakadályozása.

A BOMLÁS – AZ UTOLSÓ ÉVEK MUNKATERVEI

Az MSZMP XIII. kongresszusa után, 1985. július 31-én írt Harangozó-féle helyzetértékelés szerint az ellenséges titkosszolgálatok az „ellenzék álarcában” lépnek fel a Magyar Népköztársaság belső rendje ellen. Az irat az 1986–90 közötti állambiztonsági feladatok közé sorolta a „reformközgazdászok”⁴² és a „környezetvédők”⁴³ elleni fellépést is.⁴⁴ Harangozó a nemzetközi környezetet 1988-ban még így értékelte: „Az imperialista célok nem változtak. A nemzetközi helyzet általános jellemzője, hogy a leszerelésért, a békéért folytatott harc, a szocialista országok részéről az egyenrangú állami,

politikai, gazdasági, kulturális és állampolgári kapcsolatok fejlesztésére irányuló törekvések együtt vannak jelen a szélsőséges, előítéletekkel terhelt imperialista, antikommunista konzervatív erők támadásaival, a Szovjetunió és szövetségesei kezdeményezésével, a szembenállás csökkentésére irányuló törekvéseivel. [...] A nemzetközi osztályharc tartalmát és módszereit tekintve még összetettebbé és bonyolultabbá vált.

41 ÁBTL 1.11.1 45. d. 7. BRFK Intézkedési Terv az MSZMP KB 1987. július 2-i állásfoglalás[ában] [...] meghatározott feladataink végrehajtására.

42 Az ekkor még MSZMP-tag Bokros Lajosról, Lengyel Lászlóról és társaikról van szó.

43 Elsősorban a Bős–Nagymaros térségében tervezett vízi erőmű ellenzőiről (Duna-kör) van szó.

44 ÁBTL 1.11.1 23. d. 1985, miniszterhelyettesi értekezletek, 410–412.

A szocializmus megújulásának szükségszerű, nagy történelmi szakasza⁴⁵ kezdődött el. Ennek részeként a Szovjetunió külpolitikai tevékenysége is minőségileg megváltozott. A szovjet–amerikai kapcsolatokban gyakorlattá vált a legmagasabb szintű párbeszéd. A nemzetközi helyzetben, bár gyökeres fordulat még nem következett be, de bizonyos pozitív folyamatok megkezdődtek. A világhelyzet kedvező irányba mozdult el.

♦ Az enyhülési tendenciák erősödésével, annak háttérében változatlanul erőteljes titkosszolgálati és más károkozó tevékenység húzódik meg. Romlanak az információszerző munka külső feltételei, az ellenséges elhárító szervek munkájának eredményeképpen fokozódik a tőkés országokban a szocialista országok elleni kémhisztéria.⁴⁶

♦ [...]

♦ Hazánkban a társadalmi, politikai közérzet – a korábbihoz képest – jelentősen romlott, a népgazdaság súlyos gondokkal küszködik. A szélsőséges csoportok a társadalmi feszültségeket felhasználva, erre építve, okait sajátosan kommentálva törekednek bázisuk szélesítésére, a hazai és a nemzetközi közvélemény orientálására.

Mozgásterüket bővítik a nyílt fellépések, amelyek az utcai demonstrációkon kívül legális tanácskozásokon is megvalósultak.

Rendkívül kedvezőtlen jelenség, hogy kiszélesedett befolyási körök a főiskolai, egyetemi ifjúság körében. Ezek egyes rétegei megkérdőjelezik a szocializmus életképességét, »bizalmatlansági nyilatkozat« és egyéb nyilvánulások útján érzékeltetik szembenállásukat.

A belső ellenséges erők tevékenységének orientálásában, irányításában továbbra is jelentős szerepet játszanak a különféle imperialista ideológiai diverziós központok és intézmények, emigráns szervezetek. Eszköztáruk lényegében nem változott, az elmúlt évek során kiépített együttműködési csatornáik ma már olajozottan működnek.

[...] Belső elhárítás: A politikai döntések, fellépések eredményességének elősegítése érdekében az ellenzéki-ellenséges csoportok felderített akcióiról, tevékenységéről, terveiről – az információk ellenőrzöttségének biztosítását követően – haladéktalanul tájékoztatjuk az illetékes párt- és állami szerveket. [...] Esetleges tömeges,

45 Harangozó ezzel nyilvánvalóan Mihail Szergejevics Gorbacsov pártfőtitkár 1985-ben meghirdetett, a *peresztrojka* (átalakítás) és a *glasznosztj* (nyíltság) szavakkal jellemzett új politikájára gondolt.

46 Erős túlzás. Harangozó összekeverte a nyugati országok aktív és sikeres kémelhárítását a „kémhisztériával”, amelyből a Nyugatra látogató magyar állampolgárok semmit sem tapasztalhattak.

nyílt fellépés esetén – tüntetés, felvonulás, koszorúzás, stb. – a szükséges mértékben adminisztratív intézkedéseket foganatosítunk.”⁴⁷

Harangozó értékelését két ponton mindenképp kommentálni szükséges. Az említett „különbéle imperialista ideológiai diverziós központok” alatt a nyugati egyetemek keletkutató intézeteit és tanszékeit, a Deutscher Akademischer Austausch Dienstet (DAAD – Német Akadémiai Csereszolgálat), valamint más, nyugati ösztöndíjakat adó intézeteket értette. Ezek csak Harangozó fantáziájában voltak titkosszolgálati szervezetek. Az igaz, hogy a NATO-országok felismerték a „fellazítás” hatékonyságát. Ennek lényege azonban nem a titkosszolgálati munka, hanem a nyugati életforma nyílt propagálása volt – amit pusztán piaci okokból, titkosszolgálati érdekeltség nélkül is végezhetek volna. A szocialista társadalmi és gazdasági rendszer a sílány életszínvonal és a szabadságjogok korlátozása miatt teljesen esélytelen volt a tőkés Nyugattal szembeni propagandaháborúban. Ezt az esélytelenséget csak az érintkezési felületek csökkentésével lehetett volna kezelni, az 1975-ös, Helsinkiben aláírt, az emberek és eszmék szabad áramlását kimondó egyezmény azonban lehetetlenné tette a teljes elzárkózást, amire egyébként gazdasági okokból sem volt mód, mivel a szocialista Magyarország egyre inkább rászorult nyugati hitelekre és ezzel együtt a nyugati turisták által Magyarországra hozott kemény valutára is.

Harangozó interpretációjának másik sajátos pontja a nemzetközi helyzet értékelése. Egyrészt megismételte a korábbi hidegháborús vádaskodásokat, másrészt azonban reflektált arra is, hogy azok valójában már nem teljesen időszerűek, hiszen 1986 elejétől Reagan és Gorbacsov kölcsönösen sok gesztust tett a hidegháborús hisztéria enyhítésére. Beszámolója így az ortodox és a reformkommunista olvasók számára egyaránt megfelelőnek tűnhetett. A saját véleményét magának megtartó főcsoportfőnököt elsősorban az vezette, hogy a politikai megrendelő elvárásainak megfelelően – a változó helyzet miatt azonban maga sem lehetett tisztában azzal, mik is ezek az igények.

Harangozó célkitűzései a III/III. csoportfőnökség Horváth József vezérőrnagy által jegyzett munkatervében a következőképp realizálódtak: „Az 1988-as év a Magyar Népköztársaság kormányprogramja szerint a stabilitás első, megalapozó esztendeje. [...] Figyelembe kell venni, hogy új szakasz kezdődik a politikában. A demokrácia kiszélesítése során néhány társadalmi jelenség átértékelésre kerül, ezeket az ellenséges személyek, az ellenséges-el-

47 ÁBTL 1.11.1 7. d. 1988. évi munkaterv, 1988. február 4.

lenzéki körök szélsőséges elemei a saját koncepciójuk megvalósítására kívánják felhasználni. Csoportfőnöksé-

günk egészének nagy felelőssége, hogy az ellenséges, a szocialista kibontakozást akadályozni szándékozó tevékenységet megkülönböztesse az azt szolgálni kívánó – de a központi elképzelésektől többé-kevésbé eltérő – állásfoglalásoktól.

Rendkívüli felelősséget ró ránk az a tény, hogy bizonyos új társadalmi jelenségek – az önszerveződés különböző formái, módszerei – kezelését a felső politikai-állami vezetés azok létrejöttével egyidejűleg alakítja, integrálásuk mértéke és módja még nem eldöntött. Ebben a helyzetben a legfőbb feladatunk, hogy alapos felderítő munkával, megbízható információink gyors célba juttatásával segítsük a felső párt- és állami vezetés tisztánlátását, előzzük meg, akadályozzuk, a tűréshatárokon belülre szorítsuk az ellenséges tevékenységet.⁴⁸ A problematikusnak ítélt helyzetet a felsőoktatási intézmények, a Művelődési Minisztérium, a KISZ, az Országos Béketanács,⁴⁹ az Állami Ifjúsági és Sporthivatal, a Hazafias Népfront fokozottabb állambiztonsági bevonásával kívánták kezelni. A nemzeti radikális ellenzék visszaszorítása érdekében „operatív kombinációt dolgozunk ki az ellenséges ellenzék két szárnya között – a lakitelki tanácskozást követően – kialakult ellentét elmélyítésére, közeledésük akadályozására. [...] Folytatjuk a célszemélyek lejáratására »Kopjások« fedőnéven kezdeményezett kombináció⁵⁰ végrehajtását. A nemzeti radikális vonulaton belül jelentkező ellentétek elmélyítésére – továbbá külön kiemelten »Bojtár« [Orbán Viktor] fedőnevű célszemély lejáratására – tervet dolgozunk ki.”⁵¹ A munkatervben kiemelt szerepet kapott a szamizdatkészítés akadályozása, a „Bogár” fedőnevű célszemély (Mécs Imre) akadályozása, a „Történész” fedőnevű célszemély (Vigh Károly) és „Somlóí” (egyelőre nem azonosított) vezetőségi tag mélyszéki felderítése („törekszünk személyének lejáratására alkalmas, nem politikai jellegű kompromittáló adatok felderítésére”). A „Nyüzsgő” fedőnevű célszemélyt el kívánták szigetelni az ifjúsági mozgalmaktól. Az egyházi reakció elleni harc vonalán a „Pacifista” (Dialógus békecsoport), a „Varjak” (Regnum Marianum), az „Egyesülők” (ismeretlen egyházi csoport), a „Hinduk” (Hare Krisna szekta) esetében terveztek bomlasztó, lejárató és kiszorító intézkedéseket, például a krisnások munkahelye, az Omikron Gazdasági Kiszövetkezet lejáratása, a 3/e rendszabály (helyiség-lehallgatás) beszerelése által. A III/III.

48 ÁBTL 1.11.6 58. d. 25. A III/III. csoportfőnökség 1988. évi munkaterve.

49 Országos Béketanács, a pártállam pártirányítás alatt működő áltársadalmi szervezet.

50 Sajnos ennek részletei egyelőre nem ismertek.

51 ÁBTL 1.11.6 58. d. 25. A III/III. csoportfőnökség 1988. évi munkaterve.

csoportfőnökség egy KGB-vel közös bizalmas nyomozást említ: a „Terjesztők” fedőnevű ügyben a Kárpátaljára csempészett vallásos (feltehetően katolikus) irodalom kapcsán jártak el.⁵²

Hasonló hangulatban fogalmazódott meg a BRFK 1988. évi, Récsey Róbert ezredes készítette munkaterve is. Az irat elején az MSZMP kongresszusi határozatára, a PB 1986. szeptember 9-i, valamint az MSZMP budapesti bizottsága 1986. június 24-i ülésén hozott határozatára hivatkoztak, ezek alapján dolgozták ki a tennivalókat. Az irat nyelvezete is figyelmet érdemel: „Állambiztonsági munkánkat sajátossá teszi, hogy a demokratizálódás folyamatában – a társadalmi nyíltság kiszélesedésével – várhatóan egyre több valós ideológiai, társadalmi és gazdasági probléma kerül megfogalmazásra, kap nyilvánosságot. A gazdasági szerkezet korszerűsítésével helyenként átmeneti társadalmi feszültségek keletkezhetnek. Az ellenség erre mind ráépülhet, és ezt ellenséges politikai tartalommal, illetve céllal töltheti meg, vagy sajátíthatja ki. Az imperialista propaganda részéről várható a hibák felnagyítása, a realitástól való elszakadás, a köznyugalmat megzavaró bizalmatlanság, bizonytalanság légkörének erősítése. [...]

Belső reakció elhárítás [...]

10. Az elmúlt évben a római katolikus egyház területén szélsőséges irányzatokat képviselő csoportok jelentek meg, melyek befolyásuk szélesítésére, illegális csoportok számának növelésére töreksenek. E csoport felszámolására, bomlasztására teszünk javaslatot. (Pl.: Light Club).

11. Folytatjuk az egyházi reakció területén – a BM szakirányító szervvel együttműködve – az ún. bázisközösségek bomlasztását.

12. Rendszeresen részt veszünk a Fővárosi Tanács Művelődési Főosztály által szervezett vezetői továbbképzésen. Az aktuális témákban tájékoztatást adunk.”⁵³

A 12. pontot érdemes kiemelni. Azt bizonyítja, hogy a Fővárosi Tanács említett főosztálya közvetlen és szoros kapcsolatban állt az állambiztonsággal. Ez érthető is, hiszen az egyes művelődési házak, oktatási intézmények, színházak és színpadok tevékenységét a leghatásosabban a tanács illetékesein keresztül lehetett ellenőrizni. A Fővárosi Tanács vezetői kivétel nélkül az állambiztonság hivatalos kapcsolatait voltak.

52 ÁBTL 1.11.6 58. d. 25. A III/III. csoportfőnökség 1988. évi munkaterve.

53 ÁBTL 1.11.1 45. d. 45-198/1/1988. 1988. évi munkaterv, Budapest, 1988. január 8. 164–165.

Figyelemre méltó Récsey megjegyzése a valós problémák nyilvánosságra kerüléséről, amely burkoltan maga is a rendszer súlyos kritikája, hiszen csak két következtetést enged meg: 1. a ko-

rábban megfogalmazott problémák valótlanok voltak, 2. korábban nem fogalmaztak meg problémákat. Mindkét esetben a szocialista rendszer szegénységi bizonyítványát állítja ki. Az NDK, Csehszlovákia vagy Románia titkosszolgálati vezetői soha nem fogalmaztak volna így, mert ezzel ideológiai lojalitásuk vált volna megkérdőjelezhetővé. Az állambiztonság viszonylagos professzionalizmusára utal, hogy Récseyben erősebb volt szakmájának tisztelete, mint az ideológiai elvárásoknak való megfelelés igyekezete.

Egy év múlva Harangozó véleménye is megváltozott. Nem csoda, hiszen időközben történt egy és más. Az 1989. évi (február 4-én kelt) főcsoportfőnöki munkaterv szerint: „Az állambiztonsági operatív helyzetet befolyásoló és meghatározó nemzetközi és belpolitikai helyzetben lényeges, új elemek jelentek meg, gyors változások követték egymást.

A világpolitikában új folyamatok bontakoztak ki, a nemzetközi kapcsolatokban a párbeszéd, a konfrontáció mérséklődése vált meghatározóvá.

A nemzetközi és az operatív helyzet ellentmondásosságára utal a szocialista országok közötti kapcsolatok differenciáltabbá válása, ezek között is kiemelten a román–magyar politikai kapcsolatok nagymértékű romlása.

Belső helyzetünket a társadalmi, politikai és gazdasági reformfolyamatok felgyorsulása, a demokratizmus szélesedése jellemzi. Az összkörülmények hatására gazdaságunk nyitottabbá vált, változnak a tulajdonformák arányai, új tulajdonformák jelennek meg.

Új társadalmi struktúra van kialakulóban, amelyben a megújulásra képes hagyományos intézményrendszerrel párhuzamosan jönnek létre valós társadalmi igényt kifejező szervezetek, mozgalmak, szövetségek, mellettük olyanok is, amelyek szocialista-kommunistaellenes platformon állnak.

Gazdasági nehézségeink fokozódása, az életszínvonal jelentős romlása következtében a társadalom egyre nagyobb részében nő az elégedetlenség, szaporodnak a negatív jelenségek.

A nemzetközi viszonyokban tapasztalható átalakulások [...] új prioritásokat jelentenek a politika és az állambiztonsági szolgálat számára. Hangsúlyozottabban előtérbe kerül a nemzeti érdekek nyíltabb felvállalása és képviselése. [...] Az utóbbi időben felgyorsult demokratizálódás szükségszerű és objektív folyamat, amely nagymértékben kihat az operatív munka egész felteletrendszerére, igényli az állambiztonsági tevékenység kereteinek alkotmányos szabályozását, az alkalmazott eszközök és módszerek korszerűsítését.

Az állambiztonsági munka főbb céljai:

- ◆ a stabilizációs és kibontakozási kormányprogram végrehajtásának elősegítése;

- ◆ biztosítani az ellenséges tevékenység korlátozását, az esetleges konfliktusforrások kezelhetetlenné válásának megelőzését;
- ◆ A törvényesség maradéktalan érvényesítése az operatív munka minden fázisában.

[...] [A hírszerzés területén] fokozott mértékben igazodni a magyar külpolitikai érdekekhez, hazánk társadalompolitikai és gazdasági feladataihoz. Ezeknek a prioritásoknak megfelelően kell átértékelni az emigráció körében végzett munkát és újra kialakítani aktív intézkedéseinket is.

[A belső elhárítás területén] továbbra is alapvető feladat az ellenséges tevékenység korlátozása, az egyes szervezeteken belüli ellentétek figyelemmel kísérése, a radikalizálódás megakadályozása.

- ◆ Mélységi információkat kell szerezni a volt pártok újjáélesztésére történt kezdeményezések során látóköriünkbe került személyek ellenséges tevékenységéről.
- ◆ A stabilizálódás elősegítése érdekében minden ellenható tényezőt, szándékot, tervet időben felderíteni, a megvalósulást akadályozni, befolyásolni.
- ◆ Előítéletektől mentes elemzés, értékelés alá kell vonni a megszerzett információkat. A célszemélyek tevékenységét a tényleges helyzetnek megfelelően kell differenciált intézkedésekkel befolyásolni, szükség szerint akadályozni, vagy a túrhetőség határai közé terelni.
- ◆ Elősegíteni az új társadalmi közmegegyezésben konstruktív szerepet vállaló áramlatok szervezeteken belüli térnyerését.
- ◆ Az illegális, ellenséges tartalmú kiadványok előállításának és terjesztésének akadályozása, operatív bizonyítékok szerzése érdekében titkos akciók végrehajtása.”⁵⁴

A III/III. csoportfőnökség 1989. évi munkaterve még nyíltabban vetette fel a problémákat: „A társadalomban egyfajta hajszálegyensúly tapasztalható, amelynek fenntartásához a politikai-állami vezetésnek rendkívüli erőfeszítései szükségesek. Kialakulóban van egy új struktúra, amelyben a megújulásra képes hagyományos intézményrendszerrel párhuzamosan jönnek létre új szervezetek, mozgalmak, szövetségek, amelyek egy része – eddigi tapasztalataink szerint – valós társadalmi igényt fejez ki, és olyanok is, amelyek célkitűzése nem más, esetenként egyéni ambíciókat is szolgál, vagy kifejezetten ellenséges, szocializmusellenes.

54 ÁBTL 1.11.1 7. d. 1989. évi főcsoportfőnöki munkaterv, 1989. február 4.

Munkánkat – ezen körülmények figyelembe vételével – úgy kell szervezni, hogy a különbségeket felismerjük,

azt hitelt érdemlően bizonyítani tudjuk, erőinket azokra a területekre, csoportokra, személyekre koncentráljuk, amelyek akadályát képezik a társadalmi válság leküzdésének, a kiegyezés, a közmegegyezés létrejöttének.

Ennek érdekében:

1. Elsőrendű feladatunk az ellenséges tevékenység korlátozása, az esetleges konfliktusforrások kezelhetetlenné válásának állambiztonsági eszközökkel való megelőzése, a radikalizálódás megakadályozása, a szervezeteken belüli ellentétek kihasználása, elmélyítése.

[...]

4. Az országos stabilizálódáshoz szükséges új társadalmi közmegegyezésben konstruktív szerepet vállaló áramlatok szervezeteken belüli térnyerését sajátos lehetőségeinkkel elő kell segítenünk.”⁵⁵

A munkatervek arra utalnak, hogy az illetékesek számára nem volt egyértelmű, mi esik a túrt, a támogatott és a tiltott kategóriába. Récsey ezredes a BRFK 1989. évi (február 8-án kelt) munkatervében a korábbi évekhez hasonlóan még ezt írta: „Folyamatosan kutatjuk az állam és az egyház rendezett viszonyát zavaró tevékenységet és személyeket, a meghatározott kereteket túllépő papokat, továbbá illegális reakciót kifejtő személyeket, folytatjuk az ún. bázisközösségek bomlasztását.”⁵⁶ Ha ezt összevetjük a BRFK új állambiztonsági vezetője, Stefán Géza⁵⁷ ezredes 1989. december 11-én kelt beszámolójával, tetten érhető a politikai helyzet gyökeres megváltozása. Egyházi reakcióról ott már említés sem történik. Az összesen 107 regisztrált politikai jellegű csoportosulásból „25 csoport egyes tagjainak – akik a szerveződjő új pártokhoz csatlakoztak – (radikális szélsőséges politikai beállítottságuk, valamint alkotmány és törvényellenes magatartásuk miatt) tevékenységét folyamatosan figyelemmel kísérjük. Így többek között: SZDSZ, FIDESZ, MDF, FKgP, MSZDP, MFP, POFOSZ, TIB, MNP, BZSBT, Inconnu, Szolidaritás, Radikális Párt, Magyar Október Párt, Nemzeti Szocialista Párt, a baloldal szélsőségei, stb.

[...] Az új politikai szerveződések az 1989 év során 77 olyan nagyobb jelentőségű rendezvényt tartottak, amelyekre 50-70.000 fős tömeget tudtak megmozgatni.

[...] A katolikus papság egy jelentős része távol tartja magát a politikai eseményektől és a társadalmi folyamatok csendes szemlélőjévé vált. Az »egyházi

55 ÁBTL 1.11.1 58. d. A III/III. csoportfőnökség munkatervei.

56 ÁBTL 1.11.1 45. d. BRFK-munkatervek, 102.

57 Stefán Géza (1942–2009) eredetileg a katonai elhárítás munkatársa, 1994-től 2009-ig a Katonai Biztonsági Hivatal főigazgatója.

szélsőségesek« továbbra is a Bulányi György által vezetett bázisközösségbe tömörülnek. *Ismereteink szerint a katolikus papság*⁵⁸ *elutasította a Magyar Politikai Foglyok Szövetségének megkeresését s nem léptek a soraikba* [kiemelés – U. K.].

[...] A biztonsági munkában a hagyományos »ifjúságvédelmi« felfogás is átértékelés alá esik, miután az operatív helyzet változásával a jövőben részfeladatként célszerűbb az »ifjúság területéről kiinduló törvényellenes tevékenység«-re hangolódni. [...] Kiemelt munkát folytatunk a főváros ún. politikai alvilága tekintetében: a perifériára szorult punkok, anarchisták, skin-headek, újfasiszták ellenőrzésében.

[...] A társadalmi változások hatásaként számos, korábban jogilag minősített, illetve minősíthető cselekmény a demokratikus jogok függvényében (úgy mint: szabad vélemény-nyilvánítás, a gondolatok nyílt, írásos közlése) kikerült a büntetőjog hatásköre alól. Ennek következményében a rendkívüli események területén keletkezett ügyekben igen jelentős mértékű csökkenés következett be számszerűleg és esetiségében egyaránt. [...] Egyértelművé vált, hogy a jövőben egyszerű feldolgozó munkát végezni csak az erőszakos cselekmények felderítésére, anarchista, szélső balos- és jobbos, valamint illegális politikai tevékenység megismerésére lehetséges.

Operatív biztosítások: az 1989. évi III. törvény (a gyülekezési jogról) új helyzetet teremtett Budapest köztéri rendezvényeinek operatív biztosításában. A tárgydőszakban 145 bejelentett demonstrációra került sor. Az alapvető állampolgári joggá vált gyülekezés gyakorlati megvalósulásai a hagyományos rendőri és operatív biztosítási formákat nem tették sem indokolttá, sem lehetővé. Ennek következtében 1989. június 1-től az intézkedések kizárólag arra irányultak, hogy a rendezvények kapcsán a kormányzati munkához, illetve a biztonsághoz szükséges információkat megszerezzük. [...] A fentieknek megfelelően jelentősen növeltük a társadalmi kapcsolatok számát, nagyobb figyelmet fordítottunk hatékony mozgatásukra, irányításukra.”⁵⁹

Stefánban még élhettek a régi beidegződések, amikor az említett szervezetek mindegyikét radikálisan szélsőségesnek és „alkotmányellenesnek” minősítette. Erre egyébként törvényi alapja már ekkor sem volt.

A változásokat mutatja, hogy Budapesten 1989-ben izgatás miatti felelősségre vonásra nem került sor. Állambiztonsági ügyben összesen 23 személyt vontak felelősségre, kilenc bűnügyben. A beszervezések száma jelentősen visszaesett, az előre tervezett 46 helyett csak 24 főt sikerült a hálózatba felven-

58 Stefán nyilvánvalóan az állambiztonsági ügynökök dominálta Magyar Katolikus Püspöki Karra gondolt.

59 ÁBTL 1.11.1 45. d. BRFK-munkatervek, 15.

ni. Érdekes, hogyan értékelte a beszámoló a hálózat munkáltatásának helyzetét: „A hálózati munkára vonatkozó jelenleg hatályos parancsok a mai operatív helyzetnek már nem felelnek meg. Az információs igény[nyel] a politikai lépések gyors változásával a hálózati munka gyakorlata nem tudott lépést tartani. A jelenlegi új politikai, társadalmi folyamatok a hálózat tagjait sok esetben elbizonytalanították.

Egyre kevésbé dominál a hazafias alap, egzisztenciális okokból előtérbe kerülnek az anyagi követelések. A nehézségek ellenére [a] minőségibb, racionálisabb munkát helyeztük előtérbe. A gyakorlat igazolta, hogy a tevékenységi kör megváltoztatásával eredményesebbé vált a foglalkozás. Növeltük az új típusú politikai szerveződésekben felderítő tevékenységet folytató hálózatok számát. Frekvenciált pozícióban lévő kapcsolatokon keresztül az egyes szervezetek szélsőséges törekvéseit tompítani tudtuk.

Fő feladatunknak tekintjük a hálózati bázis minőségi összetételének javítását, az alkotmányvédelem és a jogállamiság kialakításához szükséges feltételek sajátos eszközeinkkel, módszereinkkel való biztosítását. Törekednünk kell a kvalifikáltabb hálózati kontingens kialakítására, a korszerűbb, modernebb felfogású hálózati munka megteremtésére. Hálózaton kívüli kapcsolatok közül a jövőben kiemelt szerepet szánunk a társadalmi kapcsolatoknak. Ez az operatív erő a titkosszolgálati jelleg erősödésével felértékelődhet, többségében közel azonos értékűvé válhat a szervezetszerű együttműködésbe bevont kapcsolatainkéval.”⁶⁰

A III/III. vélhetően utolsó, a belügyminiszter tájékoztatására készített 1989. decemberi jelentésében Horváth József megkísérelte összegezni szervezete tevékenységének főbb jellemzőit. Az irat figyelemre méltó – és az eddigieken túlmutató – része az ügynökök jövőbeli alkalmazására utal. A hálózati személyek közül sokban még 1989 végén sem merült fel, hogy a kapcsolatot tartójával megszakítsa. Horváth szerint: „Országos viszonylatban megállapítható, hogy a hálózatok többsége továbbra is hajlandó az együttműködésre, magáévá tette a biztonsági szolgálat új koncepcióját, meggyőződésből vesz részt az alkotmányellenes, jogsértő tevékenységek felderítésében. Segítségükkel elérhető volt, hogy valamennyi jelentős szerveződésben mélyeségi információszerzésre képes a szolgálat, eredményesen deríti fel a törvénysértő cselekményeket. Fontos feladata a különböző aktív társadalmi csoportokba bevezetett hálózatoknak a befolyásolás, a szélsőséges elképzelések tompítása, leszerelése, eltérítése.

[...] Az elmúlt év során tapasztalható volt az is, hogy a hálózati személyek

egy kisebb része elbizonytalanodott. Nem látták biztosítva anonimitásukat, félelmek keletkeztek bennük egzisztenciális helyzetük esetleges megingásával kapcsolatban. Elsősorban a korábbi statisztikai szemlélet következtében a kampányszerűen beszervezett kapcsolatok törekedtek a rendszeres együttműködés lazítására, megszakítására. Elhanyagolható számban, de előfordult az is, hogy a hálózat egy új politikai szervezetben betöltött pozíciójára, politikai meggyőződésére hivatkozva kezdeményezte a kapcsolat megszakítását.”⁶¹ Néhány sorral lejjebb Horváth így folytatta: „A jelenlegi és prognosztizálható körülmények között az SZT állomány felértékelődött. Bővítése szükségszerű, azonban általános tapasztalatként megállapítható, hogy a jövőben nem a foglalkozáshoz, munkahelyhez, beosztáshoz kötött személyek bevonása lesz célszerű, hanem szellemi szabadfoglalkozású »szabadúszóké«, akiknek a kötöttségek nélküli mozgás lehetővé teszi az éppen szükséges politikai image kialakítását.”⁶²

AZ MSZMP KONCEPCIÓI A POLITIKAI ÁTALAKÍTÁSRA

Az előbb ismertetett jelentéseket az MSZMP politikájában bekövetkező, Magyarország gazdasági helyzetével szorosan összefüggő változás fényében kell értékelni. A magyar államháztartás egyenlege legkésőbb a hetvenes évek olajválsága után felborult. A politikai vezetés – hogy az életszínvonal csökkenését megakadályozza – folyamatosan nyugati hitelekre kényszerült. Az újra és újra folyósított nyugati hiteleket szerkezetátalakítás helyett a törlesztési kényszer miatt keletkező államháztartási hiány enyhítésére használták fel. Az effajta hitelekre nagy szükség volt, az NSZK-tól 1987. október 7-én felvett egymilliárd nyugatnémet márkás hitel például néhány hónap alatt elfogyott, be lehetett volna jelenteni az államcsődöt. Az ország nettó adósságállománya 15 milliárd USD-t tett ki, a bruttó adósságállomány elérte a 20 milliárd, az éves törlesztőrészletek az egymilliárd dollárt.⁶³

Az MSZMP fiatal technokrata vezetői – elsősorban Németh Miklós gazdaságpolitikai KB-titkár – különféle gazdasági reformterveket tettek le az asztalra, de ezek csupán a „szabályozott piacgazdaság” megteremtését célozták meg (általános forgalmi adó, személyi jövedelemadó bevezetése). Nyilvánvaló volt azonban, hogy a gazdasági reformoknak politikai következményei is lesznek.

61 ÁBTL 1.11.6 58. d. A III/III. csoportfőnökség jelentése az 1989. évi munkáról, 110–112.

62 Uo. 113.

63 Romsics (1999) 451.

A kommunizmusba vetett hit ebben az időszakban már a KB tagjaiban sem élt. Hámori Csaba, a PB tagja

messzire ment: 1988. augusztus 29-én nyíltan utópiának nevezte a kommunizmust. A pártállam gerince tehát ebben az időben már nem csak a gazdaság területén tört meg.

A PB utasítására 1988 őszétől legalább három munkacsoport dolgozott a politikai átalakulás forgatókönyvein. Közülük eddig csak a Romány Pál vezette munkacsoport javaslatai váltak kutathatóvá.⁶⁴ A munkacsoport öt lehetséges elméleti megoldási javaslatot dolgozott ki. Az elsőt – a hatalom csupán adminisztratív eszközökkel, azaz erőszakkal történő biztosítását – morális és gyakorlati okokból („már civilizációs színvonalunk miatt is”) egyaránt elvetették. A második verzió a koalíciós időszakhoz való visszatérést irányozta elő az 1945 és 1948 közötti pártok újjáalakításával, természetesen az MSZMP vezető szerepének érintetlenül hagyása mellett. A harmadik verzió feltételezte az ellenséges ellenzék jelenlétét a parlamentben, és azt is, hogy minden párt szabad szervezkedési lehetőséget kap (leszámítva természetesen a szélsőjobb oldalt), de úgy, hogy továbbra is az MSZMP marad a kormányzó erő. A negyedik változat szerint a politika kormányrúdjá baloldali pártok, de nem az MSZMP kezébe kerülne át – ettől Romány és társai politikai káosztól tartva ódzkodtak. Utolsó lehetőségnek a hatalom teljes átadását és a liberális piacgazdaságba történő átmenetet tartották. A KB és a PB 1988. január–februári ülésein még azon a véleményen voltak, hogy az egypártrendszer fenntartható, legfeljebb álpártokra lehet szükség (Romány munkacsoportjának 2. javaslata). Fejti György PB-titkár a gyakorlati kivitelezést a parlamenti helyek választás előtti elosztásával, illetve a „harmadik oldal”, azaz a párt szatellit szervezetei (Hazafias Népfront, Szakszervezetek Országos Tanácsa stb.) bevonásával kívánta megoldani. Ezzel biztosíthatónak vélték a 66 százalékos többséget, Az ellenzéki pártok csupán a parlamenti helyek egyharmadát kapták volna. Az események azonban minden ilyen tervet elsöpörtek, mivel a magát önállósító parlament 1989. január 10-én megszavazta az egyesületi törvényt. Az MSZMP kezéből tehát már ekkor kicsúszott az események irányítása, a pártok alakítása csak idő kérdése volt. Ugyanez történt a tüntetések kérdésében is: előre bejelentett és közterületen szervezett megmozdulások ettől kezdve már nem voltak betilthatók.

1988. május 8-án Horváth István belügyminiszter azt írta egy KB-előadási jegyzetfüzetébe, hogy a politikai átalakítás célja a „pluralista demokratikus szocializmus”, amely „sokkal közelebb áll az 1945–1948 közötti időszakhoz, mint az utóbbi 40 év bármelyik periódusa”. Ebből következtethetünk az MSZMP keményvonalas koncepciójára: ha már nem állítható meg a több-

⁶⁴ Ezeket tárgyalja Révész (2003a) 16–21.

pártrendszer, akkor az állambiztonságnak az lesz a feladata, hogy részt vegyen a pártok megszervezésében.

AZ ELLENSÉGKÉP VÁLTOZÁSA

A belügy számára a párthatározatok szabták meg a mindenkori ellenségképet. Ezek azonban nem voltak szinkronban az országban zajló politikai erjedéssel, és a párt 1988 után maga sem vette őket komolyan. Mivel az állambiztonság nem volt „állam az államban”, s nem volt önálló ellenségképe (ugyanakkor a lehető legpontosabb információkkal rendelkezett a társadalom állapotáról), a párt elbizonytalanodása a BM fokozott elbizonytalanodásával járt.

Felmerülhet a kérdés, próbálta-e az állambiztonság maga is befolyásolni a politikai döntéshozókat. Korábban volt erre példa, például 1956 után a szélsőjobboldali veszély felnagyításától azt remélhették, hogy szabad kezet kapnak az ellenségnek tekintett személyek elleni fellépésre.⁶⁵ Tendenciózus jelentésekre ebben az időszakban is vannak adatok. Nemcsak Grósz Károly, hanem az állambiztonság is riogatott a leszámolás rémével – holott efféle, komolyan vehető törekvések nem léteztek. Minden bizonnyal befolyásolási céllal készültek a téveselnökökkel és munkásörökkel kapcsolatos leszámolási terveket említő jelentések, és ilyen lehet a „László”-ügy⁶⁶ is. Az állambiztonság azonban politikai kérdésekben tartózkodott a nyílt állásfoglalástól. Annál is inkább, mivel az MSZMP felső vezetése maga sem képviselt egységes álláspontot. Ha az állambiztonság vezetői ebben a helyzetben valamelyik MSZMP-frakció mellett foglalnak állást, a frakció bukása az ő végüket is jelenti. Különböző, később még elemzendő megfontolásokból ezt az állambiztonság vezetői elvetették.

Horváth József 1987 októberében az MSZMP KB 1987. július 1-jei határozata és az ezzel kapcsolatos kormányprogram alapján készített jelentésében

65 Lásd Zinner (2001).

66 A „László”-ügy egy állítólagos Fidesz-aktivista titkosszolgálatokba történt ellenséges beépüléséről szólt volna. Minden jel arra mutat azonban, hogy a dosszié valójában Horváth József irányításával összeállított provokáció volt, annak érdekében, hogy a belső elhárítás létjogosultságát igazolja. A dossziét lásd ÁBTL O-19895.

kimondta, hogy „a társadalmi közérzet feszült” és „ezzel összefüggésben látnunk kell, hogy egyfelől az útkeresés joga is része a szocialista demokráciának, ugyanakkor a korábbinál is nagyobb lehetőség lesz szélsőségesebb nézetek hangoztatására is, nagyobb nyilvánossága lesz az ellenzéki-ellenséges, sőt ellenséges megnyilvánulásoknak is. Fentiekén túl, reálisan kell számolni azzal is, hogy a pozitív irányú

társadalmi mozgás következtében számos éles kritikával fellépő konstruktív, nem ellenséges csoportosulás (egylet, kör stb.) jön létre, amelyek tevékenysége – korábbi megítélésünkkel ellentétben – nem sérti a politikai érdeket. [...] Ugyanakkor fel kell készülnünk arra is, hogy a közvéleményre befolyással bíró, kvalifikált célszemélyek ellenőrzéséről akkor sem mondhatunk le, ha azok tevékenységét politikai ellenzékinek minősítjük.”⁶⁷

Horváth értékelése figyelemre méltó. Egyrészt nem tartalmaz semmiféle visszarendeződésre, retorzióra való utalást, holott a helyzet ekkoriban még korántsem volt lefutottnak tekinthető. Másrészt óvatosan célzást tesz egyfajta, az MSZMP által immár nem nyíltan, hanem csak titokban kontrollált pluralizmus bevezetésére, amiről a nyilvánosság előtt ekkoriban még nem volt szó.

Horváth az 1988. január 25-i aktívaértekezleten kitért erre a problémára, de nem látta egyértelműnek a helyzetet: „Másképp gondolkodókkal állambiztonsági szempontból nem kell foglalkozni, ez után sem ajánlatos (ezt parancsok is tiltják).⁶⁸ Jelenleg érvényes párthatározat kötelez bennünket az »ellenzéki ellenség« megfogalmazás használatára, s ezt az egységes értelmezés miatt továbbra is alkalmaznunk kell. Ugyanakkor elképzelhető, hogy folyamatosan ráhangolódjunk olyan fajta egyértelműbb meghatározásra, mint polgári radikális ellenség, nemzeti radikális ellenség, fasisztoid ellenség, stb., tehát a politikai platform alapján néven nevezzük az ellenséget.”⁶⁹ Horváth óvatosan célzott rá, hogy a kommunista társadalmi berendezkedés, az „össznépi állammá válás” és a „decentralizáció” nem jelenthet reális politikai programot, azaz az MSZMP jelenleg nem rendelkezik használható jövőképpel: „azt is látnunk kell, hogy ez az állapot [azaz a kommunizmus] nem a mi, hanem még unokáink életében sem fog megvalósulni. A proletárdiktatúra kivívásakor mi sok generáció feladatát húszerrohammal szeretnénk volna végrehajtani, előrerohantunk, elfoglaltunk területeket, amelyeket nem tudtunk megtartani. A társadalmi fejlődésnek van egy belső törvényszerűsége, sajnos helyenként pusztán jó szándéktól vezérelve ez ellen dolgoztunk.”⁷⁰

67 ÁBTL 1.11.6 58.d. BM III/III. csoportfőnökség. Intézkedési Terv az MSZMP KB 1987. júliusi határozata, az erre alapuló kormányprogram végrehajtásának elősegítése érdekében szükséges feladatok végrehajtására, 82–87.

68 „Másképp gondolkodókon” Horváth nyilván a nem politikai másként gondolkodókat értette. Az MSZMP-től eltérő politikai véleményt képviselők ellenőrzését ugyanis épp az állambiztonsági parancsok írták elő.

69 ÁBTL 1.11.6 58. d. Az 1988. január 25-i parancsnoki aktívaértekezlet jegyzőkönyve, 62.

70 Uo.

1988 nyara után a BM vezetése attól tartott, hogy a folyamatok kicsúszhatnak az ellenőrzés alól, és zavargásokra, fegyveres összetűzésekre is sor kerülhet. A következtetés nem meglepő, hiszen egyszerre szinte minden hétre jutott valamilyen tömegtüntetés. Nincs adat arra, hogy a BM-en belül bárki reálisnak tartotta volna a visszarendezés lehetőségét. Horváth István és Horváth József koncepciója, amely az MSZMP számára legoptimistább forgatókönyvet tartalmazta, az 1945–48 közötti álköalicíós állapotokhoz történő visszatérést irányozta elő. Ez annyiból érthető, hogy a BM-nél még a rendszerváltás időszakában is bőven voltak olyan egykori ÁVH-káderek, akik ismerték a „köalicíós politika” alkalmazásának fortélyait...

Az 1988. szeptember 30-i főkapitányi értekezleten elhangzottak pontos képet adnak a felbomlásban lévő pártállam határozottságáról.⁷¹ Ladvánszky Károly⁷² altábornagy, miniszterhelyettes és az ORFK vezetője – „egyebek” címszó alatt – a tüntetések kapcsán arra figyelmeztetett, hogy hozzá kell szokni az utcai politizáláshoz. Bár a munkásőrség, a hadsereg, valamint egy különleges zászlóalj és a légideszantos alakulatok elvileg bevetethők lettek volna Budapesten, erre csak miniszterelnöki utasítás alapján kerülhetett sor. Harangozó a TIB kapcsán hangsúlyozta, hogy tagsága „két kivétellel csupa büntetett előéletű személy[ből]” áll, de megjegyezte azt is, hogy „helytelen lenne egy kalap alatt ellenségesnek minősíteni az egészet”. Azt viszont elhallgatta, hogy a „büntetett előélet” minden esetben politikai bűncselekményt jelentett. Attól tartott, hogy hamarosan nem tudják követni a folyamatokat – tekintettel arra, hogy az október 1–2., 6., 16., 22., 23., valamint a november 4., 15. dátumokra is tömegtüntetések várhatók: „[...] mindenképpen szükséges, hogy a megyei pártbizottságokkal ezekben a kérdésekben az információ elsődleges jellegetől fogva nagyon szorosan kialakított együttműködés legyen.” Konczer István,⁷³ a BRFK vezetője a tüntetésekkel kapcsolatosan így nyilatkozott: „[...] mondjuk meg nagyon bátran, akik évtizedek óta itt dolgozunk a

71 MOL XIX-B-1-x, 10-38/6-1988. Főkapitányi értekezlet, 1988. szeptember 30. Jegyzőkönyv, 48–50. A következő idézetek innen valók.

72 Ladvánszky Károly (1930–) 1945-től rendőr, 1977-től az ORFK vezetője és miniszterhelyettes, 1989-ben nyugdíjazták.

73 Dr. Konczer István (1934–2009) 1954-től rendőr, végig bünyügyi vonalon dolgozott. 1961-ben az ELTE jogi karán doktorált. Tíz éven keresztül a bünyügyi vizsgálati osztályt vezette, 1985-től a BRFK vezetője, 1989-ben nyugdíjba vonult. A rendszerváltás után a Magyar Detektív Szövetség tiszteletbeli elnöke, a Török Biztonsági Szolgáltató Kft. szakmai igazgatója volt.

lenne egy kalap alatt ellenségesnek minősíteni az egészet”. Azt viszont elhallgatta, hogy a „büntetett előélet” minden esetben politikai bűncselekményt jelentett. Attól tartott, hogy hamarosan nem tudják követni a folyamatokat – tekintettel arra, hogy az október 1–2., 6., 16., 22., 23., valamint a november 4., 15. dátumokra is tömegtüntetések várhatók: „[...] mindenképpen szükséges, hogy a megyei pártbizottságokkal ezekben a kérdésekben az információ elsődleges jellegetől fogva nagyon szorosan kialakított együttműködés legyen.” Konczer István,⁷³ a BRFK vezetője a tüntetésekkel kapcsolatosan így nyilatkozott: „[...] mondjuk meg nagyon bátran, akik évtizedek óta itt dolgozunk a

rendőrség testületében, mi erre nem voltunk felkészülve, és nem voltunk ki-képezve.

Ezt egyértelműen meg kell mondani, és bár szégyelljük, bár nem, csomó hibával, csomó gonddal, veszekedéssel, mérgelődéssel, de ezt a munkát tanuljuk. Hát senkit nem képeztek ki semmiféle iskolán, hogy ezekben a dolgokban hogyan, milyen intézkedéseket hajtson végre egy főkapitány, egy főkapitány-helyettes stb.”

Figyelemre méltó a hozzászólás egyáltalán nem ellenséges hangneme, másrészt sokatmondó, hogy Konczer szerint a pártbizottságokkal azért kell kapcsolatot tartani, mert információs csatornáik majdnem olyan jók, mint a BM-éi (!). A tüntetéseken a felelős rendőrtiltsztnak tárgyalnia kell, a jól kiválasztott rendőr „szabályszerűen irányítani tudta a szervezőknek a rendezőgárdáját. És hatni tudott olyan dolgokban, hogy [...] néhány helyen az ellenséges tartalmú transzparenszeket levetették.” Az állomány indulatairól – amelyeket nem osztott – csak ennyit mondott: „Mi is érezzük azt, hogy szeretnének odaütni – hát most elnézést, zárójelben mondom – de jó lenne már egy olyan tüntetést biztosítani, amit a kommunisták szerveznek a parlament előtt.”

Dr. Paksy László⁷⁴ alezredes, a Baranya Megyei Rendőr-főkapitányság vezetője a mecseki szénbányászsztrájk kapcsán arról beszélt, hogy a helyzetet belügyi eszközökkel már nem lehet kezelni, a bányászok között lehetetlen hálózatot szervezni, és a helyi munkásőrséget sem lehet bevetni (mert a bányába utána nem mehetnek vissza), máshonnan kell munkásőröket hozni. Dr. Adrián Zsigmond⁷⁵ vezérőrnagy kétségbeesetten jegyezte meg, hogy „24 évig dolgoztam állambiztonsági területen, és hát mi arra voltunk büszkék már az 1957-es [...]”⁷⁶ idején is, hogy milyen hatékony kombinációkat hajtottunk végre, vagy intézkedéseket tettünk, bomlasztani a legkülönbözőbb ellenséges csoportokat. Ezeknek most semmiféle hatását nem [érzem].” A politikai eligazítást az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osz-

74 Dr. Paksy László (1940–2006). Rendőrtiltsz, a rendszerváltás után magánnyomozó irodát nyitott. A Személy-, Vagyonvédelmi és Magánnyomozói Szakmai Kamara elnökségének tagja volt.

75 Dr. Adrián Zsigmond (1934–) eredetileg a Baranya megyei állambiztonsági szervnél szolgált. A Tolna Megyei Rendőr-főkapitányság vezetőjeként ment nyugdíjba a rendszerváltás után, további tevékenysége ismeretlen. *A Húszéves a rendszervált(oz)ás* címmel rendezett konferencián (Pécs–Baranyai Értelmiségi Egyesület) 2010 novemberében előadott volt.

76 Az eredeti iratban is olvashatatlan.

tályának (KAO) helyettes vezetője (ez a pozíció a belügyminiszter-helyettesi rangnak felelt meg), néhány nap múlva osztályvezetője, Tóth András⁷⁷ adta meg. A fennmaradt jegyzőkönyv figyelemre méltó forrás, mert egyértelművé teszi a BM részben a KAO-n keresztül megvalósuló pártirányítását, és azt is, kit terhel a felelősség a politikai szereplőkkel szembeni állambiztonsági akciók kiigazolásáért: „Na most azt hiszem, hogy van itt egy szemérmesség. Van egy szemérmesség, amit le kell vetkőzni, és itt is azért az egyik megoldás az, amit én magam is úgy érzek, hogy nem volt túlzottan sikeres, amikor pl. a FIDESZ esetében, vagy más hasonló szervezetek esetében jogi vagy belügyi intézkedésekkel kívántuk a dolgot kezdet kezdetén megoldani, én azt hiszem, nem volt túl szerencsés.

Hiszen akkor sokkal jobb esélyeink lettek volna ezen szervezetekben lévő emberek politikai kezelésére, mint azután, amikor ezen végül is sikertelen akciók következtében, részben egyfajta szolidaritás kialakulhatott körülöttük, részben pedig egyfajta radikalizálódás a szervezetek aktivistái körében megjelent. [...]

A FIDESZ esetében én úgy vélem, hogy a legnagyobb lehetőség ma az egyetemi, főiskolai közegen belül a szervezet tevékenységének blokkolásában, zavarásában, és az ottani viták vállalásában van. [...] Tehát, ha ott ilyen viszonyt ki tudunk alakítani, már pedig ki kell alakítanunk, abban az esetben ezen emberek azt a viszonylagos védettséget és kényelmi pozíciót el fogják veszíteni, amelyben ma leledzenek. [...] Van egy valós demokratizálási folyamat, amire szükség van, s amely a pártértekezlet szellemében zajlik, és valósul meg. Emellett ezzel együtt jelen van egyfajta demokráciával való visszaélés, és arra való hivatkozás. [...] Ezt le kell leplezni ezt a szándékot, sajnos

77 Tóth András (1946–) gépészmérnök, KISZ-, MSZMP- és MSZP-pártalkalmazott, a rendszerváltás időszakában az MSZP országos irodavezetője, 1993-ig főállású ügyvivő. 1994 és 2008 között országgyűlési képviselő, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára, nemzetbiztonsági szolgálatokat irányító államtitkár.

78 MOL XIX-B-1- x, 10-38/6-1988. Főkapitányi értekezlet, 1988. szeptember 30. Jegyzőkönyv, 48–50.

ezen a viták azt a tanulságot is hozzák, hogy ott is gyengék vagyunk, amikor meghirdetjük a saját fórumainkat, ezeken a fórumokon sajnos az ellenzéki szervezetek aktivistái, képviselői igenis felkészültebben, előadásukat tekintve artikuláltabban, megfoghatóbban, szimpatikusabban tudnak dolgokat előadni, ezt is meg kell tanulni elvtársak, mert úgy néz ki, hogy a politikai harc sok tekintetben hosszú távon minket ezen kérdések szakszerű kezelésére fog készíteni.”⁷⁸

Nehéz értelmezni ezt a megnyilatkozást: előírja a bomlasztó eszközök alkalmazását („blokkolás”, „zavarás”), de nyílt vitát is követel, miközben a nyílt vitát szorgalmazók egy részét a demokráciával visszaélőknek nevezi. A jelenlévők megnyilvánulásaiával összevetve Tóth adta a legortodoxabb választ a politika eseményeire. Sejthetett valamit, mert ez volt az utolsó alkalom, hogy nyilvánosan felszólalt. Bár a későbbiekben is részt vett minden miniszterhelyettesi értekezleten, amíg a felszólalásokat jegyzőkönyvezték, végig hallgatótt, majd az értekezlet után négyszemközt közölte a miniszterhelyettesel véleményét és utasításait, így elérhette, hogy a „Párt” befolyásolása nem jelent meg a jegyzőkönyvekben.⁷⁹ (Későbbi politikai karrierje szempontjából ez nem volt mellékes körülmény.)

A politikai erjedés az állományon belül is egyre nagyobb méreteket öltött. Erről tanúskodnak a megyei rendőr-főkapitányságokkal és állambiztonsági helyettesekkel 1988–89 fordulóján tartott megbeszélések. A következőkben címszavakban rögzített jegyzőkönyveikből idézünk.⁸⁰

1988. október 11., Békés megye

„Jankovics et.: Az ÁB szolgálat hol tart és hol áll? Mit hárítunk el, és mi az áb. szolgálat feladata ma és a jövőben? Túl sok idő a gondolkodásra nincs. Cselekedni kell. [...] Harangozó: Ellenségkép a központtól nincs. A megyében meg kell találni! Mihalik et. A párt el van foglalva önmaga átszervezésével és ez a bizonytalanság átterjedt az állományra.

[...] Török et. Arányeltolódás van a belső biztonság felé. Kémelhárítás vonalán árnyékbokszolás folyik.”

1988. október 5., Zala megye

„Gelencsér et. Kémelhárítás nincs jól szervezett hírszerzés nélkül. Zalában is van kémelhárítás, de minek? Népgazdaságvédelem: nincs mit védeni. [...] Gyöngyösi et.: szocialista vagy polgári demokratikus társadalmi rend lesz, mert annak védelmét kell megszervezni. Bizonytalan helyzet van, de az áb. szervet erősíteni kell. Átszervezés-hangulat van. Értelmetlen a jogellenesekkel⁸¹ foglalkozni. [...] Harangozó et. 8–15 fő a méregkeverő, a többivel a pozitív erő a politikai eligazítás hiányában nem tud mit kezdeni.”⁸²

1988. november 9., Salgótarján

„Túros et. Kicsit késésben vagyunk. Korábban kellett volna kezdeni, a párt-

79 N. N. rendőr altábornagy személyes közlése.

80 ÁBTL 1.11.6. ÁBMHT rendezetlen anyaga.

81 Jogellenesen külföldön tartózkodókkal, azaz a disszidáltakkal. Nyilvántartásukat, illetve a velük kapcsolatos adatgyűjtést BM-utasítások írták elő.

82 ÁBTL 1.11.6. ÁBMHT rendezetlen anyaga.

értekezlet után. Bizonytalanság van, és ez morális kérdésekben is jelentkezhet. Hogyan tegyük a politikai pluralizmust? Milyen lesz az MSZMP politikai irányvonala? Most sok területen visszavonulóban van. Nem tudja kézben tartani a társadalmi folyamatokat. Hogy lehet ilyen viszonyok között az áb. munka irányvonalát meghatározni? Egyértelmű ellenségkép kell, ezt megmondani. A jelek szerint többpártrendszer között kell az áb. munkát végezni.”

Szimptomatikus, hogy az általános földcsuszamlásban csak egyetlen terület volt, ahol az állambiztonságiak nyugodtan várták az eseményeket. 1988. november 28–30. között az egyházi reakció elhárítás keletnémet és magyar felelősei megtartották szokásos munkatalálkozójukat, ezúttal Budapesten. Egyikük sem tudhatta, hogy utoljára látják egymást ebben a funkcióban. Reményi Géza⁸³ alosztályvezető és Tóth Ferenc⁸⁴ osztályvezető kimerítő tájékoztatót adott a belpolitikai helyzetről, amelyet mindketten aggasztónak ítélték. Csúpan az állam és az egyház viszonyát látták teljesen feszültségmentesnek: „Az egyházak támogatják a kormányt és ennek megfelelően befolyásolják híveiket. [...] A Magyar Katolikus Püspöki Kar nem fog engedélyt adni tagjainak arra, hogy politikai aktivitást fejtsenek ki az új szervezetekben. Arra hívja fel a fiatalokat, hogy fogják vissza magukat és tevékenykedjenek a vallásos szervezetekben. Az egyházi vezetés befolyása lehetővé teszi, hogy az állambiztonság a fontos területekre koncentrálja tevékenységét.”⁸⁵

Az események minden tervezést felülírtak, mivel a helyzet az új egyesü-

leti és gyülekezési törvény 1989. januári hatályba lépése után mindinkább kezelhetetlen lett.⁸⁶ A Politikai Bizottság „harmadik oldallal” kapcsolatos tervei az új szervezetek megerősödésével egyre inkább illuzórikussá váltak. Egmás után jelentek meg a különböző, egyre határozottabban antikommunista célokat megfogalmazó szervezetek is. Bár különösebb tömegtámogatottságot nem tudtak felmutatni, egyértelműen látszott, hogy az idő az MSZMP ellen dolgozik. Ezzel párhuzamos folyamatként a „harmadik oldal” intézményei folyamatos népszerűségvesztést szenvedtek. Ennek ellenére ez maradt az MSZMP vezetése számára

83 Reményi Géza (1943–) 1967-től a III/III. osztály beosztottja, 1981-től a protestáns és egyéb egyházi elhárítás alosztályának vezetője, 1990-ben leszerelt.

84 Tóth Ferenc (1939–) 1967-től szolgált a BM-ben (korábban a BRFK-n a III/II-C alosztály vezetője), 1986-tól osztályvezető, korábban az osztály párttitkára. 1990-ben leszerelt.

85 Bundesbeauftragter für die Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes der DDR (BStU), MfS, Abt.X., Nr. 9., 210. Information über eine Beratung mit der Sicherheitsorganen der UVR.

86 A kérdésről részletesen Révész (2004–2005) 2005. január.

az utolsó reménysugár. Ezzel függ össze Horváth József ekkoriban keletkezett javaslata is, amelyben Grósz Károly formulájának („a hatalmat nem osztjuk meg – a hatalom gyakorlását megosztjuk”) egyfajta végrehajtását szorgalmazta. Horváth ebben a III/III. átkeresztelését javasolja (Alkotmányvédő Hivatal vagy Biztonsági Szolgálat), és arra utal, hogy az állambiztonság fogalmát és gyakorlatát a szélesebb értelemben vett nemzetbiztonság fogalmával és gyakorlatával kell felváltani (ez a javaslata tartósnak bizonyult).⁸⁷ A politikai hatalomátmentést a hatalmi és a „közfunkciók” kettéválasztásában látta. Ezek szerint a párt adná a miniszterelnöki, köztársasági elnöki, parlamenti elnöki és államminiszteri funkciókat, valamint a belügy, a honvédelem és a külügy vezetését. A parlamentben az MSZMP a képviselői helyek 60, illetve 51 százalékára lenne jogosult.⁸⁸ Három hónappal később, az állami és pártvezetés számára az ország belbiztonsági helyzetéről készített jelentésében már jóval pesszimistább hangot ütött meg: „a jelenlegi szocializmusmodell tartalékai politikailag és gazdaságilag egyaránt kimerültek”, „reális a veszélye annak, hogy [a szocialista országok lemaradása] a világ fejlett országaitól fokozódik, és a térség súlyos válságövezetté alakul át”, „a mostani politikai struktúra nem alkalmas a nehézségek kezelésére sem, nemhogy a válságból való kiút megtalálására”.⁸⁹

1989. május 8-án Horváth István belügyminiszter előterjesztést készített a KB részére, amelyben Horváth József csoportfőnök előzőekben ismertett gondolatai köszöntek vissza. Mindkettlen a „pluralista alapon nyugvó, demokratikus szocializmust” nevezték meg az átalakítás céljaként. „Az így kiépülő társadalmi berendezkedés – úgy látjuk – lényegi jegyeiben közelebb áll az 1945–48 közötti koalíciós időszakhoz, mint az elmúlt 40 év bármely periódusának berendezkedéséhez.”⁹⁰ Ebből sejteni lehetett a BM koncepcióját: ha már úgyis feltartóztathatatlan a folyamat, az állambiztonság minél inkább épüljön be a pártokba, sőt adott esetben vegyen részt a pártalapításban (ahogy részben 1945-ben is tette).⁹¹ Az eddig megismert

87 Ennek részleteiről lásd Révész (2003a).

88 ÁBTL 1.11.6 6. d. 31–45.

89 Uo. 71. Horváth István feljegyzése, 1989. május.

90 Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Előterjesztés az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság 1989. június 9-i ülésének napirendjéhez. A bizottság tudomásul vette a jelentést, és egyetértett a munka tervezett fő irányjaival, a kívánt módosításokkal. Lásd BM Központi Irattár (KI) Belügyminiszteri iratok/1989. 72. 1-a/641. i. sz.; MOL M-KS 288. f. 62. cs. 5. ő. e.

91 A kommunista káderek 1945 elején sokszor kapták azt a feladatot, hogy lakhe-

lyükön hozzák létre a későbbi „koalíciós” pártok alapszervezeteit, amelyekkel majd „népfrontot” alkotnak. A későbbi „szalámitaktikát” megalapozó módszert a Komintern pártiskoláján sulykolásszerűen oktatták az emigráns kommunista funkcionáriusoknak. Részleteiben lásd Ungváry (2002), további irodalmi hivatkozásokkal.

92 ÁBTL ÁBMHT 294. d. 6. sz. heti tájékoztató, 176.

93 ÁBTL 1.11.1 58. d. 5. 1989. január 9-i parancsnoki értekezlet.

94 Uo.

ügynöki beépülések fényében úgy tűnik, ez a módszer csak a „történelmi pártok” – a kisgazdák, kereszténydemokraták és szociáldemokraták – esetében bizonyult hatékonynak, nyilván azért, mert az ő „vonalaikon” a BM már évtizedek óta kipróbált ügynökhálózattal rendelkezett. Bizonyára nem véletlen, hogy e pártok vezetésében a rendszerváltás után folyamatosak voltak a botrányok, és mára gyakorlatilag mindegyik megszűnt. A koncepció kezdeti sikerére utal, hogy az 1989. március 15-i ünnepi megemlékezésén a Független Kisgazdapárt és a

Magyar Szociáldemokrata Párt együtt koszorúzott az MSZMP funkcionáriusaival.⁹²

A BM-en belül Horváth József vezérőrnagy a III/III. csoportfőnöki értekezleteken tartott rendszeres eligazítást az állományoknak. 1989. január 9-i értékelése szerint: „Arra számítottunk, hogy a legalizálódó ellenséges szervezetek létrehozói, az ellenséges személyek fogják alkotni e csoportok legradikálisabb szárnyát. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy e személyek többsége az új szervezetek centrumában helyezkedik el. Példa erre az MDF, a FIDESZ, az Sz[abad]K[ezdeményezések]H[álózata]. Ez tehát további elemzést igényel.”⁹³ Horváth értékelése feltehetően inkább aggodalmat, mint megkönnyebbülést jelentett, hiszen arra utalt, hogy a kibontakozó átmenetben egyre több ismeretlen tényezővel kell számolni. Másrészt viszont megnyugtató tapasztalat lehetett a számára, hogy az évtizedeken át démonizált ellenzék képviselői hajlandók és képesek is a fehér asztalnál történő tárgyalásra, és nem kívánják az ellenfél teljes lesöpését. Feltehetően a konszolidáció igénye mondatta ugyanekkor Horváthtal, hogy „a jövőben számítanunk kell a balról történő ellenzéki ellenséges fellépésre is, tehát nyitottnak kell lennünk minden irányban”.⁹⁴

Az 1989. február 6-i értekezleten már megjelentek a májusi miniszteri előterjesztés előkészítésének elemei. Horváth kifejtette: „A helyzet több szempontból is problematikus. Nemcsak az történt az elmúlt félévben, hogy ellenségeink legalitást nyertek, hanem ma ők jelölik ki a »tájékoztató pontokat« azon a terepen, ami nem az övék. Ma egy céltudatosan a hatalom

irányába mozgó ellenséggel van dolgunk és a kérdések egyre bonyolultabbá válnak. Adott a közös terep, ahol mi, a párt [és] a társadalmi szervek is mozognak, és ahol helyenként egymásnak ellentmondó nyilatkozatok hangzanak el, de orientációt az állambiztonsági munkát illetően nem kapunk. Ugyanakkor mi, mint a hatalom védelmének egyik szerve, nem engedhetjük meg magunknak, hogy tétlenül szemlélődjünk, hogy ne lépjünk, de tétovák a lépéseink. És valóban baj lehet abból, ha ez a szervezet elkezd önállóan mozogni és cselekedni.

Tehát nem önállósodni kell, hanem abból kiindulni, hogy »az utolsó parancs van érvényben«, az a feladatunk, hogy az alternatív szervezetekben lévő ellenséggel operatív pozícióink révén továbbra is kontaktusban maradjunk.

Operatív pozícióinkat, a megerősítés mellett bővíteni és mozgékonyabbá kell tenni, hogy – igény szerint – befolyást tudjunk gyakorolni a végpontokon. Jól felkészített, viszonylag stabil hálózatra és rugalmas hálózati munkára van szükség. [...]” Horváth figyelmeztetett a nagyfokú dekonspirációs veszélyre is: „Ennek kivédése érdekében az alternatív szervezetekben dolgozó hálózati személyek magatartási vonalát egyéniesíteni kell, alkalmasságuk és lehetőségeik figyelembe vételével. [...]

Operatív pozíciókkal kell rendelkezünk mindenütt, ahol ellenséges tevékenységet folytató személy dolgozik, és kapcsolatot kell létesítenünk azokkal az újságírókkal is, akik pozitív vonatkozásban felhasználhatók, akikre építhetünk. Az utóbbi vonatkozásában meg kell vizsgálni a »menedzselés« lehetőségét. A cél az lenne, hogy olyan újságírói kapcsolatkörrel rendelkezzünk – lehetőség szerint minden jelentősebb sajtóorgánumnál – , akiket a megfelelő információkkal ellátva a maga területén sikerhez juttatunk, és akik alkalmasak az általunk megjelölt témákban a kívánt politikai hatású cikk vagy egyéb írás megjelentetésére.⁹⁵ Ehhez természetesen az állambiztonsági szolgálatnak olyan felhatalmazást, illetve bizalmat kellene kapnia, hogy újságírók menedzselésével, a nyilvánosság eszközét is felhasználva erősítse politikaszolgálati szerepét (körülhatárolva, milyen jellegű, milyen súlyú és szintű kérdésekben). Az e vonatkozásban szóba jöhető újságírók felmérését el kell végezni.”⁹⁶

Figyelemre méltó Horváth 1989. június 5-i felszólalása, amelyből kiérezhető a végjáték előszele, de érzékelhető az is, hogy még ekkor sem merült fel benne az események erőszakos befolyásolásának lehetősége – erre

95 Ezek szerint még tehát nem rendelkeztek *mindenütt* megfelelő hálózattal.

96 ÁBTL 1.11.1 58. d. Emlékeztető az 1989. február 6-i parancsnoki értekezletről.

ugyanis objektív okokból nem látott módot. Sokkal inkább tetten érhető szavaiban az állambiztonságon belül eluralkodott tehetetlenség és kétségbeesettség, valamint hogy megpróbál az egyetlen szalmaszálba, a manipulálásba kapaszkodni: „Az MSZMP által kezdeményezett demokratikus társadalmi átalakulást természetesen csak kellő informáltság birtokában tudjuk elősegíteni, ezért az információszerző munka elsődleges fontosságú. [...] Az legyen a mérce,] hogy mennyire tudjuk segíteni az átmenet robbanásmentes »levéznylésének« folyamatát, az azt irányító pártot. [...] A pártot segíteni kell, hogy a választásokra minél alaposabban felkészülhessen, hogy a választási harcot megnyerhesse. [...] Nagy és fontos feladat, hogy a megtartás, a megerősítés érdekében világossá tegyük a hálózati kontingens számára, hogy ha valaha, akkor most teljes érdekazonosság fűz össze bennünket. Most tehetjük a legtöbbet, hogy a jogállamiságba való demokratikus átmenet békés körülmények között, az MSZMP vezetésével valósuljon meg. Ha nem így lesz, akkor kell félni attól, hogy a titkok kikerülnek. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy »egy csónakban evezünk«. Ezért lényeges, hogy a hálózat velünk együtt mozduljon, hogy az információszerzés mellett olyan pozícióba hozza magát, ahol van, hogy az adott szervezeten belül segíthesse ennek az átmenetnek szélsőségektől mentes megvalósulását. Mindebből következik, hogy a hálózati személy az ész-

97 ÁBTL 1.11.1 58. d. 63. 1989. június 5-i parancsnoki értekezlet jegyzőkönyve.

98 Pallagi Ferenc (1936–2008) 1957-ben belépett a KISZ-be. 1959–1962 között a Telefongyárban dolgozott mint szerzőkészítő-technikus, 1961-ben a BM hivatásos állományába is került. Innen helyezték át a BM technikai osztályára műszerésznek. Nem teljesen érthető, hogy a politikai kérdésekben viszonylag visszafogott Pallagi miért választotta mégis a BM-en belüli pártkarriert, első „szakmai” állása a III/V. csoportfőnök helyettesi posztja volt. 1989 áprilisában nevezték ki III. főcsoportfőnöknek és a belügyminiszter első helyettesének. A Dunagate-botrány után lemondott, haláláig nyugdíjasként élt.

szerűség határain belül irányításunkkal kezdeményező szerepet, illetve egyéb megbízatásokat vállalhat. Alapvető cél ennek révén a szélsőséges elemeket háttérbe szorítani e szerveződésekben belül, és a hatásgyakorlás a szervezet tevékenységére. [...] Akiknél lehetőséget látunk pozícióba hozásra, befolyásolásra, azoknak adjunk többet, 2-3000 forinttal is.”⁹⁷

Ebben az időszakban kezdte el az újonnan kinevezett Pallagi Ferenc⁹⁸ főcsoportfőnök a „megváltozott politikai, társadalmi” viszonyoknak meg nem felelő BM-parancsok listáját összeállítani. Alárendeltjeinek egy hónapos határidőt adott az ilyen utasítások összegyűjtésére. A III/III. vezetője ekkoriban még igyekezett „szabotálni” a

munkát: Horváth József a „gyorsított ütemben” elvégzett felülvizsgálatot is egy-két év alatt gondolta teljesíteni.⁹⁹ A szervezet ellenállására utalnak az 1989. június 26-i miniszteri értekezletre készült előterjesztés passzusai is, miszerint hiba lenne, ha elhinnénk, hogy „van olyan módszer, amelynek segítségével az apparátus máról holnapra az egypártrendszer politikai védőbástyájából a törvények »szimpla« végrehajtójává és a pártoktól független szakmai irányítójává válhat”.¹⁰⁰

1989. június 20-án Benkő Ferenc¹⁰¹ ezredes a „baráti” szocialista országok Budapesten akkreditált állambiztonsági tisztjeivel is közölte, hogy a többpártrendszer jellegű átalakulás eldöntött tény, valamint hogy a BM kikerül a pártellenőrzés alól, és a korábbiakhoz képest sokkal nyíltabban fog működni. Kiemelte még Mark Palmer amerikai követ a szélsőségeket pozitívan befolyásoló magatartását, ami nyilvánvalóan burkolt és megnyugtató célú üzenet volt az állambiztonságiaknak: az USA nem érdekelt a magyar viszonyok túl gyors felborításában, és továbbra is partnernek tekinti a jelenlegi struktúrát. Végül Benkő tájékoztatást adott arról is, hogy a magyar kormány a romániai magyarüldözés miatt kénytelen volt július 14-én ratifikálni az ENSZ menekültügyi egyezményét. A Stasi magyarországi informátorai aggodalommal tudósítottak róla, hogy a belügyminisztériumi szobadíszek közül eltávolítják a Lenin-szobrokat és a kommunista szimbólumok jelentős részét.¹⁰²

Az adatgyűjtő munkát legkésőbb 1989 nyarától az MSZMP-n belüli baloldali ellenzékkel szemben is újraindították (ennek 1956 és 1968 között is voltak komolyabb előzményei). A III/III. regisztrálta a szeptember 28-án a budapesti Vasas Sport Klub Fáy utcai helységében megalakítani tervezett Magyar Kommunisták Párt rendezvényét, Strényi Ferenc¹⁰³ pedig egy hónappal később begyűjtette a katonai elhárítás által fellelt *Felbívás az MSZMP tagjaihoz* és *Megszűnt-e az MSZMP* kezdetű röplapokat.

Az elbizonytalanodott állambiztonsági tiszték sejtették, hogy az MSZMP irányító tevékenységének megszűnése és a pártvezetés hirtelen tapasztalható érdektelensége egyúttal azt a veszélyt is hordozza, hogy az eddig felhasznált

99 A Dunagate ügyről lásd Révész (2004–2005).

100 Révész (2003a), 43.

101 Benkő (Weisz) Ferenc (1942–) 1968-tól a kémelhárítás beosztottja, 1988–1990 között a III/II. csoportfőnökség (kémelhárítás) parancsnoka volt, ezt követően nyugdíjazták.

102 BStU MfS, Abt.X., Nr. 9., 142–144. Information des ungarischen Bruderorgans zur gegenwärtigen Lage in der UVR.

103 Strényi Ferenc (1936–) 1983 és 1990 között a katonai elhárítás csoportfőnöke, ezt követően nyugállományban van.

szervezetet minden további nélkül fel fogják áldozni a politikai változás oltárán. Az 1989. szeptember 5-i parancsnoki értekezleten ezt pontosan artikulálták is: „[...] generális kérdésként élesen fogalmazódott meg a csoportfőnökség jövőbeli tevékenységének, a BBSZ [belbiztonsági szolgálat] legitimálhatóságának kérdése. Többek véleményeként hangzott el, hogy a társadalomhoz hasonlóan a Szolgálat is válságban van. Az állomány – különösen a belső elhárításánál – jövőjét illetően bizonytalan, sőt, olyan vélemények is hallhatók, hogy »a belső elhárítás fel lesz áldozva a politika oltárán.«”¹⁰⁴ Mint később kiderült, ebben nem tévedtek.

A III. Főcsoportfőnökség egyes csoportfőnökségei még ebben az időszakban is fáziskésésben voltak. A hírszerzés (III/I. csoportfőnökség) – munkájának jellegzetessége és tagjainak átlagosnál magasabb műveltsége, valamint a rendszeres nyugati utak következtében – már jóval korábban elszakadt az ideológiai megkötöttségektől. Kevésbé volt elmondható ez a kémelhárítás (III/II. csoportfőnökség) és a katonai elhárítás (III/IV. csoportfőnökség) állományáról, de a belső elhárítással összehasonlítva ők is jóval ideológiamentesebben működtek – köszönhetően annak, hogy tevékenységük alapvetően profeszcionális munkát igényelt, nem pedig bizonyos nézetek üldözését. A véleménykülönbségekre példa a KGB-vel kötött államközi szerződés felülvizsgálata és új szerződés kötése. A kérdés 1989-ben merült fel. A hírszerzés vezetője, Bogye János vezérőrnagy éles hangon tiltakozott a dolog ellen, elsősorban azért, mert vitatta, hogy a leköszönő kormánynak a politikai változások küszöbén egyáltalán joga van ilyen intézkedésre (más, szakmai és jogi, valamint politikai érveket is felsorolt). Kijelentése már önmagában is az új, demokratikus kormány melletti politikai gesztusként értékelhető. Visszafo-gottabban ugyan, de Bogye álláspontjához csatlakozott a katonai elhárítás és a kémelhárítás vezetése is. Horváth József viszont csupán a hatályos törvények betartására hívta fel a figyelmet, de utalt rá, hogy 1989-ben már készítették ötéves perspektivikus tervet az együttműködésről, amelyben többek

között az egyházi központok elleni munkát is lefektették.¹⁰⁵ Ilyen ötéves perspektivikus tervekkel persze a hírszerzés is rendelkezett (és feltehetően a többi csoportfőnökség is), de egyikük sem hivatkozott rá, mivel a KGB-vel kötött megállapodásokat nem értékelték örök életűnek.

104 ÁBTL 1.11.1 58. d. Emlékeztető az 1989. szeptember 5-i parancsnoki értekezletről, 106.

105 A kérdésről lásd Krahlucsán Zsolt: KGB és III. Főcsoportfőnökség: egy kapcsolat vége... (?). *Betekintő*, 2007/4. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00004/krahlucsan_zsolt.htm

A november 6-i csoportfőnöki értekezletet Horváth már a koalíciós kormányzásra való felkészülés és átállás jegyében tartotta: „[...] tudatosítani kell, hogy a többpártrendszer viszonyai között is szüksége van a legitim kormányzatnak a hatalmi funkciók gyakorlásához titkosszolgálati információkra, az azt szolgáltató szervezetre, illetve annak szakemberállományára. Ezért, ilyen értelemben egy létrejövő koalíciós kormány nem jelenthet alapvető egzisztenciális problémát, bár a vezetői szinteken kisebb mozgás elképzelhető. Várható az is, hogy a koalíciós kormányzatot az MDF–MSZP dominanciája fogja jellemezni. [...] Érdeünk fűződik ahhoz is, hogy lehetőség szerint biztosítsuk a Szolgálat teljes pártsemlegességét, azaz a szolgálati viszony zárja ki a párthoz tartozást. Ahhoz, hogy semlegességünk és objektivitásunk társadalmilag biztosított és megalapozottan elfogadott legyen, ezt az áldozatot meg kell hozni.

Rendkívül nehéz és bonyolult viszonyok között dolgozunk, de a stresszhelyzet elkerülése érdekében szokjunk hozzá, mert a többpártrendszer viszonyai között ez lesz a természetes. Lényeges, hogy saját eszközeinkkel segítsük elő, hogy az operatív helyzet a konszolidáció felé mozduljon, mert a politikai vezetés jelenleg sajnos nem tud kellő súlyú hatást gyakorolni a társadalmi folyamatokra. [...] A jó pozícióban lévő, jól dolgozó hálózati személyek részesüljenek magasabb összegű dotációban.”¹⁰⁶

Figyelemre méltó, hogy egy alkalommal sem merült fel az ellenzékkel szembeni keményebb fellépés vagy az MSZMP baloldali szárnyának támogatása. Ez arra utal, hogy Horváth és a III. Főcsoportfőnökség nagyon pontosan ismerte a politikai erőviszonyokat, és reális következtetéseket vont le belőlük. A változások jeleként a BM-en belül elrendelték az „elvtárs” megszólítás törlését. Horváth József és a III/III. belső levelezésében az „úr” megszólítás először 1989. november 9-én fordult elő.

Az 1989. november 21-i siófoki parancsnoki értekezleten Horváth megkísérelte felvázolni az ország politikai jövőképét: „Az egyik [lehetőség] a pluralista, szocialista, demokratikus szocialista variáció, a második a polgári demokrácia, és a harmadik lehetőség egy sajátosan magyar út, amelynek tartalmáról jelenleg is viták folynak. [...] Ezt a küzdelmet alapvetően az MSZP-től jobbra álló politikai erők túlsúlya jellemzi, ami nem is alapvetően létszámokban, hanem hangerőben, a mindent tagadásban, erőteljes, helyenként demagógiával is párosuló érdekartikulációban nyilvánul meg, amellyel gyakorlatilag uralják a politikai terepet. Ezek azok az erők, akiket egy évvel ezelőtt még ellenzéki személyekként, csoportokként emlegettünk.

106 ÁBTL 1.11.1 58. d. 133. Csoportfőnöki értekezlet, 1989. november 6. Jegyzőkönyv.

Ugyanakkor az MSZMP széthullásával a baloldal erői nem rendelkeznek centrummal, tehát fontos lenne, hogy a következő időszakban egy baloldali ellensúly is képződjön. [...] Az országban lényegében hatalmi vákuum alakult ki, mely a gazdasági összeomlás veszélyével is párosul. A helyzetet nehezíti, hogy a társadalom minden szférája reális, de a jelen viszonyok között teljes körűen kielégíthetetlen költségvetési igényekkel, követelésekkel lép fel. A kérdés csak az, hogy a politikai pártok, a tömegek megnyeréséért folytatott harcban önmérsékletet tanúsítva a konszenzust keresik-e a válság megoldására, vagy a demagógiát fokozva azt tovább mélyítik. [...] *Nagyon lényeges, hogy mi ezt a helyzetet hogyan tudjuk feldolgozni, s a negatív elemeket pozitív cselekvésekkel, helyes munkairánnyal felváltani.*

Az iránymutatást, a kiindulási alapot magunknak kell megtalálni, és ha néhány tájékozódási pont megvan, az állománynak is az alapján kell eligazítást tartani. A mai helyzetben a stabil belső rendért dolgozó szervezeteknek kell elsőnek mozdulni, ha kell, »saját hajunknál fogva« kimozdítani önmagunkat.”¹⁰⁷

Ezután Horváth leszögezte, hogy a korábbi pártirányítás, bárki kerül is hatalomra, meg fog szűnni: „*Alapkérdés, hogy elveszítsünk illúzióinkat az iránt, hogy mindenre eligazítást, utasítást fogunk kapni*”, majd arra tért át, hogy mire számíthatnak a jövőben:

„Igazi támadási célpont a szolgálaton belül a belbiztonságért felelős csoportfőnökség, mert úgy ítélik meg, hogy ez a szerv volt az, amelyik a pártállam viszonyai között az élen haladt a hatalom igényeinek kiszolgálásában. Egy téves feltételezés alapján azt képzelik, hogy szerepe azonos volt azzal, mint ami az 1950–53-as években volt. Tehát nem ismerik a biztonsági szolgálat alaptevékenységét, annak jellegét, társadalmi funkcióját. Ebből adódik, hogy néhány, az ötvenes években elkövetett súlyos törvénysértés, majd később a sokkal kisebb súlyúak vitték oda a társadalmat, ahol jelenleg van. Mindez a társadalom egy részénél úgy jelenik meg, hogy »mi vagyunk a bűnösök«. *Ezt a szituációt nagyon reálisan kell látni, mert ebből következik, hogy ennek a szervezetnek saját legitimitásáért a következő időszakban meg kell küzdeni.*”

Horváth József ekkor nyíltan azt is kimondta, hogy a szolgálat működésének valójában nincs meg a törvényi háttere, de ebből nem azt a következtetést vonta le, hogy a megfigyeléseket meg kell szüntetni, hanem csupán azt, hogy dokumentálásuk nem szükséges: „[...] nekünk is egy sor eddig követett elvet meg kell változtatnunk. Ilyen a totalitás elve, amelyet ugyan harminc

107 ÁBTL 1.11.6 8. d. 62–67. Emlékeztető az 1989. november 21-i síófoki parancsnoki összevónás megnyitójáról. Előadó: dr. Horváth József r. vezérőrnagy. A további idézetek is innen valók.

éve próbálunk elvetni, de a valóságban ettől – működési rendünk, szervezeti felépítésünk miatt – nem tudunk megszabadulni. Jól példázza ezt az ifjúságvédelem feladatkörének totális kezelése, amelyet a valóságban sohasem tudtunk teljesíteni. [...] *működési rendünk a júniusi döntés alapján jelenleg is olyan, hogy az eddig használt totális fogalmak*, mint egyházi reakció elhárítás, népgazdaságvédelem, kulturális területek védelme stb. ezek *tartalom nélkülivé váltak, megszűntek*.

[...] az átalakulás során, miközben elhagyunk totalitásokat, objektumokat, osztályok elnevezését, aközben továbbra is működtetni kell minden meglévő operatív pozíciókat az elhárítási funkciónak megfelelően. Minden operatív pozíciót meg kell tartani, még hozzá úgy, hogy ezeket [...] az alkotmányos rend védelmében, illetve a BTK-ba ütköző tevékenység időbeni felszínre hozásában használjuk fel. [...] A jövőben csak olyan jelentéseket kérünk és fogadjunk el, amelyek a BTK-ba ütköző és büntetési tétellel fenyegetett tevékenységről vagy annak gyanújáról szólnak.

Melléktermékként a politikai élet változásairól, a politikai élet sűrűsödéséről keletkező információkat is figyelemmel kell kísérni, hiszen ezek a helyzetek kiinduló pontjai lehetnek a társadalomellenes, az állam biztonságát veszélyeztető bűncselekményeknek. [...] Ezek azok az információk, amelyek alapanyagát nem fogjuk bevarni sem munka, sem ügydossziékba, hanem a felhasználás után 3-6 hónappal megsemmisítésre kerülnek. [Kézzel: HELYES]

A választások kapcsán: „[...] nem kell szégyenlősködnünk, mindenütt ott kell lennünk. Tehát pártsemlegesek vagyunk, napi politikai harcokban nem veszünk részt, de a napi politikai események jelzőrendszerét biztosítanunk és működtetnünk kell. Csak úgy tudunk felelni a belső biztonságért, ha folyamatosan érzékeljük, hogy azok a szélsőséges erők, amelyek a legálisan működő pártokban húzódnak meg, hol tartanak, mit készítenek elő.

Ennélfogva – mivel az új hálózati szabályzat amúgy sem fog ilyen tiltást tartalmazni – az egyes szervezetekben lévő hálózati személyeket lehetőségeik függvényében ösztönözni kell arra, hogy igyekezzenek olyan funkciót elérni, amelyből felülről van rálátás a szervezetre, és amelynél fogva adott esetben az általunk az alkotmányos rend érdekében szükségesnek ítélt lépéseket a szervezeten belül meg tudják tenni.

Azt is látnunk kell, hogy szervezetünk, de az egész társadalom jövője is függ attól, hogy a jelenlegi háttérbe szorított és szétforgácsolódott baloldal mennyire lesz képes ismét jelentős politikai erővé, a jövő szempontjából ki-kristályosodási ponttá válni. Nekünk ezt a folyamatot lehetőségeink szerint – de nem törvényellenes eszközökkel – támogatnunk, erősítenünk kell.”

A szervezet jövőjére utalva húszszázalékos létszámcsökkentést tartott elképzelhetőnek, ami nem okozott volna zökkenőt, mert a helyek tíz százaléka amúgy is betöltetlen, a másik tíz százalékot pedig a nyugdíjba vonulókkal teljesíteni lehet.

Az értekezleten elhangzott az a kérdés, hogy van-e egyáltalán politikai „igény jelenleg a BBSZ információira, ezeket ki fogadja és ezen túlmenően mi az elképzelés a kezünkben tartott erő felhasználását illetően. Szükség lesz-e ránk, tartunk-e vissza a szolgálattól elmenni szándékozókat?

A konkrét igényt illetően a válasz igen. Minden hónapban folyamatelemző jelentést terjesztünk fel és ez annyiban különbözik a korábbiaktól, hogy nem az MSZMP PB néhány tagja kapja, hanem az ideiglenes köztársasági elnök, a miniszterelnök, az államminiszter és az érintett szakminiszterek. Tehát igény van, de a jelentések szervezet semlegesek. Ez azt jelenti, hogy bármelyik párttól, szervezetről csak azt írjuk le, amit tevékenysége a politikai életben mutat, de nem írjuk le, hogy melyikkel szimpatizálunk. Helyzetet mutatunk be az ország vezetésének és a jövőben is ezt fogjuk csinálni.

Az, hogy van-e a szolgálatnak »gazdája«, kell-e, lesz-e, olyan kérdés, amelyre csak azt lehet válaszolni, hogy olyan »gazdára« nincs szüksége a Szolgálatnak, amelyik majd esetleg megint a törvényeken kívül, azokon felül akar igényeket sugározni a szervezet felé.

Gyakorlatilag – kivéve az utóbbi egy-háromnegyed évet – mindig az igényekre voltunk ráhangolva. Ez most szerencsére megszűnt, és érdekes módon ennek ellenére a szervezet dolgozik.”

Az utóbbi bekezdés annak nyílt beismerése, hogy az állambiztonság egy lépést sem tehetett pártutasítás és pártirányítás nélkül, és Horváth maga is meglepődve tapasztalja, hogy szervezete ezek nélkül is életképes.

A III/III. vezetője utoljára 1989. december 8-án adott eligazítást a megyék állambiztonsági vezetőinek. Ebben az önkritika mellett nem tudta véka alá rejteni mély csalódottságát: „A Kelet-Európában és hazánkban zajló változások elméleti megválaszolására bár történtek kísérletek, de – mivel a folyamatok még ma is zajlanak – végleges választ nem lehet adni. *Az azonban biztos, hogy a szocializmusnak nevezett eddigi berendezkedés csődbe jutott* [kiemelés – U. K.], az élre került emberek építették saját szocializmusukat, és közben a politikai ellenfeleik elleni harcban bennünket használtak fel eszközként. Bár mi láttuk közben, hogy valami nem stimmel, de mégis voltak olyan cselekedeteink, amelyek objektíve nem használtak senkinek.

A társadalomban jelentős erők csoportosulnak az átmenet békés megvalósítására, melynek végeredményeként a demokratikus szocializmus értékei is

érvényre juthatnak. Ha az átmenet végére csak a polgári demokrácia értékei érvényesülnek, akkor a Szolgálat mai tagjainak nagy valószínűséggel más munka után kell néznie. Alapvető, hogy a szolgálat tagjai lássák a fő vonulatokat, és ne vesszenek el a napi politizálás részleteiben, a gyakran megnyilvánuló szélsőségekben.

A BBSZ fő feladata az Alkotmány védelme, a hatályos BTK szerint büntetendő cselekmények feltárása, bizonyítása, üldözése.

Fel kell deríteni a pártok ernyői alá vonuló alkotmányellenes erőket, ami nem a pártok tevékenységének akadályozását, felderítését jelenti.

Ennek érdekében élni kell minden politikai erő együttműködési szándékával. Lényeges, hogy az együttműködésbe bevont szervezeteket egymás előtt ne próbáljuk meg lejáratni, egymás ellen hangolni. Az együttműködés során természetesen felvetődik a múlt iránti felelősségünk. A fő irány az legyen, hogy a fő »felelős« a rendszer maga, amelyben az egy párt, egy ideológia, egy személy volt a mérték.”¹⁰⁸

Bár az iratok szelektív megsemmisítése már korábban is zajlott, Horváth József október 16-án az „operatív helyzetre” hivatkozva kért engedélyt az állambiztonsági iratok széles körének megsemmisítésére. Javaslatát minden jel szerint csak november végére fogadhatták el, erre utal, hogy a december 8-i tájékoztatón erre részletesen kitért. „A szolgálat korábbi, a totalitást magában hordozó stílusa ma már nem járható. A különböző ügyekben keletkezett értékkel nem bíró, indokolatlanul hozzánk került, bürokráciát növelő iratokat tehát – kellő differenciálással, kapkodás nélkül – meg kell semmisíteni.

Így a vonal, objektum, munka- vagy ügydossziékban csak és kizárólag az Alkotmányba, vagy a BTK-ba ütköztethető cselekményekre vonatkozó, illetve az ezeket előre vetítő információkat szabad megőrizni, a többi meg kell semmisíteni. A »B« dossziében csak a beszerzési javaslat, az együttműködési nyilatkozat, a nyugták és – ha van – a kiképzési javaslat maradjanak.

Az »F« [Figyelő] dossziékat a megsemmisítéskor úgy kell kezelni, hogy az esetleg felmerülő rehabilitációs igényekhez információkat tudjunk szolgáltatni.

[...] Hazánkban a változások nyugodtabban zajlanak, mint Kelet-Európa más országaiban. Ezért nincs ok a kapkodásra, a hisztérikus sietségre. Úgy ítélem meg, hogy a társadalom józanabb erői meggátolják a teljes jobbra sodródást. Ez a feltétele annak, hogy munkánk újra gondolásával, a szervezeti és infrastrukturális feltételek kialakításával

108 ÁBTL 1.11. 6 8. d. 48–50. Emlékeztető az 1989. december 8-án a megyék belső biztonsági osztályvezetőivel tartott konzultációról és eligazításról.

szolgálatunk és annak tagjai számára lehetővé válik, hogy a jogállamiságban – ha nem kis vívódások árán is – megtaláljuk a helyünket.”¹⁰⁹

Horváth utolsó komolyabb helyzetértékelése az iratmegsemmisítések csúcspontján, 1989. december 20-án kelt. Összefoglalójának zárómondata sokatmondó: „A kialakult helyzetben a Belső Biztonsági Szolgálat fő feladata már nem a békés átmenet elősegítése, hanem csak a társadalmi robbanás, az összeomlás elkerülésének támogatása lehet.”¹¹⁰ Az állambiztonság belső kommunikációjában tehát fel sem merült, hogy képesek lennének irányítani a rendszerváltozás folyamatát. Minden bizonnyal csak a későbbi történések tükrében, visszapillantva tűnhet úgy, hogy a belső elhárítás kézben tartotta az eseményeket. Horváth és társai ezt az 1989-es év fordulóján egyáltalán nem így érezték.

Az utókor szerencséjére az iratmegsemmisítés csak töredékesen sikerülhetett. A rendelkezésre álló rövid időben elsősorban csak az operatív tisztek páncélszekrényeiben elfekvő élő iratok, valamint a „B” dossziék jelentős részének lezúzására volt lehetőség.¹¹¹ Horváth félelmei, hogy polgári demokratikus átalakulás esetén a szolgálat tagjainak más munka után kell néznie, csak részben váltak valóra. A III/III-asok csekélyebb, de idővel növekvő részét a III/II. csoportfőnökségből átalakult NBH foglalkoztatta tovább. Sokan nyugdíjba mentek, mások őrző-védő cégeknél, illetve az üzleti szférában helyezkedtek el. Az egyetlen kérdés, ahol Horváth koncepciója teljes csődöt mondott, a felelősség megállapítása volt: az állampárt felelőségének megállapítása helyett hamarosan szinte teljes politikai konszenzus alakult ki arról, hogy a „bűnbak” az állambiztonság. A volt állambiztonsági tisztek és belügyes segítők csupán azt tudták elérni, hogy a parlamenti Dunagate-bizottság tagjaival és a közvéleménnyel elhitették: a szinte teljes körű iratmegsemmisítések miatt az igazság kideríthetetlen, ezért jobb nem piszkálni azt a kérdést, mit is művelt a III/III. csoportfőnökség. Az új parlamentben helyet foglaló korábbi ügynökeikben nem csalódtak. Semmilyen adat nincs arra, hogy az állambiztonság 1990 után is manipulálta volna leszerelt ügynökeit, de erre nem

is volt szükség: az érintettek túlnyomó többsége szégyellte, hogy bizonyos ideig a titkosrendőrségnek dolgozott, és ezért mindent megtett az iratnyilvannosság megakadályozásáért. Bár ma sem tudjuk pontosan, hogy az első országgyűlésben hány hálózati személy foglalt helyet, az eddigi információk is

109 ÁBTL 1.11. 6 8. d. 48–50.

110 Müller–Takács (2010) 87.

111 Az iratmegsemmisítésekre lásd Baráth (2004); a Kenedi-bizottság jelentése: *A Szakértői Bizottság jelentése, 2007–2008.* http://www.kim.gov.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf

elborzasztóak: huszonöt személy, köztük a parlament korelnöke, a parlament két alelnöke, egy frakcióvezető, egy bizottsági elnök, az Interparlamentáris Unió elnöke, két miniszter, két államtitkár, egy nagykövet, a nemzetbiztonsági bizottság négy tagja esetében egyértelmű, hogy 1945 és 1990 között hosszabb-rövidebb időre beszervezte őket az állambiztonság. Ez a felsorolás nem tartalmazza a hírszerzés, a katonai elhárítás és a katonai hírszerzés által beszervezetteket, az ő ügynökazonosítóik ugyanis nem kerültek át a levéltárba. A gyanú több közjogi méltóság esetében megalapozottnak nevezhető.¹¹²

UTÓSZÓ

Az előzőekben ismertetett jelentésekben számtalanszor szerepel a „sajátos” és a „bonyolult” kifejezés. Gyakori előfordulásuk a szovjet impériumon belül jellemző tünet volt. Akkor használták, amikor politikai okokból nem lehetett néven nevezni a dolgokat. Szovjet háborús visszaemlékezések például ezekkel a szavakkal írták körül a német ellentámadások sikereit („a helyzet bonyolultabbá vált” – azaz a szovjet csapatok hatalmas veszteséget szenvedtek). Az állambiztonság vezetői mindenki másnál jobban tudhatták, hogy a rendszer a végét járja, de nem mondhatták ki nyíltan, mert lojalitásuk kérdőjeleződött volna meg. Csak akkor merészkedtek el idáig, amikor a pártvezetés már nyíltan elismerte, hogy csődöt mondott.

Az állambiztonság lojalitása nem volt véletlen. 1956 előtt a pártvezetésnek súlyos terhet jelentett az ÁVH „avantgardizmusa”, amelyet Péter Gábor és társai letartóztatásával sem sikerült teljesen megtörni. Az 1956 után visszahívott ávéhások öntörvényűségével addig nem volt gond, amíg Kádár szükségesnek tartotta a politikai terror agresszív alkalmazását. Abban a pillanatban azonban, amikor erre már nem volt szükség, elbocsátotta a túlságosan „baloldali”, azaz sztálinista kádereket.¹¹³ Az 1962-es elbocsátási hullám az érintettek részéről semmilyen ellenakcióval nem járt – igaz, a „Párt” civil állásokban is gondoskodott „hű katonáiról”. „Avantgardizmusra” ettől kezdve azért sem volt esély, mert az állambiztonság sok ponton stabilan be volt építve a pártállam szerkezetébe. Működésüket a végrehajtás minden szintjén egyértelműen a helyi pártszerv irányította. Az üzemi párttitkár, a vidéki kisváros első titkára, a megyei első titkár, illetve a megyei adminisztratív osztályvezető vagy a Budapestről vidékre küldött instruk-

112 A kérdésről lásd Ilkei Csaba:

<http://internetfigyelo.wordpress.com/2010/03/11/az-atmentett-allambiztonsagi-mult-a-behalozott-első-szabardon-valasztott-magyar-országgyules/>.

113 Elbocsátott légió? A BM állambiztonsági testületének személyi állománya 1956–1963. *Rendészeti Szemle*, 2006.10. 3–33.

tor mind a helyi állambiztonsági szerv mellé- és fölrendelt hatóságaként is működött, akikkel a gyakorlati intézkedések részleteit is egyeztetni kellett. A mindenkori pártszerv akaratának kipuhatólása minden államvédelmi tiszt rutinfeladatának számított. Ennek köszönhetően fel sem merülhetett, hogy az állambiztonság önállósítsa magát.

Meglepőnek tűnhet, hogy a BM vezetői a valóságosnál negatívabb képet adtak magukról. A már említett 1989. június 26-i előterjesztés azon megállapítása, hogy nincs olyan módszer, amelynek segítségével az apparátus „máról holnapra” az egypártrendszer politikai bástyájából a törvények szimpla végrehajtójává válna, többszörösen is tévesnek bizonyult. Ehhez ugyanis semmilyen módszerre sem volt szükség: az apparátus túlnyomó többsége hivatalnokként viselkedett, és zökkenőmentesen alkalmazkodott az új játékszabályokhoz. Erre utal, hogy a különféle munkabeszámolóokban csak ritkán alkalmaztak súlyosan negatív kifejezéseket a „változások” szóval körülírt folyamatok értékelésére, leszámítva a „válság” szó gyakori használatát. A helyzetet általában az operatív körülmények változásaként, de nem egyfajta egzisztenciális vagy politikai katasztrófaaként írták le.¹¹⁴ Hozzá kell tennem: a rendszerváltás nem nekik okozott egzisztenciális törést. A mindenhatónak vélt állambiztonság minden jel szerint egyre tehetetlenebbül, de a mindenkori politikai megrendelő elvárásainak megfelelően végezte dolgát. Abban, ami a feladata lett volna, nevezetesen a közvélemény és az ellenzéki szervezetek manipulálása, szinte teljes csődöt mondott. Ennek nem szakmai okai

voltak: rendőri és állambiztonsági eszközökkel a helyzet már nem volt kezelhető.

114 Müller–Takács (2010) 30.

HIVATKOZÁSOK

Baráth 2004

BARÁTH MAGDOLNA: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 255–282.

Bodzabán–Szalay 1994

BODZABÁN ISTVÁN–SZALAY ANTAL (szerk.): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Budapest, Pelikán.

Cseh 1999

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata 1945–1990. In Gyarmati György (szerk.): *Tre-*

zor 1. *A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999.* Budapest, Történeti Hivatal, 73–90.

Horváth 1991

HORVÁTH JÓZSEF: *A „kísértet” fogságában.* Budapest, Zingen Kft.

Müller–Takács 2010

MÜLLER ROLF–TAKÁCS TIBOR (szerk.): *Szigorúan titkos 89’. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolóí.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Révész 2000

RÉVÉSZ BÉLA: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Hetedik kötet. Alkotmányos forradalom.* Budapest, Új Mandátum, 420–478.

Révész 2003a

RÉVÉSZ BÉLA: Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. A belső biztonsági szolgálat átalakításának alternatívái a rendszerváltás idején. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica.* Tomus LXIII. Fasc. 17.

Révész 2003b

RÉVÉSZ BÉLA: A „Dunagate” ügy jelentősége a rendszerváltás történetében. Politológiai értelmezési lehetőségek. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica.* Tomus LXIII. Fasc. 19.

Révész 2004–2005

RÉVÉSZ BÉLA: Dunagate I. Előzmények és botrány a sajtó tükrében. *Beszélő*, 2004. december. 46–61. Dunagate II. A rendszerváltás forgatókönyvei és az állambiztonság. *Beszélő*, 2005. január. 40–58. Dunagate III. A jogállam árnyékában. *Beszélő*, 2005. február. 46–61.

Romsics 1999

ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.

Ungváry 2002

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről.* Budapest, 2002, Osiris, 279–308. /Osiris Könyvtár. Történelem./

Ungváry–Tabajdi 2008

UNGVÁRY KRISZTIÁN–TABAJDI GÁBOR: *Elballgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség története Magyarországon 1956–1990.* Budapest, 1956-os Intézet–Corvina.

Varga 2007

VARGA KRISZTIÁN: Állambiztonság és rendszerváltás. In Pintér István (szerk.): *Nemzetbiztonsági szolgálatok hatékonysága a XXI. században. Tanulmánykötet*. Budapest, Geopolitikai Tanács Közhasznú Alapítvány, 34–78. /Műhelymunkák 2007/8./

Zinner 2001

ZINNER TIBOR: Miért és kik ellen indítanak eljárásokat? In uő: *A kádári megtorlások rendszere*. Budapest, Hamvas Intézet, 197–213.

CSEH GERGŐ BENEDEGÚZ–KENEDI JÁNOS–PALASIK MÁRIA

A HÁLÓZATI SZEMÉLY SZEREPE ÉS RENDELTTETÉSE A DIKTATÚRA ÚTVONALÁN

*A Kádár-korszak egyik kirakatpere:
a párt irányelveitől a sajtó propagandájáig*

„Az ügynöki vagy egyéb úton szerzett értesülések alapján haladéktalanul meg kell tenni a szükséges intézkedéseket a bűnözés megelőzésére, vagy a már megindult bűnöző folyamat megszakítására. Galeri-tevékenység esetén is elsődleges cél a galeri bomlasztása, felszámolása, bűncselekményt el nem követett tagjainak leválasztása, jegyzőkönyvi figyelmeztetése, a KISZ vagy egyéb társadalmi szervezetek – valamint ügynökség – útján további magatartásuk figyelemmel kísérése.” Bűnügyi Tanulmány, 1972/2.

A jelen forrásközléssel az a szerzők célja, hogy egy konkrét üggyel illusztrálják a hálózati személyek foglalkoztatásának mikéntjét, s ezen keresztül az el-lenségkép alakulását/alakítását a párthatározatoktól az állambiztonság me-cha-nizmusán, az ügyészségi és bírósági eljáráson át a szűkebb (belügyi) és a szélesebb társadalmi nyilvánosságig. A kiválasztott ügy a *belvárosi galeri* ese-te, amelyből 1964 és 1966 között „realizált” – részben felderített nyomozá-son alapuló, részben fabrikált – állambiztonsági per lett. Esettanulmányun-ka-t a működési mechanizmus egyértelműbb bemutatása végett a tizenhat vádlottból egy személy, Frankl Tibor – későbbi művésznevén Hajas Tibor¹ – ügyére szűkítettük le.

A belvárosi galeri ügyében, illetve annak környékén – hiszen az eset dif-fúz kapcsolatban állt az ezzel párhuzamosan megfigyelt Kalef, városmajori vagy Nagyfa galerik ügyével – közel harminc hálózati személyt foglalkoz-tattak az állambiztonsági szervek: üg-nyököket, informátorokat, lakásgazdákat. Közülük elsősorban a „Bárány” és „Pincés” fedőnevű ügynökök jelenté-

¹ Hajas Tibor (1946–1980) költő, képző-művész. Művészeti munkájáról lásd: *Hajas Tibor emlékkiállítás*, Székesfehérvár, István király Múzeum, 1987, valamint az Artpool Archívum dokumentációja (<http://www.artpool.hu/Research/Hajas.html>), illetve Sasvári Edit–Klaniczay Júlia: *Törvénytelen avantgarde*. Budapest, 2003, Artpool–Balassi.

sei bizonyultak meghatározó fontosságúnak mind a mostani forrásközlés, mind az egykori felderítés szempontjából. Bár a fontosság kifejezést kényyszerűségből alkalmazzuk. „Bárány” és „Pincés” hálózati személyek jelentéseire azért támaszkodhatunk valamivel jobban, mint a többi közel harminc „hiányzó” hálózati személy jelentéseire, mert „Báránynak” és „Pincésnek” az (M) munkadossziéja fellelhető az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTTL). A budapesti galerikre ráállított más hálózati személyek – „Nick”, „Fábián”, „Tibor”, „Visegrádi”, „Csáki”, „Agárdy”, „Nagy Katalin”, „Őszi”, „Pécsi Géza”, „Ficsúr”, „Nemecsek” stb. – azonosságának ismeretére és jelentéseikre nélkülözhetetlen szükség volna a nyomozati iratok és a per tárgylagos feltárásához. Mindehhez pedig ismerni kellene az egykori H-jelzetű (Hálózati) nyilvántartást, illetve ami feltételezhetően megmaradt belőle. A hálózati személyek nyilvántartására természetesen minden, 1945 és 1989 közötti per vagy állambiztonsági „ügy” vizsgálatához szükség van, hiszen e segédlet nélkül a legalapvetőbb eredeti forrásokhoz, a különböző típusú jelentésekhez sem juthatunk el. Az 1945 utáni állambiztonsági

2 A Koordinációs Bizottság szerepét az MSZMP KB első titkára, Kádár János a Politikai Bizottság 1973. november 5-i zárt ülésén így határozta meg: „Minden illetékes tudja, hogy egy 1957-es párttárgozat alapján van, és azóta működik a pártközpontban a szocialista törvényesség biztosításának elősegítésére egy úgynevezett Koordinációs Bizottság. Ennek vezetője a KB adminisztratív ügyekért felelős titkára, tagja a KB Adminisztratív Osztályának vezetője, a belügyminiszter, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész és a legfelsőbb bíróság elnöke.

Ez elé a bizottság elé kell vinni minden olyan büntetőpolitikai kérdést, vagy konkrét bűnügyet megvitatásra, amelynek megítélésében bizonytalanság, vagy eltérő vélemény van az illetékes szervek vezetői között. A bizottság nem határozhat; állásfoglalására a végrehajtás mene-

szervek adattárai közül kulcsfontosságú a H-jelzetű, vagyis a hálózati, valamint a célszemélyeket tartalmazó G-jelzetű nyilvántartás. A hetvenes évektől a nyilvántartások adatait számítógépben rögzítették. Ezek a mára mágnesszalagon, digitális formában őrzött adattárak a mai napig nem kerültek át az ÁBTTL őrzésébe, vagyis sem összességük, sem leválogatott adataik nem kutathatók.

Dokumentum-összeállításunkban azt az intézményes politikai-szociológiai folyamatot kívánjuk szemléltetni – még ha ezúttal vázlatosan és nagy ívű kontúrokkal is –, amelynek révén a Kádár-korszak közepe táján (1963–73) a szocializmus ellenségképe a társadalmi tudatban kialakult. Pontosabban: kialakították, precízen összehangolt tevékenységgel, amelynek az MSZMP KB, PB, valamint a Koordinációs Bi-

zottság,² a pártközpont döntés-előkészítéseit végző alosztályai alá rendelt BM BRFK, BM PRFK állambiztonsági hatóságai, az ügyészség és a bíróság szervei éppúgy részesei voltak, mint az irányított sajtó.

Az itt közölt levéltári dokumentumok az ÁBTL, illetve a Magyar Országos Levéltár (MOL) őrizetében találhatóak.

tében hivatkozni nem lehet. Ha a bizottságban sem jutnak egyetértésre, a KB első titkárához, a Titkársághoz, a Politikai Bizottsághoz kell fordulni eligazításért. [...]” MOL 288. f. 5. cs. 623/1. ő. e.

DOKUMENTUMOK

1. PÁRTIRÁNYELVEK

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!
KÜLÖNÖSEN FONTOS!
Készült: 30 pld.-ban.
Melléklet: 1 példatár.

JELENTÉS

a Politikai Bizottságnak

a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről³

Az ellenforradalom és a belső ellenség elleni harc főbb szakaszai: [...]

II/6. Az ifjúság között folyó ellenséges tevékenységről

A külső és belső ellenséges szervek évről-évre fokozódó figyelemmel fordulnak az ifjúság felé. Döntő része van ennek abban, hogy az ifjúság körében erősödött az ellenség befolyása, a nyugat-imádat, a nacionalizmus és a szovjetellenesség.

1962-ben 83, 1964-ben 130 huligán galerit számoltunk fel, melynek tagjai (1013 fő) a huligán magatartáson túl röplapterjesztést, fegyverszerzést és terrorcselekmények elkövetését is tervezték.

3 Benkei András belügyminiszter 1966. január 27-i előterjesztése az MSZMP PB február 1-jén elfogadott – alább következő – Határozatához. Az előterjesztést kapták: a Kormány tagjai, az MSZMP KB osztályvezetői, a budapesti és megyei pártbizottságok I. titkárai, a budapesti kerületi pártbizottságok I. titkárai, a KISZ KB I. titkára, a SZOT főtitkára. Az előterjesztéssel egyetértett Rácz Sándor volt állambiztonsági miniszter-helyettes, az irat érkeztetésekor az MSZMP KB titkára.

A huligán magatartás gyakran párosult politikai jelszavak hangoztatásával. A Szovjetunió és a szocialista országok elleni éles megnyilvánulásokra került sor az UNIVERSIADE⁴ során.

Az ellenséges befolyás különösen számottevő Budapesten, Pécsen, Szegeden, Debrecenben és Miskolcon.

A nyugati ifjúsági emigráns szervezetek aktívan keresik a kapcsolatokat és befolyásuk szélesítésére törekednek a fiatalok között. Sok kiutazót kikérdeznek, propaganda anyagokkal látják el őket. Nyugati szervezetek nagy figyelmet fordítanak a magyar ösztöndíjasok kiválasztására és meghívására. A nyugati propaganda hatására sok fiatal levelez a SZER-rel, a BBC-vel és a kölni rádióval. Egy részük e kapcsolat során ellenséges hangnemben ír a magyarországi helyzetről, felajánlkozik nyugati szerveknek. (4 év alatt 29 950 db levélről szereztünk tudomást, melyet a SZER-nek címeztek: 1962-ben 2400 db, 1965-ben 18 850 db, a BBC-nek küldött levelekből 43 90 db jutott tudomásunkra. 1962-ben 620 db, 1965-ben 2400 db.) [...]

IV/3. A Belügyminisztérium részéről foganatosított adminisztratív intézkedéseket úgy értékeljük, hogy azok – a törvényesség betartása mellett – megfeleltek a párt politikájának, mert az ellenség erejének csökkentésére, visszaszorítására, a társadalomra veszélyes elemek kivonására, az ellenséges csoportok bomlasztására irányultak, illetve irányulnak.

Az adminisztratív intézkedéseken túl az ellenséges tevékenység megelőzése érdekében, valamint a szükséges konzekvenciák levonása céljából 1965-ben mintegy 210 db jelzést adtunk különböző állami, gazdasági és társadalmi szervek vezetőinek. Gyakran nehezíti a megelőző munkát az, hogy az állami, gazdasági és társadalmi szerveknek átadott jelzések nem találnak kellő megértésre, s ennek következtében elmaradnak, vagy ellentmondásosak a meghozott intézkedések.

Értékelésünk szerint a legjelentősebb belső reakciós góccokat ellenőrzés alatt tartjuk, ugyanakkor az elhárításunk egyes területeken gyenge, erősítésre szorul. [...]

4 A Federation International Sports University (FISU) által rendszeresen szervezett nemzetközi sportesemény egyetemi sportolóknak, évenként váltakozva téli és nyári versenyekkel. 1961-ben Bulgáriában, 1962-ben Svájcban, 1963-ban pedig Brazíliában rendezték meg.

Határozati javaslat/3. A Belügyminisztérium továbbra is határozottan lépjen fel az ellenséges tevékenységet folytató jobb- és „baloldali” személyek és körök ellen. Javítsa és szélesítse a felderítő munkát, különösen az ideológiai, kulturális élet, az ifjúság és a népgazdaság területén. Erősítse az együttműködést, a

kölcsönös tájékoztatást az állami és társadalmi szervek vezetőivel. Együttes politikai és adminisztratív intézkedésekkel akadályozzák meg az ellenséges tevékenység növekedését és biztosítják az ellenséges elemek elszigetelését.

A bűnüldöző szervek a KISZ-szel, a Művelődésügyi Minisztériummal, a tanintézetek vezetőivel együttesen – elsősorban politikai, pedagógiai eszközökkel – hatékonyabban lépjenek fel a tanulóifjúság körében tapasztalható ellenséges hatás visszaszorítása érdekében. Akadályozzák meg az ellenséges rádiók tömeges hallgatását, ne engedjék e szervekkel való levelezést. A nyílt ellenséges megnyilvánulás esetén szigorúbban járjanak el, és a súlyosabb esetekben bátrabban éljenek az intézményekből való eltávolítás lehetőségével. [...]

MOL M-KS 288. f. 5. cs. 386. ő. e. Géppel írt tisztázat Benkei András saját kezű aláírásával.

A Politikai Bizottság 1966. február 1-jei

Határozata a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről

[...]

II/6. Az ifjúság között folyó ellenséges tevékenységről.

Az ifjúság többségére a szocializmus eszméi hatnak. A fiatalok életségképe, erkölcsi felfogása alapján véve egészséges. Hisznek a szocialista társadalom jövőjében.

Ifjúságunk egy részében azonban erősödött az ellenséges befolyás, mely különösen cinizmusban, nyugatimádatban, a könnyelmű életfelfogásban jelentkezik. Ez leginkább számottevő Budapesten, Pécsen, Szegeden, Debrecenben és Miskolcon.

A huligán magatartás gyakran párosul politikai jelszavak hangoztatásával, szovjetellenességgel. Ilyen megnyilvánulásokra került sor például az UNIVERSIADE-n, a tervezett balatoni huligán találkozó előkészítése során. A huligán galerik – a huligán magatartáson túl – röplapterjesztést, fegyverszerzést, és terror-cselekmények elkövetését is folytatják.

A nyugati ifjúsági emigráns szervezetek aktívan keresik a kapcsolatokat és befolyásuk szélesítésére törekednek a fiatalok között. Sok kiutazót kikérdeznak, propaganda anyagokkal látják el őket. Nyugati szervezetek nagy figyelmet fordítanak a magyar ösztöndíjasok kiválasztására és meghívására. Sok fiatal levelez a SZER-rel, a BBC-vel és a kölni rádióval. Egy részük e kapcsolat során ellenséges hangnemben ír a magyarországi helyzetről, felajánlkozik nyugati szervezeteknek. [...]

III/3. A bűnüldöző szervek továbbra is tegyenek határozott adminisztratív intézkedéseket az ellenséges tevékenységet folytató jobb és „baloldali” személyek és körök ellen. Erősítsék az együttműködést, a kölcsönös tájékoztatást az állami és társadalmi szervek vezetőivel. Együttes intézkedésekkel, az aktív ellenségre mért adminisztratív csapásokkal akadályozzák meg az ellenséges tevékenység növekedését és biztosítsák az ellenséges elemek leleplezését, elszigetelését, a megtévedt személyek leválasztását.

A bűnüldöző szervek a KISZ-el, a Művelődésügyi Minisztériummal, a tanintézetek vezetőivel együttesen – elsősorban politikai, pedagógia eszközökkel – hatékonyabban lépjenek fel a tanulóifjúság körében tapasztalható ellenséges hatás visszaszorítása érdekében. Akadályozzák meg az ellenséges rádiók tömeges hallgatását. A nyílt ellenséges megnyilvánulás esetén szigorúbban járjanak el és a súlyosabb esetekben bátrabban éljenek az intézményekből való eltávolítás lehetőségével. [...]

III/6. A Belügyminisztériumot az előtte álló feladatok eredményesebb végrehajtása érdekében meg kell erősíteni néhány arra alkalmas elvtárral.

III/7. Az előterjesztést tárgyalják meg a budapesti, megyei, kerületi pártvégrehajtó bizottságok, a SZOT Elnöksége, a KISZ KB Intéző Bizottsága és az abból adódó feladatok végrehajtását saját területükön biztosítsák. A határozatot a minisztériumokban – hasonló célból – miniszterhelyettesi értekezleten tárgyalják meg.

Budapest, 1966. február

Záradék: a/ A teljes határozatot kapják meg:

PB tagjai, póttagjai, a KB titkárai,
Belügyminiszter,
KB Adminisztratív Osztály vezetője.

b/ A határozatot a feladati rész 6. pont kivételével kapják meg:

KB osztályvezetői,
Budapesti, megyei pártbizottságok I. titkárai,
Kormány tagjai,
SZOT főtitkára,
KISZ KB I. titkára,
Munkásőrség országos parancsnoka,
Budapesti kerületi pártbizottságok I. titkárai.

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
KB KÖZIGAZGATÁSI ÉS ADMINISZTRATÍV
OSZTÁLYA
KB PÁRT- ÉS TÖMEGSZERVEZETEK OSZTÁLYA

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Kad/421/1968. sz.
Készült: 2 példányban

Jelentés
a Politikai Bizottságnak

az 1966. február 1-jei, a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről szóló határozata végrehajtásának helyzetéről

I.

A határozatot a budapesti, megyei, kerületi párt-végrehajtó bizottságok, a SZOT Elnöksége, a KISZ Bizottsága, a minisztériumokban miniszterhelyettesi értekezleten megtárgyalták és saját területüknek megfelelő intézkedéseket tettek az ellenséges tevékenység visszaszorítása és hatásának csökkentése céljából. [...]

Hatékony lépések történtek a galerik korlátozására. 1966-ban 216, 1967-ben 126 galerit számoltak fel.⁵ (Tagjaik mintegy kétharmada 14–17 éves korú volt.)

A bűnöző galerik tevékenységében is gyakoribbak a politikai jellegű cselekmények (izgatás, fegyverrel, lőszerezéssel való visszaélés, tiltott határátlépés). Viszont a politikai jellegű, illetve államellenes szervezkedésekben résztvevő fiatalok köztörvényes bűncselekményeket nem követnek el.

5 A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségének saját nyilvántartása szerint előzőleg, 1964-ben 141 galeriről vezettek nyilvántartást, közülük 130-at számoltak fel, s 440 „galeri büntettet” derítették fel. 1965-ben a nyilvántartott galerik száma 184-re nőtt, a felszámolt esetek száma 167-re emelkedett, a felderített „galeri büntettek” száma pedig 522-re. Alighanem efféle kétes megbízhatóságú statisztikai nyilvántartásokra utalhatott Kádár János, midőn a PB zártkörű nyilvánossága előtt megdorgálta belügyminiszterét: „Benkei elvtársék ne titkolják el előlünk, hogy kik rendszerünk ellenségei, ha már elhatározták, hogy jelentést adnak erről a Politikai Bizottságnak.” Lásd a „Belső ellenséges erők felderítéséről” szóló vitát: MOL M-KS 288. f. 5. cs. 386 ő. e.

A felelősségre vont fiatalok főként nacionalista, szovjetellenes beállítottságúak. Szélsőséges, zavaros politikai elképzeléseikhez fanatikusan ragaszkodnak. Céljaik érdekében agresszív, diverziós cselekményekre is hajlamosak. Összetételükre jellemző, hogy egyaránt megtalálhatók bennük főiskolások, alacsony műveltségű, munkakerülő fiatalok, a deklasszált szülők és a szocializmushoz hű állampolgárok gyermekei.

Az utóbbi hónapokban a dekadens életszemléletet valló, többségében foglalkozás nélküli fiatalok körében a huliganizmus sajátos formájaként jelentkezik az ún. „hippie”-mozgalom. Hangadói és szervezői – akik főként köztörvényes, vagy politikai jellegű bűncselekményekért elítélt személyek – kísérletet tettek a „hippie”-csoportok szervezetszerű összefogására. Egyesek részéről politikai célkitűzésként felmerült a lengyel fiatalok követeléseinek terjesztésének gondolata. Bomlasztásukra a Belügyminisztérium szervei megfelelő intézkedéseket tettek. [...]

A jelentéssel és a határozati javaslattal egyetértenek: Benkei András, Jakab Sándor, Óvári Miklós és Molnár György elvtársak.

Budapest, 1968. május 11.

Borbándi János

Tóth Mátyás

Záradék:

A határozatot kapják:

- KB osztályainak vezetői,
- a megyei, budapesti és kerületi pártbizottságok első titkárai,

a Minisztertanács tagjai.

MOL M-KS 288. f. 5. cs. 456. ő. e. Géppel írt tisztázat Borbándi János és Tóth Mátyás saját kezű aláírásával. Az irat első lapjának fejlécén a következő kézzel írt feljegyzés olvasható: l. V. 13. Biszku.

2. ÁLLAMBIZTONSÁGI MECHANIZMUS

BUDAPESTI RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Bárány” fn. inf.
Vette: Glózik hdgy.
Idő: 1965. VI. 21.
Hely: Sebes T-lak[ás].

Tárgy: Szabó György „Csimasz” g[úny]n[evű] személy ügyében

Jelentés

Budapest, 1965. június 22-én

Feladatomból volt Szabó György „Csimasz” gn. fiúval f. hó 23-án lakásomon találkozót létrehozni, jelenlegi cselekményeit dokumentáló adatokat felderíteni.

Feladatomból megfelelően f. hó 19-én beszélgettem Szabóval, abból a célból, hogy fenti időre tervezett találkozót létrehozzam. A beszélgetésünk a Váci utca elején Frankl, Nott, Bede jelenlétében folyt le. A meghívást illetően Szabó olyan választ adott, hogy a nappali időben elfoglaltságai vannak, az egyik lányismerősével, ugyanakkor közölte, hogy Frankl lakásán szokásos napi összejöveteleken az esti órákban találkozhatunk.

Ezek a találkozók, amelyről már korábban jelentettem minden nap létre jönnek Frankl lakásán, nem mindig ugyanazok a személyek részvételével. Legutóbb szombaton jártam fenn Bikinél a társaság egy része kb. 6 fő már ott volt, Sorvory, Nott, Bede, Selmeczi és egy Attila nevű fiú.

Ezek a találkozók zenehallgatás Kings, P. G. Proby, Elvis Presley, Boatlis [sic!] együttesek műsorát hallgatták. Majd ezután az általános mindig előforduló téma: a nemzeti szocialista és antiszemita kijelentések és eszmecsere folyik. E viták fő kezdeményezői Sorvory Tamás és Selmeczi József, Biki. Bikinél egyébként több fasiszta jelvény található, mind pl. 2 db. vaskezeszt, melyek közül az egyik hátára „Bikivel Adolf” [a későbbi említésnél: „Bikinek Adolftól”] felirat van karcolva, továbbá néhány Hitler Pfenniges horogkeresztes jelvény van.

Biki a belvárosi fiúkról és lányokról nyilvántartást vezet, ami kb. 50 főt tesz ki. Idáig főképp a nála összejövő, illetve a társasághoz tartozó ill. közel álló személyek.

Csimasz állandó vendége és beltagja, illetve a legexponáltabb tagja a társaságnak, akire a többiek hallgatnak, véleményének súlya van. Különösen vonatkozik ez a politikai jellegű kérdésekkel kapcsolatos véleményére. Ha ő helyesel, vagy ellent mond, ezt feltétel nélkül, mint jót fogadják el. Csimasszal f. hó 22-én este Bikiéknél találkozom.

„Bárány”

Értékelés:

Folyamatos, op. szempontból értékes, ellenőrzöttnek tekinthető jelentés Szabó György és „Biki”-féle társasággal kapcsolatban.

Az inf. többoldalúan ellenőrzött, őszinte, megbízható. A feladatának megfelelően jelent. A feladatát végrehajtotta. Dekonspirációra utaló adatokat nem tapasztaltunk.

Megjegyzés

Az inf. a kiképzésen belül Berkesi A. „Sellő a pecsétgyűrűn” c. könyvét tanulmányozza, lényegesebb részleteket, ill. vitás kérdéseket a találkozókon megvitatjuk.

Feladat:

1. Szabó politikai és köztörvényes bűncselekményeit dokumentáló adatok felderítése.
 - a. Tekintettel arra, hogy az inf. szabadon mozoghat Szabóék lakásában így módjában áll „Csimasz” személyi dolgait feltűnés nélkül átnézni.
 - b. Figyelme terjedjen ki ellenséges tartalmú irományok, rajzok, esetleg röpcédulák, guminyomdák és más köztörvényes bűncselekményekre utaló, vagy abból származó tárgyak, értékek felkutatására.
2. Az eligazítás szerint irányított beszélgetés lefolytatása a társaság f. hó 22-i összejövetelén, „Csimasszal”, illetve a fő hangadóval „Bikivel”.
3. Konkrét adatokkal felderíteni, hogy a „Biki”-ék lakásán összejáró fiatalok a SZER csoportos hallgatásán kívül milyen meghatározott céllal járnak fel.

A következő találkozó f. hó 28-án a „Sebes” T-lakáson.

Glózik János f.hdgy.

Készült: 3 pld.

Kapja 1 pld. „M” d.

1 pld. „Izgató”

1 pld. Haraszi szds. elv[társ].

Nytsz: 48762/65.

Géppel írt tisztázat Glózik János saját kezű aláírásával. ÁBTL 3.1.2. M-36952, „Bárány”, 195–196.

Budapesti Rendőr-főkapitányság
Politikai Osztály III-b Csop.

Szigorúan titkos!

Tárgy: „Zavartkeltők” fedőnevű Előzetes Ellenőrző Személyi dossziés ügyben

Operatív intézkedési terv
Budapest, 1965. július 8.

1965. május 13. óta foglalkozunk konkrét ügyként a „Belvárosi galeri” néven ismert ellenséges beállítottságú fiatalokból álló csoport ellenőrzésével.

A feldolgozó munka során keletkezett többoldalú hálózati jelentéseink egybehangzóan bizonyítják, hogy tevékenységük fasiszta nézeteik, antiszemita fajelmélet terjesztése és ezek dicsőítésében merül ki.

A galeri fanatizmusa kifejezésre jut a Szovjetunió, a párt és kormány vezetőivel szembeni megnyilvánulásaikban, viselkedésükben, tetteikben.

A feldolgozó munka során megállapítottuk, hogy a „Belvárosi galeri” létszáma 30-32 fő körül váltakozik. Fő hangadók a szocialista társadalmi rend által elért eredmények lebecsülésében, a nyugati életforma felmagasztalásában:

Bencsik Zoltán, Rada László, Iványi Péter, Frankl Tibor, Vida Ferenc, Dóczi Gyula, Mózes Tibor, Lukács Imre, és Kő Péter nevezetű személyek.

A galeri tagjai a főváros különböző szórakozóhelyein (Anna, Gresham, Ybl Miklós Ifjúsági park, Bercsényi utcai diákklub) ezenkívül egymás lakásán szoktak összejönni különböző létszámmal. Összejöveteleik alkalmával ellenséges hangnemben értékelik a kül- és belpolitikai helyzetet, egyes párt vagy kormányintézkedést, faji kérdéseket. Ilyen beszélgetéseken gyakran esik szó közöttük a nyugatra való szökésről, a munka nélküli élet, a léha életmód kialakításának lehetőségeiről.

Jellemző a galeri tagjaira, hogy a nyári hónapokban szinte pénz nélkül, autóstoppal utazva járják a Balaton-környéki nyaralóhelyeket, valamint csoportosan utaznak ki a Lengyel Népköztársaságba és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságba.

Ilyen útjaikat csempésztevékenységre használják fel, és olyan eset is előfordul, hogy külföldön is követnek el köztörvényes bűncselekményeket.

A galeri több tagja garázda magatartást tanúsít, s nem egy esetben az intézkedő rendőrökkel is szembehelyezkednek. Így pl: 1964. október 17-én a Közgazdasági Egyetem „Gólya” bálján nagyszámú afrikai diák is megjelent, akikkel a galeri tagjai verekedést provokáltak, melynek következtében nagyobb rendőri egység kivezénylése vált szükségessé e garázda tevékenység megfé-

kezésére. A kivezényelt rendőröket kövekkel dobálták és becsmérő hangokat használtak velük szemben. E tevékenység fő részesei voltak Bencsik Zoltán, Iványi Péter és Rada László nevű galeri tagok.

A galeri tagjai időnként összejönnek egymás lakásán, szórakozóhelyeken ahol értékelik a politikai helyzetet, kicserélik egymás nézeteit. Így pl.:

„Bárány” fn. ügynök 1965. VI. 21-i jelentése szerint:

„...Ezek a találkozók melyekről már korábban jelentettem, minden nap létrejönnek Franklék lakásán, nem mindig ugyanazon személyek részvételével. Legutóbb hat fiú Sorvory, Nott, Bede, Selmeczi és egy Attila nevű, akik Elvis Presley és a Beatles együttesek műsorát hallgatták. Ez után az általános mindig felmerülő téma: a nemzeti szocialista és antiszemita kijelentések és ezek körüli eszmecsere folyik. E viták fő kezdeményezői: Sorvory Tamás, Selmeczi József és »Biki« Frankl Tibor...”

„...»Bikinél« (Frankl Tibor) egyébként több fasiszta jelvény található mint 2 drb. vaskereszt, melyek közül az egyikre »Bikivel Adolf« felirat van karcolva, továbbá néhány pfennig a hitleri időkből a horogkereszttel...”

„...” „Biki” a belvárosi fiúkról és lányokról nyilvántartást vezet, ami kb. 50 főt tesz ki ...”

„Pincés” fn. informátor 1965. II. 10-i jelentése szerint:

„...Rada László születésnapját tartottuk a »Sirály« étteremben. Jelen volt Rada László, Mészáros István, Vida Ferenc, Szőnyi... és egy »Döme« gúnynevű személy. Rada ecsetelte a nyugati élet szépségeit...”

„...A későbbiekben a politikára terelődött a szó, ahol Rada kifejtette véleményét a kommunizmust illetően. Az a véleménye, hogy az írmagját is ki kellene irtani és elpusztítani azokat az országokat, ahol kommunisták vannak: Szovjetuniót, Olaszországot, Ázsiát, Dél-Amerikát és azokat is, akik szimpatizálnak velük...”

„Fábián” fn. ügynök egy még 1964. X. 6-i jelentéséből:

„...A Hess András téren találkoztam »Jimmy«-vel (Bencsik Zoltán), aki már több mint 6 hónapja nem dolgozik. Elmondotta, hogy »megpössed ebben a rohadt vörös országban és az alkalmat várja, hogy minél előbb disszidálhasson«...”

A fenti idézetek világosan bizonyítják a galeri tagjainak szembenállását és viszonyát társadalmi rendünkhöz.

A galeri tevékenysége, társadalomra való veszélyessége különösen jelentős az őszi, tavaszi hónapokban, nemzeti ünnepek alkalmával vagy az ellenforradalmi évfordulókon.

1964. október 23-ra a galeri tagjai tervbe vették az évforduló „megünneplését”, olyan formában, hogy közbotrányokat okoznak, gyászszalagot hordanak

a gallérjuk alatt, valamint koszorút helyeznek el a Petőfi szobornál. E tevékenységüket a fő szervező és felbujtó Gerencsér Attila őrizetbe vételével akadályoztuk meg.

Az ügyben felmerült személyek névsora:

1. Bencsik Zoltán „Jimmy” gn. [...]
2. Iványi Péter „Pier” gn. [...]
3. Rada László „Cigány” gn. [...]
4. Frankl Tibor „Biki” gn. [...]
5. Mózes Tibor „Nyalós” gn. [...]
6. Murmann László [...]
7. Kő Péter [...]
8. Selmeczi András [...]
9. Gémes János [...]
10. Egri József „Roccó” gn. [...]
11. Pacher Ferenc [...]
12. Juhász Miklós [...]
13. Horváth Béla „Szőke Béla” gn. [...]
14. Győri Sándor [...]
15. Vida Kornélia „Nelly” gn. [...]
16. Fekete Éva „Deda” gn. [...]

A galeri további tagjainak felderítésére, ellenséges tevékenységük megállapítására és dokumentálására az alábbi feladatok végrehajtását javaslom.

1. Az ügyben foglalkoztatott „Bárány”, „Pincés”, „Agárdy”, „Nick”, „Fábián” fedőnevű hálózati személyeket folyamatosan eligazítjuk a galeri tagjaira vonatkozóan.

Egy-egy hálózati személyt beküldünk a galeri tagjai által gyakrabban látogatott szórakozóhelyekre, ahol irányított beszélgetéseken keresztül felderítjük az izgató személyek tevékenységét, célját és egyben tanuk felkutatására törekszünk.

Hi [Határidő]: Folyamatos.

2. Frankl Tibor lakásán történő izgató tevékenység dokumentálása céljából „Bárány” fedőnevű informátorunkat ellátjuk III/f. tárcával az ott történő beszélgetések rögzítése végett.

Hi: 1965. VIII. 1.

3. Frankl Tibor lakását titkos házkutatás céljából tanulmányozzuk, és megfelelő időben a házkutatást végrehajtjuk esetleges bizonyítékok beszerzése végett.

Hi: 1965. IX. 1.

4. Hálózati úton folyamatosan felderítjük a galeri azon tagjait, akik a nyugatra szökés gondolatával foglalkoznak, és intézkedünk a BM III/3. Osztály felé az útlevelek megvonása ügyében.

Hi: Folyamatos

5. Hálózati személyeinket eligazítjuk annak felderítése érdekében, hogy a galeri tagjai rendelkeznek-e ellenséges tartalmú írásokkal, fasiszta jellegű könyvekkel, fegyverrel, lőszerrel.

6. Szórakozóhelyeken, sportmérkőzéseken (FTC) időnként operatív tisztek segítségével figyelemmel kísérjük a galeri tagjainak magatartását, és garázda, zavartkeltő magatartásuk esetén konspirált fotófelvételeket készítünk.

Hi: 1965. X. 20.

7. A BRFK Gyermekvédelmi Osztállyal, valamint az V. kerületi kapitánysággal állandó kapcsolatot tartunk, a részükre beérkező hálózati és egyéb anyagokat beszerezzük. A galeri tevékenységének ellenőrzése céljából – szükség esetén – hálózati személyeikkel közös találkozókra veszünk részt.

Hi: Folyamatos

8. A galeri tagjai közül azokat, akik ellen közben valamelyik rendőri szerv eljárást indít, alaposan kihallgatjuk adatok beszerzése céljából.

Hi: Folyamatos

9. A beérkezett anyagok alapján a galeri bomlasztására, ellenséges tevékenységük megszakítására realizálási tervet készítünk.

Hi: 1965. X. 30.

Kérem a fenti operatív intézkedési tervben meghatározott feladatok végrehajtását engedélyezni.

Papp Imre r. őrgy.
alosztályvezető

Haraszi Lajos r. szds.

Engedélyezem:

Dr. Tihanyi Sándor r. ezredes
osztályvezető-h.

Készült: 2 pld.-ban.

48/826.

Kapja: 1. pld. Oszt. vez.h.

1. „Ügydosszié”.

Géppel írt tiszta Papp Imre, Haraszi Lajos és Tihanyi Sándor saját kezű aláírásával. ÁBTL
3.1.5. O-12548, „Zavartkeltők” 144–148.

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Pincés” fn. inf.

Vette: Seres szds.

Idő: 1965. IX.30.

Hely: „Márkus” fn. K-lak[ás].

Tárgy: „Biki” gn. személy és a Moszkva téri galerivel kapcsolatban

Jelentés

Budapest, 1965. október 5-én

Feladatom volt, hogy látogassam meg Frankl Tibort („Biki”) nevezetű egyént, és érdeklődjem róla, hogy lakását, ill. szobáját kölcsön tudja-e adni, amikor szülei nincsenek otthon.

Ilyen irányú beszélgetést folytattam vele, érdeklődtem tőle, hogy nem ütközik-e akadályba, ha egy nőt akarok felvinni, utána pedig arról beszéltem vele, hogy egy barátommal is fel szeretnék menni, akivel diszkrét dolgot szeretnék elintézni. Frankl azt válaszolta, hogy lehet róla szó, de konkrét választ nem tudott adni, ugyanis nem tudja, hogy mikor nincsenek otthon a szülei, abban állapotunk meg, hogy szept. 3-án felmegyek hozzá, s akkor beszélünk erről. Ez a beszélgetés f. hó 27-én kb. 18 h. körül Frankl lakásán zajlott le.

F. hó 29-én kint voltam a Népstadionban az FTC–Csepel labdarúgó mérkőzésen. X. szektorban ültem, a Moszkva téri galeri több tagjával. Így Körmendi Dezsővel, Döbrentei Csabával, Veszely Józseffel, Hidegkuti Anikóval, Tóth Pál Istvánval, Fice, Pelvecsi és Ladó nevezetű egyénekkel. Jelenlétem alatt lázító kijelentéseket egyedül Fice nevezetű egyéntől hallottam, aki ha a bíró neki nem tetsző ítéletet hozott „vissza vele Auschwitzba” kijelentéseket tett, vagy pedig „Holnap sztrájkolni fognak Csepelen, mert kikapott a csapat” – kiabálta a fent említett személy. Általában a többiek is nyomdafestéket nem tűrő kijelentésekkel illették a bírót, illetve a csepeli játékosokat. Ezek a személyek egyébként tervezték, hogy vasárnap az FTC–Salgótarján mérkőzésre leutaznak, azt még nem döntötték el, hogy autóstoppal, vagy vonattal mennek le.

„Pincés”

Értékelés:

A jelentés értékes, az inf. ellenőrzött, a fentiek tekintetében az FTC mérkőzésen való megjelenés vehető ellenőrzöttnek, mivel a galeri ott tartózkodását személyesen tapasztaltam. Az FTC mérkőzés alatt Fice gn. személy volt a fő hangadó, aki azonos Pohárnok Dániel I. ker. lakossal. (I. ker. kapitányság volt hálózata.)

A jelentés másik része „Biki” gn. személlyel foglalkozik, akinek lakásán a közeljövőben akciót tervezünk végrehajtani, ehhez gyűjt adatokat az informátor.

Javaslat: A legközelebbi FTC mérkőzés biztosításánál javaslom a fentieket figyelembe venni, olyan formában, hogy a X. szektort biztosítjuk, ahol mód nyílik nevezettek előállítására.

Feladat:

A fenti galeri tagjainál puhatolózzon, hogy a vidéki leutazás alkalmával terveznek-e rendezvényt, lehetőség szerint utazzon velük, cselekményeikről készítsen jelentést.

Feladata továbbá Andits Gábor galeri tagot a Baross étteremben felkeresni, ott folytasson vele beszélgetést a közelgő bírósági tárgyalásról, valamint munkahelyével kapcsolatos kérdésekről.

Feladata az adott időpontban „Biki” gn. személyt felkeresni és tisztázni, hogy mely időpontban tudja rendelkezésre bocsátani a lakását.

Seres Imre r. szds.

Készült: 3 pld.

Kapja: 1 pld. „M” d.

1 pld. V. d.

1 pld. Hadas e.

Nytsz: 48 – 1263.

NyLné.

Géppel írt tisztázat Seres Imre saját kezű aláírásával és még két kibetűzhetetlen kézjeggyel. ÁBTL 3.1.2. M-30979, „Pincés”, 204–205.

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

Engedélyezem:

Dr. Tihanyi Sándor r. ezds.

osztályvezető h.

Tárgy: Frankl Tibor lakásán megtartandó titkos házkutatásra

Javaslat

Budapest, 1965. október 5-én

1965. július 15. óta Előzetes Ellenőrző személyi dossziés ügyként foglalkozunk „Zavartkeltők” fn.-en a belvárosi galeri tagjaival.

A galeri egyik fő hangadója Frankl Tibor (Bp. 1946. VIII. 3. Somogyi Irén) Eötvös Loránd Tudomány Egyetem I. éves hallgatója, Bp. V. ker. Felszabadulás tér 1. sz. alatti lakos.

Többoldalú hálózati jelentés alapján tudomásunk van arról, hogy nevezett lakásán a belvárosi galeri több tagja rendszeres összejövetelt tart, a megjelentekről nyilvántartást vezetnek. A beszélgetések során rendszeresen hangzának el különböző antiszemita, nacionalista lázító és uszító kijelentések.

1965. szeptember hónapban keletkezett hálózati jelentéseink szerint az egyik összejövetelen Frankl Tibor és Sárvári Bene Tamás összeállították azon zsidó személyek névsorát, akiket egy 1944-hez hasonló gettózás során „likvidálnának”. Rögzítették, hogy a gettó felállítására a VI. ker. Aradi utca egyik kettős bejáratú épülete lenne alkalmas.

Operatív úton keletkezett többoldalú, egybehangzó adataink alapján tudomásunkra jutott, hogy nevezett lakásán a II. világháború alatt kiosztott fasiszta kitüntetések találhatók. Az egyik ilyen kitüntetésen pl. „Bikinek Adolftól” felirat szerepel. A fasiszta jelvények Frankl személyi holmijai között egy nem zárható fakazettában vannak, különböző külföldi pénzgyűjtemények és egyéb jelvények között.

„Bárány” fn. ügynökünk 1965. X. 4-i jelentése szerint kb. 4-5 nappal ezelőtt látott Franklnál egy fasiszta kitüntetést.

Operatív dokumentáció beszerzése céljából szükségesnek tartjuk nevezett lakásán titkos házkutatás végrehajtását.

Frankl Tibor a fenti cím alatt 3 szoba összkomfortos lakásban lakik édesanyjával, apjával és György nevű 2. osztályos gimnáziumi tanuló testvérével.

A titkos házkutatás előkészítésébe bevontuk „Pincés” fn. informátorunkat, aki gyakran feljár Frankl Tiborhoz, mivel baráti kapcsolatban vannak.

Az informátor – utasításunk alapján – kérte a célszemélyt, hogy 1965. okt. 5-én 16:00 h-tól tegye lehetővé számára, hogy egy ismerőseivel és annak egyik barátnőjével „üzleti ügyek” megtárgyalása céljából lakását igénybe vehesse.

Frankl a kérés teljesítése elől nem zárkózott el, a lakás átadásával kapcsolatosan megállapodtak. Frankl közölte az informátorral, hogy az időpont alkalmas, mivel előzetes tájékozódása szerint az édesapja munkahelyén lesz elfoglalva, testvére pedig iskolai lekötöttsége miatt távol lesz, az édesanyja pedig nem jelent akadályt.

Zavarná a kutatást, ha Frankl Péterné a lakásba tartózkodna, ezért szükséges kivonása, apjának és öccsének a munkahelyén, illetve az iskolában való biztosítása.

1. Frankl Péternét, aki háztartásbeli, f. hó 5-én 16:00 h-ra a Fővárosi Tanács Légoltalmi parancsnokságára behívátjuk. A fenti szervhez való berendelését Varga József r. fhdgy. elvtárs ott lévő kapcsolatán keresztül hajtjuk végre. A Légoltalmi Parancsnokság előtt nevezett behívását azzal legalizáljuk, hogy a házban lakó egyik kisiparosra vonatkozóan kívánjuk kikérdezni, azonban a nyomozás érdekében nem akarjuk magunkat felfedni.

Franklnéval a fenti szerv helyiségében Balla László r. szds. elvtárs foglalkozik, 16:00 h-tól 17:00 h-ig. Legendaként a ház légoltalmi ellátottságáról és Franklné esetleges megbízatásáról beszélgetünk.

2. Frankl György az Eötvös Gimnázium tanulója. A gimnáziumban tanító „Mózes” fn. kizárt hálózati személyen (jelenlegi társadalmi kapcsolat) keresztül biztosítjuk kivonását. „Mózes” jelenleg Frankl György egyik tanára, akivel megbeszéljük, hogy f. hó 5-én 16:00 h-tól 17:00 h-ig irodalmi szakkörrel kapcsolatos problémák megbeszélése végett tartsa ott. 16:00 h-kor „Mózes” telefonon értesíti Cecó szds. elvtársat, közli, hogy Frankl György ott tartózkodik.

3. Dr. Frankl Péter az akció időpontjában munkahelyén (Kárpitos KTSZ VIII. ker. Déri M. u. 10. sz. jogtanácsos) tartózkodik. Biztosítását Glózik János r. hdgy. elvtárs végzi. Amennyiben munkahelyéről eltávozna, Glózik elvtárs mintegy „véletlen találkozást” színelve beszélgetést kezdeményez a nevezettel. A lehetőség szerint meghívja egy feketére, majd általánosságban érdeklődik fia felől. (A beszélgetés nem lesz feltűnő, mivel Glózik elvtárs az év márciusában lakásukon beszélgetést folytatott már vele fiának helytelen magatartásával kapcsolatban). Az akciót megelőzően távbeszélőn ellenőrizzük dr. Frankl munkahelyén való tartózkodását. Amenny-

nyiben nem tartózkodna munkahelyén, megérdeklődjük tartózkodási helyét, és a fentiekben leírtak szerint végezzük el a biztosítást.

4. Frankl Tibor „Biki” gn. személy, miután „Pincés”-sel megállapodtak a lakás átadását illetően közölte, hogy ő eltávozik otthonról, és majd egy későbbi időpontban „Pincés” visszaadja a lakáskulcsot. Így az ő kivonása megoldottnak tekinthető. Távollétét Kassai László r. szds. elvtárs figyéléssel biztosítja. Az akció ideje alatt amennyiben Frankl a lakása felé közeledne, a lakásban tartózkodó elvtársakat távbeszélőn figyelmezteti.

A lakásba való behatolás az alábbiak szerint történik.

„Pincés” fn. inf. a jelzett napon 16.00 h-kor egyedül felmegy Frankl Tiborhoz. Miután meggyőződött, hogy mindenki eltávozott a lakásból, elkéri a lakáskulcsot azzal, hogy a közelben tartózkodnak ismerősei, és pár perc múlva együtt mennek fel a lakásba. Ezután „Pincés” elválk Frankl Tibortól, majd néhány perces várakozás után – meggyőződve „Biki” távozásáról –, az Egyetem espressóban tartózkodó kapcsolattartójával közli a lakásba való feljutás lehetőségét.

Ezután felhívjuk telefonon Cecó Imre r. szds. elvtársat, aki az akció ideje alatt az 536. sz. szobában tartózkodik és telefon ügyeletet tart, meggyőződünk a kivonások megtörténtéről.

Ezek után az ugyancsak az Egyetem espressóban tartózkodó Hadas László r. hdgy. elvtárs, valamint egy fotós technikus elvtársnő „Pincés” társaságában behatolnak a lakásba.

Az akció közben „Pincés” fn. informátorunkat azzal a legendával, hogy a bejáratit ajtót figyelje, kiállítjuk az előszobába. Amennyiben közben a lakásban telefoncsöngés van, a telefont Hadas elvtárs veszi fel.

Ha Franklékat keresik, azt mondja téves kapcsolás.

Az Egyetem espressóban tartózkodik Lovász István r. őrgy. elvtárs, az akció vezetője, ő ad engedélyt a kutatás megkezdéséhez.

Amennyiben a kutatás ideje alatt a kivont személyek valamelyike – a biztosítás ellenére – a lakás felé közeledne, úgy a biztosítást végző elvtárs a 380-324 telefonszámon értesíti Hadas elvtársakat, akik ebben az esetben a kutatást abba hagyják, és a lakásból eltávoznak. „Pincés” fn. informátor ott marad továbbra is, mivel az ő ott tartózkodása legalizálva van.

Az akció végrehajtásához szükséges:

7 operatív tiszt

1 fotós

Fentiek alapján kérem a javaslatban foglaltak végrehajtását engedélyezni.
 Papp Imre r. őrgy. alosztályvezető
 Seres Imre r. szds.

Készült: 1 pld.
 Kapja: dosszié
 Nytsz: 48-
 NyLné.

Géppel írt tisztázat Papp Imre és Seres Imre saját kezű aláírásával. ÁBTL 3.1.5. O-12548, „Zavartkeltők”, 197–200.

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
 POLITIKAI OSZTÁLY
 III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Pincés” fn. inf.
 Vette: Seres szds.
 Idő: 1965. okt. 7.
 Hely: „Márkus” fn. K-lak[ás]
 Tárgy: „Zavartkeltők” fn. ügyben

Jelentés
 Budapest, 1965. október 8-án

F. hó 5-én fent voltam Frankl Tibor „Biki” gn. nevű egyén lakásán. Beszélgetésünk folyamán Biki elmondta, hogy egy ismerősétől azt hallotta, hogy az illetékes hatóságok azzal gyanúsítják, hogy egy illegális csoportban van benne, amely csoport tagjai disszidálni akarnak. Elmondta, hogy ez a hír abszolút váratlanul érte, mivel ilyesmiről nem is tud. Elmondta, hogy régebben is olyan dolgokat hoztak fel ellene, amelyekről nem is tudott. F. hó 1-én Frankl György elmondta, hogy okt. 23-án kellene valamit csinálni, hogy mit, azt ő sem tudja. Arra gondolt, hogy az iskolába, ahová jár, bevisz egy nemzeti zászlót, kokárdát fog hordani, vagy fekete gyász-szalagot. Erről én lebeszéltem, mondván, hogy ránézve és a szüleire való tekintettel ugyanis ennek komoly következményei lehetnek.

„Pincés”

Értékelés:

A jelentés értékes, az inf. feladatát végrehajtotta, ennek során nem dekonspirálódott. A fentiek egyoldalúak, nem ellenőrzöttek. „Biki” gn. személy a belvárosi galeri egyik fő hangadója, aki méltatlankodott, hogy a jelentésben foglaltakat beszélik róla. Feltételezhetően az ügyben eddig meghallgatott személyek egyike mondta vissza nevezettnek a rendőrségen való meghallgatásának kérdését.

Frankl György „Biki” gn. személy testvére, akivel ezidáig nem foglalkoztunk. Most nevezett okt. 23-ával kapcsolatban különböző elképzeléseket fejtegetett. Frankl György az Eötvös Gimnázium 3. osztályos tanulója. „Pincés” igyekezett lebeszélni nevezettet a tervezett cselekmény elkövetéséről.

Feladat:

1. F. hó 13-án menjen el az FTC-Ú. Dózsa labdarúgó mérkőzésre, ott a X. szektorban foglaljon helyet, ahol a Moszkva-téri galeri tagjai szoktak tartózkodni. Kísérje figyelemmel a hangadókat, renitenskedőket. Erről készítsen jelentést.
2. Lehetőséghez mérten tartózkodjon gyakran a belvárosi és Moszkva-téri galeri tagjainak társaságában. Folytasson felderítést olyan irányban, hogy a galerik tagjai okt. 23-ával kapcsolatban terveznek-e koszorúzást, falfirkálást, tüntetést, röpcédula szórást, rendzavarást. Amennyiben ilyen cselekményről tudomást szerez, azt soron kívül jelentse.
3. „Biki” gn. személlyel, valamint testvérével Frankl Györggyel továbbra is folytasson beszélgetést az okt. 23-val kapcsolatban. Túlzottan most már ne beszélje le az esetleges ilyen irányú terveiről. Azonban tudja meg pontosan, hogy elállt-e tervétől, vagy továbbra is fenntartja azt. Tervének megvalósítása érdekében fejt-e ki ismerősei vagy iskolatársai körében szervező tevékenységet.

Seres Imre r. szds.

Készült: 2 pld.

Kapja: 1 pld. „M” d.

1 pld. Ügy d.

Nytsz: 48-1238

NyLné

BELÜGYMINISZTERIUM
III/1-E alosztály

„SZIGORÚAN TITKOS!”

Tárgy: „Izgató” és „Zavartkeltő” fn. ügy.

Jelentés

Budapest, 1965. október 20.

Áttanulmányoztam a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya által jogi véleményezés végett megküldött „Izgató” és „Zavartkeltők” fn. 2 kötetből álló E/Sz-1717-1720. számú anyagokat.

A rendelkezésre álló adatokból megállapítható:

A Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya 1964 óta folytat fel dolgozó munkát, és 1965. június óta „Izgató” és „Zavartkeltők” fn. előzetes ellenőrző dossziés ügyként foglalkozik a belvárosi galeri tagjainak ellenőrzésével. Az adatok azt mutatják, hogy a galerinak kb. 25-30 fiatal huligánokból álló tagja van. Váltakozó létszámmal, általában a belváros szórakozóhelyein – Anna, Pilvax, Gresham, Kedves, Dunakert – továbbá az Ifjúsági Parkban jönnek össze.

Tekintettel arra, hogy a galeri több tagja állás nélkül van, az utóbbi időben előtérbe került a különböző helyeken szervezett házi összejövetelek tartása, hogy viselkedésük kevésbé legyen feltűnő. Ilyen összejöveteleken voltak Frankl Tibor, Bp. V. Felszabadulás tér 1., Dobos Sándor, Budapest, VIII. Baross u. 21. Klacsman Károly, Budapest, V. Havas u. 2., és Dus Ferenc, Budapest, VIII. Kun u. 7. sz. alatti lakosoknál.

A dossziében elfekvő anyagok szerint a galeri tagjai az elmúlt években október 23. évfordulóját az ő szemszögükből nézve szándékoztak megünnepelni. E célból ugyan nyílt közterületen nem jelentek meg, azonban közülük többen kabátjuk hajtókája alatt gyászszalagot hordtak, majd lerészegedve az utcán botrányos magatartást tanúsítottak. Fennáll annak lehetősége – bár az anyagokban erre konkrét utalás nincs –, hogy október 23. alkalmával rendezavarást kísérelhetnek meg. Közülük több személlyel szemben garázdaság, valamint hivatalos személy elleni erőszak miatt szabálysértési, illetve büntető eljárás volt folyamatban.

Főbb hangadói a galerinak Szabó György (Budapest, 1946, a: Ambrus Ilona) alkalmazott származású, foglalk. nélküli, büntetlen, Budapest, V., Veres Pálné u. 30.; Frankl Tibor (Budapest, 1946, a: Somogyi Irén) egyetemi hallgató, büntetlen; Iványi Péter (Békéscsaba, 1948, a: Filipinyi Mária) tanuló,

büntetett, Budapest, VII., Lövölde tér 2. sz., és Rada László (Szerencs, 1946, a: Vanek Karolina) segéd munkás, büntetett, Budapest, XIV., Hungária krt. 83. sz. alatti lakosok.

Korábban ugyancsak hangadói szerepet vitt a galeriban Bencsik Zoltán (Adeinbach, 1945, a: Toriczky Erzsébet) foglalk. nélküli, aki lopás és hivatalos személy elleni erőszak miatt jelenleg büntetését tölti.

A galeri főbb hangadóira a nacionalizmus, antiszemitizmus és kommunista-ellenesség jellemző, akik a nyugat-imádat mellett az ellenforradalmi eszméket igyekeznek felszínen tartani, és egymást az ország elhagyására inspirálják. Laza erkölcsi életet élnek, munkahelyeiket gyakran változtatják. Körükben csak az számít „műveltnek”, aki hosszabb ideig meg tud lenni munka nélkül. A megbízhatóság és barátság alapját azzal mérik, hogy ki, hány évet töltött börtönben. Úgy vélekednek, ami ebben a társadalomban történik, az semmi sem jó. Folyamatosan hangzanak el részükről ellenséges kijelentések. Konkrétan azonban a csoportosulásban résztvevők közül e vonatkozásban csak néhány – a következőkben említett – személyekre rendelkezünk terhelő adatokkal.

Horváth Béla és Dus Ferenc 1965 szeptemberében meghallgatott személyek, valamint „Fábián” fn. ügynök, „Bárány” fn. informátor arról szolgáltatott adatokat, hogy Szabó György a következő kijelentéseket tette:

„...rohadjanak el a kommunisták. Jó lenne mindegyiket fejével lefelé lógatva felakasztani és rugdosni, vagy autó után kötni... Utálok ebben a vörös országban élni... Mit akarsz ebben a vörös birodalomban, ez nem a mi országunk, itt a zsidók és a pribékek érvényesülnek... lógnak még a proli állatok a vason, akkor lesz jó, ha a Körúton lógva lökünk majd rajtuk egyet...”

Adatok vannak arra vonatkozóan, hogy Szabó György ez év tavaszán a fentebb említett Horváth Béla és még három személy előtt, az egyik Duna-parti vendéglőben részleteket idézett a „Mein Kopf” című könyvből és olvasásra ajánlotta, melyet Nott László, Bp. V., Havas u. 2. sz. alatti lakos el is kért tőle.

1965 szeptemberében az illetékes operatív szervek „Bárány” fn. informátor korábbi jelentése alapján titkos házkutatást tartottak Szabó György lakásán, és ott lefotóztak egy kézzel rajzolt plakátot, mely a vörös csillagot, illetve a pártot gyalázza.

Egyoldalú adatok találhatók továbbá az anyagokban arra vonatkozóan, hogy Rada László ez év februárjában a Sirály étteremben – mások előtt – Bencsik Zoltán „Fábián” fn. ügynökkel történt négy szemközti beszélgetése során és Iványi Péter „Pincés” fn. informátor előtt tett rendszert gyalázó, valamint fagyűlölő kijelentéseket.

Frankl Tibor pedig – az egyik lakásán lévő összejövétel alakalmával – Bene Tamással elkészítette azoknak a zsidó személyeknek névsorát, akiket adott esetben likvidálni kell.

A galeri tagjainak jelentésében foglalt cselekménye – széleskörű kapcsolataikat tekintve – figyelemreméltó társadalmi veszélyességgel bír, felszámolásuk, illetve bomlasztásuk célszerű. Az összes adatokat alapul véve azonban – bizonyítottság vonatkozásában – csak Szabó György cselekménye alkalmas a Btk. 127. §. /1/ bek. b./ pontjába ütköző izgatás megállapítására. Ügyében az eljárás megindítása indokolt.

Javaslom az ügy realizálásával kapcsolatban az alábbi intézkedések végrehajtását:

- 1./ A fenti bűncselekmény alapján az ügyben a nyomozás elrendelését.
- 2./ Az operatív alosztály a III/1-B alosztály bevonásával készítsen realizálási tervet és jelöljék meg, hogy az informátorok közül kik hallgathatók ki tanúként, továbbá határozzák meg, hogy azonos időben kiknél szükséges házkutatások tartása, és az eredménytől függően dönteni a kihallgatásukat illetően.
- 3./ Szabó György bűncselekményének bizonyítása érdekében Horváth Béla, Dus Ferenc, Nott László, Klacsman Károly és azon további személyek tanúkénti kihallgatását, akik jelen voltak, amikor Szabó György a Mein Kampf-ből különböző idézeteket mondott.

Javaslom, hogy az eljárást a BM III/1-B alosztály folytassa le.

Egyetértek:

Dr. Könczöl István r. szds.
alosztályvezető

Dr. Verók László r. őrgy.

Jóváhagyom:
Dr. Deák József r. alezr.
osztályvezető

Készült: 2 pld.-ban
Kapja: 1 pld. BRFK Pol. O.
1 saját
Nyt.sz: 916-965/65

Géppel írt tisztázat Könczöl István, Verók László és Deák József saját kezű aláírásával. ÁBTL 3.1.5. O-12544, „Izgató”, 222–224.

Belügyminisztérium kapitányság
 rendőrőrs
 Szám:...../19....

Jegyzőkönyv házkutatásról

Készült 1965. okt. 23-án Budapest város, Felszabadulás tér 1. szám III. em. 24. ajtó alatt Frankl Tibor lakásán,ellen folyamatba tett bűnügyben fogatosított házkutatás alkalmával.

Jelen vannak:

A hatóság részéről: Végső Gyula r. szds, Szabó János és Kárpáti Ottó BM beosztottak.

Hatósági tanúk: (a Be. 148. §. (2) bek. alapján a helyszíni eljárás vezetője kéri fel)

Név: Hodu Istvánné házfelügy.

Név: Lukics Ivánné fogl.: házfelügyelő

Büntető eljárásban résztvevő személyek és képviselőik:.....

A helyszíni eljárás kezdete: 1965. okt. hó 23-n 5 óra – perc.

Az intézkedés kezdetén az eljárás vezetője felszólította a házkutatást szenvedőket a keresett tárgyak (személyek) előadására. Ezek után Frankl Tibor mint házkutatást szenvedő (vagy képviselője) önként előadja a következő helyeken tartott alábbi tárgyakat:

1. 9 db egy pennys érme, 1 db ang. 3 pennys érme
2. 6 db fél pennys érme, 2 db német 50 pfennig
3. 1 db angol két shillinges érme
4. 1 db angol egy shillinges érme
5. 9 db osztrák egy shillinges érme
6. 1 db osztrák öt shillinges érme
7. 3 db osztrák 50 grosch érme
8. 4 db osztrák 10 grosch érme
9. 2 db német 10 pfennig érme
10. 7 db grosch érme

Felszólításra Frankl Tibor tagadta, hogy nála büntetettből származó, vagy azzal kapcsolatos tárgyak (személyek) vannak. Ezek után átkutattuk 1 szobából.....konyhából.....helyiségekből álló lakást (üzletet, üzemet, hivatalt) és az alább felsorolt helyeken a következő tárgyakat, amelyeket a Be. 144. és 145. §,-ai alapján a helyszínen lefoglaltunk és azokat BM-be rendőr-

kapitánysághoz szállítottuk be, illetve a helyszínen hagytuk megőrzés végett.
(A helyszínen hagyás az alábbi felsorolásban külön is megjegyzendő.)

1. egy papír dobozban régi német, ill. osztrák kitüntetetés, ill. egy db kisméretű német rep. modell
 2. 1 db horogkeresztes 10 pfenniges érme
 3. 1 db „Biki” stb. feliratú dobozban kemény papírlapok címekekkel
 4. 20 db kül- és 11 db belföldi levél, ill. lev. lap.
 5. 1 db fényképalbum, különböző képekkel
 6. Frankl Tibor: „A baj akkor kezdődött...” kezdetű „a háború folyt tovább.” végződésű, 6 oldal terjedelmű gépelt anyag, „Sárkány” c. 9 old. kézzel, tintával írt anyag.
 7. „Tisztelt elvtársak” kezdetű, „Ámen” végződésű kézzel tintával írt lap.
 8. 1 db lapon „Igen Tisztelt Uram” kezdetű, „kis vendéglő” végződésű gépelt szöveg.
 9. 8 db vonalas füzetlap ceruzával írt szöveggel.
 10. 1 db lapon „Biki” megszólítású, „sorsán” végződésű gépelt szöveg.
 11. 2 db lapon „Németh Öcsi”, „Mr. Frankl” kezdetű gépelt szöveg
 12. 1 db „Diary” zsebnaptár, címekekkel
 13. „Éljen a prol. forr.” feliratú gúnyrajz
 14. Iványi: LUCIEN c. 5 gépelt old. terjedelmű szöveg (novella)
 15. 5 db borítékban fényképek
 16. 1-1 db MHS, Utasellátó, Bpesti Arany János utcai Klubjába belépő igazolvány
 17. Frankl pénztárcájában egy betűsoros vonalas füzet címekekkel
 18. 100 ív vékony finom géppapír.
 19. 40 ív vastag fehér géppapír
 20. egy fűzős dossziében különböző papírszeletek címekekkel és más irományok
- A házkutatás befejezve 8:10 órakor.

A házkutatás módja ellen panasz nem merült fel.

Frankl Tibor

Házkutatást szenvedő

Tanúk:

1 pld.-t átvettem.

Bp. 1965. okt. 23.

Frankl Tibor

Végső Gyula

eljárás vezetője

Géppel írt tisztázat Frankl Tibor és Végső Gyula, valamint a tanúk saját kezű aláírásával. ÁBTL
3.1.9. V-152296/1, Szabó György és társai, 210–212.

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

A HÁLÓZATI SZEMÉLY SZEREPE ÉS RENDELTELTÉSE A DIKTATÚRA ÚTVONALÁN

Tárgy: Az „Izgatók” fn. ügyben lefolytatott házkutatásokról

Jelentés

Budapest, 1965. október 23-án

A realizálás alatt álló „Izgatók” fn. ügyünkben f. hó 23-án 7 személynél tartottunk nyílt házkutatást. A házkutatások során az alábbi anyagokat találtuk.

- Frankl Tibor – a II. világháborúból származó fasiszta kitüntetések
– Izgató és gyalázó rajzokat
– A munkásosztály vezető szerepét, a zsidókat gyalázó és egyéb nacionalista verseket
– A belvárosi galeri teljes névsorát, fényképalbummal együtt.
- Rada László – Izgató tartalmú versek, füzetlapokra rajzolt horogkereszt
– A belvárosi galeri tagjainak névsora.
- Iványi Péter – Izgató tartalmú levelek bel- és külföldre.
- Nott László – Soviniszta, fajgyűlölő könyvek, versek izgató tartalmú kézzel írt förmedvények.
- Klacsman Károly – SS induló, kézzel írva
– Nacionalista könyvek és versek
– Pornográf képek, galeri névsor fényképpel együtt.
- Selmeczy Árpád – 50 dollár, bel- és külföldi izgató tartalmú levelek.
- Szabó György – A belvárosi galeri névsora.

Glózik János r. hdgy.

Géppel írt tisztázat Glózik János saját kezű aláírásával. ABTL 3.1.5. O-12544, „Izgató”, 225.

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III-b csoport

SZIGORÚAN TITKOS!

Adta: „Pincés” fn. inf.

Vette: Seres szds.

Idő: 1965. okt. 28.

Hely: „Márkus” fn. K-lak[ás].

Tárgy: Moszkva téri és belvárosi galerivel kapcsolatos

Jelentés

Budapest, 1965. október 29-én

Feladatom volt f. hó 24-én az FTC–MTK mérkőzésen részt venni, ott a renitenskedő személyeket felderíteni. Feladatom volt továbbá, okt. 23-val kapcsolatban a belvárosi és Moszkva téri galerivel együtt lenni, tevékenységüket megfigyelni.

F. hó 24-én az FTC–MTK mérkőzésen Kalef galeri tagjaival voltam jelen. Ezek a személyek a következők voltak: Körmendy Dezső, Nagy Sándor, Veszely József, Hidegkuti Anikó, „Fice”, „Szepi”, Tóth Pál, „Halacska” és Szabala nevezetű személyek voltak.

Mérkőzésen egyikük sem tett különösebb kijelentéseket. Ez a társaság elhatározta, hogy a Tatabánya–FTC mérkőzésre le fognak menni Tatabányára. A mérkőzés után „Sipos szőke”, „Guriga” és Sasvári nevezetű személyek társaságával mentem haza. Amikor a botrányt keltő tömegeből többet is őrizetbe vettek és szétoszlatták a tömeget, a fent említett három személy megjegyezte, hogy nem elég öntudatosak a szurkolók, most beléjük verik az öntudatot.

Okt. 22-én a Honvéd klubban voltam Frankl György, Frankl Tibor és „Lajoska” nevezetű személyek társaságában. Okt. 23-án délelőtt Nott László és „Beda” nevezetű személyek társaságában voltam. Este pedig a Metró klubban voltam Vida Ferenc, „Gyapjas”, Hus László, Dóczi Gyula, Pisóg Gábor, Rideg Miklós, Körmendi Dezső, Kalmár Zsolt, Hidegkuti Anikó nevezetű személyekkel.

F. hó 24-én az FTC–MTK mérkőzésen a már fent említett személyekkel voltam együtt. Az estet pedig a Bercsényi utcai ifjúsági klubban töltöttem a már felsorolt személyek társaságában.

Ellenséges megnyilvánulásokat és kijelentéseket nem tapasztaltam okt. 23-val kapcsolatban.

F. hó 23-án kb. 12:30 h-kor felmentem Frankl Tibor lakására. Édesanyja kétségbe esetten fogadott, és a már jelenlévő Nott László és Frankl édesanyja elmesélték, hogy hajnalban 05.30-kor „Bikit” letartóztatták, valamint Szabó György „Csimasz” gn. személyt is. Elmondták, hogy házkutatás volt mindkét személy lakásán, valamint Nott László és Karácsony nevezetű személy lakásán is. Frankl édesanyja elmondta, hogy fényképeket, címeket és egy horogkeresztes pénzt vittek el. A házkutatást végrehajtó személyek elmondták, hogy a Fő utcai ügyészségre vitték Frankl Tibort. Nott László társaságában távoztam el, s elmentünk Szabó György lakására, ahol a nagymamával, édesanyjával és nagynénjével beszélünk. Elmondták, hogy Szabót kora reggel megbilincselve vitték a Fő Utcai Ügyészségre. A házkutatás során két könyvet lefoglaltak, de azoknak a címét nem említették.

Nott László elmondta, hogy kora reggel voltak náluk is és Bedáknál házkutatást tartani. Elmondta, hogy lefoglalták Frankl „Testamentum” c. verseskötetét. Valamint Bedáknál fényképeket és címeket foglaltak le.

Arról nem szereztem tudomást, hogy milyen bűncselekményekből származó tárgyak nem jutottak a hatóságok rendelkezésére. Hus László és Gerencsér Attila megjegyezték, hogy tavaly a „Kalef” idén a „Belváros” ellen történtek intézkedések, úgy látszik ez már évenként fog ismétlődni. A társaságban ezekkel a letartóztatásokkal kapcsolatban nincs különösebb beszédtema. Rada László letartóztatásáról f. hó 24-én a Bercsényi utcában Rideg Miklós nevezetű személytől értesültem.

„Pincés”

Értékelés:

A jelentés tájékoztató jellegű, amely a belvárosi galeri, valamint a Moszkva téri galeri mozgásáról, és a Belvárosi galeri körében végrehajtott rendőri intézkedéssel kapcsolatos.

A felsorolt galeri tagjai[val] az inf. okt. 23-án és 24-én együtt tartózkodott. Ellenséges tevékenységet és megnyilvánulást körükben nem tapasztalt. A belvárosi galeri realizálásával kapcsolatosan még kialakult vélemények, politikai értékelés nem tapasztalható.

Feladat:

F. hó 31-én Moszkva téri galeri tagjaival vegyen részt az FTC–Vasas mérkőzésen, ott kísérje figyelemmel, hogy ki részéről történik provokatív rendezés, renitenskedő magatartás.

Nov. 3- és 7-vel kapcsolatban a fenti galerik körében jelentse azokat a személyeket, akik ellenséges kijelentéseket tesznek, vagy bármilyen formában fejtenek ki ellenséges cselekményeket. Sürgősség esetén rendkívüli találkozót kérjen.

Seres Imre r. szds.

Készült: 3 pld.
 1 pld. „M” d.
 1 pld. Glózik e.
 1 pld. Hadas e.
 Nytsz: 48-
 NyLné.

Géppel írt tisztázata Seres Imre saját kezű aláírásával. ÁBTL 3.1.2. M-30979, „Pincés”, 216-217.

3. ÜGYÉSZSÉGI ÉS BÍRÓSÁGI ELJÁRÁS

10-53010
 BM-116/1165.

SZIGORÚAN TITKOS!
 1966. február 17.

Budapesti V. kerületi Ügyészség.
 B.V. 10.104/1966/4-1. szám

VÁDIRAT

Izgatás és más büntettek miatt Szabó György és társai ellen indított bűnügyben.

Az 1965. október 23. óta letartóztatásban lévő:

[...]

II. r. FRANKL TIBOR (aki Budapesten, 1946. augusztus 3. napján született, Budapest, V. Felszabadulás tér 1. szám alatti lakos, egyetemi hallgató, vagyontalan, magyar állampolgár, katona nem volt, nőtlen, gyermeke nincs, apja: dr. Frankl Péter, anyja: Somogyi Irén, büntetlen előéletű) [...]

terhelteket vádolom az alábbiak szerint

[...]

II. r. Frankl Tibor terheltet:

1 drb. folytatólagosan elkövetett, Btk. 127. § (1) bek. b/c/d pontjába ütköző és büntetendő igazatással

[...]

Indítványozom, hogy a bíróság terheltek bűnösségét a vád tárgyává tett bűntettekben állapítsa meg, és szabjon ki velük szemben büntetést – az alábbi tényállás alapján:

[...]

II. r. Frankl Tibor terhelt cselekményei:

Frankl Tibor terhelt 1964. év tavaszától kapcsolódott be a belvárosi szórakozóhelyek, táncklubok életébe. Itt ismerkedett meg Szabó Györggyel, Iványi Péterrel, Selmeczi Józseffel, Rada Lászlóval, Murina Antallal és Dozsák Jánossal. Tetszett neki, hogy a belvárosi fiatalokat minden különösebb szervezetség nélkül összetartja a léha, dologtalan életszemlélet, erkölcsi kritikátlanság, az antiszemitizmus, a nyugat-imádat, a fajgyűlölet a színesbőrűekkel szemben, és hazánk társadalmi politikai rendszerével való szembenállás. Tetszett neki, hogy különös tisztelet övezte az úgynevezett „befutott vagányokat”, akik már valamilyen összeütközésbe kerültek a törvénnyel, vagy a legügyesebben tudtak a felelősségre vonás alól kibújni. Frankl Tibor is arra törekedett, hogy minél korábban, minél nagyobb tekintélyre tegyen szert a társaságban. Ahogy közöttük szójárás volt; „Fej” akart lenni.

Frankl Tibor terhelt 1963-ban 6 hetet Londonban töltött az egyik rokonánál. Ezt a helyzeti előnyét felhasználva rendkívül hamar elkezdte társai előtt „tapasztalatait” és megállapításait hangoztatni. Bár csendesebben és óvatosabban, mint Szabó György, ő is folyamatosan hangoztatta, hogy utálja a kommunistákat, az oroszokat, a négereket, sőt [...] a zsidókat. A zsidók elleni uszításban az egyik legszélsőségesebb tagja volt a társaságnak. Londoni élményeit kiszínezve adta elő, és ezzel fokozottabb érdeklődést váltott ki társaiban a nyugati életforma iránt. Londoni rokonáról – aki valójában a fasiszta faji törvények elől menekült el az 1930-as évek elején – azt állította, hogy 1945-ben náci múltja miatt volt kénytelen elhagyni az országot. A család fasiszta beállítottságának alátámasztására felhasználta Frankl Tibor a lakásukon őrzött, I. világháborúból származó német katonai kitüntetést, az egyik terhelt-társától kapott horogkeresztes német pénzermét, illetőleg a fasiszta Németország által használt egyik repülőgép makettjét, ilyen formában, hogy ezeket néhány barátjának megmutatta, és azt állította róluk, hogy azok a jelenleg Londonban élő rokonái voltak. Frankl Tibor terheltet gyermekkorában egyik combján megoperálták. Az operáció nyomát úgy mutogatta társainak, mintha az sebülés nyoma lenne, amelyet az 1956-os harcok során szerzett.

1965. év szeptember hó közepén Frankl Tibor Szabó Györggyel és néhány társával arról vitatkozott a MÁV Utasellátó V. ker Arany János utcai klubjában, hogy a népi demokratikus rendszer meddig marad fenn még Magyarországon. Frankl Tibor is kifejezésre juttatta társai előtt, hogy ezt a rendszert „az oroszok katonai és gazdasági segítségével tartja fenn”.

1965 áprilisában Szabó Piroska és Benedek Anikó tanuk társaságában szóra-kozott Frankl Tibor terhelt a Gresham eszpresszóban. Itt arról beszélt a terhelt, hogy a kommunizmus utópia, Magyarországon nem fizetik meg a ténylegesen elvégzett munkát. „Ebben a rendszerben nem érdemes dolgozni, ez a rendszer egy nulla, mit seny vesszük itt a testünket, amikor úgy sem kapjuk meg a gyümölcsöt.” Amikor az ellenforradalomról volt szó kijelentette, hogy az ifjúság harca jogos volt, de a harc elfajult, és ezért az oroszok leverték.

Frankl Tibor terhelt 1965 áprilisában a Gresham eszpresszóban beszélt Szabó Piroskának arról, hogy a Szovjetunió népei nagyon primitívek. 1965. év nyarán egy alkalommal az utcán Benedek Anikónak pedig azt mondta, amikor egy szovjet katonai gépkocsit meglátott, „miért nem mennek haza ezek a tajgára”. „Azért vannak itt, hogy uralkodjanak felettünk, hogy elhordják az ennivalót a mi népünkől.” Frankl Tibor terhelt 1965. év nyarán egy alkalommal saját lakásán fogadta néhány barátját. A vietnami háborúról folyt közöttük a szó, amiről kijelentette Frankl Tibor, hogy a németek okosabban kezdték volna a háborút, mint az amerikaiak.

Frankl Tibor többször dicsőítette ezenkívül is a fasiszta német hadsereget, és a fasiszta vezetőket. 1965 februárjában a Royal Szállóban részt vett a gyógyszerész bálon, ahol Iványi Péter a társaság ott lévő tagjait elnevezte, egy-egy hírheht német fasisztáról. Frankl Tibor terhelt a Ribbentropp nevet kapta, és nagyon tetszelgett ebben a szerepben, nem utasította vissza egyszer sem az est folyamán, amikor Iványi Péter ezen a néven szólította.

Frankl Tibor terhelt többször kifejtette gyűlöletét a színesbőrűekkel szemben. 1964. év tavaszától folyamatosan tett Szabó Piroska, Hidegkúti Anikó, Tárnoki Éva, Nagy Pál és más tanúk előtt olyan kijelentéseket, hogy a büdös négerek miatt nem jut be sok magyar fiatal az egyetemekre. Olyan kitételeket használt a hazánkban tanuló négerekkel szemben, hogy „most jöttek le a fáról és már urak. Hazamennek egyetemi végzettséggel, és rokonaik megeszik őket, egy-két kecskéért még most is eladják egymást”. Olyan kitételeket is használt, hogy „a színesbőrűek állatok, hiába tanulnak, a fehér ember mindig felsőbbrendű marad”. Frankl Tibor terhelt gyakran tett a zsidók ellen uszító becsmérő kijelentéseket, 1965. év januárjában egy kisebb társaságban arról beszélt, hogy „a zsidók azért kommunisták, mert minden rendszerben

tudnak alkalmazkodni, és ezen keresztül érvényesülni. Tulajdonképpen ők a burzsujok, nekik volt és van a legtöbb pénzük”. 1965. év tavaszán egyik alkalommal Frankl Tibor Selmeczi Józseffel együtt meglátogatták a betegen fekvő Nott Lászlót. Nott Lászlóék lakásán ott volt Szőke János és még néhány személy. A jelenlevők előtt Frankl Tibor terhelt megismételte a korábban Selmeczi Józseftől hallottakat, hogy a Budapest VI. ker. Aradi u. 11. sz. házban gettót kellene csinálni, és a zsidókat oda kellene bezárni. Frankl Tibor terhelt gyakran ismételtette társai előtt a Szabó Györgytől tanult kitételt, hogy: „lesz még Auschwitzban gázsámla”.

Frankl Tibor, Szőke János, Benedek Anikó és Szabó Piroska tanuk előtt tett olyan kijelentéseket különböző alkalmakkor, hogy gázkamrákat kellene ismét felállítani, mert a zsidók egy alacsonyabb rendű fajhoz tartoznak, bár csak maradtak volna Izraelben. Hitlernek a zsidókból többet ki kellett volna irtania.

Frankl Tibornak irodalmi ambíciói vannak. Már évek óta irogat verseket, amelyeket különböző iskolai lapok részben közöltek is. A „belvárosi társasághoz” tartozó személyek és az általuk kialakított légkör hatására Frankl Tibor ellenséges izgató tartalmú versek írásához fogott. 1964. év tavaszán írt egy verset „Fasiszta elvtársak” címmel. A verset szülei, valamint Nagy Pál nevezetű ismerősei is elolvasták, de ezenkívül még más személyek is elolvashatták azt, mert a terhelt a többi versek között tartotta, és így barátai, akik azokat gyakran nézegették, láthatták azok között. A vers többek között ilyen sorokat tartalmaz. „Zsidóból sem lesz szalonna, de tán szappannak zsírja felhasználható, csak tisztálkodjanak vele... és kész haszon”.

A vers alapvető mondanivalói közül is az egyik az, hogy a fasiszmus és a szocializmus ideológiája és módszerei között nincs különbség. 1964–1965 év telén kezdte írni és később fejezte be Frankl Tibor terhelt „Testamentum” c. irományát, amelyet többen elolvastak pl: Nott László is, akinél azt a verset a nyomozó hatóság meg is találta. A vers 9. és 10. szakaszában a rendőrséget gyalázza, egy nem létező Farkas őrnagyról szól, aki üldözi Frankl Tibort és társaságát. A 10. szakasz sorai így hangzanak:

„Hányszor felültetett asztalsarokra!

...mindegyik segberugást [sic!] érdemel.

Derűs hangvétellű kihallgatásokon

Magas pofon-rekordot értem el.

Hasadjon szerte-szét a föld alatta,

Ha biztonságos úton ballag át,

Emlékezésül véres átkokat

Küldök neki és ezt a balladát.”

Frankl Tibor e versében teljesen kitalált történetet „énekel meg”. Célja csak az volt, hogy a Magyar Népköztársaság államrendjének egyik intézménye ellen izgasson. 1965. év elején írta Frankl Tibor „A jogos erőszak balladája” c. verset, a nem létező Farkas őrnagynak ajánlva. A három versszakból és ajánlásból álló vers refrénszerűen a következő kitéltet használja.

„Én fegyverrel védekezem” az ajánlás pedig így szól:

„Visszaélők, vigyázatok,
Százmilliók vannak velem,
átkos hatalmatok ellen
lőfegyverrel védekezem!”

1964. év nyarán Siófokon Frankl Tibor több barátja jelenlétében egy színes képeslapra a következőket írta: „Le a macskákkal, négerekkel, csehekkkel, fakabátokkal, stb.” A képeslapot a szöveg után aláíratta néhány barátjával, majd saját magának emlékébe eltette. A szövegben a fakabátok kifejezés a rendőri szervekre vonatkozik. Egy alkalommal Frankl Tibor társai szórakoztatására készített egy gúnyrajzot, amelyen egy csontváz látható, amint a feje fölé tart egy táblát a következő felirattal: „Éljen a proletárhatalom”.

Frankl Tibor terhelt elismeri az általa elkövetett cselekményeket, bűnösségét is elismeri. Néhány olyan kitéltet tagad csupán, amelyek a leguszítóbb zsidó ellenes kijelentéseknek tekinthetők. Frankl Tibor terhelt nyilvánvalóan már a büntető eljárás alatt szégyenli [...] ezeket a megnyilatkozásait. Védekezésében csak azt tudta előadni, hogy örült a vagány társaságnak, ahol nem akart lemaradni a vezéregyéniségek mögött.

A terhelt bűnösségét bizonyítják a bűnjelként lefoglalt rajzok, versek, amelyek a nyomozati iratok 342., 367. oldalán találhatóak, a bűnjelként lefoglalt horogkeresztes pénzérme, a vaskereszt, és repülőgép makett, dr. Frankl Péter, Tárnoki Éva, Dus Ferenc, Nott László, Szabó Piroska, Klacsman Károly, Hus László, Nagy Pál, Benedek Anna, Don Péter, Gerencsér Attila, Bálint Éva, Hidegkúti Anna, Szőke János, tanúvallomásai, Szabó György, Selmeczi József, Iványi Péter terhelt vallomása és Frankl Tibor beismerő vallomása. [...]

Budapest, 1966. február 8. napján.

(Dr. Seres Dezső) sk.

V. ker. vez. ügyész.

Pesti Központi Kerületi Bíróság.

15.B.20491/1966/19.

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A Pesti Központi Kerületi Bíróság, Budapesten az 1966. évi április hó 5., 6., 13., 14., 15., 18., 20., 21., 22., 25., 27., 28., 29., továbbá május hó 2., 3., 4., 6., 10., 11., 12. és 19. napjain megtartott nyilvános tárgyalások alapján 1966. évi május hó 19. napján meghozta a következő ítéletet: [...]

II. r. FRANKL TIBOR vádlott bűnös:

Folytatólagosan elkövetett izgatásban.

Ezért őt a bíróság 2 (kettő) évi és 6 (hat) hónapi szabadságvesztés büntetésre mint főbüntetésre, továbbá a közügyektől 3 (három) évi időtartamra szóló eltiltásra mint mellékbüntetésre ítéli.

A bíróság II. r. Frankl Tibor vádlott által 1965. évi október hó 23. napjától kezdve előzetes letartóztatásban eltöltött időt a kiszabott szabadságvesztés büntetésbe teljes egészében beszámítja.

Kötelezi a bíróság Frankl Tibor II. r. vádlottat, hogy az addig felmerült 122 (Egyszázhuszonkettő) forint 50/100, és az ezután esetleg felmerülő bűnügyi költséget az államnak megtérítse.

Végül a bíróság a II. r. Frankl Tibor vádlottól lefoglalt és általa írt izgató tartalmú rajzokat és verseket, valamint egyéb német katonai kitüntetést, horogkeresztes német pénzermét és német repülőgép makettet elkobozni rendeli. [...]

Géppel írt tisztázat. ÁBTL 3.1.5. O-12548, „Zavartkeltők”, 202–237.

A Budapesti Fővárosi Bíróság mint másodfokú bíróság

Bf. XXVIII. 4750/1966/48. szám

A NÉPKÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN

A Budapesti Fővárosi Bíróság mint másodfokú bíróság Budapesten, az 1966. évi december hó 5., 7. és 9. napján tartott nyilvános fellebbezési tárgyaláson meghozta a következő

Ítéletet:

Az izgatás és más bűntettek miatt Szabó György és társai ellen indított büntető ügyben a Pesti Központi Kerületi Bíróság 15.B. 20.491/1966/19. számú írtéletét az alábbiak szerint változtatja meg: [...]

II. r. Frankl Tibor vádlott szabadságvesztését 1 (egy) év 8 (nyolc) hónapra, közügyektől eltiltását pedig 2 (kettő) évre mérsékli.

A Fővárosi Bíróság Gazdasági Hivatalánál a Bj. 10/1966. tételszám 12. és 14. folyószáma alatt bűnjelként kezelt kartondobozt és füzetlapokat a vádlottnak visszaadni rendeli. Megállapítja, hogy az e vádlottól elkobzott bűnjeleket a Gazdasági Hivatal a Bj. 10/1966. tételszám 13. folyószáma alatt kezeli. [...]

Ugyancsak a Be. 150. § /1/ bekezdése alapján rendelkezett a másodfokú bíróság a Frankl Tibortól lefoglalt kartondoboz és papírlapok visszaadásáról, mert ezek csak címeket és telefonszámokat tartalmaznak, s a bűnüggyel összefüggésbe nem hozhatók. [...]

Budapest, 1966. december 9.

dr. Neményi Béla sk.
a tanács elnöke

dr. Wiener Imre sk.
előadó bíró

dr. Herpai Ernő sk.
szavazó bíró

Az ítélet meghozatala napján jogerős és végrehajtható lett. A Bencsik Zoltán vádlottal kapcsolatos felmentő rendelkezés 1966. július 29-én emelkedett jogerőre.

Kmf.

dr. Neményi Béla sk.
A tanács elnöke

Géppel írt tisztázat. ÁBTL 3.1.9. V-152296/4a, Szabó György és társai, 370–383.

4. EGY INFORMÁTOR MENESZTÉSE

BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI OSZTÁLY
III/b csop.

SZIGORÚAN TITKOS!

Tárgy: „Pincés” fn. inf. munkájáról

Összefoglaló jelentés
Budapest, 1970. április 14.

„Pincés” fn. inf.-t 1964. május 20-án szerveztük be politikai terhelő anyagok alapján. Beszervezése az ifjúsági területen található ellenséges személyek felderítésére történt.

Beszervezése óta eredményes munkát végzett a „Matrózok” valamint a „Zavarkeltők” fn. ügyekben. Továbbá rajta keresztül tartottuk ellenőrzés alatt volt ügypártjait kb. 10-12 személyt. Jelentései alapján több személy disszidálását akadályoztuk meg.

Folyamatosan kapott feladatokat ifjúsági jellegű szórakozóhelyek látogatására, az ott megtalálható ellenséges beállítottságú és ilyen tevékenységet kifejtő személyek felderítésére. E feladatokat is lelkiismeretesen, jól hajtotta végre.

Jelentései alapján akadályoztuk meg 1965 októberében Gerencsér Attila és társai belvárosi galeri tagok által tervezett provokatív koszorúzást az ellenforradalom évfordulójával kapcsolatban.

Rendszeresen továbbított értékes jelentéseket részünkre munkatársai köréből, amely jelentések ellenséges izgató tevékenységet, disszidálásra utaló körülményeket és egyéb köztörvényes bűncselekményeket jeleztek.

Operatív szempontból érdekes kapcsolatai főleg a volt belvárosi galeri és a Moszkva téri galeri tagjaiból tevődtek ki.

A BM szervekhez való viszonya jó, feladatait igyekezett végrehajtani, a kapott utasításokat betartotta, a találkozókra rendszeresen eljárt. Ellenőrzését párhuzamos ügynökségen, valamint külső figyelésen keresztül hajtottuk végre.

Az ellenőrzés minden esetben pozitív eredménnyel járt.

Az inf. életrajzában pozitív irányban változás állt be, bűncselekmény elkövetésétől elhatárolja magát. Egzisztenciájánál, beosztásánál fogva galeri tagokkal ma már nem tart kapcsolatot, megnősült.

Hírszerző lehetősége ifjúsági területen megszűnt, más szerveknél felajánlottuk, de továbbfoglalkoztatásra nem vették át.

Ennek során szükségessé vált a hálózatból való kizárása.

Seres Imre r. őrgy.

Készült: 2 pld.

Kapja: 1 pld dossz.

1 pld. táj.

Nyt.sz: 390/4-337/70

T-né.

Géppel írt tisztázat Seres Imre saját kezű aláírásával. ÁBTL 3.1.2. M-30979, „Pincés”, 371–372.

5. ZÁRTKÖRŰ BM-NYILVÁNOSSÁG

Huliganizmus és a Belvárosi galeri⁶

(Szabó György és társai ügyének ismertetése az operatív feldolgozó és vizsgálati munka elemzésével)

SZIGORÚAN TITKOS!

Nyt.sz: 11-41/6/ 67

[...] Szabó Györgyön kívül a galeri több tagja is elkövette az izgatás büntetést. Frankl Tibor, értelmiségi származású, polgári körülmények között nevelkedett egyetemi hallgató a vagányok iránt érzett szimpátiából, a galeri szóhasználata szerint „jó fej” akart lenni a társaságban és arra törekedett, hogy minél nagyobb tekintélyre tegyen szert. Frankl Tibor tisztelte Szabó Györgyöt léha, dologtalan életmódja, erkölcsi kritikátlansága, nyíltan hangoztatott antiszemizmusa és nyugatimádata miatt, s hogy imponáljon neki, ő maga is hangoztatta ezeket a nézeteket, gyakran tett hasonló körülmények között rendszerellenes, antiszemita és szovjetellenes izgató kijelentéseket. Szabóhoz hasonlóan dicsőítette a fasiszta német hadsereget és a fasiszta háborús bűnösöket.

Frankl Tibor – irodalmi ambíciói folytán – a rendszerellenes nézeteit írásba is foglalta, s több izgató tartalmú verset írt. Ilyenek voltak pl. a „Fasiszta elvtársak”, „Jogos erőszak balladája” c. versek, valamint a „Testamentum” c.

⁶ Kiadja a BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, 1967. *Tanulmányok*, 47. ÁBTL 4.1. A-3016/47 1–33.

versciklus, melyben többek között rendőri szerveket rágalmazó, gyűlöletkelésre alkalmas kitételek is vannak.

Frankl Tibor félzsidó származása ellenére a „Belvárosi társaság” egyik legszélsőségesebb antiszemitizmust hirdető tagja lett, elsősorban azért, mert nem akart lemaradni a társaság vezéralakjától. [...]

Szabó György és társai ügyében a tényleges feldolgozó operatív munkát ügynöki jelzések alapján a Belügyminisztérium másik szerve kezdte 1964 novemberében. 1964 novemberétől 1965. október 23-ig több ügynök és informátor alkalmazásával folyt az operatív feldolgozó munka, melynek során tisztázódott a „Belvárosi társaság” bűncselekményt elkövető tagjainak köre, s az elkövetett bűncselekmények sorozata.

Az operatív szervekre meglehetősen bonyolult feladat hárult a nagyszámú, laza csoportokba verődött és igen sok személlyel kapcsolatot tartó, számos belvárosi szórakozóhelyet látogató „Belvárosi társaság”-ból kiszűrni azokat, akik büntetőjogi elbírálás alá eső cselekményeket követnek el. Ugyanis a konkrét bűncselekményt elkövetett személyek köré számos olyan fiatal csoportosult – a szórakozóhelyek jellegzetességének megfelelően –, aki nem követett el bűncselekményt, de magatartásában, külsőségeiben, s büntetőjogilag nem értékelhető megnyilvánulásaiiban a tényleges bűncselekményeket elkövető személyekhez közel állott, illetve velük együtt szórakozott, s több szempontból hasonlított hozzájuk.

Ennek következtében az operatív feldolgozó munka – különösen kezdetben – vontatott volt, s az ügy menetét bizonytalanság jellemezte. Az operatív szerv Szabó György és társai ügyét mégis eredményesen dolgozta fel, a tetteseket leleplezte, s az általuk elkövetett bűncselekményeket részleteiben feltárta. Az operatív feldolgozó munka eredményessége mellett néhány hiányosságra azonban fel kell figyelniünk.

Az operatív feldolgozó munka során beszerzett anyagok, hálózati jelentések arra engednek következtetni, hogy az operatív szerv már 1964 végén olyan megnyugtatóan bizonyított adatok birtokában volt, melyek feltárták Szabó György addig elkövetett konkrét, államellenes, izgató tevékenységét.

Ismertettük, hogy Szabó 1964-től kezdődően rendszeresen és több személy előtt, legtöbbször nyilvános helyen folytatta izgató tevékenységét, melyet az operatív feldolgozó munka kezdetétől az ügynöki jelentések pontosan tükröztek, és több oldalról megerősítettek.

Az operatív szerv már 1965 márciusában felderítette Szabón kívül azon személyek körét is, akik a társaságban ugyancsak államellenes izgatást követtek el, Szabóhoz hasonló módon és helyeken.

A politikai jellegű megnyilvánulásokon kívül az operatív szerv előtt már jóval az ügy tényleges realizálása előtt kirajzolódott a „Társaság” szemlélete, magatartása, erkölcsi züllöttsége, a realizálás azonban mégsem történt meg ebben az időpontban. Az operatív szerv a büntetőeljáráshoz elegendő adatok ellenére realizálási javaslat helyett további adatok beszerzését, tanúk felkutatását, ellenséges kijelentések konkretizálását tűzte célul. Ilyen értelemben igazították el az ügyben dolgozó ügynököket, informátorokat is. [...]

A helytelen és elítélendő túlbiztosítási törekvéseken kívül az operatív szerv az ügynökök, informátorok feladattal való ellátásában, eligazításában sem volt kellőképpen határozott. A hálózat eligazítását, feladatának meghatározását a sablonosság és esetenként a bizonytalanság jellemezte, s úgy tűnik, hogy az operatív feldolgozó munkát folytató egyes beosztottak nem ismerték fel a mértekben Szabó és társai ügyének társadalmi veszélyességét, s azokat a káros következményeket, melyeket a realizálás elhúzódása okozhat.

Elmulasztották az ügynökök jelentéseinek megfelelő értékelését, elemzését, a körülmények és összefüggések mérlegelést. Csak így történhetett meg, hogy a belvárosi galeri tagjai hosszú időn át ismert szórakozóhelyeken és egyéb nyilvános helyeken folyamatos államellenes izgatást és más bűncselekményeket követhettek el. [...]

Nem célunk, hogy az operatív szervet elmarasztaljuk ebben az ügyben, mert nehéz, bonyolult, végeredményben alapos és eredményes munkát végzett Szabó György és társai ügyének felszámolásában. Feltétlenül szükségesnek tartjuk azonban a negatívumok hangsúlyozását is, mert az azokból levonható tanulságok az állambiztonsági munka javára szolgálnak.

Ennek alapján az a véleményünk, hogy az állambiztonsági munka minden vonatkozásában káros, ma már csak szörványosan előforduló ún. „túlbiztosítás” az ilyen jellegű ügyek feldolgozásánál különösen súlyos következményekkel járhat. A huligán galerikba verődött, ellenséges politikai megnyilvánulásokat, állam elleni bűncselekményeket is elkövető, fiatalokból álló csoportosulások a bűnözés talaján állanak, s szinte napról napra követik el újabb bűncselekményeket, illetve alapos veszélye áll fel annak, hogy bármikor újabb bűncselekményt követhetnek el.

Szocialista büntetőpolitikánk egyik alapelve a bűncselekmények megelőzése. Az ilyen ügyeknél tehát, a társadalmi veszélyesség megszüntetése mellett a gyors és időben végrehajtott realizálás a bűncselekmények megelőzését is szolgálja, mely elmulasztásának következményeit Szabóék ügyében is láthattuk.

Nyomatékosan rá kell tehát irányítani a figyelmet a bűncselekmény megelőzését szolgáló, időbeni és gyors realizálás jelentőségére, melynek eredmé-

nyességét nem csökkenti, ha kisebb súlyú, kevesebb vagy éppen előkészületi stádiumban levő bűncselekményt tár csak fel.

A túlbiztosításon kívül azonban néhány szót kell még szólnunk a sablonosság és bizonytalanság káros következményeiről az állambiztonsági munkában. Különösen a hálózat foglalkoztatásában nem lehet és nem szabad régi és jól bevált sablonokat alkalmazni az operatív feldolgozó munka során, miután minden ügynek – még azonos bűncselekmény-kategóriákon belül is – sajátossága, egyedi bonyolultsága van, az pedig minden esetben megköveteli az operatív feldolgozó munka, így a hálózat alkalmazásának is az adott ügyre történő specializálását. Ez általános érvényű követelmény, de véleményünk szerint fokozottabban jelentkezik a tárgyalt jellegű ügyekben, melyek különösképpen megkövetelik a célirányosságot, s azért sem alkalmazhatók sablonok, mert előfordulásukban viszonylag újak, s az operatív munka idevágó módszerei még részben kialakulatlanok.

Az operatív feldolgozó munkát illetően az eddigiekben főként a hiányosságokat taglaltuk. Elismeréssel kell azonban szólnunk az operatív munka pozitívumairól is. [...]

Eredményesen oldotta meg az operatív szerv a feldolgozó munka során a foglalkoztatott ügynökség védelmét is, az ügynökök a realizálást követően sem dekonspirálódtak.

Figyelmet érdemel, hogy az operatív feldolgozó munkát folytató operatív tisztek sok vonatkozásban közvetlen felderítést is végeztek, melynek során olyan széles körű személyismeretre tettek szert, melyet ezen az ügyön túlmenően is megfelelően tudnak hasznosítani.

Az operatív feldolgozó munka ismertett pozitívumai alapján megállapíthatjuk, hogy bűnöző galerik felszámolásában az operatív munka módszereinek kialakítása jó úton halad.

Szabó György és társai ügyének operatív feldolgozása lényegében ezeket a tapasztalatokat és tanulságokat nyújtja, melyeket a további állambiztonsági munkában célszerű figyelembe venni. [...]

A „Belvárosi – Galeri” bűnöző tevékenysége⁷

Írta Szendrői Sándor r. alezredes

[...] 1965 nyarán határoztuk el, hogy döntő bizonyítékokat szerzünk be az említett személyek tevékenységére vonatkozóan. Ekkor lehetett volna ugyan „bomlasztani” a galerit, de ez a módszer azért nem látszott célszerűnek,

⁷ *Belügyi Szemle*, 1966. 10. sz. 82–89.

mert az adott helyzetben a hangadókra – mint a fentiekből láthattuk – nem tudunk hatásos csapást mérni. Tudtuk, hogy a fiatalok újra összeverődnének, a szabadlábbon levő hangadók ismét maguk köré gyűjtenék a fiatalokat, és tovább folytatnák bűnöző tevékenységüket. A cél az volt, hogy a galeri tevékenységét teljes terjedelmében derítsük fel. Széleskörűen megalapozott bizonyítékok beszerzésére volt szükség. Rendelkezésünkre álltak olyan adatok, hogy pl. ellenséges tartalmú verseket egymás között terjesztenek úgy, hogy a verseket felolvassák vagy kézről kézre adják. Nem tudtuk azonban, hogy ki (vagy kik) a vers szerzője (illetve szerzői), kinek a birtokában van sokszorosított példány. Nyilvánvaló, hogy a bizonyítékok produkálása ilyen körülmények között hosszú időt, fáradságos munkát igényel.

Kérdésként merült fel az is, hogyan történhetett meg, hogy egyetlen vendéglátóipari vezető, beosztott (pincér) vagy más hivatalos személy, akik ismerték a galeri tagjait – előttük politizáltak, énekeltek, ellenséges tartalmú verseket olvastak fel – és senki sem háborodott fel magatartásukon, nem jelentették őket fel. Ez szintén nagyon tanulságos társadalmi probléma. Bűnös magatartásuk, cselekedeteik szinte a szórakozóhelyek „nyilvánossága” előtt játszódott le, s ez a körülmény nemhogy segítette a nyomozást, hanem akadályozta, a szem- és fültanúk közömbössége miatt. Nem lehet senki közömbös az ilyen személyek magatartása iránt. Ha igazán félti valaki a magyar ifjúságot a bűnöző személyektől, kötelessége – éppen a védelmük érdekében – határozottan fellépni és jelentést tenni a rendőrségnek, kötelessége megakadályozni, hogy ilyen csoportosulások létrejöhessenek. Fokozott mértékben vonatkozik ez a vendéglátóipar dolgozóira is. Nem lehet senki közömbös az ifjúság magatartásával szemben, mert az elnézés csak bátorítja őket, a rossz befolyás alá kerülő fiatalok „hátvédet” kapnak cselekményeik végrehajtásához. Szükséges, hogy a szórakozóhelyek dolgozóival megértessük e probléma súlyosságát és magatartásukat olyan irányba befolyásoljuk, hogy a szélsőséges megnyilvánulások lehetetlenné váljanak a vendéglátóipari objektumokban is.

Ezek a körülmények játszottak szerepet abban, hogy a nyomozás elhúzódott, s mint egyesek állítják: a rendőrség „szeme láttára” garázdálkodott a belvárosi-galeri. Megjegyezzük, hogy e kritikai megjegyzésekben van is némi igazság: a rendőrség hosszú ideig figyelemmel kísérte a galeri mozgását, de azt természetesen céltudatosan és tervszerűen tette – az objektív igazság feltárása érdekében. Ha ugyanis a garázda jelenségek észlelésekor azonnal beavatkozott volna, a fő bűnösök vagy elkerülték volna a büntetést, vagy csupán csekély mértékű büntetéssel kerültek volna ki a bűnügyből.

A rendőrség a nyomozási tervében – többek között – az alábbi szempontokat érvényesítette:

1. A rendőrségnek tudomása volt arról, hogy különböző szórakozóhelyekre összpontosulnak a garázda magatartású fiatalok. Egyrészt fel kellett mérni e szórakozóhelyeket, külön-külön vizsgálni kellett e csoportosulások jellegét, és kutatni kellett a közöttük lévő kapcsolatokat, összefüggéseket; másrészt – az előzővel összhangban – fel kellett mérni a személyi kört, vagyis azt, hogy azonos személyek alkotják-e a különböző csoportokat, vagy milyen személyi kapcsolatok fűzik össze az egyes csoportosulásokat.

2. Adatok álltak rendelkezésünkre egyes magánszemélyeknél tartott összejövetelekről, ún. házibulikról. Meg kellett állapítani ezeknek személyi körét és azt, hogy a szórakozóhelyi csoportosulásokkal milyen kapcsolat áll fenn.

3. Tudtuk, hogy egyes csoportokban izgató hangú verseket, egyéb ellenséges propagandaanyagot stb-t terjesztenek. (Pl. hivatkozások történtek a Mein Kampf-ra.) Fel kellett deríteni ezek értelmi szerzőjét és azt, hogy az említett irományok kinek a birtokában vannak.

4. Meg kellett állapítani a már ismert személyek kapcsolatait, és mozgásuk révén keresni kellett az összefüggéseket cselekményeik között.

A terv teljesítésének eredményeképpen – a fokozatosan felderített adatok mozaikjából – nagy létszámú, több önálló, de egymáshoz sejszerű láncolattal kapcsolódó galeri-hálózat képe bontakozott ki. [...]

A galeri tagjainak életkora a 16-22 évig terjed. Megtalálhatók közöttük egyetemi hallgatók, gimnáziumi tanulók, ipari tanulók, szakmunkások, segédmunkások, tisztviselők és nagy számban közveszélyes munkakerülő, akiknek száma több mint 20 fő volt.

A legtöbb hangadó szülei deklasszált elemek, akik között volt földbirtokos, horthysta rendőrtiszt, belvárosi textilkereskedő, szalontulajdonos és más olyan személyek, akik sokszor „sírták vissza a múltat”, amelyet szüleiktől halomásból ismertek. A galeri tagjainak szülei jó körülmények között élnek ma is, és általában sok pénzt adnak fiaiknak azért, hogy ne kelljen 1000-1200 forintért dolgozniuk. [...]

Frankl Tibor 19 éves, 1. éves bölcsészhallgató, 1960 óta KISZ-tag, apja szövetségi jogtanácsos. 1962 óta rendszeresen látogatta a belvárosi szórakozóhelyeket. Szabót példaképének tekintette; ellenséges nézeteiben, megnyilvánulásában igyekezett túllicitálni. Azért, hogy maga is a belváros „megcsodált központi alakja” lehessen – különösen a lányok előtt –, mindenben Szabót utánozta. Ismerve baráti társasága beállítottságát, szégyellte és eltagadta KISZ-tagságát, és a fasizmus elől kivándorolt nagybátyját úgy tüntette fel, mint aki

„náci múltja miatt hagyta el az országot”. Ellenséges beállítottságának bizonyítására német vaskeresztet, horogkereszteket, pénzdarabokat mutogatott barátainak. Származása bizonyításául különböző fasiszta kitüntetésekét vásárolt, hogy azokkal bizonyítsa megfelelő családi származását. [...]

Frankl Tibor egyetemi hallgató Szabóról pl. a következőket mondotta: „... Irigyelem Szabó Györgyöt, közismertsége és nagy tekintélye miatt. Mindig volt pénze, a kalandok kifogyhatatlan mesélésével nagy tekintélyt vívott ki magának, a társaság tagjai általában felnéztek rá és tisztelték őt. Ezért igyekeztem hozzá közelkerülni, bizonyos fokig utánozni. Nézetei és magatartása nekem mindig imponált.”

A hangadó szerep az ifjúsági csoportos bűnözés egyik sajátossága: mindig azt ismerik el maguk között vezetőnek, aki szélsőséges megnyilatkozásokat képes produkálni a fiataloknak. Frankl például letagadta szüleinek származását, KISZ-tagságát, igazi becsületes múltját, mert azonosulni akart a „vezérek”-kel. Olyan pszichikai légkör vette körül, amelyben a becsületesség helyett a hazudozás, a munka alkotó szeretete helyett a munkanélküliség nimbusza, a tényleges őszinte, baráti kapcsolatok helyett a társadalomellenes gyűlöletkeltés, a lányokhoz való normális viszony helyett a gátlástalan, erkölcstelen magatartás vált „törvénné” a társaságban. [...]

Reakciós nézeteiket döntően *motiválta a nyugat imádata, a nyugati életideál előtti bódolat*. Állandó beszédtema volt közöttük a nyugatra távozás (disszidálás), mert szerintük „csak ott vannak lehetőségek, csak ott lehet meggazdagodni”.

Különösen Dozsák János gyakorolt politikailag szélsőséges hatást a csoportra, aki Kanadából tért haza, és egyik fő kezdeményezője volt a vitának. Agitációja során „mesebeli képet szőtt Kanadáról és általában a nyugati burzsoá államokról” mint a „lehetőségek” államairól, bár maga éppen azért jött vissza disszidálásából, mert rossz anyagi körülmények között élt. Ez azonban nem zavarta őt abban, hogy felmagasztalja a kanadai életformát.

Politikai arculatukra jellemző volt *a szocialista rendszer és a Szovjetunió gyűlölete*. A rendszer, a kommunizmus elleni gyűlölet párosult a szovjetellenességgel, a Szovjetunió becsútlásával. Frankl Tibornál a házkutatás során különböző verseket találtunk. Az egyik verse pl. így fejeződik be: „...közöny, teljes közöny, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, (ha van)”. Ez a nihil kísérté a szélsőséges politikai állásfoglalásukat, amelyeket egymás között – szűk és széles baráti körben, nyilvános szórakozóhelyeken – nyíltan és gátlástalanul hangoztattak, egymástól átvették, és szinte azonos megfogalmazásban adták tovább. Elevenen élt közöttük a *múltbeli fasiszmus ideológiája*.

Jellemző volt rájuk a vadul szélsőséges, egészen a szadizmusig fejlődő antiszemitizmus. A „Mein Kampf” c. könyvet terjesztették egymás között, Hitlert dicsőítették a legszélsőségesebb antifasiszta [sic!] kijelentésekkel. A Metro klubban és a Bercsényi utcai klubban Szabó többször hangosan énekelt székelly fasiszta dalt.

Ezt a szélsőséges politikai nézetét tetőzte be Frankl Tibor, aki a vizsgálat során jelentette ki: „Szégyelltem zsidó származásomat, ezért mondtam, hogy Londonban élő rokonom 1945-ben náci múltja miatt hagyta el az országot. Ezért tettem olyan kijelentést, hogy lesz még Auschwitzban újra gázszámla.”

Az SS-katonák magasztalása, a fajgyűlölet hangoztatása, azoknak a politikai állásfoglalásoknak visszatükröződése volt közöttük, amelyeket rokonoktól és ismerősöktől hallottak. Dozsák, a visszajött disszidens kedvenc jelszava volt: „a kis galambösz Adolf csodát tett Németországgal”. A másik, Iványi Péter vaskeresztet szerzett és azt láncon viselte, hogy fasiszta magatartását még hivalkodóbban bizonyítsa a többiek előtt.

Nyíltan állást foglaltak a *mai amerikai fasiszta ideológia* mellett.

Gyűlölték a színesbőrűeket. A Közgazdaságtudományi Egyetem bálján a hazánkban ösztöndíjasként tanuló afrikai egyetemi hallgatókkal verekedést kezdeményeztek. A verekedés után az egyik hangadó azt mondta: „Két évvel ezelőtt még a nagyapjukat ették az őserdőben, most meg ők akarnak lenni a fejek”. A vad „kannibalizmus” [sic!] jellemezte politikai arculatukat. A galeri egyik tagja kijelentette: „Ha Amerikában élnék, azonnal belépnék a Ku-Klux-Klanba”.

Másik fontos tényező a galeriben uralkodóvá vált moralitás. A társaság vezetőrétege, akik megszállottan vitatkoztak és gyalázták rendszerünket, emellett erkölcsi normák nélküli hazudozó, képmutató életet éltek. *A társaság légköre szinte feloldotta a gátlásokat, lerombolta erkölcsi igényeiket, „prostituáltakká” váltak, mindenüket áruba bocsátották.* Jellemzőjük az iszákosság, a garázda, féktelen magatartás, a hangoskodás, a nyegleség. Cinizmusukra jellemző, hogy amit a társadalmi együttélés követelményként támasztott, azt ők felrúgták, és saját gátlástalan életstílusukkal helyettesítették. [...]

Ez a gátlástalanság fokozódott minden más tevékenységükben is. Nappal hegyeltek, napoztak, este pedig elegánsan felöltöztek, járták a belvárosi szórakozóhelyeket, állandóan arról beszéltek, hogy hogyan lehet szerezni pénzt. A galeri tagok a bűncselekmények egész sorát követték el. A briliáns, a gyógyszerek, kábítószeres lopásától kezdve az orkáncabátok lopásáig mindent elkövettek. Valuta, üzérkedés, [sic!] nők futtatása stb. – életstílusuk ki-

emelt vonása volt. A galeri hangadói e léha, dologtalan életmódot terjesztették a körjük csoportosuló fiatalok között. Így káros hatásuk szinte felmérhetetlenül széles körben érvényesült. [...]

6. ORSZÁGOS SAJTÓNYILVÁNOSSÁG⁸

SZABÓ LÁSZLÓ:

Jegyzetek a belvárosi nagyfiúkról⁹

„NAGYFIÚK”, „császárok” voltak, szinte mind, még néhány hónappal ezelőtt is; magabiztosan bandáztak a belvárosi eszpresszóklubban, az ifjúsági szórakozóhelyeken, s enyhe a szó, hogy félték: rettegtek tőlük az ugyanott szórakozó, hasonló korúak ... S most milyen halk szavú, „jól nevelt”, illedelmes fiúcska lett mindből, itt a törvény előtt; a zsúfolt tárgyalóterem közönsége majdhogynem fülhöz rakott kézzel hallja csak őket. Erőszakoskodás nőikkel?

– Igen, kérem, az úgy volt, hogy egy házi rendezvényre voltunk hivatalosak a Franklékhoz, a 18. születésnapját megünnepelni... És valahogy úgy alakultak a dolgok, hogy kellett a fiúknak valaki... Hát igen, valami történt azzal a kislánnyal ... [...]

„NE TEGYÉK TÖNKRE”... Ki tette tönkre ezeket a kiélt arcú húszéveseket, akiknek többsége a flaszttert és az eszpresszókat koptatta, míg mások, mint önök is, kedves szülők, dolgoztak? Az útonálló-erkölcsök szabad folyásához legalábbis kellett a szülők belenyugvása, nem a 18-20 éves fiúk iránti, hanem a 14-15 éves korban tanúsított magatartás iránti belenyugvás, erélytelenség, a meggyőző, értelemre-érzelemre apeláló szó hiánya... Aztán: a vendéglátóipar felnőtt dolgozói vajon nem látták-hallották a munkakerülő, vadságban egymásra licitáló huligánok magatartását, mocskos-gyűlölködő kijelentéseit? Mert az ő „hozzáállásuk” is elgon-

8 Az alábbiakban néhány válogatott cikkeket illusztráljuk a *belvárosi galeri* perének első fokú tárgyalását követő sajtópropagandáját. Ésszerű terjedelmi korlátok miatt nem adjuk közre valamennyi azonos kaptafára készült cikket, csupán felsoroljuk a sajtótermékeket, ahol a bírósági tudósításnak, illetve publicisztikának beállított propagandáírások megjelentek 1966 áprilisa és júniusa között: *Népszava*, *Esti Hírlap*, *Nők Lapja*, *Képes Újság*, *Népbadsereg*, *Lobogó*, *Ország Világ*, valamint majdnem mindegyik megyei napilap, amelyet a Hírlapkiadó Vállalat kebelén belül működő Országos Sajtószolgálat látott el szinte szó szerint azonos cikkekkel. Az ítéleteket jobbra mérséklő másodfokú tárgyalásról közlésre érdemes tudósítást, cikket egyáltalán nem találtunk.

9 *Népszabadság*, 1966. április 19.

dolgoztató. Igaz, van a bandának olyan tagja is, aki letartóztatásáig bölcsész-hallgatónak mondhatja magát. Frankl Tibor bölcsészhallgató, a banda egyik vezéregyénisége – most másodrendű vádlott – például igazán csak itt, ebben a minden vonatkozásban lezüllött társaságban érezte jól magát, s hogy teljesen befogadják maguk közé a semmirekellő huligánok, ráduplázott szexuális vadságban, épp úgy, mint fajgyűlöletben. [...]

Frankl Tibor papa által is látott versrészlete: „Zsidóból nem lesz szalonna, de tán szappannak zsírja felhasználható, csak tisztálkodjanak vele, kész haszon...” Iványi Péter: „Csodás érzés lenne az emberekre pisztollyal lövöldözni, s a vérükben fürödni.”

Hogy hitték is, amit mondtak sokszor egy fél eszpresszó füle hallatára? Azt hiszem, többségükben igen; mihez is állna oly közel „az embervér csábító illata”, mint az útonálló lelkivilágához? Erőszakot venni tizenhat éves lányon, a banda röhögő-hahotázó biztatása közben, lopni, hamiskártyázni, kábítószerrel panamázni – és emberekre lövöldözni, körülbelül ugyanazokból a „csodás érzésekből” táplálkozik...

TANÚK HADÁT vonultatja fel a bíróság ezen a tárgyaláson. Köztük olyanokat is, akiknek módjukban lett volna már korábban hangot adni a belvárosi „kis-császárok” ocsmány magatartása iránti ellenszenvüknek. Nem tették, többen állítólag azért, mert félték tőlük. Így van, nem így van, egy tény: ez a gennyes góc, politikai sallangjaival együtt, közöttünk érlelődött a sebészi beavatkozásig. Vajon egy gennyesedő sebet feltétlenül hagyni kell „beérni”, és csak aztán kivágni? Más gyógymód nem adódott volna? Hogy persze ebben az esetben most már csak a kés, az éles kés segíthet, afelől nincs kétség!

Súlyosan elítélték a „belvárosi társaság” tagjait¹⁰

A Központi Kerületi Bíróság csütörtökön hirdetett ítéletet annak a bűnbándának az ügyében, amelynek tagjai magukat „belvárosi társaságnak” nevezték. Megdöbbentő és terjedelmes a bűnlista, amivel vádolták őket: izgatás, közveszélyes munkakerülés, üzérkedés, devizagazdálkodást sértő büntett, erőszakos nemi közösülés, társadalmi tulajdont sértő lopás, kábítószerrel való visszaélés és hamis tanúzásra való rábírás.

A bűnösök, többségükben húszévesek – kettő közülük csak fiatalkorú – a legvéresebb, legvadabb fasiszta jelszavakat hangoztatták, az emberiség legelvetemültebb gyilkosait választották példaképül. Magatartásukra a teljes erkölcsi gátlástalanság volt jellemző. A Központi Kerületi Bíróság Szabó

10 *Magyar Nemzet*, 1966. május 20. A napilap a cikk szerzőjének nevét nem tüntette fel.

Györgyöt bűnösnek találta nagyobb nyilvánosság előtt folytatott izgatásban, folyamatosan, üzletszerűen és jelentős értékű áruval való üzérkedésben, devizagazdálkodást sértő büntetben és közveszélyes munkakerülésben. Ezért halmazati büntetesként ötévi szabadságvesztésre ítélte. Frankl Tibort folyamatosan elkövetett izgatásért két év és hat hónap, a kiskorú I. P.-t két év, Rada Lászlót és Dozsák Jánost két év és hat hónap börtönbüntetésre, S. J.-t folyamatosan elkövetett izgatásért, erőszakos nemi közösülésért és hamis tanúzásra való rábírásért három év és hat hónap szabadságvesztésre, Murina Antalt két év szabadságvesztésre, Vizi Makkai Ákost egy év és hat hónap szabadságvesztésre ítélte. Naphegyi Tamás tíz hónap börtönbüntetését három év próbaidőre felfüggesztette. Az ítélet nem jogerős.

VÁRKONYI ANDRÁS:

Sok van a rovásukon¹¹

Izgatás, üzletszerűen elkövetett üzérkedés, erőszakos nemi közösülés, deviza-büntett, közveszélyes munkakerülés, tiltott szerencsejáték-szervezés, társadalmi tulajdont károsító lopás, kábítószerrel való visszaélés, előkészület tiltott határátlépésre. Kit ezzel, kit azzal, néhányukat többféle büntetéssel is vádolja az ügyészség.

Ők elegáns könnyedséggel így nevezik magukat: „Belvárosi társaság”. Tízből nyolcuknak jelenlegi tartózkodási helye a Markó. Nemrégiben az Anna, a Napoletana, a Gresham, a Pique dame és más szórakozóhelyeken voltak törzsvendégek.

A galeri szó ellen (amikor kiejtem) élénken tiltakoznak.

Mert ők „egyéniségek”.

Szabó, az üzletember [...]

– Mit tud Hitlerről? – kérdezem.

Kelletlenül válaszol: – Hitler a német nép vezére volt 1945-ig, amikor mint vesztesek hagyták el a csatateret.

– Mit tud Hitlerről?!

– Apróbb dolgokat mesélnék róla... Kiirtott egy csomó...

Az ügyészség azzal is vádolja Szabót, hogy többször énekelt nyilvános helyen, a Postakürt Étteremben az SS-t és a Hitler-Jugendet dicsőítő fasiszta dalokat. Az egyik rigmus így hangzott: „Duna-parton folyik a vér, üsd a zsidót nyilas testvér.”

¹¹ *Tükör*, 1966. március 8.

(1966-ban! Szörnyűség...)

– Tudja, hogy mi történt a pesti Duna-parton 1944-45 telén?

– Valamit hallottam, hogy a nyilasok belelövöldözték az embereket. Na de ez a nótázás is csak egy sztori volt a srácokkal. De azért tudtam én, hogy előbb-utóbb bukfenc lesz belőle – folytatja. – A végén már abszolút nem érdekelt semmi. Csak a nagy nihil volt bennem. Ezért is ittam annyit.

– Mi a kedvenc itala?

– A whisky. Főleg a Black and White-ot szeretem. De megiszom a Jonny Walkert, a White Labelt, a Martinit, a Cinzánót, a Courvoisier-t, a Martellt, a White Horse-t és a Vat 69-et is.

Jópofáskodik:

– Kedvenc könyvem egy Harsányi Zsolt regény: „Whisky szódával.”

– Színház? Mozi?

– Nevetni fog, de nagyon tetszett egy orosz darab, az Arisztokraták. A bűnözőkről szól. Különösen a Kosztya kapitány szerepe. A Rozsos játszotta. A filmek közül a Hamu és gyémántot huszonkétszer láttam. Tudja, amelyikben a végén a Czybulskit lelövik a szeméttelen.

(Sajátosan veszedelmes romantika...)

– Én is tudtam – mondja ismét –, hogy előbb-utóbb bukfenc lesz. De az az okos, aki nem bukik le. Azért érdemlem meg a sorsom, mert marha voltam és nem léptem le. A végén a buli, a Wiener Walzerrel már nem sikerülhetett...

Frankl, a humanista

Frankl Tibor, elsőéves bölcsészhallgató – a galeri Biki-je is – egyéniség. Íme: Goethét és szanszkrit, vogul, osztyák népmeséket olvasott. Szenvedélyesen érdeklődött XVI. századi flamand festészet iránt is. De imádta a galerit, a befutott vagányokat. Előtte tekintélye csak azoknak volt, akik már összeütözköztek a törvénnyel. Ő is fej akart lenni, olyan mint Szabó. Egy gyermekkori comboperációjának nyomát úgy mutogatta, mint 1956-os „harci” sebét, amelyet az Üllői úton szerzett. A „hős”, szülei lakásán házibulit rendezett, ahol két társa megerőszkolt egy lányt. Továbbá: a származása miatt a harmincas években kivándorolt nagybácsiját a galeri előtt 1945-ben Nyugatra szökött fasisztának mondta. Minderre bizonyítékul szolgált egy horogkeresztes pénzdarab, meg egy régi német hadikítüntetés, amiket a nagybácsi adott át neki, amikor ő 1963-ban nála járt látogatóban Londonban. (Az igazság az, hogy mindkét vacakot Budapesten szerezte be.) Nem sokkal Biki születése előtt apját, a fajelmélet jegyében mint munkaszolgálatost, csaknem halálra kínozták.

Ő pedig egy bálon a Royalban – ahol a galeri kiosztotta egymás között a hitleri banda szerepeit – Ribbentrop lett...

A periratok között található Frankl néhány izgató verse. Erről kérdezem:

– A „Testamentum” című versben a rendőrség ellen uszított, s egy Farkas nevű rendőr-őrnagyról is írt, aki üldözi magát és társait. De úgy hallottam, hogy letartóztatása előtt sohasem volt dolga a rendőrséggel.

– Nem volt.

Hát akkor mit jelentenek például ezek a verssorok:

„Derűs hangvételű kihallgatásokon magas pofonrekordot értem el”?

Ő: – Farkas őrnagyot csak úgy kitaláltam. Mert aki már volt közülünk a rendőrségen, azt nagyobb tisztelet illette a társaságban.

Megkérdeztem ezt is: – Miért mondta a vietnami nép harcáról, hogy „a németek okosabban kezdték volna a háborút, mint az amerikaiak”?

A válasz: – Kérem, én nem tagadom, hangoztattam bizonyos nézeteket, de ez csak szerep volt a társaságban. Az egyetemen soha nem mondtam ilyeneket. Tessék csak utánam kérdezni. Én humanista vagyok... [...]

OLVASÓI LEVELEK A TÜKÖRBEN

Sok van a rovásukon¹²

Amikor odáig jutottam a cikk olvasásában, hogy „lesz még Auschwitzban gázszámla” – letettem a lapot és megpróbáltam elfelejteni az egészet. Aztán megint elővettem, kétszer végigolvastam, de még mindig nem éreztem jobban magamat. Mintha nem tudnám levenni a szememet egy visszataszító, gusztustalan látványról, nem tudok szabadulni az írás hatása alól. A cikkhez nincs mit hozzátenni. Az újságíró, Várkonyi András odaírja zárójelben: szörnyűség. Ugyanezt érzem én is. Szó van az írásban egy mamáról, aki ezerhat-száz forintért gyűrűt vesz a fiától, és nem érdeklí a gyűrű eredete, és egy bandáról, melynek tagjai a legszégyenletesebb szerepekért versengtek a hitleresdi játékban. Egy olyan szellem kísértetjárása ez, melynek legkisebb megmozdulását felismerni mindannyiunk kötelessége. Ahol látjuk, ahol találkozunk vele, mindenütt következetesen kell fellépniük ellene, hogy valóban tiszta legyen a lelkiismeretünk.

P. R., Vác

¹² *Tükör*, 1966. március 22.

Komolyan kellene már tenni valamit az ilyen galerik és „társaságok” ellen. Hogy a cikk elején felsorolt büntettek nem ritkák a társadalmunkban, annak oka szerintem többek között bíróságaink enyhe ítélezéseiben is kereshető. Ahogy figyelem az újságok tudósításait, a galerik által elkövetett büntettekért általában 4-6 hónapos börtönbüntetés „jár”. Ha „szigorú” a bíróság, 1 vagy 2 év. Ilyen alacsony szabadságvesztéstől az „aranyifjak” nem nagyon ijednek meg, sőt közülük némelyek örömmel vállalják, mert utána a bandában nagyobb tekintélyük lesz, az számít köztük „valakinek”, akinek már börtönbüntetés van a háta mögött. De ha ezeknek az „egyéniségeknek” társadalmi veszélyességük mértékében többet sóznának a nyakukba, állítom, hogy jobban meggondolnák, mielőtt a bűn útjára lépnek.

Kolossváry András
gyógyszerész, Budapest

A cikk szerint a galeri tagjai nemrégiben még az Anna, a Napoletana, a Gresham és a Pique Dame törzsvendégei voltak. Hát az ott dolgozó felnőttek nem vették észre, hogy a „belvárosi társaság” tagjai milyen életmódot folytatnak? Szerintem őket is felelősség terheli. A közönyük miatt. A divatos belvárosi szórakozóhelyeken (Anna, Gresham, Napoletana, Bella Italia) a vendéglátóipar dolgozói fordítanak több figyelmet a fiatalokúakra, még akkor is, ha e fontos kérdés minden vonatkozására nincs szabály, vagy paragrafus.

B. L.
Bp. V. Stollár Béla utca

Sok van a rovásukon¹³

Egyik levélíró szerint (a 12. szám levelezési rovatában) a galerik által elkövetett bűncselekmények egyik oka „többek között bíróságaink enyhe ítélezéseiben is kereshető”. Az újságok tudósításaira hivatkozva a levélíró azt állítja, hogy a galerik által elkövetett büntettekért általában 4-6 hónapos börtönbüntetés „jár”. Ha „szigorú” a bíróság, 1 vagy 2 év.

A levél írója – nyilvánvalóan hozzá nem értésből – leegyszerűsíti a bűnözés problémáját, s a bíróságok ítélezési gyakorlatából – nyilvánvalóan hiányos ténybeli ismeretek miatt – megalapozatlan megállapítást tesz.

Az ún. galeri-tagok által elkövetett büntettek büntetéskiszabási gyakorlata ugyanis törvényes, megfelel a jogpolitikai elveknek. A galerik tagjai leggyakrabban a garázdaság büntetést követik el. E büntett törvényi büntetése kettő

¹³ *Tükör*, 1966. május 17.

évi szabadságvesztés, súlyos esetekben a büntetés három évig terjedhet. A bíróságok büntetés-kiszabása pedig a törvényi keretekhez igazodik. Szeretném felhívni a figyelmet a bíróságok ítélezését érintő sajtóközlemények jelentőségére. A bírósági ítéletekről tudósító hiányos, vagy nem kellően megalapozott sajtóközlemények a közvéleményt helytelenül befolyásolhatják, és olyan megalapozatlan véleményeket szülhetnek, mint amelyet az idézett levél is tükröz.

Dr. Benedek Károly
Igazságügy-minisztérium,
főosztályvezető

MÁRIÁSSY JUDIT:

„Fenegyerekek”¹⁴

– Most jött először? – kérdi a rendőr, mint a színházi jegyeszedő a nézőt, aki csak a második felvonásban érkezett. A per két hete folyik. Ellenőrzi a belépő cédulámat.

– Magának van fia? – mintha az arcomat is ellenőrizné.

– Van.

– Az sem könnyű – mondja.

Mi nem könnyű, miért nem könnyű? Most váratlanul elélem áll Janka, a régi ismerős. Népi ülnök, buzgó nőtanácsi aktíva. És a következő percben már öten vesznek körül, pedagógusok, újságírók, tanácsi dolgozók, öt izgatott, felháborodott asszony, öt bennfentes.

A régi nézők.

– Mit tudsz?

– Csak amit az újságokban...

Be se várják a mondat végét, a bíróság már éppen vonul a terembe, addig is egymás szavába vágva, egymás iszonyodó jelzőit tetézve mesélik a per eddigi eseményeit, bizonyított és bizonyíthatatlan bűnöket, rémtörténeteket a vádlottak elvetemültségéről, izgalmukban szinte odapréselnek a hirdetőtáblához, melyen a „Hétköznapi fasizmus”-sal kapcsolatos KISZ-pályázat olvasható.

[...]

Újabb öt napot töltöttem a tárgyalóteremben.

Már elhangzott az okos, higgadt vádbeszéd. A fiatal ügyész kimondta azt, ami nélkül ebben az ügyben lehetetlen igazságot tenni. Ez a nihilizmus korántsem csak a perbefogott tíz ember jellemzője. A gyengeségükben csaknem

14 *Élet és Irodalom*, 1966. május 21.

bűnrészessé vált szülőkön túl szóvá tette a történelemoktatás, az iskolai nevelés gyengéit, agitációnk, propagandánk szegényes voltát, ami hozzájárult ahhoz, hogy ez a népes társaság – és nem galéri! – a Szabad Európa Rádió jazzműsorán csüngjön és közben a Münchenből sugárzott uszító szózatokat is meghallgassa.

A belvárosi „fejek” ítélet előtt állnak. A nézők is lehiggadtak. De a per hullámai városszerte gyűrűznek tovább. [...]

A belvárosi társaságból páran kibuktak. De még van, aki köztünk sétál.

Akinek van fia, vigyázzon rá.

HORNYÁNSZKY GYULA (1924–1995): *Portré* (Kőrösi József), 1965, szénrajz, 84×60 cm
Kőrösi Zsuzsanna tulajdona

KÖRÖSI ZSUZSANNA

KÖRÖSI JÓZSEF ÉS AZ Ő *VALÓSÁGA*

Nehezen tudom megfogalmazni dolgozatom célját. Kézenfekvő ötlet, hogy a hatvanas–hetvenes évekről szóló intézeti kiadványban személyes kötődésem miatt a Kőrösi József által 33 évig (1958–91) szerkesztett *Valóság*ról írjak. Többször nekifutottam az adatgyűjtésnek, olvasásnak, írásnak, és minden alkalommal falaknak ütköztem. Hogy mi minden akadályozott (tartott vissza), itt nem sorolom fel, csak egyet említek, a legfontosabbat: Kőrösi József az édesapám volt. Bár már az általános iskola első–második osztályából (1974–75) vannak emlékeim arról, hogy tudom, ő egy „fontos” folyóirat főszerkesztője (ezt egy papírgyűjtés alkalmából a tanító nénim tudatosította bennem), egészen egyetemista koromig szinte semmit sem tudtam a *Valóság*os életéről, annak ellenére (vagy épp azért), mert sokkal több időt töltött a szerkesztőségben, mint velem, velünk, a családjával. És az élet igazságtalansága, hogy lényegében csak utolsó éveiben beszélgettünk a munkájáról, a *Valóság* rabságában eltöltött éveiről – s különösen igazságtalan, hogy akkor, amikor oly méltatlan módon lefejezték a folyóiratot, és onnan kiebrudalták őt.

Aztán mégis megszületett ez a nagyon szubjektív írás, amely egyáltalán nem törekszik a teljességre. Nem független elemzőként, hanem apám lányaként írok arról, hogy milyen volt Kőrösi József *Valósága*. Apámat és a hozzá közelállókat szólaltatom meg, valamint néhány elemzésből idézek, amelyek mind a kilencvenes évekből tekintenek vissza a folyóiratra és rá. Tehát többnyire szubjektív forrásokra épül a dolgozatom, vállalva akár az egyoldalúságot is. Tisztában vagyok vele, hogy számos más forrás is fellelhető, ám felolgozásuk hosszabb kutatást igényelne.

KEZDÉS

Az 1956-os forradalom vérbefojtása után az új hatalom igyekezett a társadalmat maga mellé állítani, és (természetesen) próbálta az értelmiséget (is) pacifikálni. Többek között ennek köszönhető a *Valóság* alapítása. Lukács

József¹ filozófus – akit már 1948-ban megbíztak, hogy indítson társadalomtudományi folyóiratot – ami akkor nem sikerült –, 1957 elején újból szervezni kezdett egy lapot. Ebben Kőrösi József az első perctől kezdve a partnere volt, a TIT részéről pedig Mód Aladár² segítette őket makacs kitartással, sokszor nem egy felesleges nemtetszését kivívva.

Az új folyóirathoz mindenekelőtt jó címet kellett találni. A névválasztás

történetét Kőrösi József a vele készített élettörténeti interjúban Huszár Tibornak 1992 őszén-telén a következőképpen mesélte el: „Két napig könyvtárakba jártam és végignézttem a folyóíráttárak céduláit, és mindig csak a *Valóság* maradt. Persze, az nagyon jó lenne, mondta Lukács [József], de nem hiszem, hogy hozzájárulnának. Jó, legyen *Jelenkor*. Juszuf [Lukács József] már meg is írta az előszót a Kölcséymottóval: „Messze jövendővel komolyan vess össze jelenkort...” A Tájékoztató Hivatalból egy hét múlva leszóltak, hogy Pécsen már indul a *Jelenkor*. Akkor nem marad más, mint a *Valóság*.³ A felsőbbbségek tartottak a címtől a Nékosz-féle *Valóság*⁴ miatt, de József Attila miatt is,⁵ és leginkább azért, mert a *Valóság* cím önmagában is nagy önállóságot sugallt. Hosszas huzavona után a pártközpontban mégis rábólintottak: legyen *Valóság*.

Az első szám 1958 végén látott napvilágot, 1963 végéig kéthavonta, 1964 januárjától pedig már havonként jelentkezett. (1993-ig szervezetileg a TIT-hez tartozott, majd a TIT és a Hírlapkiadó Vállalat, illetve a TIT és a Közlöny- és Lapkiadó Kft. havi folyóirata lett.)

1 Lukács József (1922–87) filozófus, vallástörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja, a *Világosság* (marxista világnézeti vallástörténeti, -filozófiai folyóirat) főszerkesztője volt.

2 Mód Aladár (1908–73) illegális kommunista, történész. A *Szabad Nép* munkatársaként, az ötvenes évek elején az MDP propagandaosztályán dolgozott. 1957-ben ő alapította az ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszékét. 1954–61 között a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat, illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) főtitkára volt.

3 Kőrösi (1993) 11. 99.

4 Az 1945 szeptemberében indult lapot (*Valóság. Az új magyar értelmiség folyóirata*) Szabó Zoltán indította el, aki 1947-ig a szerkesztőbizottság elnöke volt, főszerkesztője Márkus István. Előbb a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ), majd a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) lapja volt. A kommunisták elöretörésével párhuzamosan 1948-ban betiltották.

5 József Attila folyóiratából, a Fejtő Ferencsel együtt szerkesztett *Valóság*ból csak egyetlenegy szám jelenhetett meg 1932 júniusában, de annál nagyobb jelentőséggel bírt.

A SZERKESZTŐSÉG

Lukács József nagyon hamar, 1959 végén távozott a laptól, hogy minden erejével, tudásával a *Világosság* indításán dolgozzon. Kőrösi József vitte tovább és irányította tehát a *Valóságot*. A megüresedett főszerkesztői szék betöltéséről így emlékezett: „Az utódlás kérdésében Lukács lényegében nem tudott senkit sem ajánlani, nekem mindenben tudott tanácsot adni, ebben nem adott. Módnak is voltak elképzelései, nem váltak be. Vagy nem fogadták el, nem tudok már nevet mondani, és közben eltelt két év. Egyszer csak kezdték mondani, hogy ha *Valóság*, akkor az Kőrösi. És 1962-ben megkaptam a főszerkesztői kinevezésemet.”⁶ 1963 végén Hegedüs Andrást, az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatóját nevezték ki a szerkesztőbizottság elnökévé,⁷ tulajdonképpen a főszerkesztővé, de szűk másfél év után az elidegenedésvita kapcsán (erről még lesz szó) őt is revizionistának bélyegezték, és leváltották tisztségéből. Rövid, átmeneti időre Ortutay Gyula⁸ került a helyére. A pártvezetés aztán 1965 novemberében a (Hegedüshöz képest) mérsékelt álláspontot képviselő, és így sokkal inkább vállalható Wirth Ádámot⁹ nevezte ki főszerkesztővé, és ezzel Kőrösi Józsefet szerkesztőnek sorolta hátra. 1970 augusztusában Wirth is távozott. Ezt követően Kőrösinek egy évet kellett várnia arra, hogy ismét – hivatalosan is – főszerkesztő lehessen. Az 1971. évi 8. számtól már főszerkesztőként szerepelt a lap impresszumában. És ez így is maradt kényszerű nyugdíjba vonulásáig, 1991 áprilisáig.

Huszár Tibor, a folyóirat állandó és elkötelezett munkatársa így emlékezett a szerkesztőség felállítására: „A szerkesztőséget Kőrösi József egy személyben találta ki, ez az ő műve. Az volt Kőrösi nagy *trouvaille*-ja, hogy egymástól is bizonyos fokig idegen, de egymással jól kollaborálni tudó embereket gyűjtött össze, akik később öszszecsiszolódtak. [...] 1960 körül kezdett abban gondolkodni, hogy neki kell egy olyan belső szerkesztőség, amelyik az egyes értelmiségi területekkel élő kapcsolattal rendelkezik, mert a szerkesztőbizottság az egy *epiteton ornans*. [...] Nagyon jó érzékkel ismer-

6 Kőrösi (1993) 11. 107.

7 Apám szerint Rákosi utolsó miniszterelnökét, a Varsói Szerződés magyar aláíróját a szerkesztőségben fenntartásokkal fogadták. „A képet aztán rövid, de jó együttműködésünk alatt háttérbe szorítottam magamban.” Uo.

8 Ortutay Gyula (1910–78) néprajzkutató, az MTA tagja. 1947–50 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1958-tól haláláig az Elnöki Tanács tagja volt, s hosszú éveken át részt vett a Hazafias Népfront, valamint a TIT vezetésében.

9 Wirth Ádám (1939) filozófus ekkor a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága mellett működő művelődéspolitikai bizottság tagja volt.

te föl, hogy itt most egy sajátos folyóirat-struktúrát lehet kialakítani, mert ilyen típusú folyóirat nincs. [...] Létrejött már a hatvanas évekre egy börtönből szabadult, revizionista, dogmatikus, ilyen, olyan, de sokszínű értelmiség, amiből lehet egy olyan lapot csinálni, hogy abban mindig van egy dogmatikus vezércikk, és akkor a Hellerig vagy a Fehér Ferencig is el lehet menni, vagy aki éppen deviáns, azt is bele lehet tenni, csak jól kell ezt összeállítani. És ehhez olyan pasik kellene, akik ezeket a szerzőket ismerik annyira, hogy attól cikket tudnak kérni. És Kőrösi meg mint egy karmester, ezt a folyamatot vezényelte.”¹⁰

Míg Huszár a főszerkesztő érdemeit emelte ki, K. J. arról beszélt, milyen mély elkötelezettségre volt szükség ahhoz, hogy valaki a szerkesztőségben maradjon, hiszen például a külső munkatársaknak csak minimális honoráriumot tudtak adni. „A kiválasztás úgy működött, hogy nem csupán az én tudatosságomon vagy okosságomon múlt, hanem azon, ki érzi úgy, hogy neki kvázi ingyen is megéri csinálni.”¹¹

Szinte az első pillanattól ott volt a szerkesztőségben Vitányi Iván, aki ekkor, 1959-ben „1956 miatt félretett ember volt, s meghívtam a szerkesztőségbe, főállása, a *Muzsika* mellett”.¹² 1960–68 között Baranyi Antal is – a természetlen zseni, akinek „különös érzéke volt a nem rendjén való dolgok felfedésére”¹³ – velük dolgozott, így négy éven át hármásban csinálták a lapot.

10 Huszár (OHA) 260.

11 Kőrösi (1993) 11. 109.

12 Uo. 105.

13 Uo. 104.

14 Huszár Tibor 1969-től a Szociológiai Tanszéket vezette, illetve a tanszékből alakult Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetet igazgatta.

15 Simai Mihály ekkor már kandidátus volt, széles nemzetközi kapcsolatokkal: 1959–60-ban az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában dolgozott, s épp 1964-ben lett az ENSZ Fejlesztés-tervezési, Prognosztikai és Gazdaságpolitikai Központjának munkatársa, emellett tanácsadó több közel-keleti arab, illetve afrikai országban.

1964-ben került a laphoz Huszár Tibor, aki ekkor az ELTE Filozófiai Tanszékén dolgozott,¹⁴ Lázár István, aki a *Köznevelés* szerkesztőségéből érkezett; Simai Mihály, a közgazdaságtudományi egyetem Világgazdasági Tanszékének adjunktusa,¹⁵ Sükösd Mihály kezdő író, aki előzőleg a Műegyetem könyvtárában dolgozott, majd 1965-ben Gyurkó László fiatal prózaíró, esszéista – ők végig a *Valóság* munkatársai maradtak. (Lázár és Sükösd az utolsó pillanatig állandó, belső munkatársként gondozta a kéziratokat.) Valamennyien harmincegynéhány éves, pályájuk kezdetén álló fiatal emberek voltak. Mi tartotta össze ezeket a nagyon határozott és egymástól igencsak

különböző egyéniségeket, a maguk területén kiemelkedő entellektüeleket? Kőrösi szerint a közös szándék: a legitim kultúrpolitika megkérdőjelezése, támogatása. „Ez volt a kitűzött cél. Azért, mert ez kitűzhető volt.”¹⁶ Gyurkó László szerint Kőrösinek „bámulatos intuíciós képessége volt”,¹⁷ hogy olyan munkatársakat toborozzon, akik magukénak érezték azt a rögeszméjét, hogy a *Valóság* olyan értelmiség lap legyen, amelynek számos, egymástól akár távol is álló kérdéstről, jelenségről van véleménye, és képesek is ebben a szellemben dolgozni. „A skála széles volt: akadt közöttünk közgazdász, író, szociológus, kritikus, polihisztor, publicista. S mindnyájunknak volt valamiféle »kiegészítő szakja«: régészet, szociográfia, történelem, zene, irodalomtörténet. A kiválasztás érvényességét bizonyítja: a későbbiekben lett közülünk tanszékvezető, diplomata, akadémikus, főigazgató – a *Valóságnál* betöltött, havi kétezer forinttal honorált szerkesztői posztját harminc éven át nem adta fel senki. A kedd délutánok valamennyiünk számára évtizedekig a *Valóságot* jelentették.”¹⁸

Néhány évvel később, 1967-ben, már a fiatalítás jegyében került a szerkesztőségbe a frissen diplomázott Nácsa Klára, aki egészen 1992-ig nagyon jó érzékkel egyengette a kéziratok sorsát, majd 1978-ban a műfordító Bart István. Néhányan – mint Szecskő Tamás, Vekerdi László, Berkovits György, Hernádi Miklós – csak néhány szám erejéig kapcsolódtak be a lap életébe.

A FÜGGETLEN RAB

És ki volt, milyen volt az, aki harminchárom éven át a *Valóság* rabságában élt, akinek irányítása alatt olyan lapot próbáltak szerkeszteni, amely „tükrözi a kort, tükrözi törekvéseinket – s egy-egy cikket évek múlva is érdemes lesz elolvasni”¹⁹?

Kőrösi József Nekézsenyben született 1928. október 31-én; a család 1933-ban Maklára költözött. „Sűrű református papi családból”²⁰ származott, apja és két nagybátyja lelkipásztor volt, nagyapja tanító. A család férfitagjainak többsége a sárospataki gimnáziumba, illetve a teológiára járt. Az anyai ágon szintén jó néhány lelkészt találunk, akik leginkább a Dunántúlon szolgáltak. Kisebbségi helyzetben – ami abból adódott, hogy gyermekkoruk mindkét helyszíne „egy-egy kis református sziget volt a nagy egri érseki [katolikus] uradalomban”²¹ –, anyagi szűkösségben nőtt fel, puritánságot örökölt. Otthon meleg, bensőséges légkör vet-

16 Kőrösi (1993) 11. 106.

17 Gyurkó (1998) 204.

18 Uo.

19 Kőrösi (1994) 3. 116.

20 Kőrösi (1993) 10. 101.

21 Uo.

te körül, a nagy család (négyen voltak testvérek) tagjai – és olykor a hívek is – rendszeresen összegyűltek, híreket és eszméket cseréltek. Itt tanulta el a történetmesélést, a jóízű anekdotázást, és később a szerkesztőségi ülések is ezeket a beszélgetéseket idézték fel benne.

Magától értetődő módon került tehát 1939-ben Sárospatakra, és tanult ott nyolc éven át. „Soha nem voltam jó tanuló, olyan értelemben, hogy soha nem váltam ki semmiben – emlékszik ezekre a meghatározó évekre K. J. – Pataktól azonban kaptam valamit. Egy olyan általános, kulturális bázist, egy olyan

légkört, amiben a betű, a szó, különösen az írott szó tisztelete mindvégig megmaradt bennem, és annak mindvégig – talán a reálisnál nagyobb – jelentőséget tulajdonítok.”²² Érettségi után Budapesten beiratkozott a jogra (eredetileg pedig mérnök szeretett volna lenni, hogy Brazíliában utat építsen a dzsungelben), másfél év múlva megnősült, megszületett a fia, tehát kénytelen volt pénzkereset után nézni. A Szikra Könyvkiadónál, a kommunista párt kiadójánál kezdett dolgozni. Szerencséje volt, mert a legfontosabb és a legjobb helyre, Czóbel Ernő²³ osztályára, a klasszikusok szerkesztőségébe került. Nagy iskola volt, „politikailag valamilyen módon sérült, sértett, félretett, ugyanakkor nagy tudású emberek gyűjtőhelye”.²⁴ Czóbeltől „tanulta a szerkesztés mesterségét és a hozzáillő magatartást, a külsőséges megalkuvást, a lényeghez való ragaszkodást”.²⁵ Oroszból fordított könyveket adtak ki, tehát szüksége volt az orosz nyelvtudásra. Így 1949 őszén a pesti egyetem Orosz Intézetébe²⁶ iratkozott be, majd szerzett nyelvtanári diplomát.

1948 elején belépett a kommunista pártba. Hamarosan, rögtön a 48-as fe-

22 A Valóság szerkesztése (1984) 1615.

23 Czóbel Ernő (1886–1953) tanár, irodalom- és párttörténész, közoktatás-politikus. Fiatalon bekapcsolódott a munkásmozgalomba. A Tanácsköztársaság idején fontos tisztségeket töltött be, bécsi nagykövetté nevezték ki, részt vett a Vörös Hadsereg hadműveleteiben is. 1920-ban bíróság elé állították és internálták, majd 1922-ben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahol a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet könyvtárának igazgatója volt. Koholt vádak alapján 9 évig büntetőtáborban volt, 1945 nyarán szabadult. 1947 őszén hazatért. A Szikra Könyvkiadóban haláláig a marxizmus–leninizmus klasszikusainak magyar nyelvű kiadását irányította.

24 Körösi (1993) 10. 113.

25 Hajdu (1998) 181.

26 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Orosz Intézetéből jött létre 1952. április 30-án, a Minisztertanács határozata alapján a Lenin Intézet, amely 1954 szeptemberében kivált a Bölcsészkarból, és önálló felsőoktatási intézményként működött. Feladatahoz az ideológiai – marxista–leninista – és nyelvi oktatás egyaránt hozzátartozott;

lülvizsgálatkor a lakóhelyi pártszervezetben származása miatt tagjelöltnek minősítették vissza, majd röviddel utána kizárták a pártból. Ezekről a veszélyes, átpolitizált évekről, illetve benne a saját szerepéről így vallott az interjújában: „nagy disznóságot nem volt alkalmam elkövetni, mert a legkritikusabb években kizárt párttag voltam, és nagy bajba nem kerülhettem, mert 56-ban kórházban voltam. És ez vonatkozik viszonyomra az egész politikához is.”²⁷ 1955 végén került kórházba, komoly operációra. „1956. december 12-én, a Kádár melletti tüntetés napján [jött ki a kórházból], s ott a Nyugatinál 2 kiló kenyeret vettem – mert akkor biztonságból 2 kiló kenyeret vett csak az ember –, és láttam a tüntetést. Nem akarok most neveket mondani, mulatságos tüntetés volt.”²⁸

1956 végén a Szikrából kiváltak az úgynevezett revizionisták – apám is köztük volt –, és a TIT égisze alatt elindították a Gondolat Könyvkiadót. „Most hirtelen Zalai Edvin, Balázs György, Meggyesi János, Józsa Péter, a magyar osztályról Soós Levente, én, no meg egy-két ultrabalos nő jut eszembe, akikre a Szikrának²⁹ nem volt szüksége, meg néhány ember, akiket a NEP³⁰ kedvenc kifejezésével burzs-specnek (polgári szakembernek) becézünk, csúfoltunk (Auer Kálmán, Köves Béla, Terényi István). Még a titkárnök, kézirat-előkészítők közül is a kényesebbje jött velünk. Zalai Edvin lett végül az igazgató. Róla meg kell jegyezni, ő volt az, aki a forradalmi bizottsági elnökből lett igazgató, és egészen 1957. január végéig kihúzta. Január végén is csak azért bukott meg, mert a főkönyvelő bejelentette, addig nem nyitják meg a bankszámlánkat, amíg el nem fogadjuk Havas Ernőt igazgatónak. Hát ez abszolút érv volt akkor.”³¹ És innen már egyenes út vezetett a *Valóság* szerkesztői, majd főszerkesztői székébe.

Édesapám halálának első évfordulóján jelent meg a *Kőrösi József emlékkönyv*, amely a már idézett életút-interjún és Vekkerdi László nagyszerű *Valóság*-tanulmányán túl a folyóirat egykori munkatársainak – Bart István, Gyurkó László, Sükösd Mihály, Simai Mihály, Vitányi Iván –, a barátoknak, a folyóirat néhány szerzőjének – Orbán Ottó, Vámos Tibor, Hajdu Tibor, Pataki Ferenc, Kőszeg Ferenc – emlékező írásait gyűjtötte egybe a főszerkesztőről és lapjáról, a *Valóságról*.

középiskolai orosz nyelv és irodalom szakos tanárokat, valamint egyetemi oktatókat képeztek itt.

27 Kőrösi (1993) 10. 115.

28 Uo. 117.

29 A Szikra Könyvkiadó a forradalom leverése után Kossuth Könyvkiadó néven az MSZMP kiadójává vált.

30 A szovjet gazdaságpolitika 1921–25 közötti elnevezésének rövidítése (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika).

31 Kőrösi (1993) 10. 117.

Ebben a kötetben Pataki Ferenc (Németh László *Nagy családját* idézve) *mágnés-embernek* írta le Kőrösit, aki képes volt magához vonzani az „ügyszolgáló, a minőség elvére felesküdt embereket. [...] A folyóirat – változó főszerkesztők, szerkesztőbizottságok és bizottsági elnökök árnyékában – Kőrösi Jóska »szíve-vérével« készült, aligha vonhatja bárki is kétségbe. Ez a kijelentés mit sem módosít a munkatársak és a szerkesztők érdemein, a »családfele«, a középponti személy azonban kétségtelenül Kőrösi volt.”³²

Orbán Ottó emlékezetében így jelent meg: „hórihorgas, szögletes, csupa kéz és láb, szöcskeszerű lény, [...] akiben legbelül volt valami sérthetetlenül tiszta. Évekig lehetett kuncogni azon, hogy mennyire élhetetlen, hogy komoly lapszerkesztő létére egy olyan, nyomortanyának is csak nehezen nevezhető bérházban él, hová Dickens regényének gyerek koldusai is csak óvakodva tennék be a lábukat.”³³ [...] Kőrösi nem nyomorogni akart bolond fejjel, hanem meg akart őrizni egy résnyi szabadságot abban a tömör falban, melybe befalazva mindannyian éltünk, és ezt a rést az nyitotta meg előtte, hogy tőle [...] nemigen volt mit elvenni.”³⁴

Vekerdi László is a független emberről írt: „Souverain szerkesztő volt, ami nem azt jelenti, hogy egyszemélyi vagy pláne autokrata, de azt igen, hogy mindig magától tudta, hogy mit kell csinálnia. Talán a sakban is ezt szerette, a lépések racionális kiszámíthatóságát, a lehető legtöbb lépéssel előre. [...] Független rabként szerkesztette a folyóiratot, és éppen mert önként és elszántan (ami nem azt jelenti, hogy feltétlenül tudatosan) vállalta a *Valóság* és csak a *Valóság* rabságát, épp azért válhatott abban az ideológiai és hatalmi rabságokkal teljes korban elképesztően és elképzelhetetlenül függetlenné.”³⁵

Vitányi Iván barátja szofisztikált magatartását idézte meg: „Ő egyforma mértékkel ítelt mindenkinek a műveiről: a hivatal által kitüntetett nagyságokról, az értelmiség által megimádott ügyeletes zsenikről, a mindkettő által elnyomottakról, az utcáról bejött is-

32 Pataki (1998) 185.

33 Gyurkó László így írta le barátja lakását: „A bejárati ajtó mögött benyíló. Előszoba, fürdő, garzonkonyha. Vagyis egy falifogas. Egy vízcsap. Falikút, ha valaki még ismeri ezt a fogalmat. Egy hokedlin kétlapos villanyrezső. A hokedli alatt bádoglavór. A hokedli igen célszerű bútor-darab. [...] A szoba tán háromszor négy méter. Ágy, könyvespolc, rongyszőnyeg, könyvek a padlón is, szék, asztalka. Mozdulni nemigen lehetett. Ami nagyon fontos: egy csikókályha. [...] A kályha mellett, a szuvas hajópadlón tűzifa felslichtolva, K. J. által hasogatva.” Gyurkó (1998) 203. Itt élt apám 1970-ig, amikor végre összeköltözhetett a családunk egy kelenföldi háromszobás lakótelepi lakásba.

34 Orbán (1998) 171.

35 Vekerdi (1999) 68.

meretlenekről, és a kívül rekedtekről. [...] Ő már akkor gyakorolta az értékek egyenlőségéről és (egymás nyelvére való) lefordíthatóságáról vallott úgynevezett posztmodern elveket, amikor a posztmodernség még nem is létezett, nálunk semmiképpen sem. Már akkor azt vallotta, hogy mindent egyforma mértékkel kell mérni és mindent a maga mértékével.”³⁶

MIKÉNT SZERKESZTŐDÖTT A LAP?

Azon túl, hogy legyen társadalomtudományi irányultságú folyóirat, milyen elképzelésekkel indították a lapot? Kőrösi József három szerkesztési elvet fogalmazott meg. Az első volt a „különbözni akarás. Talán nagyképűség erről beszélni, de valamilyen koncepció mégiscsak volt. El kellett határolnunk magunkat egyrészt a *Társadalmi Szemlé*től,³⁷ másrészt a szaklapoktól. Lukács Józsefnek nagyon jó érzéke volt, hogy ilyen distinkciókat tegyen.”³⁸

Huszár Tibor életútinterjújában ezzel kapcsolatban a következőkre emlékezett: „Kőrösi, amikor átvette ’57–58-ban Lukács Juszuftól a folyóiratot, akkor ő rögtön egy originális folyóiratban kezdett gondolkodni. De azért a TIT védőszárnyai nehezen engedték ezt a kibontakozást. Ebben egyébként Mód Aladár egy nagyon ellentmondásos szerepet játszott, mert egyrészt bátorította, másrészt rávetítette a félelmeit is. Tehát Kőrösinek ki kellett harcolni a szuverenitást ahhoz, hogy ez a lap – lap legyen.”³⁹

A szerkesztők – szinte úttörőként a magyar sajtótörténetben – arra vállalkoztak, hogy kapcsolatot teremtsenek a különböző tudományterületek között, azaz a kérdéseket *interdiszciplináris* megközelítésben tárgyalják. „A *Valóság* tudományközi, kultúraközi közvetítő szerepe egyben a magyar modernizációt tükrözi. A háború előtti lapokban csak kivételképpen jelentek meg egymás mellett történeti és gazdaságtani dolgozatok, szociográfiák és jogtudományi elmélgedések. A *Valóság*ban ez mindennapos tényé változott. Egy lírai költő már szembesült a kemény tényekre alapozott szociológiával, egy közgazdász rákényszerült, hogy elmélgedéseit történeti keretek közé helyezze.”⁴⁰

A harmadik cél, amelyet elérni kívántak, hogy a publikációkon keresztül az olvasó kitekintést kapjon a világra, és szélesre táruljanak a tudományos műveltség kapui. „Ezt főleg a külföldi folyóiratszemplében, a külföldi könyvek recenzióiban, s ritkábban nagyobb fordításokkal próbáltuk megvalósítani.”⁴¹

36 Vitányi (1998) 225–226.

37 A *Társadalmi Szemle* ekkor a MSZMP elméleti és politikai folyóirata volt.

38 Kőrösi (1993) 11. 100.

39 Huszár (OHA) 259.

40 Lengyel (1994) 171.

41 Kőrösi (1993) 10. 110.

Ezt a három nagyon fontos szempontot mindenki elfogadta, „a legádázabb, legobskúrusabb ellenfelünk sem tagadhatta jogosultságát”.⁴²

Az interdiszciplináris megközelítés jegyében Kőrösi szakított a régi, jól bevált hagyománnyal: nem voltak rovatvezetők, akik egy-egy rovatot gondoztak volna. Mindenki minden szóba jöhető kéziratot elolvasott – ki alaposan, ki csak átfutva –, aztán értékelni, véleményezni, mi több, osztályozni kellett. Közös munka, közös vita, közös döntés jellemezte a szerkesztőséget – a legendássá vált kedd délutáni (késő estébe hajló) szerkesztőségi ülésen szinte kötelezően a teljes csapat megjelent –, és a folyamatos vita és együttműködés szellemi műhellyé kovácsolta – emelte – őket. Csapatmunka folyt, a szó legjobb értelmében. Odafigyeltek egymásra, komolyan vették egymás véleményét, nota bene kölcsönösen tisztelték egymást.

És hogyan szerkesztődött a lap? Erről így vallott a főszerkesztő: „valami módon azért elveszett az, hogy ki csinálja ezeket, hogyan csinálódik ez. Senki nem hitte el, hogy én csinálom. És voltaképpen nem is én csináltam, én hagytam, hogy csinálódjon.”⁴³

Lengyel László, aki 1976 és 1989 között rendszeresen publikált a folyóiratban, így tekintett vissza a szerkesztőség munkájára: „Jobb esetben egy telefon vagy egy kétsoros levél értesítette az író, hogy cikkének megbeszélésére ekkor és ekkor jelenjen meg a szerkesztőségben. A sivár irodákban előrejutva az elképedt és álméltkodó szerencsétlen egyenesen a főszerkesztő színe elé juthatott, aki gólyalábain dülöngve járt a recsegő padlón, és ordítva tárgyalta a világ sorát a többi szerkesztővel. A világ kicsiny történeteket, anekdotákat, példabeszédeket jelentett. A szerző ezen Istentől és félistenektől megsemmisülten csak dadogva tudott felelgetni azokra a kérdésekre, amelyeknek az égvilágon semmi közük nem volt művéhez, s abban reménykedett, hogy válaszai javítják a cikk megjelenésének esélyeit. [...] No azért végül mindig kiderült, hogy a szerkesztőségben olvasták a cikket, s két szóval el is intézték: »Mehet a következő számban, ha ott a végénél átírja.« Hogy mi nem jó ott a vége felé, azt ki kellett találni. »Nem érzi, hogy esik az íve? Na, hozza be a jövő hét végén!« Hazaballagtam. Egyrészt repestem az örömtől, hogy a *Valóság*ban megjelenhetek, másrészt rettegtem, hogy nem tudom megemelni, kidolgozni az ívet. Azután magam elé vettem a szöveget. Igazuk volt. Meg kell mondanom, mindig igazuk volt. Eltalálták, hogy a tizenharmadik oldal alján az a bekezdés nem illik bele, kiszúrták... [...] Sohasem fo-

galmazták át egyetlen mondatomat sem. Nem adtak vissza áthúzgált, kijavított, stilizált dolgozatot. Elmondták,

42 Kőrösi (1993) 11. 110.

43 Uo. 112.

hogy mi az, ami nem illik bele a cikkbe, vagy ami hiányzik belőle. De nem diktáltak. [...] Nem valamilyen politikailag érzékeny részt írtak át, vagy tettek cikk végére vörös farkot. Nem. Véleményük mindig stílusbeli volt. [...] Azért kínozták az embert, hogy a saját stílusát csiszolja ki. Nem az övét kellett követnem. Nem akarták, hogy úgy írjak, mint ők. Nem a saját mondataikat akarták viszontlátni. Elfogadták, sőt erőltették a saját stílust. »Ez nem maga, ez nem magától való« – volt a leggyakoribb megjegyzés. Máig nem bántam meg, hogy ők voltak az első olvasóim.⁴⁴

A magasra tett mércét apám félig viccesen azzal „indokolta”, hogy ők az örökkévalóságnak dolgoznak. Szerinte akkor jó egy kézirat, ha a közlés maga nyilvánvalóvá teszi, miért is közölték. A folyóiratnak soha nem volt cikk-hiánya, rendre megtörtént, hogy tíz-tizenöt cikk közül kellett választani egy-egy lapszámba.

„Kialakult [...] egy szerkesztési elv – ezt én túlzottan komolyan vettem –, hogy senkitől sem közlünk évente három nagy cikknél többet, természetesen a kisebb recenziókat és hozzászólásokat nem számítva. [...] Sokan elvárták volna, hogy minden írásukat közöljük – ők legalábbis csak akkor tekintették volna magukat igazi *Valóság*-szerzőknek. Ez a primitív elv persze sok hátulütővel járt, de a lap sokszínűségét mindenesetre erősítette. Még a belső munkatársak esetében is érvényesítettük ezt, olyan szerzőkkel is, mint Vitányi Iván, akinek a dolgozatai alakítottak talán a legtöbbet a lap arculatán.”⁴⁵

Jellemzően a szerzők kezdeményezték a publikálást a *Valóságnál*, a szerkesztőség kevés embert kért fel. Az értelmiségi körökben már a hatvanas évek elejére olyan ismertsége – elismertsége – lett a lapnak, hogy a szerzők szívesen adták oda kézírataikat, mert egyrészt rangot jelentett itt publikálni, másrészt pedig – a szaklapokkal ellentétben – biztos olvasótáborot. „Szinte az utcáról jöttek a saját szakmájukkal elégedetlen emberek. Ők tették sokszínűvé a lapot.”⁴⁶

KÖRÖK

Itt kell említést tenni arról a kiterjedt kapcsolati hálóról, amellyel a *Valóság* valamennyi munkatársa egyenként is rendelkezett, ám így együttesen lefedte a magyar értelmiség szinte minden körét. Ismerték az egyes tudomány- vagy művészeti ágak legjobb (nem feltétlenül legismertebb, legelismertebb) képviselőit, sőt közülük sokkal baráti viszonyban voltak.

44 Lengyel (1994) 177–179.

A folyóirat és így apám életének is volt egy lényeges, nem hivatali vonat-

45 Kőrösi (1994) 1. 105.

46 Kőrösi (1993) 11. 102.

kozása, színtere. Itt a széles baráti körökre és a kávéházi életmódra gondolok. Sokat írtak már a hatvanas évek intellektuális találkozóhelyeiről, a Belvárosi kávéházról, a Metropolról, a Hungáriáról, a Luxorról, és apám is sokat beszélt ezekről a hétköznapi rutinjába illeszkedő összejövetelekről. „Indulni ezek szinte mind a Hungáriából indultak, a Belvárosi már egyfajta kiválasztódás volt. Tehát a Hungária: ebéd után mindig megittunk egy kávé. (Ha netán meghívtam egy kolléganőmet, 8.60 volt két kávé, s gavallérnak éreztem magam, ha 10 Ft-ot fizettem.) [...] A *Valóság*ot még alig ismerték, s egyszer csak ott ült az asztalnál Hernádi Gyula, és nagyon nagy meglepetésemre – nem is képzeltem, hogy Hernádi ilyesmit olvas, később tudtam meg, hogy még olyanabbakat is –; két kedvenc szerzőnk (Garai László, Liska Tibor) írásait be is építette több regényébe is. Tehát elkezdti dicsérni a *Valóság*ot. Akkor még szinte kötelességünknek éreztük, hogy minden új magyar filmet megnézzünk. Meghívtak Hernádiék egy-egy díszbemutatóra vagy sajtóbemutatóra, amely után leültünk beszélgetni. Így a Hungária, Metropol és Belváros között kialakult már egy elég széles kör.”⁴⁷ És ebből a nagyon színes társaságból apám sokakat nyert meg a *Valóság* szerzőjének, tanulmányt kért tőlük, írásra ösztönözte őket.

A korlátozott nyilvánosság korában, különösen a hatvanas évek elején a „magyar szellemi élet apró kicsi körökben tudott csak úgy-ahogy szabadon lélegezni, s ezek kizárólag személyeken keresztül kapcsolódtak egymáshoz, ám ez a kapcsolat – mihelyt oldódott az országra nehezedő szigor – egyre gyakoribb lett, természetes, és szívélyes”.⁴⁸ És eme „apró kicsi” körök a baráti társaságok „házibulijaiban” gyökereztek. Például Oltványi Ambrus⁴⁹ rendszeresen vendégül látta lakásán az értelmiség több kiemelkedő alakját.

47 Kőrösi (1993) 11. 104–105.

48 Vekerci (1996) 13.

49 Oltványi Ambrus (1932–83) irodalomtörténész. 1956 novemberében szovjet katonák ellenforradalmi röpiratok terjesztésének vádjával letartóztatták; néhány nap múlva kiszabadult, de letartóztatása idején édesanyja öngyilkos lett. 1957-től nem vállalt állást. Tanulmányait, kritikáit szakfolyóiratok közzölték. Fő kutatási területe a XIX. századi magyar irodalom és művelődéstörténet volt.

Ezekre az úgynevezett Ambrus-zsúrokra így emlékezik apám: „Szinte állandó vendég volt Orbán Ottó, Elbert János, Eörsi István, Sükösd Mihály, Kőrösi József, később Lázár István. Gyakran megfordult ott Konrád György, Hernádi Gyula, ritkábban Örkény István, Gera György, Mészöly Miklós. A szerkesztőségből néhányszor ott volt Vitányi Iván, Baranyi Antal, Gyurkó László. Baranyi betegsége előrehaladtával kopott ki. Szinte mindenki hozta a feleségét. Később

Oltványi is »fiatalított«. Az utolsó időszakban feltűnt Bojtár Endre, Berkovits György, Hernádi Miklós, Kenedi János és Bart István, aki ekkor már szintén a mi külsőseink közé tartozott. Akkor még tánc is ment. Ambrus mondta, hogy kérem, kérem, nem tudom, hogy mit szeretnek ezen az emberek, de ha annyira szeretik, csak csinálják – mondta szeretettel is, megvetéssel is. Hogy is mondjam, egyfajta önigazolás is volt számomra, hogy eljárhattam hozzá, mert Ambrus nagyon igényes volt. Hallatlanul igényes. Egyik azóta is nagynevű irodalmárunk, aki az egyik zsúrlátogatóval rokoni kapcsolatban állt, kérte, hogy protezsálná be őt Ambrus úrnak. Ambrus azt mondta, hogy kérem szépen, nekem olyan kis lakásom van, hogy nem tudom tágítani a kört. Folytatódott a vita, Ambrus végső érve ez volt: de hát kérlek szépen, értsd meg, nincs elég székem. Szóval valamilyen módon megerősítés volt számomra az ő ítélete, szigora. Itt megint 1956-ra kell utalnom. Gyönyörűség volt hallgatni, amikor Eörsi meg Sükösd, mind a kettő kiváló memóriával rendelkező férfiú, felidézte az ötvenes évek elejét, de pontos idézetekkel, sőt versszakokkal. Halálra nevtük magunkat, pedig ez egyfajta leszámolás volt. A Rákosi-korszakról beszéltünk, de végül Kádárról volt szó. Reális veszélynek érezte az ember, hogy Rákosi visszajön, s még halála után is, hogy Rákosi módszere visszajön, mint ahogy ideológiai szinten sok elemében vissza is jött. Külön személyes erősítésnek is felfoghattam ezt. Erre az időszakra már múltóban volt az a sokszor emlegetett tulajdonságom vagy fogyatékságom, hogy hagytam átzubogni magamon a történéseket. Ambrus, az utolsó racionalista sok mindent megfogalmazott és ezzel tudatosított bennünk. Néhány évvel később kezdtek ritkulni a zsúrok, Oltványi egyre nagyobb figyelmet szentelt a kifejezetten ellenzéki gondolatoknak s ezen eszmék képviselőinek. Gyenge, beteg szervezete nem gátolta enciklopédikus érdeklődését, tudásának megszervezését, de az utolsó roham előtt le kellett tennie a fegyvert. Tíz éve halt meg.”⁵⁰

A New York-palota melletti gangos bérház udvarra nyíló három pici szobájában élt a szerkesztőség. A Lenin körút 5. első emeletén. Nácsa Klára, a *Valóság* egykori szerkesztője idézte fel nekem a szerkesztőség „legbelsőbb körét”: „Később valamit tágult a tér: a leghátsó két szobából egy nagyobb helyiséget alakítottak ki – ez lett a szerkesztőség központja: az itteni egyetlen íróasztal a főszerkesztőé volt, a dohányzóasztal melletti fotelekben volt Sükösd és Lázár »helye« (mindig ugyanott ültek, napközben is, az értekezletek alatt is – Sükösdnek nem is volt íróasztala, Lázár is inkább csak a tördeléskor használta az övét). A másik »hátsó« – gangra nyíló – szoba volt

Lázáré: itt folyt a tördelés, itt volt az az alacsony, polcos szekrény, amelyben a kéziratok gyűltek, dossziékba rendezve – külön a »kész«, a »vitatandó«, a »vissza« stb. Ide jártak »szobára« a szerkesztők, ha valakivel négyszemközt akartak beszélni: ilyenkor becsukták a szoba ajtaját, és még véletlenül sem nyitott (sőt nem is kopogott) be senki – az ajtók egyébként mindig nyitva voltak, nagy néha volt becsukva a főszerkesztői szobáé is, ilyenkor mindenki tudta, hogy Kőrösi valakivel »bizalmasan« akar beszélni. Ilyenkor a többiek kívül keringtek valahol, vagy »lementek« egy félórára – amikor aztán az ajtó újból kinyílt, pletykára éhesen azon nyomban betódultak – aztán vagy hallottak valamit Kőrösitől, vagy nem. Amikor én odakerültem, még nem volt »egyben« a nagy szoba – nekem a Lázár és a leghátsó szoba közötti apró szobát adták (»Vitányi szobája«, így mondták), még egy kis vaskályha is volt oda beállítva. Aztán amikor Wirth odakerült – azt hiszem, akkor alakították ki az új hátsó traktust is –, akkor az utcafrontra néző nagy szoba (ez volt a titkárság egyébként, itt volt egy mosdó, itt ment a kávéfőzés, itt volt egy kis hűtőszekrény) mellett egy keskeny szobát kapott a szerkesztőség (valószínűleg a Gondolaté volt), ez lett Wirth szobája, később, amikor elment, az enyém. Amíg Wirth ott volt, én a titkárságon kaptam egy asztalt. Még annyit: a hátsó traktusba egy »idegen« szobán keresztül lehetett bejutni: itt volt a *Budapest* szerkesztősége egy ideig, amikor ezt a szobát a *Valóság* megkapta, ide került át a titkárság, a kávéfőzés, mi meg (Gilyén Ági és én) maradtunk odakinn, egy-egy asztallal. Ugyanazon az emeleten, az utcafronton a Gondolat Kiadó kézirat-előkészítői (plusz a terjesztés) dolgoztak.”

És a kopott koloniál íróasztal, rossz fotelek, székek mellett a dohányzóasztal mindig teli hamutálakkal, és ott volt az elmaradhatatlan sakk-készlet. Merthogy szinte állandóan sakkoztak. „Még az őskorban kezdődött, a felejtetetlen Király Lajos bácsival, aki még a szibériai sakkpartikról szóló beszámolóival is szórakoztatott bennünket, természetesen még az első világháború idejéből. Húgom apósaként ismertem meg. Minden régi barátja, ismerőse szerint nagyszerű erdőmérnök volt, de általánosabb érdeklődése közel hozta őt a szerkesztőséghez. Kallós Béla, egy igazi »körúti« újságíró, még *Az Est* lapoktól, lett a harmadik. Mikor Sükösd Mihály a szerkesztőségbe került, kezdett »profibbá« válni a játék, sakkórát is használtunk már, s ez odáig fajult, hogy csak órával játszottunk, de ötperces snellpartikat, utóbb már pénzben, igaz, kis összegekben. Még később csatlakozott hozzánk Bella István költő a maga vehemens, sokáig számolni tudó, de sok apró hibával tarkított játékával. Mind a négyen jó másodosztályú szintet képviselő sakkozók voltunk. A hetvenes évek közepén bekapcsolódott Staar Gyula is, nagyobb tu-

dását szokatlan játékmóddunkkal néha ellensúlyozni tudtuk. Páros mérkőzést elég gyakran játszottunk, különösen Sükösddel, de hetente egyszer hármasban-négyesben körmérkőzésre is vetemedtünk, igen nagy erőbedobással. Volt az egésznek valami agytisztító hatása, kimosta a játék a fejünkből a napi gondokat – egy-egy szép parti után szinte fizikai örömet éreztem. Közben Lázár a fotelben, fél szemmel olvasta valamelyik bizalmas kiadványt, fél szemmel figyelve, nem jön-e valaki, olyan szerző, aki lenézni, megveti a sakkot, s őt elvitte egy másik szobába. Fél füllel hallgatta a krónikát, fél füllel odafigyelt, ha valaki nagyot rikkantott, s megnézte a végállást.”⁵¹

A sakk mellett rendszeresen kártyáztak is a szerkesztőség tagjai, a betérő barátok, sőt néha egy-egy szerző is leült az asztal mellé. Apám életének fontos része volt tehát a játék. Ennek egy sajátos megnyilvánulását látta Vánca István valamikor a hetvenes években: „A Bálintnál [a Népszabadság-székházban, a Blaha Lujza tér 3-ban, az üzemi büfében] láttam a világ alighanem legőszintébb hazárdjátékát. A *Valóság* főszerkesztője, Kőrösi József asztaltársasága játszotta, talán hárman, négyen. Papírpénzt, úgy emlékszem, húszasokat tettek az asztalra, megnézték, melyiknek a legnagyobb a sorszáma, és az mindent vitt.”⁵²

És a sors különös kegye, hogy a halál a barátaival játszott kártyaparti során érte utol 1997. október 27-én a Pozsonyi úti Kiskakukk étteremben, szívéhez kapott, és lefordult a székről.

ÚTTÖRÉSEK

Melyek voltak azok a kérdések, problémák, gondolatok, amelyeket a *Valóság* vetett föl első ízben a magyar szellemi életben, illetve amelyek a folyóirathoz köthetők? Ki mindenki jelent meg itt? Hosszan lehetne sorolni a szaktudományuk kiemelkedő személyiségeit, akik a *Valóság*ban publikáltak. Az igen gazdag termésből azokat az írásokat emelem ki, amelyeket apám a folyóirat meghatározó közléseként említett, a hosszú névsorból azokat a szerzőket, akiket apám különösen fontosnak tartott. Tehát apám szemüvegén keresztül látatom a 33 év termését, elfogadva az ő értékelését, időnként segítségül hívva mások véleményét is.

Kezdjük a sort Konrád György tanulmányával – *A korszerű háború korszerűtlensége* –, amelynek első része 1963 júniusában jelent meg, majd a második rész az 1964. januári számban. Vekerdi László szerint az értekezés jelentőségének megértéséhez elengedhetetlen

51 Kőrösi (1994) 3. 92.

52 *A televízió maga volt a szocializmus I. Beszélgetés Vánca Istvánval.*

<http://www.tvarchivum.hu/?id=236527>

felidézni a hatvanas évek légkörét, amikor a két szörnyű évtized után viszonylagos biztonságban érezhette magát az ország lakosságának nagy többsége, és amikor elkezdődött végre a kubai rakétaválságot követő politikai oldódás, a fegyverkezési hajszra csitulása. Ebben a világban tehát „meggyőzően és lelkesítően hatott Konrád okos érvelése, hogy ekkora pusztító potenciál birtokában értelmetlen, tehát valószínűtlen a háború, és a fegyverkezésbe ölt összegek ésszerűbb elosztásával nagyságrendekkel jobb élet lenne teremthető az egész világon.”⁵³ Konrád György érdeme, hogy ő teremtette meg eszszéjével a *Valóság*ban a politológiai elemzés igényét és hagyományát. Konrád végig a folyóirat egyik fontos és megbecsült szerzője maradt.

Apám a nagyszerű szerzők sorából elsőként emelte ki Liska Tibort, akit a *Valóság* vonatkozási pontjának nevezett, annak ellenére, hogy mindössze három írását publikálta a folyóirat.⁵⁴ „Az első Liska-ügyünk a hatvanas évek elején zajlott le. Akkor, 1963-ban vontam le véglegesen a tanulmányt, hogy nem kell a felsőbbtségtől tanácsot kérni, mert annak 99%-ban tiltás lesz a vége. A *Kritika és koncepció*ról végül azt mondták, hogy jó, ez megjelenhet, de csak szaklapban.”⁵⁵ Tehát a *Valóság*got már 1963-ban úgy tartották számon, hogy abban egy közlemény veszélyes lehet, magától értetődő hát, hogy Liska elképzelése a szocializmus keretein belül működő piaci rendszerről itt nem jelenhetett meg.⁵⁶ Ám Liska Tibor lakáskonceptió-cikkét – az akkori főszerkesztő, Wirth Ádám távollétében, dacolva a várható negatív következményekkel – apám már közölte. Ebben a tanulmányban Liska a Kádár-rendszerben ideológiai alapon álló lakbérrendszer közgazdasági alapokra

helyezését, a piaci lakásrendszert sürgette – ma már nehezen érthető, de negyven évvel ezelőtt ez igen radikális nézet volt. Apám Liskának az akkori időkben szélsőségesnek számító álláspontjára utalt, amikor azt mondta: „nem tudtuk megemésztetni az egész koncepciót. Meg főleg Liska koncepcióinak garmadáját. Nem tudtuk lenyelni. De minden vitánál előkerült valahogy, bezzeg Liska vagy de Liska. Kifejezései – állami fejőstehén, államapuka, a pénzebb pénz – ott lebegtek a szerkesztőségben.”⁵⁷

53 Vekkerdi (1996) 15.

54 Liska Tibor: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. *Valóság*, 1969. 1. 22–35.; uő: A humánökológia bírálata. 1973. 3. 11–20.; uő: A munkapiaci reform vállalkozói koncepciójának kiterjesztési lehetőségei a keleti átalakulásban. 1990. 11. 1–17.

55 Kőrösi (1993) 11. 114.

56 Liska Tibor *Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához* című tanulmánya a *Közgazdasági Szemle* 1963. évi 9. számában (1058–1075.) jelent meg.

57 Kőrösi (1993) 11. 114.

Liskán túl a közgazdaságtan elmélete és gyakorlata mindvégig kitüntetett témája volt a lapnak, folyamatosan jelentek meg írások ebben a témakörben. Csikós Nagy Béla például, aki az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában és elfogadtatásában meghatározó szerepet játszott, sokat publikált a folyóiratban. A hetvenes évek közepén – amikor a lapban kezdett nőni a gazdasági témájú cikkek súlya – itt kezdett publikálni a már többször idézett Lengyel László. „Lengyel első három cikkének⁵⁸ a címében szerepel a válság szó; úgy látszik, már akkor – 1976–1978-ban – külön affinitása volt a válsághoz. Természetesen még nem a magyar válságról esett szó.”⁵⁹

A nyolcvanas évtizedben jelent meg Kornai János, a „nagyágyú”, aki a magyar gazdasági rendszer működésképtelenségét mélységében elemzők egyike volt. Ugyancsak ezekben az években lépett a *Valóság* porondjára a radikálisabb közgazdász reformnemzedék számos ifjú képviselője. Antal László, Csillag István, Petschnig Mária Zita vagy Szalai Erzsébet, Voszka Éva, Bod Péter Ákos, Bogár László, Botos Katalin, Tardos Márton – valamennyiük neve ismert napjainkban is, a rendszerváltás után többen szerepet vállaltak a politikában is. Koncepcióik sok tekintetben különböztek egymástól, mindnek közös vonása volt viszont, hogy a piacgazdasági reformok mellett tette le a voksát – a tervutasításos rendszer oldása érdekében.

„De a legnagyobbat – jegyzi meg apám a téma kapcsán – Berend T. Iván dolgozata csattant, amikor 1988 januárjában visszatekintett a hetvenes évek gazdaságpolitikai vitáira.⁶⁰ Szörnyű felháborodás tört ki, elsősorban az érintett újságírók – a retrográd gazdaságpolitika propagálói – között. Tiltakozásukat teljesen egyértelmű visszautasítás fogadta. Antal László, Szamuely Tibor és Berend szinte lesöpörte a tiltakozást. Ez volt az az eset, amikor Kádár János nemcsak a távolból-felülről, hanem lábjegyzetig menően – szó szerint filológiai aprólékosággal – próbálta kivesézni a dolgozatot. Mégis a viszontválaszok uralták a témát, ekkor már – legalábbis ebben az esetben – nem hatott a leintés.”⁶¹

Apám a *Valóság* egyik nagy büszkeségeként beszélt Szűcs Jenőről, arról, hogy közölhették néhány tanulmányát, elsőként 1968-ban *A nemzeti ideológia középkori historikumát*.⁶² Szűcsnek a

58 Lengyel László–Polgár Miklós: A gazdasági válság általános elméletéhez. *Valóság*, 1976. 10. 12–26.; Lengyel László–Papp Zsolt: Válság- és társadalomelméletek: kihívás és válaszkísérletek. 1977. 6. 1–17., uők: Legitimációs válság vagy a szerkezet válsága? 1977. 7. 1–20.

59 Kőrösi (1994) 2. 99.

60 Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 1988. 1. 1–26.

61 Kőrösi (1994) 3. 103.

62 A tanulmány két részletben jelent meg:

- Valóság*, 1968. 6. 37–49., 1968. 7. 49–66.
- 63 *Valóság*, 1985. 3. 31–49.
- 64 Tudat és nemzettudat. Szabálytalan nemzetkép. *Valóság*, 1982. 7. 32–47. Erre reflektált Kosáry Domokos: Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és nemzeti tudat kérdéséhez. 1982. 12. 23–33.
- 65 Körösi (1994) 3. 108.
- 66 Több jelentős tanulmányt publikált itt Berend T. Iván, Dénes Iván Zoltán, Diószegi István, Hajdu Tibor, Hanák Péter, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Litván György, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Ránki György is – egymástól oly különböző történettudósok.
- 67 *Valóság*, 1979. 11. 67–76.
- 68 *Valóság*, 1984. 7. 80–90.
- 69 *Valóság*, 1983. 3. 89–97.

fejtsége az volt, milyen képtelen dolog, hogy 1848–49 igazán nagy trauma volt Magyarországnak számára, de 18 év után megjött a kiegyezés. Itt már lassan 30 év telt el, és még mindig fekélyes 1956. Ezt én kardinális jelentőségűnek tartottam. [...] Nemes volt az írása, a megfogalmazása, ami nagyon sokat számít, s nemcsak az irodalmi lapokban. [...] S programjellege volt egy kissé Mészöly írásának.”⁶⁵

Emellett a történetírás teljes spektruma megjelent a folyóiratban, a prehistoriától a jelenkortörténetig, az igényes akadémikus történetírástól a gyakran meghökkentető hipotézisekből kiinduló nem hivatalos historiográfiáig.⁶⁶

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján új történészgeneráció jelentkezett a *Valóság* hasábjain. Gyáni Gábor első cikke, a *Menek Pestre cselédnek. A budapesti női házciselédek az 1920-as években*⁶⁷ és későbbi, fontos tanulmányai – *Közösség és munkásradikalizmus. Történeti, antropológiai problémák*⁶⁸ vagy a *Szatócsok. Kisvállalkozók a múlt század végén*⁶⁹ – mind a történeti antropológia, a mikrotörténelem új irányzatába illeszkednek, ritka érvénnyel bizonyítva, hogy a mindennapok világán, a személyes sorsokon keresztül igenis mélyen, érzékletesen feltárható, leírható és megérthető egy adott kor történelme. De

nemzet (nemzettudat) történelmi fogalmáról kifejtett elképzelései a *Valóság* hasábjain publikált esszéivel váltak az értelmiség szélesebb körében is ismertté. Ugyanígy a nem sokkal a halála előtt publikált nevezetes esszéje, a *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*,⁶³ amelyben azt fejtegette, hogy a nemzeti tudat historizálása a közép-korba nyúlik vissza, és a XIX. századi nacionalizmusoknak köszönhetően éledt újjá.

Itt kell említeni Mészöly Miklós nyolcvanas évek elején írt esszéjét a nemzeti tudatról.⁶⁴ Ebben Mészöly (többek között) az 1956-ot követő konszolidáció és a nemzettudat összefüggéséről ír, és hogy a gazdasági felledülésért cserébe a magyar társadalom „fömlaldozta” a lelkiismeretét. „Talán legfrappánsabb, aktualitással bíró ok-

említhetjük Varga László 1983-as dolgozatát a hazai nagyburzsoázia történetéről,⁷⁰ vagy Romsics Ignác szintén tabut feszegető nagyszabású írását 1919-ről.⁷¹

Külön is érdemes megemlíteni három vitasorozatot, amelyek tartalmukon túl azért jelentősek, mert ezekről a témákról először a hatvanas évek közepén lehetett írni, nyilvánosan vitázni – igaz, a hatalom csak igen szűk értelmiségi kör számára nyitotta ki ezt a szelepet. Az értékvitáról, az elidegenedés-vitáról és az antropológiai vitáról van szó. Az értékvitát apám emlékezete nem igazán őrizte meg, sőt úgy fogalmazott, hogy „többek között azért igyekeztem elfelejteni, mert az értékvitában jöttek az otrombább ellencikkek”.⁷² Az elidegenedés kérdésével foglalkozó vita a hatvanas évek elején a filozófia berkein belül kezdődött, és nagyobb nyilvánosságot akkor kapott, amikor 1964 elején Almási Miklós elidegenedés-tanulmánya megjelent a *Valóság*ban.⁷³ A kérdéshez több neves szakember is hozzászólt,⁷⁴ sőt 1964 novemberében nyilvános vitára is sor került a Kossuth Klubban.⁷⁵ Komoly érdeklődés kísérte tehát a vitasorozatot, amely leegyszerűsítve arról szólt, hogy az elidegenedés – Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című fiatalkori írásának központi fogalma – létezik-e vajon a szocializmusban. Jelentőségét jelzi az is, hogy a diskurzus tézisei egészen a nyolcvanas évek végéig rendre előkerültek egy-egy nagyobb tanulmányban.⁷⁶ Vekerdi értékelése most is helytálló. Ez a „meglehetősen nyakatekert elidegenedés-elmélet [azért válthatott ki ilyen nagy érdeklődést, mert] akkor valószínűleg a dogmatikus marxizmussal való szembeszegülést jelen-

70 A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 1983. 3. 75–88.

71 A Duna melléki ellenforradalom I–II. *Valóság*, 1977. 1. 18–35.; 1977. 2. 12–26.

72 Körösi (1994) 1. 96.

73 Elidegenedés és szocializmus. *Valóság*, 1964. 2. 8–21.

74 Vörös Gyula, Angelusz Róbert, Fukász György, Ágh Attila, Lick József, Halász László és Márkus György.

75 Összegzése Vitányi Iván tollából *Vita az elidegenedésről* címmel meg is jelent. *Valóság*, 1965. 2. 1–14.

76 Ez is olyan izgalmas téma, amely további elmélyülést igényelne. Itt csak rövid felsorolásra van mód: Heller Ágnes: A szabadság fogalma (*Valóság*, 1968. 11. 35–42.), Hernádi Miklós: A közhely természetrajza (1970. 10. 71–81.), Vitányi Iván: Az etikai világkép szerkezete és az etikai magatartás szociológiája (1976. 7. 1–16.), Hankiss Ágnes: Martinovics Ignác. Egy sorskonfliktus szerkezete (1978. 10. 31–49.); az „értékinformációk” és a „pongyola társadalom” fogalma pedig számos vonatkozásában Hankiss Eleménnél: Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről (1974. 1. 25–36.), uő: Pongyola társadalom? (1986. 2. 37–47.).

tette, egy tisztultabb és elsősorban a fiatal Marxra hivatkozó (ahogyan ma mondanánk:) »liberális« marxizmus jegyében”.⁷⁷

Szintén 1965-ben kapott nagyobb nyilvánosságot a marxista antropológia problémája körül kibontakozott vita a *Valóság* hasábjain, s hónapokon keresztül tartott, jelezve, hogy a téma – a marxizmus emberképe, az egyén szerepe a szocialista társadalomban – élénken foglalkoztatta – ha nem is a közvéleményt, de az értelmiség bizonyos csoportjait. A vita előzménye az volt, hogy a nyugati marxizmusban az antropológia felkapott kérdés lett, és ez itt-hon is visszhangra talált. Louis Althusser és Jorge Semprun vitája⁷⁸ új szintet hozott a magyar filozófiai diskurzusba.

A *Valóság* történetében igen fontos szerepet játszott a szociológia, szociográfia, vagy mondhatjuk megfordítva is: miután a hatvanas évek elején rehabilitálták a szociológiát, és újraindulhattak a szociológiai kutatások, művelői számára elsőként biztosított fórumot a folyóirat. Ennek a *Magyar Világ* rovat adott keretet, Meggyesi János néhány kötet után a Gondolat Kiadóban megszüntetett sorozatát hozva át a *Valóság* hasábjaira. A könyvsorozat aztán hosszasan huzavona után 1970-ben *Magyarország felfedezése* címmel újraindult. A két vállalkozásnak sok közös szerzője volt: Albert Gábor, Berkovits György, Erdei Ferenc, Fekete Gyula, Kunszabó Ferenc, Lázár István, Márkus István, Varga Domokos. Jó néhány kötet a *Valóság*ban indult, az önálló kötetben megjelentek többségét pedig itt recenzálták.

A sok nagyszerű tanulmány közül – amelyek vonzották az olvasókat, „hiszen a legtöbb jó szociográfia a »kritikai vonalba« tartozott, a legtöbb vita a kritikai érzéseket erősítette”⁷⁹ – néhányat emelek ki. A sorban az első a méltatlanul elfeledett Zám Tibor úttörő jelentőségű szociográfiája, a *Tévedések és tanulságok* volt 1964-ben,⁸⁰ amely a Hortobágyi Állami Gazdaság vezetése körüli visszasságokat leplezte le, bemutatva azokat a bonyolult gazdasági és társadalmi mechanizmusokat, amelyek

lehetővé tették, hogy a vállalati haszonból (a köz vagyonából) a vállalati vezetők is mértéken felül részesedjenek. Ennek fényében könnyen érthető, hogy a megjelentetés nem kis fejtörést okozott a szerkesztőségben. Erről a konfliktusról apám így beszélt: „Zám Tibor hortobágyi jegyzetei voltak az elsők, amikor alaposabban fontolgattunk. [...] És emlékszem, hogy Hege-

77 Vekerdi (1996) 14–15.

78 Althusser, Louis: Marxizmus és humanizmus. *Nouvelle Critique*, 1965. 11. 31–41. és Semprun, Jorge: Althusser tanulmányához. 1966. 1. 22–25. A vitába bekapcsolódott még Farkas Endre, Farkas Gyula, Végh Gyula, Lisk József, Márkus György, Sándor Pál és Voigt Vilmos.

79 Körösi (1994) 3. 94.

80 *Valóság*, 1964. 5. 59–69.

düssel ezt elolvastattuk, felhívtam rá a figyelmét, és Hegedüs mesterremekeként – mai szemmel már egy kicsit szégyelli az ember az ilyen mesterremekeket – egy jegyzet került Zám írása után, hogy az író szemüvege más, mint a tudósé, a politikusé, ám lássátok, emberek. De hiába volt ez a jegyzet. Verés azért nem lett belőle a Hortobágyi gazdaságban, amikor oda a szerkesztőséget tetemre hívták, egy »vitaestre«, mert Hegedüsre mint az állami gazdaságok volt miniszterére emlékeztek, de Lázár István autógumiját felszúrták, s egyáltalán nagyon fagyos volt a hangulat.”⁸¹ A szocialista nagyüzem működési mechanizmusait elsőként vizsgáló és bemutató tanulmány komoly visszhangot, mi több, felháborodást váltott ki az érintettek körében, és emellett a *Valóság* oldalain is többen reflektáltak az írásra.⁸²

A másik, Végh Antal 1968-ban megjelent *Állóvíz* című írása⁸³ szintén országos visszhangot és igen nagy botrányt keltett, nemcsak a helyi hatalom képviselői között, hanem a felsőbb pártvezetésben is. A riport egy isten háta mögötti falu, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Penészlek elmaradottságáról, szegénységéről, igénytelenségéről és lakóinak alkoholizmusba meneküléséről beszél, igencsak eltérve a kor idealizált szocializmusképétől. A dolgozat – ahogy manapság mondanánk – hónapokon keresztül tematizálta a közbeszédet, számos fórumon vitatkoztak arról, hogy mi is az igazság ebben az ügyben. Penészlek végül paradigmává vált.

Erről apám így emlékezett: „A Szabolcs megyei vezetők irtózatosságszerűen indítottak Végh ellen, amelyet még akkor is folytattak, amikor Darvas József már megírta a riport alapján a maga drámáját. (*A térképen nem található.*) Azt is csak Miskolcon mutatták be, s Nyíregyházán nem.”⁸⁴ S a cikk voltaképpen a penészlekiekre nézve is sértő volt, hiszen Végh megírta, hogy az új iskolában (a KISZ védnöksége alatt) tetvesek a gyerekek, a felnőttek meg durát (denaturált szeszt) isznak. Még tsz-t sem tartottak érdemesnek szervezni a faluban.”⁸⁵

Márkus István – az 1945-ben indult *Valóság* egykori szerkesztője, szociográfusa és ötvenhatos elitélt –, aki állandó és nagyra becsült szerzője volt a lapnak, több, a hazai falukutatás szem-

81 Körösi (1993) 11. 113.

82 Lázár István: Egy cikk visszhangjáról. *Valóság*, 1964. 8. 93–94.; Huszár Tibor: Egy vita margójára. 1965. 1. 72–74.; Gyurkó László: Hortobágyi gondolatok. 1965. 1. 74–45.

83 Állóvíz. Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról. *Valóság*, 1968. 4. 41–53.

84 A dokumentumdrámát 1969. január 10-én mutatták be a Miskolci Nemzeti Színházban, Nyilassy Judit rendezésében. A darab két újságíró kísér végig, akik a sértett faluban nyomoznak a cikk igazsága, a valóságos tények után.

85 Körösi (1993) 11. 113.

léletmódját megújító szociográfiát közölt a *Valóságban*: ilyen volt *A nyírkátai szövevény*,⁸⁶ *Az agrárkérdés Karcagon*⁸⁷ vagy az *Egykori szegényparaszt-családok pályatípusai. A nagykovácsi vizsgálat anyagából* című.⁸⁸ Márkus elemzéseinek mélysége éppen csak felvillan, ha azt mondjuk, hogy vizsgálódása tárgyát mindig történelmi összefüggésekbe helyezte. Berkovits György, az akkor fiatal nemzedék kiemelkedő tehetségű képviselője a hetvenes években több fontos, kemény írással jelentkezett a lap hasábjain, szociográfiákkal a Pest környéki településekről, Dunakesziről, Vecsésről, Újpestről vagy a bezárt bányák semmibe vett bányászainak sorsáról.

És itt publikálhatta 1975-ben Hajnóczy Péter, a „Péterek”⁸⁹ meghatározó, de mindig kívülálló tagja *Az elkülönítő* című szociográfiáját,⁹⁰ amelyben saját életrajzi tapasztalatai és a szentgotthárdi elmeógyógyintézetben folytatott kutatásai alapján az elmebetegek méltatlan helyzetéről, az embertelen körülményekről, a rémes állapotú kórházakról írt. A megjelenést botrány, majd sajtóper követte.

Magyarországon a társadalmi szerkezet elméleti problémáját egészében elsőként Hegedüs András *Valóságban* publikált tanulmánya vizsgálta. Az írás 1964-ben jelent meg *A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés* címen.⁹¹ Ezt követően a folyóirat hasábjain „kvázi” vita bontakozott ki a társadalmi struktúra vizsgálatáról. Az egyik oldalt Hegedüs András⁹² és Ferge Zsuzsa⁹³ képviselte – mindketten elsőként mozdultak el a marxizáló, hivatalos ideológiai álláspontból. A másik oldal – Wirth Ádám⁹⁴ és Buza Márton⁹⁵ – csak annyiban járult hozzá az eszmecseréhez, hogy bebizonyították a két szociológus által képviselt álláspontok antimarxizmusát. Ferge tanulmánya úttörőnek számít abban a tekintetben is, hogy elsőként közelítette egymáshoz az elméletet és a tapasztalatot, elemzésében a KSH

86 I.–II. *Valóság*, 1966. 4. 81–94., 1966. 5. 5–17.

87 *Valóság*, 1967. 9. 48–69.

88 *Valóság*, 1975. 9. 62–79.

89 A hetvenes évek magyar irodalmában fellépő új nemzedék meghatározó alakjait nevezték így: Esterházy Péter, Hajnóczy Péter, Lengyel Péter, Nadas Péter. Hajnóczy korai halálát 1982-ben krónikus alkoholizmusa okozta.

90 *Az elkülönítő. Az elfekvő elmeosztályokról, a betegek védelmének problémáiról. Valóság*, 1975. 10. 84–100.

91 *Valóság*, 1964. 5. 1–15.

92 Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, 1966. 8. 20–31.

93 Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, 1966. 10. 23–36.

94 A szocializmus szociális struktúrája és a marxista szociológia. *Valóság*, 1966. 8. 32–44.

95 A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Valóság*, 1966. 10. 37–49.

1963-as, 15 ezer, véletlen mintavétellel kiválasztott háztartást megkérdező vizsgálatának eredményeire támaszkodott.⁹⁶ És Ferge Zsuzsa, Levendel László és Losonczi Ágnes *Valóság*-beli írásainak köszönhetően a szociális érzékenység megjelent a közbeszédben, mi több, Ferge ismertette meg a szélesebb közvéleménnyel Pierre Bourdieu-t, és számos fiatal tehetséget vonzott a laphoz.

A folyóirat olvasóinak a hetvenes évekig kellett várniuk, hogy az urbanizáció témakörében is olyan dolgozatok jelenjenek meg, amelyek súlyukban a tárgyalt tanulmányokhoz foghatók. Ám ezek már a magyar társadalomtudományok történetében is feltűnést keltettek. 1971-ben, a *Valóság* egyazon számában jelent Berend T. Iván (*Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban*),⁹⁷ a Konrád György–Szelényi Iván szerzőpáros (*A kéleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*)⁹⁸ és Lázár István (*Kisvárosok sorsa*)⁹⁹ írása. Közülük leginkább Konrád és Szelényi tanulmánya vált híressé. Vekerdi László szerint: „Egyebek közt tán azért, mert kérdésfeltevését, módszereit és válaszait tekintve kifejezetten szociológiai ihletésű, és sok éves elfojtás után ez idő tájt jutott mifelénk egyre gyorsabb és teljesebb elismeréshez a szociológia, a maga kvantitatív, általánosító, összehasonlító, modellező eljárásaival.”¹⁰⁰

A megkésett városfejlődésről írt dolgozat körül kibontakozó vita egyszerre zajlott szakmai és politikai szinten. Megrettentek a pártközpontban, és ankétot szerveztek Pécsen, „ahol Knopp András¹⁰¹ fölvonultatta a pártközpont később nagy karriert befutott egyik-másik munkatársát, hogy Konrád–Szelényi téziseit »szétzúzzák«,”¹⁰² de komoly szakmai reflexiók is születtek Konrád–Szelényi írására. Például Enyedi György *A magyar urbanizáció kérdőjelei* című írásában¹⁰³ az ingázás értékelésében szállt vitába a szerzőpárossal. Szelényiek komoly társadalmi konfliktust láttak abban, hogy a falun lakó ingázók a redistributív mechanizmusok okán lakóhelyükön nem részesülnek abból a többlettermékből, amelynek városi megtermelésében ők maguk is részt vesznek. Enyedi viszont arra mutatott rá, hogy az ingázás az urbanizá-

96 Ferge Zsuzsa 1968-ban *A társadalmi struktúra és a rétegződés elméleti alapjai és valószínű megjelenése a mai magyar viszonyok között* címmel védte meg kandidátusi disszertációját, amely 1969-ben könyvként is megjelent, *Társadalmunk rétegződése* címmel.

97 *Valóság*, 1971. 12. 10–18.

98 Uo. 19–35.

99 Uo. 36–45.

100 Vekerdi (1996) 22.

101 Knopp András az MSZMP agitprop osztályának vezetője volt.

102 Kőrösi (1994) 1. 106.

103 *Valóság*, 1972. 3. 48–50.

ció általános kísérőjelensége. A probléma megoldását a falusi népesség kulturális és társadalmi körülményeinek javításában, a közlekedés fejlesztésében kell keresni. Bekapcsolódott a vitába Szépe György nyelvész is, aki a vidéki nagyvárosok „szellemi urbanizációja” mellett érvelt, amellet, hogy Kecskeméten és még néhány hozzá hasonló nagyvárosunkban a helyi erőforrásokat, a helyi tudást kihasználva egyetemeket kell alapítani.¹⁰⁴

És a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején színre lépett egy új nemzedék, például Angelusz Róbert a társadalmi kommunikációról szóló fejtegetéseivel, Csepeli György szociálpszichológiai tanulmányaival, vagy a korán elhunyt Papp Zsolt elméleti írásaival.

Végül néhány, a saját tudományterületén is újszerű, bátor publikációt emelek ki még. A nyelvészet, a szociolingvisztika területén szintén új gondolkodásmódot jelenített meg többek között Petőfi S. János közérthető összefoglalása a modern nyelvészetről,¹⁰⁵ Szépe György élvezetes értekezése a nyelvi funkciók, a generatív nyelvészet és a népköltészet kapcsolatairól,¹⁰⁶ majd Pap Mária és Pléh Csaba írása a szociális helyzet és a gyerekek beszédmódjának összefüggéseiről.¹⁰⁷ De itt publikált először az ifjúsági nyelv kutatása területén szintén úttörőnek számító Kovalovszky Miklós is.¹⁰⁸

A hatvanas években nagy szerep jutott a zenei cikkeknek. Itt elsősorban Vitányi Iván zeneesztétikai, zeneszociológiai írásaira kell gondolnunk, vagy – még a hatvanas évek első feléből – az 1980-ban meghalt Pernye András zene-történész tudományos alaposággal, de rokonszenves közvetlenséggel megírt tanulmányaira, különösképpen a dzsesszről mint művészetről.¹⁰⁹ De szinte három évtizeden keresztül a *Valóság* érdeklődésének homlokterében volt

104 A vidéki városok szellemi urbanizációjáról – Kecskemét példáján. *Valóság*, 1972. 3. 30–38.

105 A strukturális nyelvészet. *Valóság*, 1968. 12. 91–105.

106 Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. *Valóság*, 1969. 6. 20–32.

107 A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 1972. 2. 52–58.

108 Az ifjúság nyelvéről. *Valóság*, 1963. 5. 66–75.

109 A dzsesszről. *Valóság*, 1963. 3. 57–70.

az oktatásügy (Andor Mihály, Takács Géza, Csoma Gyula, Lukács Sándor), az egészségügy (Levendel László, Balló Róbert, Blasszauer Béla, Buda Béla) és a demográfia (Andorka Rudolf) is.

És érdemes szót ejteni a pszichológia–szociálpszichológia–szociológia hármáról. Ha végignézzük azokat az írásokat, amelyeket e diszciplínák művelői publikáltak a *Valóságban*, nyomomon követhetjük a lap tudományágak átjárhatóságára irányuló törekvését. A szűken vett pszichiátriai megközelítéstől egészen a legáltalánosabb szo-

ciológiai kezelésig nagyon sok műfajt találunk – Buda Bélától Pataki Ferencig.

Hankiss Elemér a hetvenes évek második felétől szinte folyamatosan jelen volt a *Valóság* életében, előbb irodalomelméleti tanulmányokkal, majd nagy népszerűségnek örvendő és egyben nagy hatású társadalmi diagnózisával, társadalom-viselkedéstani dolgozataival. „Szavai, mondatai nemcsak az értelmiségi elitben váltak szállóigékké, hanem a hatalom belső tereiben is, s teremtettek egy közös diskurzust.”¹¹⁰ Rólunk, „a pongyola társadalomról”, a nemtörődöm fickókról felállított diagnózisában csupa hiánytünetet sorolt fel. A demokrácia, a polgárosodás, az elvárások, a szabályok, a törvények, a tulajdon hiányát.¹¹¹ Egy másik, alapvetően személyes tapasztalataira és nem empirikus vizsgálatra építő hipotézisében „a hatalom konvertálásáról” elmélkedik: minél inkább érzékeli a kommunista elit – írja –, hogy politikai befolyása csökken, sőt hogy azt adott esetben el is veszítheti, annál inkább érdekelt lesz abban, hogy hatalmát más területekre menekítse át.¹¹²

A nyolcvanas évek közepétől, a rendszerváltozáshoz közeledve egyre jelentősebb jogi tanulmányok jelennek meg a lapban. Sólyom László, aki az Alkotmánybíróság első elnöke, később köztársasági elnök lett, a személyiségi jogok védelméről, az információszabadságról írt kardinális jelentőségű cikkeket. Sárközi Tamást speciális reformembernek aposztrofálta apám: „akkor írta a maga nagyon aktuális cikkeit [...]. Mert nem a szocializmus megreformálásán dolgozott, hanem a jogi szabályozók és a gazdasági helyzet reformálásán, meg egy túlsúlyos állam lebontásán.”¹¹³

A célt, hogy az olvasók látóhatárát szélesítsék, tájékozottságát mélyítsék, nemcsak fontosnak tudott (gondolt) tudományos cikkekkel, vitákkal igyekezett elérni a lap. A *Valóság* népszerűségét nagyban köszönhette a könyv- és folyóirat-ismertetéseknek. Ezzel tisztában voltak a szerkesztők is, ahogy tréfásan emlegették: „Veres Pétertől a vidéki körorvosokig mindenki a folyóiratszemlét emelte ki elsőként.”¹¹⁴ Kezdetben jellemzően inkább rövidebb beszámolók, recenziók jelentek meg a *Könyvekről* rovatban, aztán kezdték felváltani őket a már esszyszerű, de továbbra is egy-egy könyvhöz kapcsolódó írások, ezeket egy új rovat, a *Napló és Kritika* fogta össze. Az évek során a *Külföldi Folyóiratokból* rovatnál is megnőtt a hosszabb, már-már önálló cikkek tekinthető írások száma, nem különültek el tehát egyértelműen a műfajok.

110 Lengyel (1996) 65.

111 Pongyola társadalom? *Valóság*, 1986. 2. 37–47.

112 A „Nagy Koalíció” avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 1989. 2. 15–31.

113 Kőrösi (1994) 3. 109.

114 Kőrösi (1993) 11. 110.

Mindkét rovat szinte egyedüli lehetőséget teremtett arra, hogy azok az olvasók, akik nem juthattak hozzá a kurrens külföldi szakkönyvekhez, vagy nyelvtudás híján nem tudták őket elolvasni, tájékozódhassanak tudományterületük legújabb eredményeiről, elméleteiről, vitáiról.

Itt két állandó szerzőről feltétlen említést kell tenni. Andorka Rudolfról, aki számos nagyszerű tanulmánnyal jelentkezett a folyóirat hasábjain, elsősorban a társadalmi rétegződés és a demográfia területéről, és Buda Béláról, aki a pszichoterápia, a kommunikációelmélet és a mentálhigiéne kutatási eredményeiről számolt be. És ezen túl kettejük nevéhez fűződik, hogy folyamatosan megjelenő könyvismertetésekkel szinte a teljes nemzetközi modern szociológiai és szociálpszichológiai, pszichológiai szakirodalmat megismertették az információktól elzárt, de arra annál éhesebb szakmai közönséggel és érdeklődőkkel. Szinte falták az angol, német, francia, lengyel és szovjet szakkönyveket – kitartásuk és munkabírásuk rendíthetetlen volt –, és kimerítő recenzióik révén az olvasó jól tájékozódhatott a világban jelentkező szellemi áramlatokról, tudományos fejleményekről, meghatározó tudósok publikációiról.

Mellettük még sok kiemelkedő kutató – Voigt Vilmos, Hoppál Mihály, Hernádi Miklós, hogy csak néhányat említsek – recenzált rendszeresen a hazaiak mellett külföldön megjelenő könyveket is. Általuk tehát a *Valóság* széles kaput nyitott a Nyugat felé.

CENZÚRA – INDIREKT JÓVÁHAGYÁS

A Kádár-korszakban formálisan nem volt cenzúra, sőt annak létét mindvégig tagadta a párt, de – nehezen átlátható, íratlan szabályok szerint – valójában mégis működött. Ennek egyik hivatalos megnyilvánulási formája volt az úgynevezett főszerkesztői értekezlet. A hasonló profilú (esetünkben tudományos) lapok főszerkesztőinek időről időre meg kellett jelenniük vagy a Művelődési Minisztériumban, vagy a pártközpontban, hogy végighallgassák az illetékes párt- és állami funkcionárius éppen esedékes bírálatait, kioktatásait: mit szabad, mit nem, hol vannak/legyenek a határok, kik azok, akiknek írását nem lehet közölni.

Apám több ilyen ülést is felidézett az interjújában. Az alábbi két rövid történet hűen tükrözi a „főszerkesztői értekezletek” megalázó színvonaltalanságát és apám hozzáállását. „Hát ezek szép kioktatások voltak. Ilia Mihály írja az egyik levelében, hogy mindig bámultam Kőrösit, hogy az ég zengett a *Valóság* nevéből, és ő vagy magában mosolygott, vagy a plafont nézte. Körülbelül ez volt a magatartásom, teljesen egyértelműen. De hát rémisztő esetek voltak.

Simó Jenő, a miniszterhelyettes, értekezletet tartott, amelyeken az idő fele azzal telt el, hogy Simó felolvasott fülszövegeket, becsületszavamra, könyvek fülszövegeit, hogy milyen jelzőket használnak, hogy ez mégiscsak sok, elvtársak. [...] Egy egészen extrém eset: összehívtak bennünket, jó késéssel Tóth Dezső berobogott; kedves elvtársak, felhívom a figyelmüket – a minisztérium és a központi bizottság egyetértésével –, hogy minden Romániával kapcsolatos cikket előzetesen konzultáljanak. Ott ültünk értetlenül, dermedten, kissé megalázva. Az *Élet és Irodalom* főszerkesztője felszólalt, hogy ők most egy cikket akarnak leadni Drakuláról. Drakuláról, most mondd! Közbeszóltam, há hallottad, minden cikket. Az egész értekezlet öt percig sem tartott.”¹¹⁵

A folyóiratnak, illetve a főszerkesztőnek nem kellett a készülő lapszámról beszámolnia, a laptervet bármi hivatalosságnak bemutatnia. Illetve egy kivétel mégis volt: „Ülök Herczeg Ferencnél a pártközpontban, éppen arról volt szó [...], hogy a laptervet mutassuk be előre. Ez szerencsére csak egyszer fordult elő, s a laptervet úgy állítottam össze, hogy az a legsimábban nézzen ki. Egy oldalra ráfért [...]. Elküldtem neki úgy, hogy még egy sort sem írtam hozzá. S mikor nem reagált rá, legközelebb már nem küldtem.”¹¹⁶

De többször is előfordult, hogy egy-egy a hatalom számára nemkívánatos cikk megjelenése után megrovásban részesült a szerkesztőség, mindenekelőtt a főszerkesztő. A kritika vagy épp a felháborodás legtöbbször telefonon érkezett. „Az első, amikor valóban csattogott a plafon, Várady Szabolcs cikkéhez kapcsolódott 1972-ben.¹¹⁷ Várady Szabolcs, akiről már fiatal korában is lehetett tudni, hogy nagyon jó költő, de sohasem volt túlságosan közéleti érületű, viszont Tandori Dezsőről és Petri Györgyről írt. Írtunk hozzá egy kis jegyzetet, hogy ilyen megközelítés is létezik. És akkor Aczél felhív: írjon olyan terjedelemben Várady Szabolcs, mint a szerkesztőség, és a szerkesztőség olyan terjedelemben, mint Várady Szabolcs. Tegye őt helyre!”¹¹⁸ Ennek az esetnek – mint a legtöbb „botránynak” – nem lett folytatása, sem személyi, sem adminisztratív következménye.

Ha ritkán is, de megesett, hogy a hatalom a legdurvább módon avatkozott be. Bezúztak egy lapszámot, amelyben a szigorúan tabutémának minősített magyarországi létminimumról, tehát a szegénységről írtak. Ez már túlment azon a határon, amit a rendszer eltűrt. „A hetvenes évek elején Mód Aladárné¹¹⁹ írt egy érdekes cik-

115 Kőrösi (1994) 2. 92–93.

116 Uo. 97.

117 Várady Szabolcs: Két költő. Töredék Tandori Dezsőről, magyarázat Petri Györgyhez. *Valóság*, 1972. 2. 89–95.

118 Kőrösi (1994) 2. 93.

119 Mód Aladárné ekkor a KSH főosztályvezetője volt.

ket, de csak egy cikk, nem egy nagy tanulmány volt arról, hogy beszélhetünk-e a szocializmusban létminimumról. [...] ideológiai szempontból foglalkozott a kérdéssel. Szóval Mőd Aladárnénak a cikkét a kinyomtatott példányokkal együtt visszavonták és ki kellett cserélni.

– *Visszavonták vagy vontuk?*

– Vontuk, de kifejezetten utasításra. Ilyen eset nagyon ritka volt.

– *Kinek az utasítására?*

– Aczél is szólt, de ő ezt nem tartotta ügyének, Bálint József volt a főszereplő, aki akkor, azt hiszen, a Központi Bizottságban dolgozott. [...] Hát szabadkoznom kellett, és mondtam mindent, hogy ez egy szegény lap, sokba kerül az inkriminált rész újranomása. Nem baj, nem baj, az osztály elvállalja a költséget.”¹²⁰

Az indirekt vagy öncenzúra is működött persze. Jó néhány olyan tanulmány volt, amelyet a folyóirat szívesen közölt volna, de a témája tabukat sértett, retorziótól lehetett tartani. Konrád György már korábban érintett írására,¹²¹ a közlés körüli dilemmára így emlékezett Kőrösi: „A szűken vett, klasszikus politikai tudományban Konrád Györgyé a nagy nyitás. Nem is egyszerűen arról van szó, hogy másképp beszélt, hanem egy taburól kezdett el beszélni, a »korszerűtlen«, a megnyerhetetlen háborúról. Nagyon nehezen mertük elszánni magunkat. [...] És amikor elolvastuk a cikket, azt tartottuk s írtuk hivatalos szempontból a javára, hogy végül is a béke érdekében beszél. Végső soron igen, de voltaképpen az volt a legnagyobb vétke, hogy másképp beszélt a békéről. Komolyan mondom, nem is tudom, hogyan szántuk el magunkat rá, de elszántuk. [...] És közöltük a második részt is [...].

120 Kőrösi (1994) 2. 92.

121A korszerű háború korszerűtlensége I–II. *Valóság*, 1963. 6. 16–30., 1964. 1. 2–13.

122 Kőrösi (1993) 11. 103.

123 A *Darabbér*ben Haraszi Miklós egy évet írja le szociografikus pontossággal a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban, ahol marósként dolgozott. Az itt szerzett tapasztalatai nyomán szertefoszlik a munkásosztály hatalmának hivatalos meséje, és lelepleződik a szocialista kizsákmányolás.

Szégyellem, hogy Simaitól hagytam magam lebeszélni a Konrád-tanulmány harmadik részének közléséről – végül a *Kortárs* publikálta –, de közben kitört egy kisebb botrány. Még csak nem is a szerkesztőbizottság szintjén. [...] a szerkesztőbizottságon elmismádsoltam, mondván, hogy ez békeharcos cikk. Nem is jött direkt tiltakozás, csak közvetett.”¹²²

Haraszi Miklós *Darabbérének*¹²³ visszautasítására így emlékezett apám: „Szabadságom miatt Haraszi cikkét később olvastam el. Előtte már napo-

kig beszéltek róla a szerkesztőségben. [...] Elolvasás után mondom, erről nincs mit beszélni, ebből rendőrségi ügy lesz. Ezt részben önkritikaként, részben öngazolásként mondom. Ebből ugyanis valóban rendőrségi ügy lett.¹²⁴ Okos voltam vagy mi is történt itt? Valóban rendőrségi ügy lett, de talán mai fejjel annál inkább kellett volna közölni?”¹²⁵

Kenedi János kézírata, a *Tiéd az ország, magadnak építed*¹²⁶ is hasonló sorsra jutott, azzal a fontos különbséggel, hogy ezt a dolgot közölni akarták, csak hogy a szerzőt a Charta-aláírás után eltiltották a hivatalos sajtóban való publikálástól, így amikor a pártközpont tudomására jutott, hogy a kézirat a szerkesztőségben van, Knopp András telefonon közölte a főszerkesztővel, hogy semmiféle módon nem jelenhet meg az írás. Ezek után természetesen nem is jelent meg.¹²⁷

Tabutéma volt a magyar államadóság is. Nem lehetett róla nyilvánosan sem beszélni, sem írni. „Ha már az ilyen visszautasításoknál tartunk [...], hadd mondjam el, amit a legjobban sajnálok: Pécsi Kálmán közgazdász, akkor, azt hiszem, a Világ gazdasági Kutatóintézetben dolgozott, írt egy cikket a magyar államadóságról. Mikor lehetett ez? 1984–85-ben. És ha valamin rágtam magam, ezen rágtam, de ugyanakkor azért az a hátsó meggyőződés élt bennem, nem létezik, hogy ezt leközölhetjük. És ezt nem lehetett elhallgatni a szerkesztőbizottság előtt. Így Huszár István természetesen azt mondta, hogy ezt nem lehet, ezt nem szabad. Ekkor benne volt Nyers Rezső is a szerkesztőbizottságban. [...] Természetesen nem [közöltük], azért mondom ilyen máig ható dühvel, nem közöltük le. Pécsi Kálmán mondta, amikor felhívtam: magam sem hittem, hogy ez megjelenhet; köszönöm, hogy ennek ellenére mégis foglalkoztatok vele.”¹²⁸

De voltak nagyszerű ellenpéldák is. 1973-ban 1949 óta először itt publikálhatott Bibó István, aki 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztere volt. Az írás címe *Tanya és urbanizmus*.

124 A kötet kéziratát 1973-ban lefoglalta a rendőrség, és szerzőjét államellenes izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. Magyarországon legálisan először 1989-ben jelent meg. Haraszi Miklós: *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, 1989, Téka.

125 Körösi (1994) 3. 88.

126 Szatirikus elbeszélés a késő Kádár-korszak feketepeciaci működéséről, a második gazdaságról egy budai ház építésének történetén keresztül.

127 Előbb Magyarországon szamizdatban, majd 1981-ben Párizsban, a Magyar Füzetek sorozatában jelent meg. Kenedi János: *Tiéd az ország, magadnak építed*. Magyar Füzetek könyvei, 3. sz. (Angolul: *Do It Yourself. Hungary's Hidden Economy*. London, 1981, Pluto Press.)

128 Körösi (1994) 3. 100.

A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója volt.¹²⁹ A közléssel kapcsolatban apám a következőt idézte fel. „Mindenki érezte ennek a jelentőségét, és akkor már úgy gondoltam, hogy nem kell ezt megkérdeznem. Kiderült, nem tudom, hogyan, hogy Aczélék tudnak arról, hogy a kézirat nálunk van. [...] nagyon sokat rágtuk a kérdést, hogy ezt azért mégse lehet levenni a napirendről, de a közlés végül is indirekt jóváhagyás mellett történt. [...] Úgy értem, hogy tudták, hogy nálunk van a cikk, és nem szóltak le, hogy nem, sem hogy igen.”¹³⁰ Már halála után, 1979-ben jelent meg a lapban Bibó egy el nem hangzott rádióelőadásának szövege Németh László és Szekfű Gyula vitájáról,¹³¹ egy évvel később pedig Huszár Tibor sokat idézett Bibó-interjúját közölte a lap.¹³²

Több ötvenhatos szerepe miatt félreállított szerző is a *Valóság*ban kapott először publikálási lehetőséget: elsőként Győrffy Sándor, majd 1961-ben, közvetlenül kiszabadulása után, Eörsi István, Köves Erzsébet, Márkus István, Ádám György, Kunszabó Ferenc vagy Forintos György, 1967-ben pedig Mérei Ferenc. És ki kell emelni Donáth Ferencet, aki a Nagy Imre-perben másodrendű vádlottként szerepelt, mégis több írását is közölte a *Valóság*.¹³³ A főszerkesztő vállalta, hogy a pártközpont nyilvánvaló nemtetszése ellenére lehozza írásaikat, recenzióikat. Ezt természetesen a hatvanas években nem lehetett nyíltan hangoztatni, „úgy csináltunk, mintha nem tudnánk, nem ismernénk a helyzetet”¹³⁴.

A VALÓSÁG SZELEP

A *Valóság* ötezres példányszámmal indult, a hetvenes évek végén már 16 500 példányban jelent meg, a csúcstól – 23 500-zal – 1988-ban érte el. Kétségtelen, hogy a legolvasottabb folyóiratok

129 *Valóság*, 1973. 12. 35–40.

130 Kőrösi (1994) 3. 88–89.

131 Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *Valóság*, 1979. 8. 35–38.

132 Beszélgetés Bibó Istvánnal. Huszár Tibor interjúja. *Valóság*, 1980. 9. 27–49.

133 Magyar valóság. Erdei Ferenc: „Város és vidéke”. *Valóság*, 1971. 10. 93–101.; Gazdasági növekedés és szocialista mezőgazdaság. 1976. 9. 18–32.

134 Kőrösi (1993) 11. 112.

egyike volt. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy sokáig monopolhelyzetet élvezett, de azzal is, hogy nagyon széles műveltségközvetítő funkciót töltött be. Így aztán olvasói voltak az „általános értelmiségre életre vágyó(k) [...], az a szakközönség, aki a saját szakmáján túl akart látni, és élvezni akarta, hogy érthető és világos formában megismerheti orvosként a történelem, ügyvédként a szociológia, történelemtanárként a gazdaságtan s egyben a világ ügyeit.

[...] A hatvanas–hetvenes években a *Valóság* nem olvasása szinte lehetetlenné tett egy értelmiségi kommunikációt.”¹³⁵

1958 decembere és 1994 márciusa között¹³⁶ 4297 cikk, tanulmány jelent meg a folyóirat hasábjain. 2252 könyvről írtak ismertetést (kezdetben inkább hírt adó recenziókat, később esszé-igényű eszmefuttatásokat). Az évek során a külföldi folyóiratokból válogató írások esetében is jelentősen növekedett a nagyobb, szinte önálló cikknek tekinthető közlések száma, összesen 4080 ilyen írás született.

Bár az illusztráció nem tartozott a lap erősségei közé, mégis érdemes róla beszélni. A közölt képzőművészeti reprodukciók esztétikai minősége meglehetősen heterogén volt, a lapban egymás mellett szerepeltek Kondor Béla, Vajda Lajos, Bálint Endre, Lakner László művei és kevésbé ismert vagy később elkallódott képzőművészek munkái. „Elég hamar kialakult egy sajátos gárdánk; jellemzésére három nevet említek: Hornyánszky Gyula, Papp Oszkár, Perhács László. Ebből is látszik, hogy dilettánsok vagytok – mondta nagy jóindulattal egy esztéta szerzőnk, barátunk. Ennek ellenére ragaszkodtunk hozzájuk, elsősorban Hornyánszky Gyulához, aki akkor is, azóta is mindig kilógott mindenféle sorból.”¹³⁷ Bár a képzőművészeti közlések különösebb szerkesztői koncepciót nem tükröztek – inkább ismeretségek, barátságok, szimpátiák határozták meg, hogy kitől hoztak le egy-egy rajzot, festményt, fotót (néhány évig például Erdély Miklós jóvoltából kerültek grafikák a szerkesztőségbe) –, a hatvanas–hetvenes években mégis kialakult a lapnak egyfajta, a hivatalos ízléstől eltérő vizuális arculata. Később, a közlési és a kiállítási lehetőségek szaporodásával a művészek számára már nem volt akkora jelentősége egy-egy ilyen megjelenésnek, így a folyóiratban is csökkent a képek fontossága.

A folyóirat jól ismert külsejét 1965-ben kapta: a minimalista, csak mértani formákkal, a címmel és a lapszámmal, valamint a havonta változó színnel operáló címlap a maga idejében teljesen egyedül és karakteres megjelenést biztosított. A Képzőművészeti Főiskola grafikus hallgatója, Pecsénke József tervezte.¹³⁸ A lap vizuális védjegye pa-

135 Lengyel (1994) 170–171., 172.

136 *A Valóság repertórium. 1958. december–1994. március*. Budapest, 1995, Corvina. Az első kiadást – 1958–1978 – Meggyesi János készítette. (Budapest, 1982, Hírlapkiadó Vállalat.) A második, kibővített Kőrösi József, Kőrösi Zsuzsanna és a Zayzon Márta.

137 Kőrösi (1993) 11. 105.

138 Pecsénke József (1942–89) festő. 1967-ben elvégezte a Képzőművészeti Főiskolát. Plakátokat és lemezborítókat tervezett, és színészként is tevékenykedett. A hatvanas években több Jancsó- és Bacsó Péter-filmben játszott, ő alakította

például a *Nyár a hegyen* főszerepét vagy a *Tanúban* Bástyá elvtárs testőré. A hetvenes évek elején az USA-ba emigrált.

139 Amikor 1998-ban a *Kőrösi József emlékkönyvet* készítettük, nem volt kérdés, hogy mi legyen a borítón: a *Valóság* címlapját használtuk fel, a hátoldalra pedig Hornyánszky Gyula apámról készült, 1965-ös grafikája került.

140 Pataki (1998) 187.

141 Kőrösi (1993) 11. 111.

142 Vámos (1998) 178.

143 Kőszeg (1998) 194.

radox módon a szerkesztőség lecserelése után is tovább élt, akkor is változatlan maradt, amikor mindent megváltoztattak benne.¹³⁹ Túlélte önmagát, ma is ezzel a címlappal jelenik meg, 45 évnyi külső változatlanságával sajátos rekordot állítva fel a hazai folyóirat-kultúrában.

Nem tisztem elemezni a *Valóság* jelentőségét, meghatározni szerepét a kádári kultúrpolitikában, értékelni a három évtized termését, hatását, mégis kikerülhetetlen, hogy néhány ezzel kapcsolatos véleményyt ne idézzek –

továbbra is a teljesség igénye nélkül.

Sok tényező együttes megléte kellett ahhoz, hogy a *Valóság* az lehessen, ami volt. Pataki Ferenc a tudományos élet hatvanas évekbeli liberalizálódása felől magyarázta a folyóirat sikerét: „Kiszabadul a szellemi karanténból egy egész tudománycsoport, egyebek közt a szociológia, szociálpszichológia. Fellendül az empirikus társadalomkutatás hulláma, s meglehetősen konzervatív diszciplínákat is magával ragad (mint például a pedagógiát). Tágabb lesz a nemzetközi látóhatár, sorjáznak a korábban hozzáférhetetlen, alapvető szakmunkák magyar nyelvű kiadásai. Így vagy úgy mindez lecsapódott a lapban, ritka szerencsés találkozása volt ez a »korszellemnek« és a folyóirat programjának.”¹⁴⁰

A lap a hatvanas évek közepétől meghatározó módon alakította az értelmiségi diskurzust, és nemcsak a humán értelmiség körében volt rendszeresen beszédtema egy-egy száma. Apám kifejezésével: „egyre nagyobb lett a kóved”,¹⁴¹ minden lapszám megjelenése eseményszámba ment. Köszönhette ezt annak, hogy új szellemben szerkesztődött, a szokásostól eltérő nyelven íródott, számtalan, a rendszer kereteit feszegető társadalmi-gazdasági kérdéstről nyilatkozott. Vámos Tibor szavaival: a folyóirat ébren tartott „egy gondolkodó, kritikus és színvonalas szellemi életet”.¹⁴²

Kőszeg Ferenc a Kádár-korszak legkritikusabb folyóiratának mondta a lapot. „A popularista társadalomtudomány kiszabadítását a marxista ismeretterjesztésből a *Valóság* kezdte meg, elment a tűréshatárig, sőt Konrád és Szelényi, Bauer Tamás és Laki Mihály néhány írásának közlésével fellépésnyire azon is túl.”¹⁴³

Nyilvánvaló, hogy ez a folyóirat is – lévén legális periodika – a pártállami kultúra része volt. A pártközpont adta ki a lapengedélyt, az állam fizette a szerkesztőség munkatársait, a szerzőket, a lap előállítását, biztosította a szerkesztőség szobáit etc. Mindez tehát lehetetlenné tette a par excellence rendszerellenes publikációt. Ennek ellenére „a *Valóság*nak mégiscsak az volt a vágya, hogy ne szabályos cikkeket közöljünk”.¹⁴⁴ Ahogy már korábban idéztem, itt is hangsúlyozni kell: apám azt tartotta főszerkesztői hivatásának, hogy a fennállót megkérdőjelezze. A lapban megjelenő írások egy része így szinte forradalmiként hatott, kritizálta a rendszer valamely elemét, vitát generált, máskor meg egy-egy tanulmány, még ha a leghivatalosabbnak tűnt is, alkalmat adott a vitára, apropóján más véleményeket is kifejthettek. „A *Valóság* a kívül-belül állást vagy belül-kívül állás magatartását valósította meg a rendszer keretei között.”¹⁴⁵

Magyarországon valószínűleg a *Valóság*nak volt a legnagyobb közlési szabadsága, és vitathatatlan, hogy privilegizált helyzetben volt. De az is nyilvánvaló volt, hogy bizonyos határokat nem léphetett át, ahhoz, hogy a lap hivatalosan megjelenhessen, létezhesen, bizonyos kompromisszumos szabályokat be kellett tartani. Így természetesen közöltek úgynevezett muszanyagokat¹⁴⁶ is, például Friss István, Aczél György, Nemes Dezső vagy épp Berecz János „tollából”, és megjelentek benne a vezető politikusok (Aczél, Kádár, Pozsgay) köteteiről írott recenziók is. Ám ezeket a kortársak többsége átlapozta, tudomásul vette, elfogadta, hogy muszáj, nyilván értette is, hogy miért.

Tudott az a tény is, hogy a szerkesztőség több tagja közvetlen kapcsolatban állt a legfelső vezetéssel. Erről apám így beszélt az interjújában: „Én Aczéllal meglehetősen keveset beszéltem, egy kezemen meg tudom számolni, hányszor, már a telefonokat nem számítva. [...] Mindenki tudta, hogy Gyurkó rendszeresen kapcsolatban volt vele [Aczél Györggyel], s hogy te [Huszár Tibor] is, Vitányi is alkalmanként talákoztatok vele, sőt bizonyos dolgokat megbeszéltek Aczéllal. Ez benne volt a szerkesztőségi tudatban. De igazán ennek direkt következményét csak abban érzékeltük, hogy a normálnál több cikket írt a *Valóság* számára. Adott már miniszterhelyettesi korában is. Ezek alkalmi cikkek voltak... felszólalás, előadás, interjú.”¹⁴⁷

Huszár Tibor interjújában érzékelte-
 tesen festette meg a folyóirat mozgás-
 terét, a szerkesztőség lehetőségeit az
 adott társadalmi, politikai keretek kö-
 zött: „Adott volt egy tér, és ezt a teret,

144 Kőrösi (1994) 3. 94.

145 Sükösd (1994) 63.

146 Musz – muszáj, vagyis kötelező.

147 Kőrösi (1994) 2. 93.

a helyzetből adódó lehetőségeket a falakon belül nagyjából bejátszottuk. Ehhez nem kellett bátorság. Bizonyos műveltség, bizonyos reform-elkötelezettség kellett – bátorság nem. Mert ez egy védett állat volt. Az aczéli kultúrpolitikának voltak ilyen ékkövei, amiket ő a maga módján fenntartott és védett. Megjelent ez a lap, mondjuk, tizenöt–húszezer példányban, a fénykorában. A magyar társadalom összmozgását tekintve ez tulajdonképpen egy szelep. Ha engedjük működni, akkor, mondjuk, elolvassa harmincezer vagy negyvenezer ember, és azt érzi, hogy ő egy majdnem szabad társadalomban él. Ha betiltjuk, akkor erősítjük azt az érzetét, hogy ez nem egy szabad társadalom. Bajtársiasság kellett, egy reform-angazsáltság, és az az erős értelmi-ségi kapcsolatrendszer, hogy tudtuk, hogy Szűcs Jenőtől Lackó Miklósig és Mészöly Miklósig és a Hernádi Gyuláig – mert ezek mind föl jártak a Kőrösihez, a Kőrösi ilyen-olyan módon baráti köréhez tartoztak –, egy nagyon széles réteg számára a *Valóság* egy jelkép. És ha ezt a *Valóságot* szétverik, akkor az ezeknek lesz üzenet.”¹⁴⁸

Hasonló megállapításra jutott Bozóki András a folyóirat kapcsán Aczél György kultúráirányításban betöltött szerepét elemezve: „A társadalomtudományi értelmiség köreiből Aczél talán legnagyobb kultúrpolitikai sikere a *Valóság* című folyóirat eltűrése, illetve megvédése volt. A hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig a *Valóság* volt a rendszer reprezentatív – s a kor viszonyaihoz képest magas színvonalú – folyóírata.”¹⁴⁹

A *Valóságot* a nyitott gondolkodás és a nyílt beszédmód jellemezte. Másik fő erénye az egyensúly volt, soha nem billent a mérleg nyelve egyik tudományág felé sem. „*Valósággá* a lap [...] attól lett, ahogyan az a sok spontán adódó, meg-megrendelt (tehát bizonyos értelemben szükségképpen bértollnoki) tanulmány, esszé, cikk számokba rendeződött, értelmes, okos, tetszetős, önálló, ám az idők során valahogyan mégis egymást szervesen folytató és folyton gazdagító számokba.”¹⁵⁰ Apám az interjú végén annak a reményének adott hangot, hogy sikerült olyan a lapot szerkeszteni, amely „tükrözi a kort, tükrözi törekvéseinket – s egy-egy cikket évek múlva is érdemes lesz elolvasni”.¹⁵¹

A hanyatlásról, a végkifejlettről nehéz írni. A nyolcvanas évek közepétől az egyre szaporodó új lapok a *Valóság* igazi konkurensei lettek. Az idő kicsúszott a *Valóság* alól. A régi, kedves szerzők nagy része az új lapoknak adta írásait. Egyre kevesebb olvasó tartott ki a lap mellett, így a folyóirat pél-

148 Huszár (OHA) 267.

149 Bozóki András: Aczél és Pozsgay.

beszelo.c3.hu/98/12/06bozok.htm

150 Vekardi (1996) 24.

151 Kőrösi (1994) 3. 116.

dányszáma fokozatosan visszaesett (a gazdasági recesszió csak tovább súlyosbította a helyzetet), majd a rendszerváltáskor az állami támogatás is drasztikusan csökkent. „Az igazi kihívás – és távolról sem csak a *Valóságnak* – a nyolcvanas évek vége felé megjelenő s kilencventől exponenciálisan szaporodó új folyóiratokkal jelentkezett, mint a *2000*, a *Medvetánc*, a *Hitel*, a *Beszélő*, a *Holmi*, a *Liget*, az *Orpheus* és így tovább. Nem sorolom, mert a *Valóság* nem igen vette fel a kesztyűt. Legalábbis nem kelt versenyre az újakkal: maradt ugyanolyan, amilyen volt, miközben az újak – ellentétben a *Mozgóval* – igen csak különböztek tőle. Más típust képviseltek. [...] Más világ az övék, mint a *Valóságé*, és ebben a világban a *Valóság* láthatóan nem volt otthon.”¹⁵²

Megváltozott minden, új korszak kezdődött a folyóirat életében is, amelyben apám nem akart, nem tudott már részt venni. 1991-ben kérte nyugdíjazását. Ekkor Vitányi Iván még arról beszélt, reméli, hogy „sem a *Valóságtól*, sem Körösi Józseftől nem kell búcsút venni azoknak, akik szerették kezükbe venni ezt a folyóiratot. Jó volna, ha ezzel bizonyítani lehetne, hogy látványos változások közepette is vannak értékek, amelyek nem dőlnek meg a rendszerekkel és korokkal.”¹⁵³ Sajnos nem így lett. Lázár István mint új főszerkesztő és Sükösd Mihály mindenáron életben akarták tartani a lapot, próbálták folytatni az előző harminchárom évet. Ez persze abszurd törekvés volt. Aztán 1994-ben a *Valóságnál* puccsszerű szerkesztőváltás következett be, a főszerkesztői székbe Tótkéczki László ült, hogy a lapot a konzervatív jobboldal orgánumává tegye. „A *Valóságot* elcsórták, galád, úriemberhez méltatlan módon éppen azok, akik magukat úriembernek képzeltek.”¹⁵⁴ Hát nem voltak úriemberek.

A szükségszerű, de nem szükségszerűen méltatlan végjáték nem ronthatta meg az előző évtizedeket. És apám így összegezte a szerkesztői székben töltött harminchárom évét, a munkáját, az életét: „Mindent összevetve, nem a keserűség dominál érzelmeimben, sem az őskorról, sem az utolsó évekkel kapcsolatban. Sok »fényes elmét«, nagyszerű embert ismertem meg, sokukkal kerültem közeli kapcsolatba – néhány közülük mindmáig barátom. Segítettek a bajban, ösztönöztek, ha elhagytam magam – barátok voltak tehát a szó teljes értelmében. [...] Remélem, nem felejtődik el az a sok küszködés és akarat, amit kifejtettünk, s ha az általam ennek tulajdonított túlzott fontosságot nem is igazolja a történelem, mégsem vész a semmibe.”¹⁵⁵

Ám én azt (is) láttam, átéltem, hogy apám majd belehalt ebbe a történetbe. Miközben második felesége, élete tár-

152 Vekerdi (1996) 45.

153 Vitányi (1992) 1.

154 Hajdu (1998) 183.

155 Körösi (1994) 3. 115., 116.

sa hosszú évekig tartó, nehéz betegség után elhunyt, elszakították tőle az egyik, szívéhez nagyon közel álló, kedves gyermekét, akinek nevelésébe oly sok energiát ölt, majd – tisztelet a kivételnek – egyre többen elfelejtették őt, elfelejtkeztek róla, és egyre kevesebben hívták. Ennek okait bizonyára lehetne boncolgatni, de számomra ez már nem érdekes. Abban viszont biztos vagyok, hogy ez az igazságtalan búcsú a *Valóságtól* hozzájárult ahhoz, hogy apám – hetvenedik születésnapja előtt pár nappal – meghalt. És számunkra, a két lánya számára a legszomorúbb, hogy nem adatott meg neki, hogy az unokáit megismerje.

HIVATKOZÁSOK

Gyurkó (1998)

GYURKÓ LÁSZLÓ: Cserépdarabok K. J.-ről. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 202–213.

Hajdu (1998)

HAJDU TIBOR: Három Kőrösit ismertem. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 180–184.

Huszár (OHA)

HUSZÁR Tibor-interjú. Készítette Kozák Gyula 2007-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 499.2. sz.

Kőrösi (1993)

KÖRÖSI JÓZSEF: Harminchárom év a *Valóság* rabságában. Huszár Tibor interjúja. *Valóság*, 1993. 10. 103–118.; 1993. 11. 99–115. (Folytatás: 1994/1–3. Az interjú másodközlése: *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, 1998, Scholastica, 7–171.)

Kőrösi (1994)

KÖRÖSI JÓZSEF: Harminchárom év a *Valóság* rabságában. Huszár Tibor interjúja. *Valóság*, 1994. 1. 96–107.; 1994. 2. 90–100.; 1994. 3. 87–116.

Kőszeg (1998)

KŐSZEG FERENC: Valaki. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 191–195.

Lengyel (1994)

LENGYEL LÁSZLÓ: A Valóság vendége. *Mozgó Világ*, 4. 29–36. Kötetben uő: *Korunkba zárva*. Budapest, 2000, Pénzügykutató Rt., 169–182.

Lengyel (1996)

LENGYEL LÁSZLÓ: Levélféle a Valóságról. *Új Forrás*, 7. 65–69.

Orbán (1998)

ORBÁN OTTÓ: Barátság a Kádár-korszakban. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 172–175.

Pataki (1998)

PATAKI FERENC: Emlékezés egy „mágnes-emberre”. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 185–190.

Sükösd (1994)

SÜKÖSD MIHÁLY: Folyóirat és történelem. II. rész. Valóság: 1963–1993. *Mozgó Világ*, 1. 55–68. (Első rész: 1993. 12. 87–106.)

Sylvester (1999)

SYLVESTER ANDRÁS: Kőrösi Valósága. *Magyar Tudomány*, 5. 610–616.

A Valóság szerkesztése (1984)

A Valóság szerkesztése. Kőrösi József főszerkesztővel beszélgetnek munkatársai. *Kortárs*, 10. 1615–1626.

Vámos (1998)

VÁMOS TIBOR: A *Valóság*, avagy mit kezdjünk a valósággal? In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 176–179.

Vekerdi (1996)

VEKERDI LÁSZLÓ: „Egyszer csak kezdték mondani, hogy ha *Valóság*, akkor az Kőrösi...” Harminchárom év a *Valóság* rabságában. *Új Forrás*, 4. 9–31.; 5. 24–46. Másodközlés: *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, 1998, Scholastica, 228–282.

Vekerdi (1999)

VEKERDI László: Kőrösi József (1928–1997). A Kőrösi József emlékkönyv margójára. *Új Forrás*, 3. 68–70.

Vitányi (1991)

VITÁNYI Iván: Búcsú és remény. *Valóság*, 4. 1–2.

Vitányi (1998)

VITÁNYI IVÁN: Miért hiányzik? In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 224–227.

LÉNÁRT ANDRÁS

EGY SOROZATRÓL: A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

Abogyan a „nyugatos”, ugyanúgy, csak már előbb, a „szociológus” is egy lázadó vagy legalábbis elégedetlenkedő és rendellenes gondolkodású emberfajta jelölésére szolgált.

Litván György¹

A hetvenes–nyolcvanas években felnőttkorba lépett humán értelmiségiek könyvespolcán ma is ott találhatóak a Társadalomtudományi Könyvtár (TtK) sorozat kötetei – hacsak az idők során át nem vándoroltak a gyerekeikére. A vastag, kemény kötésű, színes borítójú könyvek hozzátartoztak a társadalmi jelenségekre és problémákra nyitott értelmiségiek mindennapjaihoz.

Írásom abból a feltevésből indult ki, hogy a Gondolat Kiadó 1971-ben indult sorozata, a Társadalomtudományi Könyvtár fontos mérföldkő volt a második világháború után nehezen magához térő társadalomtudomány eredményeinek terjesztésében és legitimálásában.

Valós igényeket elégített ki, egyszerre szolgálta a széles értelmiséget és az egyetemi oktatást, igyekezett bemutatni a nyugati szociológiai irodalom meghatározó műveit, s ezzel hozzájárult a Nyugathoz való felzárkózáshoz is. Másfelől – a vélemény- és publikálási szabadság demonstrálásával – a hatalom is szebb képet festhetett általa önmagáról a nyugati közvélemény előtt. Kérdéses, hogy a nyitás politikája a korabeli aktorok, a párt- és állami szervezetek döntéshozói, a tudományos műhelyek és könyvkiadók vezető és beosztott munkatársai számára is kockázatokkal járt-e. A fő kérdés az volt, mit bír el a

rendszer általában, és mibe nem szólnak bele a feljebbvalók, a *hivatásos* cenzorok vagy a pártfórumok.

Írásomban a szociológia hazai intézményesülésének néhány kiragadott epizódja mellett a Gondolat Kiadóról, majd a TtK sorozat néhány kötetéről és a sorozat szerkesztőbizottságának életéről és munkásságáról fogok szólni.²

„A magyar szociológia keletkezés-történetét a *töredezett folytonosság* jel-

1 Litván (1973) 8.

2 A tanulmány megírásához a könyvtári és levéltári források mellett a Berényi Gáborral, a Gondolat Kiadó egykori szerkesztőjével, Kenedi Jánossal, a Bibó-emlékkönyv ötletadóival és szervezőjével, valamint Erős Ferenc szociálpszichológussal folytatott beszélgetéseket hasznosítottam. Segítségüket és türelmüket köszönöm.

lemzi” – írta Huszár Tibor.³ Nem érdemes elgondolnunk e helyütt, hogy a XX. századi magyar szociológia történetén kívül még mi mindent jellemez hazánk történetében a „töredezett folytonosság” – a megállapítás mindenképpen helytálló. A XIX–XX. század fordulója, a leginkább Jászi Oszkár fémjelzte lendületes kezdés után⁴ jött a húszas évek apátiája, majd a megerősödő szociográfus, falukutató mozgalom, illetve a tényfeltáró demográfia és közgazdaságtan eredményei hozták előrelépést az intézményesülés terén,⁵ de csak a második világháború után alakult egyetemi tanszék.⁶

Ami ezután jött, úgy is leírható, mint a 1945-ös, biztató kezdés utáni betiltásból elinduló hősies, ugyanakkor egyezkedésekkel, vitákkal tarkított küzdelem, amely fokozatos, de folyamatos engedményekre kényszerítette a hatalmat – egészen az intézményesülésig és a tudományterület teljes elfogadásáig – és a vele szemben álló (majdani) szociológusokat.

Az ötvenes években, a betiltás és az egyetemről való kiűzetés évei alatt a KSH-ban nyílt lehetőség olyan kvantitatív vizsgálatokra, amelyek eredményeit „szociologikusan” is lehetett értelmezni. Az MTA Filozófiai Intézetében 1960-ban jelent meg újra szociológiai részleg, a Történelmi Materializmus Osztálynak alárendelve.⁷

1956 után az értelmiségiek számára a tét a nyilvánosság kiszélesítése, a mozgástér kibővítése volt, a hatalom részéről pedig mindennek az ellenőrzése és mederben tartása. Az új vagy újjászabott folyóiratok, a *Jelenkor*, a *Társadalmi Szemle* és az 1958-ban indult *Valóság* helyet biztosítottak az eszmecserének. A következő évek vitái – például 1960–61-ben a szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról, amelynek hozzászólói Hegedüs András, Szalai Sándor, Szántó Miklós és Kulcsár Kálmán voltak – napirenden tartották a szociológia tudományos rangra emelésének ügyét. Az idő, mondhatnánk utólag, a szociológiának dogmozott. Minden egyes lépésért meg kellett küzdeni, és többször adódott úgy, hogy a politika átrendezte a sorokat: vagy mert ideiglenesen a dogmati-

3 Huszár (1993) 39.

4 Jászi Oszkár és a *Huszádik Század* körének történetét a TtK sorozat egyik első kötete mutatta be. Litván György–Szűcs László (vál. és szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszádik Század köre*. I–II. 1973.

5 Megemlíthetjük a Magyary Zoltán vezette Magyar Közigazgatási Intézetet és a *Századunk* folyóiratot, amelynek szerkesztője a harmincas évek második felében Csécsy Imre, Jászi Oszkár mindvégig hű tanítványa lett.

6 A Szalai Sándor vezette szociológia tanszék 1946–48 között működhetett.

7 A két tagból álló csoport vezetője Szántó Miklós lett félállásban, munkatársa pedig Márkus Mária – teljes státusban.

kusoknak állt a zászló, nemcsak a magyar belpolitikában, de a Szovjetunióban is, vagy mert a kutatók olyan határokat feszegettek, illetve olyan politikai állásfoglalásokat tettek, amelyek a párt beavatkozását vonták maguk után.

A hatvanas évek elején több folyóirat jelentetett meg par excellence szociológiai cikkeket. A zászlóshajó *Valóság* mellett a konzervatív beállítottságú *Társadalmi Szemle*, a *Magyar Filozófiai Szemle*, a *Kortárs* és a *Világosság* is közölt szociológiai írásokat – elméleti tanulmányokat, illetve az empirikus felmérések eredményeit bemutató cikkeket –, többek között Huszár Tibor és Kulcsár Kálmán tollából. A hazai eredmények bemutatása mellett a folyóiratok törekedtek a nyugati és a szocialista országok szociológiai témájú publikációinak ismertetésére is.

A magyar kutatóknak nagy hátrányt kellett ledolgozniuk, hiszen már felnőttként, „a gyakorlatban” kellett megismerkedniük a korábbi évtizedek nemzetközi eredményeivel, kutatási módszereivel, mindemellett nekik kellett megteremtteniük a magyar szakterminológiát, tágabban értelmezve a szaknyelvet.⁸ A kezdő lépéseket gyors felzárkózás követte: a hatvanas évek réteg-

8 Szelényi Iván így emlékszik a hőskorra:

„Ekkoriban – szerintem – irányzatokról még nem lehet beszélni, még egyikünk sem tudta, hogy milyen szociológiát akar művelni. [...] Volt valami irodalmi ismeretünk, belekóstoltunk egy kis empiriába is, de egyikünk sem volt képzett szociológus, tanultuk a szakmát. [...] Sok év tanulásra volt szükség ahhoz, míg olyan empirikus kutatást tudtunk csinálni, ami megállta a helyét.” Szántó (1998) 176. Nota bene, nem mindegyik kelet-európai országban kellett újra tanulni a mesterséget: Csehszlovákiában és Lengyelországban a két világháború között fontos kapcsolatokat tartottak fenn például a Chicagói Iskolával, számos empirikus kutatást is folytattak, és a szociológiatudomány a háború után is megmaradhatott az egyetemi oktatásban. Szabari (2005) 8.

zűdés- és jövedelemvizsgálatai nemcsak a honi állapotokról nyújtottak újszerű információkat, de nemzetközi összehasonlításokat is lehetővé tettek. Az MTA 1963-ban megalakított Szociológiai Kutatócsoportjának vezetőjét, a politikailag kényes (ingatag) helyzetben lévő Hegedüs András akkori munkatársai egyértelműen kreatív gondolkodónak és a hazai szociológia megújítójának tartják.

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya a hatvanas évek második felében többször foglalkozott a Szociológiai Kutatócsoporttal, a munkatársak, de elsősorban Hegedüs *vitatható* nézeteivel és cikkeivel. Megegyeztek abban, hogy megszüntetik a szociológia művelésének egyközpontúságát, és a fokozottabb ellenőrzés érdekében politikailag megbízhatóbb emberekből álló, alternatív intézetet

hoznak létre: „Ekkor született az a döntés, hogy a politikai szociológia kutatásának az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, oktatásának a Politikai Főiskola legyen a centruma, amelynek realizálása (az alapvető kádergondok miatt) csak akkor tudott kibontakozni.”⁹

1972 őszétől a pártvezetésben balos fordulat következett be, és ez a társadalomtudományokat is érintette. Intézetbezáráásokra ugyan nem került sor, de a személycserékkel igyekeztek szorosabbra húzni gyeplőt. Az 1971-ben indított TtK sorozat működésének bemutatása előtt, ha csak vázlatosan is, de a hazai könyvkiadási politikára is ki kell térnünk.

Magyarországon a könyvkiadást 1948-ban államosították. 1950-ben létrejöttek az új állami szakkiadók – saját speciális profilokkal.¹⁰ 1954-ben pedig létrehozták a Kiadói Főigazgatóságot (KF).¹¹ A „cenzúrahivatalként” is emlegetett KF nemcsak tiltott és felügyelt, de adott esetben támogatott és közvetített is a pártközpont és a kiadók, illetve a szerzők között. A negyven főt foglalkoztató hivatal munkatársai, mint megannyi „fiók-kultúrpolitikus” aprólékosan követték a könyvkiadás minden mozzanatát, nemcsak az általános kultúrpolitikai kívánalmakkal és a szakterületre vonatkozó aktuális párt- és állami határozatokkal voltak tisztában, de a „tervtárgyalásokon”, ahol az éves kiadói terveket *szentesítették*, rendszeresen találkoztak a kiadók vezetőivel is.

9 Jelentés a Politikai Bizottságnak az MTA Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet helyzetéről. Óvári Miklós, MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, 1968. november 12. MOL M-KS 288. f. 5/476. ő. e. 124. Szociológiai kutatások folytak többek között az Országos Pedagógiai Intézetben, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpontban, a Népművelési Intézetben, az Építési és Városfejlesztési Minisztérium Továbbképző Központjában és az Országos Vezetőképző Központban is. A legnagyobb presztízsű intézmények kétségtelenül az MTA-hoz, a pártközponthoz és az ELTE-hez kötődtek.

10 1955 után – részben új néven – a következő mérvadó kiadók működtek: Európa Könyvkiadó (1957) – világirodalom; Magyar Helikon Kiadó (1957) – 1965-től az Európa Könyvkiadó önálló osztálya; Szépirodalmi Könyvkiadó – klasszikus és kortárs magyar irodalom; Magvető (az Írószövetség kiadója) – kortárs magyar irodalom; Corvina – idegen nyelvű irodalmi kiadó; Műszaki Könyvkiadó; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat (1954); Kossuth Könyvkiadó (1944–56 között Szikra néven) – politikai szakirodalom, a marxista-leninista társadalomtudományok (filozófia, közgazdaságtudomány, tudományos szocializmus, történelem, dokumentumgyűjtemények, útleírások, szociológiai, szociográfiai művek).

11 1043/1954 (VI. 17.) sz. minisztertanácsi rendelet.

A KF munkatársai kényes esetekben név szerint nézték végig a könyvek közreműködőit, a szerzőktől a fordítókon át a jegyzetkészítőig. A fordítók és jegyzetkészítők között ott voltak a szépirodalom és a társadalomtudományok legnagyobbjai – legalábbis ideiglenesen –: kényszerű szerepet vállaltak, meg kellett élniük.¹² A Kiadói Főigazgatóság adta ki a nyomtatási engedélyt, amely nélkül a nyomdák nem láthattak munkához. Igaz, a nyomtatási engedély már többnyire csupán formális aktus volt, a szerkesztők egyoldalas jelentése alapján gyorsan kiállították, de azt jelentette, hogy a KF-nek még az utolsó pillanatban is lehetősége nyílt a beavatkozásra. A főigazgatóság munkatársai szükség szerint bekérhették a kéziratokat, és neves szakértők bevonásával vizsgálhatták tartalmukat.

Figyelemre méltó a kiadási elvek egységessége. A különböző kiadók munkatársai teljes mértékben tisztában voltak a prioritásokkal: „a külföldi írónak bizonyos értelemben nagyobb szabadság engedélyezettett eszmeileg, jóllehet a »helyretevő« (és a kiadó számára mintegy menlevelet is nyújtó) elő- és utószavakat nem kerülhették el”.¹³

1969-től 1970 júliusáig a KF vezetői feladatait a két addigi igazgatóhelyettes, Siklós Margit és Kornis Pál látták el, majd amikor Marczali László vette át az irányítást, Kornis a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat, Siklós pedig 1971-ben a Gondolat Kiadó élére került.

De ki is volt Siklós Margit? A kortársak leginkább a könyvkiadói tevékenységére emlékeznek, bár korábban,

12 Déry Tibor, Zelk Zoltán, Háy Gyula, Weöres Sándor, Vas István, Nemes Nagy Ágnes, Orbán Ottó, Ottlik Géza, Németh László, Örkény István, Göncz Árpád, Bibó István. Bart (2002) 55.

13 Bart (2002) 38. Az egyik legfontosabb alapelve, igaz, a külföldi és a hazai szerzőkre egyaránt vonatkoztatva, még 1957-ben megfogalmazták: „A helytelen nézeteket is tartalmazó, vitatható műveket megfelelő marxista előszóval jelentessenek meg, s ugyanakkor határozottan zárkózzanak el az ellenséges munkák megjelentetése elől.” Az MSZMP KB PB határozata a könyvkiadásról, 1957. Vass-Ságvári (1979) 161.

egyven-ötvenes években a Közgazdaságtudományi Egyetem Tervgazdaság Tanszékén és az Országos Tervhivatalban is dolgozott, majd a Helikon Kiadónál és a Kiadói Főigazgatóságon volt vezető beosztásban. A rendelkezésünkre álló töredékes információkból jóindulatú, segítőkész, nyitott, de politikailag mindenkor megbízható asszony képe bontakozik ki. Érdekes, hogy jellegzetesen mély hangja többekre meghatározó benyomást tett. Segítőkészségéről szól Pózsár István közgazdász története, akit ötvenhatos szerepéért az Ádám György és társai elleni perben tizenkét év börtönre ítélték.

tönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulását követően Siklós Margit saját kezdeményezésére szerzett neki korrektori munkát a Révai Nyomdában.¹⁴ Ugyanakkor a pártvezetés bizalmát élvezve politikailag kényes, cenzurális feladatokat is ellátott. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* első kiadását (1959–62) követően a Román Népköztársaság hivatalos tiltakozására, valamint az MTA és az Akadémiai Kiadó tevékeny közreműködése révén a szótár I. és II. kötetében több száz szócikket átdolgoztattak. Országgh László, a szótár szerkesztője úgy emlékezik, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére a szótár III–VII. kötete teljes anyagának kész kéziratán ugyanilyen ideológiai lektorálást hajtott végre Siklós Margit és Werner Györgyné.¹⁵

A visszaemlékezések tanúsága szerint Siklósnak is meg kellett küzdenie a pártbeli ellenlábásokkal. Habár barátságban volt az 1945 után magas politikai tisztségeket betöltő Berei Andor lányával, Berei Verával, és az MDP Budapesti V. Kerületi Pártbizottságán jó kapcsolatokat ápolt később magas párt- és állami posztokat betöltő emberekkel, zsidósága miatt az egyetemen és mást is kénytelen volt szembenézni a cionizmus vádjával.¹⁶ Közgazdasági vagy egyéb írott munkássága nem maradt fenn. Korántsem vállalt olyan mértékű nyilvános szerepet, mint például Kardos György, a Magvető vagy Domokos János, az Európa igazgatója, nem lett a Kádár-korszak kulturális életének közismert figurájává. Hosszú időn át viselt vezetői beosztása mégis meghatározóvá tette személyét a sokszínű, irodalmi, természet- és társadalomtudományos, valamint ismeretterjesztő tevékenységet egyaránt folytató, vagyis gyakran nagy példányszámban kiadott műveket terjesztő Gondolat Kiadó élén. A nemzetközi hírű fizikus, Simonyi Károly,¹⁷ a Budapesti Műszaki Egyetem professzora a Gondolat Kiadó rugalmasságát hangsúlyozta az Akadémiai Kiadóval szemben a *Fizika kultúrtörténete* című népszerű kötete 1978-as, első kiadása kapcsán. „Írtam egy mintaoldalt, miként álmodtam meg a könyvet. [...] A Gondolat Kiadó igazgatója, Siklós Margit és helyettese, Maróti Lajos elé tártam elképzelésemet. – Őket, gondolom, nem kellett túlzottan győzködni a munka fontosságáról, jelentőségéről. – Nem, nem. Pillanatok alatt megkötöttük a szerződést, nekiálltam a könyvírásnak.”¹⁸

14 Pozsár (OHA). Liska Tibort is beajánlotta Csikós Nagy Bélának, az Országos Anyag- és Árhivatal vezetőjének. Liska (OHA).

15 Kontra (1994) 434.

16 Vass (OHA).

17 Simonyi 1956-ben a KFKI forradalmi Bizottságának elnöke volt, ezért 1957-ben lemondani kényszerült igazgatóhelyettesi posztjáról.

18 <http://www.kfki.hu/~tudtor/tudos1/simonyi.html>

Az ismeretterjesztő könyvek gondozásával 1950 októberében bízta meg a Művelődésügyi Minisztérium a Művelt Nép Kiadót, amely 1957-ben a Bibliotheca nevet vette fel. Ugyancsak 1957-ben alakult – a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) kiadójaként – a Gondolat Könyv- és Lapkiadó és Terjesztő Vállalat, majd 1958-ban a két kiadó Gondolat Könyvkiadó néven egyesült. A Gondolat megörökölte elődje kiadói struktúráját, az egymástól független irodalmi, művészeti, a társadalomtudományi és a természettudományi szerkesztőségeket.¹⁹ A későbbiek során kapcsolata a TIT-tel meglazult, és közvetlenül a KF irányítása alá került, a periodikák – például az *Élet és Tudomány* – kiadása is kivált a kiadóból. A hatvanas években közel százan dolgoztak a kiadóban, és nagyjából ez a létszám maradt a jellemző a rendszerváltozásig.

1962-ben alakult a Gondolat Baráti Kör, amelynek a szocialista korszak lefojtott egyesületi életét figyelembe véve különleges jelentősége volt, és a 14 ezer tag évi több ezer levele, amelyekben véleményt mondtak könyvekről, és javaslatokat tettek új témákra, állítólag fontos segítséget nyújtott az „olvasói ízlés, érdeklődés változásának nyomán követésében”.²⁰

A Gondolat első igazgatójának Havas Ernőt nevezték ki, Párizsban szerzett textilmérnöki oklevéllel és (szakszervezeti) mozgalmi háttérrel.²¹ Az első időkben fő törekvése az ideológiailag „problémamentes”, de népszerű művek kiadása volt.

A kiadói életről Berényi Gábor, a TtK sorozatot szerkesztője szolgált értékes adalékokkal. Berényi Gábor éppen Havas megbízatásának utolsó évében került a kiadóhoz. Akkori és későbbi főnökét is korlátolt, abszolút hithű pártfunkcionáriusnak írja le, de azért attitűdbeli distinkciót tesz kettejük között: „Ahogy Havas Ernőt mindenki Havas elvtársként aposztrofálta, Siklós Margitot senki sem nevezte Siklós elvtársnőnek, mindenki csak Margit néninek hívta.”²² Berényi szerint Havas Ernő „a pártcsinovnyikok egy más garnitúrájához tartozott”, és leginkább feleségének, Benke Valériának a *függeléke* volt.²³

19 A Gondolat kiadó tevékenységéről, 1972. MOL XXIX-I-44. 20. d.

20 Uo.

21 Havas Ernő 1945–47-ben a Mérnök Szakszervezet titkára és a *Műszaki Élet* szerkesztője. 1946–53 között a Pártfőiskola tanára, majd igazgató-helyettese, 1954–56-ban a *Társadalmi Szemle* felelős szerkesztője. 1957-től 1971-es nyugdíjazásáig a Gondolat Könyvkiadó igazgatója.

22 A szövegben előforduló idézetek a Berényi Gáborral folytatott beszélgetésből származnak.

23 Benke Valéria karrierje valóban jóval magasabbra ívelt. 1954–56 között a Magyar Rádió elnöke, 1958–61 között mű-

A TtK sorozat ötlete Huszár Tibortól származott: elmondása szerint tudatos lépésekkel hozta vissza a szociológiát a nyilvánosságba. (Először, a hatvanas években, a *Valóságban* – amelynek évtizedeken keresztül szerkesztőbizottsági tagja volt – közölt írásokkal, sok politikus és értelmiségi bekapcsolódásával generáltak vitákat. A hetvenes évek elejétől a TtK elindításával jelentős külföldi kutatók művei is hozzáférhetővé váltak a hazai olvasók számára.) A címválasztás – szintén Huszár ötlete – egyértelműen utal a *Huszádik Század* körére és a századelő hasonló címet viselő híres sorozatára. Huszár Tibor szervezte meg az ötfős szerkesztőbizottságot: maga mellé meghívta Berend T. Iván történészt, Pataki Ferenc szociálpszichológust, Kulcsár Kálmán jogszociológust és Tőkei Ferenc filozófust, sinológust. Ő talált megfelelő kiadót, és ő beszélt rá filozófia szakon frissen végzett tanítványát, Berényi Gábort a sorozat gondozására.

A kiadó munkájára visszatekintő, hetvenes évek elején készült jelentésben sorra veszik a népszerű sorozatokat.²⁴ Az igazgató elégedettségének ad hangot, amikor a filozófiai, szociológiai, pszichológiai művek egyre bővülő kínálatáról beszél, kiemelve, hogy ezen a területen „a Gondolat sok bátor kezdeményezéssel máris komoly sikereket könyvelhet el”. Az 1971-ben indult Társadalomtudományi Könyvtár sorozat küldetését az idézett jelentés így foglalja össze: „Az érdeklődő nem-szakember értelmiségiek számára hozzáférhetővé kíván tenni olyan szociológiai műveket, amelyekről hallanak és olvasnak, de amelyek magyarul nem hozzáférhetők. Alapvető teoretikus igényű művek mellett időről-időre nagy érdeklődést és vitákat kiváltott művek is megjelennek. A sorozat szerzői részben marxista gondolkodók jelesei, részben pedig a nem marxista gondolkodók közül kerülnek ki. A mai magyar szociológia-kutatók *általános művei speciális kutatásait* [sic!] ismertető művek is megjelennek a sorozat keretében.”

A sorozat kiadón belüli megítélése a nyolcvanas években is igen kedvező volt. „Az 1971-ben indult TtK ma is a társadalomtudományi szerkesztőség legfontosabb sorozata. Fő szempont a kortárs külföldi művek legjelentősebbjeinek átültetése magyar nyelvre.”²⁵ Általában véve a társadalomtudományi szerkesztőség munkatársaival is meg voltak elégedve: „A tématerületek közül a szociológia (Berényi Gábor, Herná-

velődésügyi miniszter, 1961-től nyugdíjazásáig, 1988-ig az MSZMP elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke. Hosszú időn keresztül az MSZMP KB (1957–88) és az MSZMP PB tagja (1970–85).

24 A Gondolat kiadó tevékenységéről, 1972. MOL XXIX-I-44. 20. d.

25 Társadalomtudományi Szerkesztőség 1983. évi jelentése, 1984. január 23. MOL XXIX-I-44. 11. d.

di Miklós), a *Világjárók* sorozat a legjobban ellátott, felkészült és jó teljesítményű munkatársakkal.”²⁶ A nyolcvanas évek közepén a kiadó néhány sorozata már kifulladásra látszott, sőt olyan is akadt, amelyet „az induláshoz szükséges kevés színvonalas kézirat” miatt be sem tudtak indítani.²⁷ Ebben a helyzetben a TtK még mindig jól szerepelt: „Kevesebb a gond ellátottság tekintetében a TtK sorozatnál. Jó néhány évre van tartalékunk, bár ennek is van hátulütője, mert az elavulás veszélye kikezdheti ezt a színvonalas sorozatot is.” Igaz, amire ez a sorozat vállalkozott, vagyis hogy évente néhány kötet „színvonalas” külföldi társadalomtudományi művet lefordítson, hosszú távon sem jelenthetett gondot.

A sorozatszerkesztő, Berényi Gábor 1946-ban született, és 1964–69 között járt az ELTE BTK filozófia szakára.²⁸ Így nemcsak Huszár Tiborral volt kapcsolatban, hanem a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda tagjaival is. Kicsit „későn” érkezett: a filozófia szakon Márkus György legendás előadásjegyzeteit már csak mint filozófiai szamizdatot vehette kezébe, viszont itt ismerte meg Bence Györgyöt, Kis Jánost, Ludassy Máriát, Altrichter Ferencet a felsőbb évfolyamokból, valamint saját évfolyamából és a fiatalabbak közül Haraszti Miklóst, Bódy Gábort, Karádi Évát, Papp Zsoltot, Endreffy Zoltánt,

Petri Györgyöt, Kovács Andrást, Könczöl Csabát és Radnóti Sándort. Nem volt kifejezetten összetartó társaság, de például Radnóti Sándor – „aki egyszer csak megjelent a filozófia szakon, és bejelentette, hogy ő oda fog járni ezentúl” – csoportképző képességekkel rendelkezett. Az ő beajánlására Berényi egy presszóban Lukács György *elé járulhatott*, és többször megfordult a Fehér–Heller házaspár lakásán is.²⁹ Az autoriter hajlamú Fehér Ferenc, szokásához híven, az egyetemista Berényinek is „osztott” munkaterületet: a munkásmozgalom-történeten belüli elméleti vitákkal kellett foglalkoznia, amit a kutatónak készülő fiatal egyetemista természetesen komolyan is vett. Így aztán nem volt más választása, mint Rosa Luxemburg élet-

26 A hetvenes évek második felében a társadalomtudományi szerkesztőséghez tartozott a kiadó könyveinek közel 40 százaléka. Társadalomtudományi Szerkesztőség 1984. évi jelentése, 1985. január 17. MOL XXIX-I-44. 11. d.

27 Társadalomtudományi Szerkesztőség 1985. évi jelentése, 1986. január 21. MOL XXIX-I-44 11. d. A jelentés szerint ilyen volt a Nemzeti Könyvtár, a Történet-írók Tára, a Gondolkodók, a Politikai Gondolkodók, illetve a Kelet Népe.

28 Berényi többek között iskolatársa, Kolosi Tamás – a későbbi neves szociológus és üzletember – példáján felbuzdulva jelentkezett a filozófia szakra.

29 Ezekon a találkozókön barátkozott össze Balassa Péterrel, Bertalan Lászlóval és Fodor Gézával.

művének elolvasása és feldolgozása, ami iránt Huszár Tibor és a *Valóság* szerkesztősege is érdeklődést mutatott.³⁰

Az egyetem elvégzése után kutatói státusra nem volt reménye, ezért örömmel fogadta el Huszár állásajánlatát a Gondolat Kiadónál, hiszen így könyvek között maradhatott. Havas Ernő a felvételi meghallgatáson ugyan nemtetszésének adott hangot Berényi újabb tanulmányával kapcsolatban (*A Luxemburg-reneszánszhoz*), amelyet a *Társadalmi Szemle* – Knopp András, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság alelnöke beavatkozására – nem közölt le,³¹ de a szerződést gyorsan elintézték. A próbamunkából huszonkét éves munkaviszony kerekedett, és Berényi neve méltán vált eggyé a TtK sorozattal.

A sorozat szerkesztése igen egyszerű elvre épült. A szerkesztőbizottság tagjai évente egy alkalommal leültek Berényi Gáborral, és mindenki előadta a következő évre szóló kiadási javaslatait. Az induláskor megszabott legfontosabb kritérium az volt, hogy a „klasszikus” nyugati, a modern nyugati és a szovjet, azaz: az ideológiailag semleges, a kapitalista és a szocialista szerzők munkái megfelelő arányban jelenjenek meg. A „megfelelő arány” retrospektíve a következőt jelentette: az 1991-ig kiadott 52 könyvből 32-nek volt a szerzője nyugati vagy emigráns magyar, 20-at keletiek írtak, ebből 8-at magyarok. Az arány az idők során a nyugati szerzők javára módosult.³² A nyugati kötetek megjelentetése nemcsak a jogdíjak miatt volt drágább, hanem nagyobb apparátust is igényelt, hiszen a kiadási politika második fon-

30 Berényi a filozófia szak hagyományát követve negyedéves korában, 1968 tavaszán (Radnóti Sándorral együtt) jelentkezett a pártba, ajánlója Huszár Tibor volt. Radnóti a csehszlovákiai bevonulás után visszavonta jelentkezését. Huszár talán az ő példájukat is megjegyezve emlékezett vissza a hatvanas évek fiatal értelmiségieinek a párthoz fűződő viszonyára: „A marxizmus nemzetközi s hazai reneszánszának esélyei, de az új baloldali nemzetközi előretörése is szerepet játszott abban, hogy fiatal értelmiségiek és egyetemi-főiskolai hallgatók tehetséges csoportjai kérték felvételüket a pártba.” Huszár (1990) 42.

31 Knopp revizionista, felforgató írásnak bélyegezte a cikket. „Abszolút nem volt bennem felforgatási szándék, azt tudtam, hogy ez nem vág egybe a hivatalos állásponttal, csak én azt gondoltam, abban, hogy egy 1920 előtti vita mennyire fontos, a hatvanas évek végén talán nem kéne hivatalos álláspontnak lennie. De hát volt.” Havas a felesége, Benke Valéria révén tudott az ügyről, és közölte, hogy ha még egy ilyen eset történik, nem tudja vállalni Berényit. A cikk végül a *Kortárs*-ban jelenhetett meg.

32 A TtK sorozat köteteinek adatait lásd a dolgozat végén található táblázatos összeállításban.

tos szempontja az volt, hogy a „kapitalista”, nem marxista műveket megfelelő elő- vagy utószóval kellett ellátni, amely kontextusba helyezi a nyugati gondolkodók megfogalmazásait, és elmagyarazza a hazai olvasók számára, hogyan és mint kell érteni a leírtakat.³³ Berényi, elmondása szerint, időről időre javasolta a magyar kommentár mellőzését, de nem sok sikerrel. „[Az kellett eldönteni], hogy mi mivel és mikor jelenjen meg együtt – egy szovjet – egy nyugati, és főleg, hogy ki írja az értékelő utószavakat. Ez volt az ő funkciójuk. Utószó-javaslatot soha nem tettem, mindig azt próbáltam mondani, hogy ehhez nem is kéne írni utószót. Nekem ez volt az álláspontom. Max Weber már igazán nem kell helyretenni, Max Weber már a helyén van. Na de hát nem volt mese, helyre kellett tenni! Ha ők azt mondták, hogy igenis kell írni vagy X. Y.-nal kell íratni, akkor én ebbe mindig belementem, nekem ez nem volt lényeges.”³⁴

Weber kiadását tehát mégis indokolni kellett. Nem mintha a szociológia egyik szülőatyja nem vált volna a nyolcvanas évek elejére klasszikussá, akinek gondolatait a szociológiával foglalkozóknak ismerniük illett, de azért Marxhoz képest mégis más logikájú, vagyis alternatív magyarázattal írta le a kapitalista társadalom kialakulását.³⁵

A sorozat hatodik évében jelent meg önálló kötet Polányi Károly tanulmányaiból.³⁶ Polányi több szempontból kihagyhatatlan volt a sorozatból:

33 A megfelelő arányok nem jelentettek különlegességet, a kultúrában általában, sőt az ország összes külkapcsolatában az export–import tevékenység során figyelemmel voltak az ideológiailag fontos szocialista reláció súlyára.

34 Lukács József utószava Weber művének 1995-ös második, bővített kiadásába már nem került be.

35 Max Weber magyar kiadásában a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó játszott úttörő szerepet: 1970-ben *Állam, politika, tudomány* címmel hat tanulmányt jelentettek meg. A kötetet Kemény István és Varga István állította össze, a szövegeket Józsa Péter fordította.

36 Polányi 1919-től emigrációban élt.

politikai szerepvállalása – a XX. századelőn a Galilei Kör egyik alapítója volt – több szállal a magyar baloldali hagyományhoz kötötte, s interdiszciplináris tudományos munkásságának nemzetközi elismertsége is hozzájárult a hazai kiadáshoz. Litván György kifejezésével, ő is „Károlyi farvizén” jelenhetett meg újra a magyar glóbuszon, vitathatatlan baloldali elkötelezettségét hangsúlyozva és naiv filozófiai idealizmusát megbíráva eljött az idő elfogadására: „Oly mértékben kívánja és követeli az ember és társadalom felszabadítását a tőkés piacgazdaság törvényei alól, hogy hajlamos ez utóbbit inkább megfosztani annak történelmi helyétől és szerepétől, szükségtelen

vadhajtásnak, eltévelyedésnek tekinteni s olykor – legalábbis az összehasonlításban – a megelőző társadalmak romantikájához fordulni. Nem a marxizmust, a kifejlett történelmi materializmust fogadja el, hanem csupán vagy inkább Marx ifjúkori írásait, a kapitalizmus még nagymértékben idealista alapon való bírálását.”³⁷ Vagyis az a baj vele – más kortársi polgári radikális és baloldali gondolkodóhoz hasonlóan –, hogy a kapitalizmus bírálataból egyéni, alternatív (tév)következtetéseket von le, és nem értékeli kellőképpen az Európa keleti felén létrejött, szocialistának nevezett rendszert.

A „Polányi brand” bevezetése a magyar piacra ismét csak jól mutatja a rendszer óvatosságát. Elsőként – nyolc évvel halála után – történelmi jellegű írásai jelenhettek meg (*Dabomey és a rabszolgakereskedelem*), újabb négy év elteltével, 1976-ban az 1968-ban a *Primitive, Archaic and Modern Economies* címen kiadott tanulmánykötet, illetve néhány publikálatlan tanulmány következett a TtK sorozat jóvoltából (*Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*), de fő művét, az 1944-ben megjelent *Great Transformation* csak a rendszerváltás után, 1997-ben adták ki magyar nyelven (*Nagy átalakulás*). A hetvenes évek közepén megjelentett szövegei így is kellő alapot nyújtottak közgazdasági, szociológiai gondolatainak tanulmányozásához. Egy mítosszal kevesebb.

Robert Mertonnak, az amerikai szociológia egyik legfontosabb alakjának *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* című kötete 1980-ban, az egyes tanulmányok publikálása után húsz–harminc évvel jelent meg Magyarországon.³⁸ A középszintű elméletek használatának felvetését részben az átfogó elméletek gyakorlati relevanciájában való elbizonytalanodás váltotta ki. A szovjet típusú rendszerek ideológiája Marx történelmi materializmus és osztályelméletén alapult, de ugyanúgy elégtelennek látszott a marxista alapokon szerveződni igyekvő társadalmi jelenségek értelmezésénél, mint mondjuk Comte, Spencer és Parsons a tőkés társadalom kialakulását és működését taglaló átfogó elméletei. Merton tehát olyan közbülső megoldást keresett, amely az egyszerű munkahipotézisek és az átfogó elméletek között mintegy vezérfonálul szolgál a kutatások során. Mivel a középszintű elméletek a társadalmi jelenségek csak egy bizonyos csoportjával foglalkoznak, Merton koncepciója vonzó lehetett a hazai kutatók számára: komolyabb rendszerkritika nélkül is vizsgálhattak hibás működéseket, meglepő és deviáns jelenségeket, amelyeket aztán beilleszthettek – legalábbis ezt szorgalmazta Merton – egy átfogó elméletbe, jelesül a történelmi materializmusba. Ráadásul Merton saját el-

37 Szentés (1976) 12–13.

38 Talcott Parsons, a másik nagy kortárs amerikai elméletalkotó írásait még később, 1988-ban adták ki először magyarul.

mélete alkalmazásának bemutatására – a vonatkoztatási csoportok és a viszonylagos elégedetlenség elmélete, a szerepkészletek elmélete, az anómia elmélete stb. mellett – a társadalmi rétegződés elméletét vette például, amely a magyar szociológiai kutatások egyik legfontosabb terepe volt.

1982-ben, negyven év késéssel jelent meg Herbert Marcuse *Ész és forradalom* című kötete. A második világháború alatt íródott Hegel-elemzés egyrészt szakfilozófiai mű, másrészt a fasizmussal szembeszállva a ráció szerepét hangsúlyozza a szerinte irracionálisan működő társadalmak életében.

Marcuse a hatvanas évek diákmozgalmainak ikonikus figurájává vált. A baloldali filozófussal kapcsolatban a kelet-európai hivatalos ideológusok éppúgy távolságtartással viseltettek, mint a nyugati kapitalista társadalmak rombolását és megújítását célzó megmozdulás-sorozattal. A filozófiai olvasmányokra fogékony ortodox marxisták számára már a kiadvány fülszövege megnyugtató volt: „A kötethez Almási Miklós írt a Marcuse-jelenség ellentmondásosságát kritikusan elemző tanulmányt.”

Figyelemre méltó, hogy Marcuse leghíresebb műve, az 1964-es *Egydimenziós ember* magyarul csak a rendszerváltás évében vált hozzáférhetővé a nagyközönség számára, azonban egy szűkebb kör a Kossuth Könyvkiadó zárt terjesztésű kiadványai között már amerikai megjelenése után nem sokkal kézbe vehette fordításban is.³⁹

A Frankfurti Iskolához kötődő, de teljesen önálló, saját utakat járó filozófus Nyugaton is hirtelen és meglehetősen későn vált ismertté. Almási, a kiadó felkért glosszátora nem felejt el megemlíteni, hogy a szerző ugyan megfürdött a népszerűség fényében, de a lázadó fiatalokkal sem vállalt teljes eszmei közösséget: „Az igazság az, hogy az újbalos anarchizmustól mindig is elhatá-

rolta magát, azzal kellemetlenkedett, hogy hangoztatta – nincs forradalmi helyzet, hogy a tüntetések és a rendőrcsaták nem jelentenek forradalmat.”⁴⁰

A kötet megjelenése ugyan lehetővé tette a magyar olvasók számára Marcuse „megismerését”, de az áttörés viszonylagos volt: nem „a nagy művet”, hanem annak egy előzményét jelentették meg – igaz, ebben az esetben a Kossuth Könyvkiadóval kellett volna egyezkedni a „titkos” kiadvány nyilvános megjelenéséről.⁴¹

39 A Kossuth Könyvkiadó úgynevezett „zárt kiadványainak” olvasására kétezer-nél kevesebb, a nomenklatúrához tartozó személy volt jogosult. Jelentés a Kossuth Könyvkiadónak a zárt terjesztésű kiadványokkal kapcsolatos eddigi tevékenységéről, 1986. február 3. MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1986/40. ő. e.

40 Almási (1982) 487.

41 Marcuse műve a közbeszédben „Kossuth-bizalmasként” emlegetett sorozat 20. köteteként jelent meg.

A szerkesztőbizottsági üléseken nagy viták tehát nem kerekedtek, de a szemléletbeli különbségek megmutatkoztak, például az 1972-ben kiadott Kurt Lewin-könyvről így emlékszik Berényi Gábor: „Mindenképpen a Méreivel akartam íratni a kísérő tanulmányt. Most már meg lehet jelentetni nyugati társadalomtudományi irodalmat, de mindenhez kell elő- vagy utószó, ami helyre teszi. És itt volt egy szociálpszichológiai könyv, amihez Mérei értett a legjobban. És akkor a Siklós Margit kicsit hümmögött, hogy a Mérei azért félig-meddig indexen van. De nem kellett nagyon harcolni, mert a Pataki, aki szintén benne volt a szerkesztőbizottságban, nem mondta, hogy azt nem lehet. Noha azért ő is elég farizeus volt. Nem tudom, milyen volt a viszonyuk, de 56-ban Mérei börtönben volt, a Pataki pályája meg fölfelé ívelt, és ő nagyon óvatos duhaj volt.”

Az első év tökéletesen leképezte a kiadási politikát. A *nagy dobás* hatását, Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című kötetének megjelentetését a szovjet Borisz Grusin szintén a közvéleményről szóló munkája, valamint a klasszikusnak számító Arnold Toynbee tanulmánykötete tompította.⁴² Habermas világhírű könyve az első kiadás (1962) után kilenc évvel jelent meg Magyarországon, amit – különösen a hatvanas években – nem tekinthetünk nagy csúszásnak egy még nem befutott nyugati kutató esetében. Papp Zsolt, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa, Berényi volt egyetemista társa írta a kötet utószavát. A német eszmetörténetben elmélyült Papp a Frankfurter Iskola munkásságából indult ki, a „frankfurtiakhoz” kötődő többi társadalomtudóshoz viszonyítva mutatta be a fiatal Habermast: „Jürgen Habermas neve [...] elválaszthatatlan a kortárs polgári szociológiai gondolkodás ama vonulatától, amelyet [...] képviselőinek Marx iránti rokonszenve és társadalomkritikai elkötelezettsége hoz közös nevezőre.”⁴³

Értékelésének visszatérő eleme a szerző Marxhoz való viszonya, ami azért érdekes, mert míg a marxizmus magyar megújítói (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály stb.) a legjobb úton haladtak a hazai ellehetetlenülés felé műveik és a 68-as korcslai nyilatkozatuk miatt, amelyet Habermas is aláírt, a német szociológus művének kiadása elé nem gördítettek akadályt. Ami a nyugati tudós erénye lehetett:

42 Egy 1980-as kiadói jelentés (1980. június 12.) a Habermas-kötet jelentőségének egy másik aspektusát emelte ki: „Kiadónk a TtK köteteivel, ezen belül is elsősorban Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* c. műve megjelentetésével, sokat tett a hazai politológia megindulásáért.” MOL XXIX-I-44. 11. d.

43 Papp (1971) 379.

„jószemű és finom elemzésű, bár sok ponton vitára ösztönző Marx-interpretációi a mai nyugati szociológia egyik legalaposabb felkészültségű és invenciózus Marx-kutatójává avatják”, az a keleti gondolkodók esetében tiltás alá esett. A kötet gondozásában közreműködött Kemény István is, aki az előző években vált a hazai szociológia egyik meghatározó alakjává, és még két évig vezethetett kutatásokat.

Borisz Grusin négy évvel korábban megjelent *A vélemények világa. A közvélemény-kutatás metodológiai problémái* című művét pedig nem értékelte senki. A könyv Habermas művével ellentétben nem került be a hazai felsőoktatási tantervbe, viszont némi támpontot adhatott a szociológia Szovjetunió belüli helyzetét illetően. Grusin műve bevezetésében a szociológia létjogosultsága mellett érvel, a tudomány gyakorlati jelentőségét emeli ki a gazdaság, az osztályszerkezet, az állam, a jog, a család intézményeinek jobb megértése és a „tömegek nevelése” terén.⁴⁴ Tudománytörténeti fejtegetéseiben többek között Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művére hivatkozik, ismerteti továbbá a történelmi materializmus és a szociológia viszonyáról megfogalmazott nézeteket és vitákat. Megállapítja, hogy a szovjet társadalomtudósok és filozófusok egy része nemcsak a polgári filozófiához kötődő, a fennálló kapitalista rendszer apológiájára létrejött áltudománynak tekintette a szociológiát, hanem saját tevékenységük védelmében is szerették volna elkerülni az empiria „begyűrűzését”: „szinte katasztrofálisnak tartották már a puszta gondolatát is annak, hogy esetleg át kell képezniük magukat, s a gyárakba és a kolhozokba kell elmenniük »tudományt művelni«”.⁴⁵ A tömeges átirányítástól, legalábbis hosszú távon, nem kellett tartaniuk, de tudománytörténeti hagyomány híján, az intézményesülés alacsony fokán komoly kutatási nehézségekkel küzdöttek. A Szovjetunióban a vizsgálatok előbb kezdődtek el, mint ahogy művelői a szakma alapjait elsajátították volna: „Emiatt rengeteg hibát követtek el, néha egészen durva hibákat, amelyek nemcsak lényegesen csökkentik a kapott eredmények értékét, hanem gyakran le is járatták magát a konkrét szociológiát.”⁴⁶ A magyar szociológusok a szovjet példát tanulmányozva nemcsak a tudomány hányatott sorsában, a „botcsinálta” kutatókban ismerhettek magukra, de a tudományszervezés fő csapásán kívül eső intézményesülés is ismerős lehetett számunkra. A könyv megemlíti, hogy először a párt napilapja, a *Komszomolszkaja Pravda* hívta életre 1960-ban a saját

44 Grusin (1971) 5.

45 Uo. 10.

46 Uo. 16.

Közvélemény-kutató Intézetét, amelyet a szovjet Akadémia „törvénytelen gyerekként” kezelt. Mivel azonban a jól szervezett technikai apparátussal

rendelkező lap tekintélyes és népszerű orgánium volt, a támadások leperegtek róla. Grusin könyve a megvalósított, nem túl bőséges szovjet közvéleménykutatások eredményeit foglalta elméleti keretbe. Habermas művére egyébként nem hivatkozott, a nyugati szociológusok közül Louis Guttmanról, Paul Lazarsfeldről és Robert Mertonról tett említést. A könyv Magyarországon nem váltott ki nagy hatást, Berényi szerint csak a (nyugat)német filozófus ellensúlyozására adták ki.

A kritikai utószó általában a helyes értelmezés, helyretevés miatt született, de figyelemfelhívó funkciója is volt, valamint megszólalási lehetőséget biztosított a magyar kutatóknak. Szocialista ország szerzőinek könyveinél általában eltekintettek az utószótól, két eset kivételével: Mihail Bahtyin és Aron Gurevics műveit Könczöl Csaba gondozta és látta el értő magyarázatokkal. Grusin és a többi *keleti szerző* könyveinek kiadása tehát részben a nyugatiak legitimálására szolgált, bár kétségtelen, hogy a szerkesztők a kínálaton belül arra törekedtek, hogy a nemzetközi tudományos életben is elismert szerzőket jelentessenek meg, hiszen a TtK szerkesztőbizottságának tagjai is nyitott gondolkodók voltak.

A sorozatban néhány kortárs magyar szerző műve is megjelent. 1973-ban Litván György és Szűcs László szerkesztette *A szociológia első magyar műhelye* címet viselő kétkötetes válogatást. Az ötvenes–hatvanas években tudományos berkekben a *Huszádik Század* körének értékelése még meglehetősen ambivalens volt. A témában 1960-ban Fukász György tollából megjelentetett monográfia – *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*⁴⁷ – kezdő sorai nem a barátságos közelítésről tanúskodnak. Az „1956 októberében Magyarországon kirobbantott ellenforradalom ideológiai előkészítésében, a marxizmus–leninizmus elleni revizionista támadás mellett, számos régen letűnt burzsoá eszme bukkant fel a történelem süllyesztőjéből. [...] Az intelligencia, különösen az írók, az értelmiségi ifjúság vezető szerepét követelő ellenforradalmi eszmék sok forrásból táplálkoztak. [...] Ezek között nem csekély szerepet játszott a [...] polgári radikalizmus is. A polgári radikalizmusnak, különösen a Jászi Oszkár adta megfogalmazásában, jellegzetes, sokat hangoztatott eszméje volt az értelmiség vezető szerepének igénylése. [...] Jászi útja az amerikai emigráció során a szovjetellenesség, majd ezzel együtt népi demokratikus fejlődésünk tagadása útjává vált, s elvezetett oda, hogy a hazaárulók és a Szabad Európa Rádió gyűlevész-hada által fenntartott mün-

47 „A polgári radikális kör nem tetszett az ortodox marxista Fukász Györgynek – ő volt a *Huszádik Század* hivatalos ledorongolója –, és megjelentetett egy könyvet erről” – mondja Berényi Gábor.

cheni Látóhatár c. laphoz odaadta nevét, s abban számos cikket is megjelentetett.”⁴⁸

Az 1948-tól amerikai bérencnek titulált Jászi, illetve a századelő polgári radikális eszmerendszerével foglalkozó, 1956-os tevékenysége miatt elítélt és 1962-ben szabadult Litván György visszatérése a nyilvánosságba válaszként is értelmezhető az addigi éles kritikákra. A kiadványt bevezető közel ötvenoldalas tanulmányban Litván nem vitatkozott Fukásszal, az adott korszakra koncentrált, de az irányzatról alkotott véleményét is deklarálta: „Nemcsak ténybeli tévedés, hanem értékeink vétkes tékozlása is lenne tehát egy régen nem létező politikai irányzat merőben történelmi érdekességű produktumaként kezelni vagy éppenséggel elvetni mindazt, amit a korai magyar szociológia alkotott és felhalmozott, s amit teljes joggal legnagyobb szellemi kincseink közé sorolhatnánk.”⁴⁹ A *Huszádik Század* körének, a Társadalomtudományi Társaság tagjainak személyes problémáival azonban – megbélyegzettségükkel, kirekesztésükkel, egzisztenciális nehézségeikkel, a politikai szerepvállalás mértékével – Litván érezhetően könnyen tudott azonosulni. Az „elégedetlenkedő és rendellenes gondolkodású szociológus” képe ugyanúgy vonatkozhatott a húszas évekre, mint a Kádár-korszakra. Litván rejtetten üzent az MSZMP-nek is, amikor az érdeklődő, a társadalom jelenségeivel és problémáival foglalkozó polgári értelmiségiek, jogászok, orvosok,

48 Fukász (1960) 5–6.

49 Litván (1973) 7.

50 Uo. 15.

51 A kiadási szempontok a következők voltak: „a tőkés világbeli elméleti munkák, tőkés országokban jelentős hatású antikommunista irányultságú ideológiai publikációk, jelentős polgári személyek memoárjai, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban vitát keltő írások, a szocialista országok szerzőinek problematikus írásai, szovjet vagy szocialista ország történetének vitatható koncepciójú feldolgozása, hazai szamizdat kiemelkedő [sic!] munkái, a legújabb kori magyar történelemtől külföldön publikált munkák”. Egy 1986-os feljegyzés

publicisták múltbéli elutasításáról írt: „Alig kétséges, hogy egy szabadabb, nyitottabb szellemű szocialista párt nemcsak őket [a szociáldemokrata publicistákat és teoretikusokat] tudta volna [meg]tartani, hanem a polgári radikálisok zömét is magához szippantotta volna.”⁵⁰

A TtK sorozat nem döntögetett tabukat, *csupán* – az eredeti intencióknak megfelelően – réseket ütött a nyugati társadalomtudomány eredményeinek beáramlása számára. A Kossuth Könyvkiadó zárt terjesztésű, számozott példányú sorozata sokkal kényesebb művek megjelentetésére vállalkozott, igaz, ott a nyilvánosság számára „kiadhatatlan” könyveket adták ki.⁵¹

A „Kossuth-bizalmas” kiadványai sokkal több emberhez eljutottak, mint az ezer-kétezer fős célközönség, mivel ezeket a műveket nagy kíváncsisággal olvasták az „elvtársak” barátai, gyerekei, gyerekeinek barátai stb. is. A tiltott gyümölcs talán több emberhez jutott el, mint ha az első nyilvánosságban, a könyvesboltokban is hozzáférhetőek lettek volna e művek.

A Gondolat Kiadónál a hetvenes évek elején kitalált formula bevált, a fontos nyugati műveket viszonylag komótos tempóban, de szép sorjában kiadták, és a legismertebb hazai szociológusok (Losonczy Ágnes, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa) a világhírű gondolkodók „körében” lehetőséget kaptak a publikálásra.⁵² A kelet-európai könyvek megjelentetésének gyakorlata nem változtattak, holott a nyolcvanas években már nem feltétlenül volt szükség ezekre a „fedőművekre”, vagy legalábbis izgalmasabb írásokat is kiadhattak volna helyettük.⁵³ A kiadó belső anyagainak megfogalmazásai is jól érzékeltetik, mely köteteket tartották igazán fontosnak, és melyeket kevésbé. Az 1983-as kiadói jelentés a TtK sorozatot érintő résznél Ferdinand Tönnies „a német szociológia nagy hatású képviselőjének”, Immanuel Wallersteint „a mai gazdaságtörténet-írás egyik legeredetibb képviselőjének” aposztrofálta, míg az aktuális szovjet műről mindössze ezt közölte: „Harmadik TtK kötetünk, a *Társadalmi magatartás előrejelzése* egy szovjet szerzői kollektíva csaknem egy évtizedes kutatásainak eredményeit közli V. A. Jadov szerkesztésében.”⁵⁴

A kiadási politika mellett a szerkesztőbizottság összetétele sem változott a két évtized alatt, és a sorozat szerkesztőjének állása sem került ve-

szert 25 év alatt 75 kötetet jelentettek meg ilyen módon. MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1986/40. ő. e.

52 A szerkesztőbizottság tagjai nem publikáltak a sorozatban, a magyar szerzők közül még Lackó Miklós és Szűcs Jenő történészek tanulmányköteteit és Peschka Vilmos jogfilozófus, Tárkány Szűcs Ernő néprajztudós, valamint Láng János műveit jelentették meg. Berényi ez utóbbi kötet kiadásával nem értett egyet, de nem is tiltakozott: „Nem én döntöttem el. Láng János abszolút dilettáns, de valaki nyomta nagyon, mert öreg bácsi, aki saját erejéből beleásta magát a paleontológiába, a régi mitológiába.”

53 Pedig a művek helyreigazítása külön gondot okozott a kiadó munkatársainak: „Korábbi jelentéseinkben szoltunk már a kritikai előszavak íratásának nehézségéről. A helyzet e tekintetben tovább romlott, pontosabban sajnos egyre szűkül azoknak a filozófusoknak, szociológusoknak a köre, akik vállalkoznak és képesek is színvonalas, marxista igényű elő-, illetve utószavak megírására.” A Gondolat Kiadó 1982. évi jelentése. MOL XXIX-I 13. d.

54 A Gondolat Kiadó 1983. évi jelentése. MOL XXIX- I 13. d.

55 Kicsit bővebben az ellene folytatott pártfegyelmi eljárás jegyzőkönyvéből: „Berényi Gábor a VIII. ker. PB-on, a vele folytatott beszélgetés során, majd a fegyelmi vizsgálat alkalmával, valamint a ker. VB-on való meghallgatásakor nem határolta el magát sem az ügytől, sem az aláírás szervezőitől. Jelezte, hogy – bár ő csak az Elnöki Tanácshoz írt tiltakozó ívet írta alá – tudott a többi nyilatkozatról is és tisztában volt azzal, hogy azt külföldre is kijuttatják. Ez alkalommal is fenntartotta magának – hasonló ügyekben – a cselekvési szabadságát.

Vizsgálatunk során fenti álláspontját megerősítette. Kifejtette, hogy tudatában volt az aláírási akció pártszerűtlenségének és azt is tudta, hogy számolnia kell annak következményeivel. Változatlanul fenntartja a jogát, hogy akkor és úgy nyilvánítson a jövőben is véleményt, – még a párt politikájától eltérő módon is, – amikor és ahol azt megfelelőnek és szükségesnek ítéli.” 1980. június 11. Előterjesztés, BFL 587. ő. e. 4. b. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései (XXXV.1.a.4.), 50.

56 Az 1981. januári jelentés kissé szemérmesen számol be az ellenzéki megmozdulás kiadót elérő hullámainról: „Az 1980-as évben a kiadóban is érezhető volt az a feszültség, amely a szellemi életben jelentkezett. Észleltük azt nem egy olyan összeütközésben, amely a kiadó és külső munkatársai, szerzői között, normális időkben nem szokott előfordulni. Ez évben előfordultak politikai, ideológiai ütközések is.” A Gondolat Ki-

szélybe – még 1979-ben sem, amikor Berényi Gábor is aláírta a Charta '77, a csehszlovák polgárjogi mozgalom elítelt vezetői melletti magyar szolidaritási ívet. Siklós Margit ugyan hivatalból megkérdezte Berényit, fenntartja-e a véleményét, de az igenlő válasz után nem firtatta tovább az ügyet, sőt a szerkesztő későbbi ösztöndíjas nyugati utazásait is támogatta. Berényit a pártból ugyan kizárták, de ez 1980-ban nem érintette érzékenyen: „A vele való beszélgetéskor az tűnt ki, hogy a pártból való kizárása nem különösebben érdekli; kijelentette, hogy nem kíván a párt tagja lenni.”⁵⁵ Barátja és akkori munkatársa, Radnóti Sándor, aki szintén részt vett a tiltakozásban, nem élvezett ilyen fokú védettséget, az ő kiadói szerződését nem hosszabbították meg.⁵⁶

A sorozat egyes kötetei nemcsak a szociológia és a társadalomtudományok iránt általában érdeklődők számára készültek, hanem a felsőoktatásban kötelező szakirodalom részét is képezték. A könyvkiadás mindemellett – ahogy Huszár Tibor és Berényi Gábor is hangsúlyozzák – munkaalkalmat is teremtett az 1956 után vagy a Kádár-korszak későbbi megpróbáltatásai során lefeketedett (másként) gondolkodóknak.

A nyilvánosságból hosszabb-rövidebb időre száműzött, publikálási lehetőségeikben erősen korlátozott értelmiségiek – sokszor az értelmiségi lét csendes periferiáján – mégis dolgoz-

hattak. Ki a saját nevéen, ki pedig „négerként”, más nevéen. A TtK köteteknek fordítói, elő- és utószóírói között – különösen az első években – megtalálhatjuk azokat a margóra szorult értelmiségieket, akik a kreatívabb szakmai munka helyett nyelvtudásukat, szakértelmüket így kamatoztatták. Ehhez azonban szükség volt a sorozatszerkesztő Berényi Gáboron kívül a Gondolat Kiadó toleranciájára, de a szerkesztőbizottság hozzájárulására is.

Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc és Tőkei Ferenc a Kádár-korszakban nagy ívű tudományos-közéleti karriert futottak be. Ez az illusztris szerkesztőbizottság, a tagok által betöltött magas vezetői funkciók révén, a Kádár-korszak értelmiségi elitjéhez tartozott. Az általuk művelt diszciplínák (szociológia, szociálpszichológia és még a filozófia is) megszakításokkal és a politikai elvárásokhoz igazodva voltak jelen Magyarországon, ezért az intézményvezetők, habitusuktól függően, tudományszervezéssel, politikai csatározással és egy-egy tudományterület nyugati szakirodalmának megismertetésével, illetve meghonosításával voltak elfoglalva. A szerkesztőbizottsági tagok több évtizedes tudományos és közéleti tevékenységének ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit, itt csak néhány momentumra tudok kitérni.

Termékeny munkásságának, korai nemzetközi kapcsolatainak és a University of California, Los Angeles (UCLA) egyetemen 1990-től betöltött professzori állásának köszönhetően talán Berend T. Iván nevét ismerik a legtöbben a világon. 1930-ban született, az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén dolgozott. Rendkívül gyors karriert futott be, 43 évesen az egyetem rektorává, illetve az MTA levelező tagjává választották. 1985 és 1990 között az MTA elnöke, több neves belföldi és nemzetközi szakmai testület tagja, illetve vezetője. A hatvanas években részt vett a gazdasági reform előkészítésében. 1988 és 1989 között az MSZMP utolsó Központi Bizottságának tagja, ugyanakkor tanácsadói szerepet vállalt a Németh-kormány mellett. 1989 januárjában az 1956-os forradalom addigi hivatalos megítélését az általa vezetett Történész Munkabizottság értékelte át.

Tőkei Ferenc sinológus, filozófiatörténész, műfordító szintén 1930-ban született. Sokrétű tudásának köszönhetően különböző tudományterületeken nyert tudományos fokozatokat. 1956-ban a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum Forradalmi Bizottságának elnökévé választották, amiért később fegyelmit kapott, és el kellett hagynia állását.

1962-ben vették fel ismét a pártba, 1988-ban az MSZMP KB-ba is bevá-

adó 1980. évi jelentése. MOL XXIX-I-44. 11. d.

lasztották. 1969 és 1972 között az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, később az ELTE egyetemi tanára. 1973-tól az MTA levelező, 1985-től rendes tagja. Nevéhez fűződik az 1965-ben megjelent, több nyelvre lefordított *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* című történetfilozófiai mű.

Kulcsár Kálmánról Hegedüs András leváltása, illetve a filozófusok elleni 1972–73-as eljárás kapcsán már szó esett. A jogi végzettségű szociológus 1950–56 között katonai ügyésként dolgozott, de 1956. december 11-én, a rögtönítélő bíraskodás bevezetésekor lemondott bírói állásáról. 1956-ban védte meg *A jogszociológia problémái* című kandidátusi értekezését, 1957-től az MTA Jogtudományi Intézetének kutatója. Tudományos előéletének – 1965 és 1966 között ösztöndíjjal a Columbia és a Berkeley Egyetem vendégkutatója volt, két évvel később pedig megszerezte az akadémiai doktori címet – és megbízhatóságának köszönhetően 1968-ban őt szemelték ki az akadémiai szociológiai csoport (1971-től intézet) vezetőjének.⁵⁷ A nyolcvanas években politikusi szerepe erősödött meg, magas akadémiai tisztségeket vállalt, majd 1988-ban a kormányba is bekerült. Politikai megbízhatóságát tehát nem kezdték ki az évek. 1969-ben a szociológiai kutatócsoport körüli viharok megfékezését, az intézet konszolidálását várták tőle, amit véghez is vitt. Kellemetlenségeket, felesleges konfliktust nem vállalt, aminek egyik ismertté vált példája a Kemény István vezette szegénységkutatás kapcsán támadt politikai botrány kezelése.

Kemény István 1969 és 1972 között, tehát Kulcsár vezetésének első éveiben – külsősként – dolgozott a szociológiai intézet számára. Amikor Keményt megbírálták kutatási eredményeinek bemutatása és főként ideológiailag elfogadhatatlan fogalomhasználata (*szegénység*) miatt, Kulcsár zokszó nélkül teljesítette Nagy Miklósnak, az MSZMP KB agitációs titkárának utasítását, és elbocsátotta renitens munkatársát. Kemény kutatása ugyan a KSH keretében folytatódhatott, de megpróbáltatásai korántsem értek véget. A hatvanas–hetvenes évek egyik legjelentősebb és legnagyobb szellemi kisugárzású magyar szociológusának tudományos tevékenységét a szakmabéliek közreműködésével lehetetlenítették el, Kemény 1977-ben az emigrációt választotta.

57 Óvári Miklós tömören jellemezte Kulcsárt a MSZMP PB előtt: „A szociológusok között felmerült Kulcsár Kálmán, a tudományok doktora. Ő inkább elméleti képzettségéről ismert. Azután felmerült Berg Zsuzsa neve.” A jegyzőkönyv tanúsága szerint a jeles kutatók neve nem csengett ismerősen a PB előtt, Berg (másutt „Berge”) feltehetően Ferge Zsuzsát takarta, „Csökei” elvtárs pedig Tőkei Ferencre utalhatott. MOL M-KS 288. f. 5/276. ő. e. (1968.11.12.), 190.

Pataki Ferenc és Huszár Tibor sorsa a tudományos közéletben és a magánéletben sok ponton összekapcsolódott. Pataki 1946-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–szociológia–filozófia szakára járt. Aktív résztvevője volt a háború utáni politizáló diákéletnek, a Győrffy István Kollégium tagja, 1948-tól a Petőfi Sándor Történezkollégium igazgatója, 1949-ben pedig a Nékosz főtitkára. 1949-től négy éven keresztül Huszár Tiborral szovjet ösztöndíjas, a moszkvai Lenin Pedagógiai Főiskola pedagógia–pszichológia szakát végzi el. 1953-as visszatérte után a DISZ agitációs és propaganda osztályának élére nevezték ki. Tudományos és közéleti (politikai) pályájuk párhuzamosan indul meg, 1955-ben aspiráns lett, ugyanakkor a Petőfi Körben is aktív szerepet játszott. Emiatt neki is vezekelnie kellett, 1957-től általános iskolai tanár és csak 1961-ben kezdhetett felsőbb fokon oktatni és kutatni, 1965-től már az MTA Pszichológiai Intézet munkatársa, 1975-től 1993-ig igazgatója, emellett az ELTE oktatója, 1984-től Huszár Tibor szociológia tanszékén, majd intézetében kinevezett egyetemi tanár. A hetvenes évektől pályája töretlenül ível felfelé, a tudományos publikációk és oktatási tevékenysége mellett fontos közéleti, de nem közvetlenül politikai szerepet is vállal.

Huszár Tibor hasonló karriert futott be. A negyvenes években ő is a kommunista párt ifjúsági szervezetében látott el különböző funkciókat. A Szovjetunióban töltött négy év után is – a moszkvai Lenin Intézetben pedagógiai, pszichológiai és logikai tanulmányokat folytatott – ide, a DISZ-be tért vissza, 1956-ban a Petőfi Kör vezetőségi tagja. 1957-ben kizárták a pártból, de 1959-re megbocsátottak neki, és a következő évtől elindulhatott tudományos karrierje. 1960-tól az ELTE BTK filozófiai tanszékének oktatója, 1969-től az általa alapított szociológia tanszék vezetője, majd az 1983-ban intézeté alakult szervezet igazgatója egészen 1992-ig. 1982-től az MTA levelező, 1987-től rendes tagja. A hatvanas évektől a társadalomtudományi élet egyik legfőbb szervezője, számos közéleti funkciót látott el. 1963 őszétől az akkori legnyitottabb, társadalmi jelenségekkel foglalkozó folyóirat, a *Valóság* szerkesztőbizottságának tagja. 1990-ben rövid ideig az MSZP országgyűlési képviselője.

Huszár Tibor – Aczél Györgyhez hasonlóan – egyszerre akart jóban lenni a látókörébe került értelmiségiekkel, ugyanakkor a mindenkori párt-funkcionáriusi nyomásra hivatkozva, felfelé mutogatva, bármikor készen mutatkozott nyilvánosan elhatárolódni a túl messzire, a határokon túlra merészkedő (másként)gondolkodóktól. Huszárt és Patakit szoros kapcsolatok fűzték a Kádár-korszak legfontosabb kultúrpolitikusához, Pataki Ferenc az Aczél hagyatékát felügyelő kuratóriumnak is tagja lett.

Huszár pályafutásának alakulásába is többször beavatkozott a mindenről informált Aczél György.⁵⁸ Huszár gyakorta hangoztatta, hogy mennyit tett Bibó István életművének feltárásáért és közreadásáért, miközben a margóra szorított egykori kutatók hasonló tevékenységét és Bibó munkásságából mérítő, illetve arra reflektáló saját műveit a párt felkérésére erős kritikával illette. A Gondolat Kiadóban leadott, de Huszár lektori véleménye alapján kiadásra nem javasolt, szamizdatban megjelent Bibó-émlékkönyv nemcsak az ellenzékiek megregulázására szolgált jó apropóul, de alkalmat jelentett egy gondosan megválogatott, azaz kiszelektált életmű fokozatos közzétételére. Huszár az aczéli kultúrpolitika egyik végrehajtója volt, és tevékenységére tökéletesen illik Litván György Károlyi Mihály szellemi örökségének politikai felhasználásáról megfogalmazott véleménye: „A Magvető akkori igazgatója, Kardos György rendszeresen meg is cenzúrázta a szöveget [Károlyi önéletírását]. Kihagyták belőle a Tanácsköztársaságra és a Szovjetunióra vonatkozó kritikus megjegyzéseket. A Kádár-korszak tehát még a legprogresszívebb időszakában is csak egy kisajátított Károlyival tudott azonosulni.”⁵⁹

Huszár egyrészt túlságosan tisztelte a rendszer támasztotta határokat, másrészt a sok csatornából – párt, belügy, sajtó, tudományos, művészeti – felhalmozott kapcsolati tőkét értően kamatoztatta, és ezeket a határokat tágította is. Vitathatatlan érdeme, hogy szakmai alapon épített iskolát, biztosította a szociológia egyetemi létét, de ez egyben azt is jelentette, hogy ő irányíthatott, a szervezés szálait évtizedekig a kezében tartotta. Így kissé hiteltelennek látszik utólagos sajnálkozása is a magyar filozófia-szociológia hatvanas–hetvenes években elszenvedett vérvesztéseiben.

58 Huszár, úgy látszik tudatában volt annak, hogy Aczél őt is csak egy sakkfigurának tekinti a kultúrpolitikai játszmáiban. „Amikor Hegedüs leváltása napirendre került, és följánlották a Friss István közvetítésével, hogy én legyek az utódja, akkor én kerek perec nemet mondtam, és így került a Kulcsár a képbe, aki akkor még párttag sem volt. Ez nem azt jelenti, hogy én jobb szociológus vagyok, mint a Kulcsár, csak az Aczél tervei szempontjából posszibilis.” Huszár (OHA) 295.

59 Litván (2008) 37.

A szociológia helyzetének megsziárdulása és a kutatások számának növekedése szükségképpen magával hozta a tudósok és a hatalom konfliktusát. A kódolt nyelven fogalmazott kutatási eredmények helyét egyre inkább a nyílt fogalmazás vette át, aminek következtében a politikai indíttatású retorziók állásvesztéshez, néhány esetben az országból való távozáshoz vezettek. Annyit azonban mindenképpen kijelenthetünk, hogy a TtK sorozat a kompromisszumai ellenére is elősegítette a hazai szociológia felzárkózását

a világhoz, és ebben – mint ötletadóé – elévülhetetlen a szerkesztőbizottság szerepe.

A szerkesztőbizottság tagjainak jellemzésére végezetül álljon itt az egykori sorozatszerkesztő tömör megfogalmazása: „Ez egy nagyon furcsa társaság volt. Valahol mind az öten ugyanazt a vonalat vitték. Manapság úgy mondanák, hogy igyekeztek tágítani a falakat. Azt hiszem, hogy egyrészt igyekeztek tágítani, ugyanakkor meg is vonták a falakat, tehát ők maguk voltak a fal. [...] Szóval mindenki rendkívül óvatos volt. Rettenetesen taktikázós volt mindenki, és a belső cenzúrák állandóan működtek.” Huszár és a hozzá hasonló helyzeteket átélt – a hatalommal szoros kapcsolatban lévő, de ugyanakkor a falakat is tágító – emberek a hatalom és a társadalom közötti történelmi közvetítő szerepüket szeretik hangsúlyozni. „Nézzétek [...], azon úgysem lehet segíteni, hogy olyanok vagyunk, mint az ablak: kintről nézve belül, bentről nézve kívül.”⁶⁰

Írásomban egy könyvsorozat kapcsán arra törekedtem, hogy az eltérő értelmiségi pozíciók és magatartásformák különbségei kellően kidomborodjanak, s így a tudományterület intézményesülésének, elfogadottá válásának folyamatát a nagyközönség által kevésbé megismerhető nézőpontból is láttassam.

	SZERZŐ	CÍM	SZERZŐ NEMZETI-SÉGE
1	Habermas, Jürgen (1929–)	A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban	német
2	Grusin, Borisz (1929–2007)	A vélemények világa. A közvélemény-kutatás metodológiai problémái	szovjet– orosz
3	Toynbee, Arnold Joseph (1889–1975)	Válogatott tanulmányok	angol
4	Lewin, Kurt (1890–1947)	A mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok	német– amerikai
5	Peschka Vilmos (1929–2006)	A modern jogfilozófia alapproblémái	magyar
6	Litván György (1929–2006) Szűcs László (n. a.) (vál., szerk.)	A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. I–II.	magyar
7	Aszmuusz, Valentin Ferdinandovics (1894–1975)	Marx és a polgári historizmus	szovjet– orosz
8	Simmel, Georg (1858–1918)	Válogatott társadalomelméleti tanulmányok	német
9	Mead, George Herbert (1863–1931)	A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból	amerikai
10	Szűcs Jenő (1928–1988)	Nemzet és történelem. Tanulmányok	magyar
11	Myrdal, Gunnar (1898–1987)	Korunk kihívása – a világszegénység. Egy szegénység elleni világprogram vázlata	svéd
12	Dolgij–Gürevics–Kon et al.	Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban	szovjet– orosz
13	Bloch, Marc (1886–1944)	A történelem védelmében. Válogatott művek	francia
14	Lackó Miklós (1921–2010)	Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról	magyar
15	Clark, Grahame (1907–1995)	A világ őstörténete	angol
16	Davidov, Jurij (n. a.)	A művészet és az elit	szovjet– orosz
17	Gehlen, Arnold (1904–1976)	Az ember természete és helye a világban	német
18	Polányi Károly (1886–1964)	Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok	magyar emigráns
19	Losonczy Ágnes (1928–)	Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben	magyar
20	Allport, Gordon Williard (1897–1967)	Az előítélet	amerikai
21	Bourdieu, Pierre (1930–2002)	A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok.	francia

ELSŐ KIADÁS	MAGYAR KIADÁS	FORDÍTÓ	ELŐ-/UTÓSZÓ ÍRÓJA	KÖZREMŰKÖDŐ
1962	1971	Endreffy Zoltán	Papp Zsolt	Kemény István
1967	1971	Józsa Péter	–	Pataki Ferenc
1934–1964	1971	Mesterházi Márton	Borosi András	Kosáry Domokos
1935– 1947	1972	Józsa Péter	Mérei Ferenc	
irrev.	1972			
irrev.	1973		Litván György Remete László	Hanák Péter, Erényi Tibor
1971	1973	Szűszmann György		Láng Rózsa
XX. század eleje	1973	Berényi Gábor	Somlai Péter	Bertalan László
1934	1973	Félix Pál	Pataki Ferenc	Czigler István
irrev.	1974			Heckenast Gusztáv
1970	1974	Félix Pál	Bognár József	Berend T. Iván
irrev.	1974	Könczöl Csaba, Köcsky Margit	Huszár Tibor	Ganczer Sándorné
1939– 1968	1974	Kosáry Domokos Makkai László Pataki Pál	Kosáry Domokos	
irrev.	1975		Berend T. Iván	
1969	1975	Sárkány Mihály	Hoffmann Tamás	Ecsedy Csaba
1966	1975	Szabó Miklósné		Könczöl Csaba
1971	1976	Kis János	Ágh Attila	Bence György
1968	1976	Endreffy Zoltán, Kis János	Szentes Tamás	Márkus György
irrev.	1977			Ferge Zsuzsa Cseh-Szombathy László
1954	1977	Csepeli György	Csepeli György	Pléh Csaba Somlai Péter
1965– 1977	1978	Ádám Péter, Ferge Zsuzsa, Léderer Pál	Ferge Zsuzsa	Léderer Pál

	SZERZŐ	CÍM	SZERZŐ NEMZETI-SÉGE
22	Sumner, William Graham (1840–1910)	Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége	amerikai
23	Cseh-Szombathy László (1925–2007)	Családszociológiai problémák és módszerek	magyar
24	Láng János (1907–1978)	A mitológia kezdetei. Az ősi népek elbeszélései	magyar
25	Szkazkin, Szergej Danyilovics (1890–1973)	A parasztság a középkori Nyugat-Európában	szovjet
26	Merton, Robert King (1910–2003)	Társadalomelmélet és társadalmi struktúra	amerikai
27	Ferge Zsuzsa (1931–)	Társadalompolitikai tanulmányok	magyar
28	Goldziher Ignác (1850–1921)	Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok I–II.	magyar (németül írt)
29	Tárkány Szücs Ernő (1921–1984)	Magyar jogi népszokások	magyar
30	Goffman, Erving (1922–1982)	A hétköznapi élet szociálpszichológiája	kanadai
31	Marcuse, Herbert (1898–1979)	Ész és forradalom: Hegel és a társadalomelmélet keletkezése	német
32	Weber, Max (1864–1920)	A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások	német
33	Tönnies, Ferdinand (1855–1936)	Közösség és társadalom	német
34	Jadov, V. A. (szerk.) (n. a.)	A társadalmi magatartás előrejelzése	szovjet–orosz
35	Wallerstein, Immanuel Maurice (1930–)	A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században	amerikai
36	Róheim Géza (1891–1953)	Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok	magyar emigráns
37	Gerschenkron, Alexander (1904–1978)	A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok	amerikai
38	Kuhn, Thomas Samuel (1922–1996)	A tudományos forradalmak szerkezete	amerikai
39	Kula, Witold (1916–1988)	A feudális rendszer gazdasági elmélete	lengyel
40	Westergaard, John (1927–) Resler, Henrietta (n. a.)	Osztály egy kapitalista társadalomban	angol
41	Landes, David S. (1924–)	Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig	amerikai
42	Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1895–1975)	A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások	szovjet–orosz

ELSŐ KIADÁS	MAGYAR KIADÁS	FORDÍTÓ	ELŐ-/UTÓSZÓ ÍRÓJA	KÖZREMŰKÖDŐ
1906	1978	Félix Pál	Kulcsár Kálmán	
irrev.	1979			Buda Béla, Kulcsár Kálmán
irrev.	1979		Hoffmann Tamás	Gunda Béla
n. a.	1979	Gődény Endre		
1949	1980 1968	Berényi Gábor	Kulcsár Kálmán	
irrev.	1980			
irrev.	1980	Dávid Gábor Csaba Iványi Tamás Simon Róbert Szende Tamás	Simon Róbert Scheiber Sándor	
irrev.	1981		Kulcsár Kálmán	Katona Imre
1961– 1974	1981	Habermann M. Gusztáv Berényi Gábor	László János	
1954	1982	Dezsényi Katalin Endreffy Zoltán	Almási Miklós	Somlai Péter
irrev.	1982	Somlai Péter	Lukács József	Berényi Gábor
1887	1983	Berényi Gábor Tatár György	Somlai Péter	
	1983	Rudas János		
1974	1983	Bittera Dóra et al.	Szentes Tamás	Forgács Péter, Várnai Gábor
irrev.	1984	Angster Mária	Verebélyi Kincső Székács István	
irrev.	1984	Halmos Károly et al.	Kovácsy Tamás	
1962	1984	Petri György	Fehér Márta	
1962	1985	D. Molnár István		
1975	1985	Krokovay Zsolt Melis Ildikó		Kovács Ferenc
1969	1986	Köbli József Berend Zsuzsa Valentiny Pál		Vári András
1929– 1971	1986	Orosz István Könczöl Csaba	Könczöl Csaba	

	SZERZŐ	CÍM	SZERZŐ NEMZETI- SÉGE
43	Dumézil, Georges (1898–1986)	Mítosz és eposz. Tanulmányok	francia
44	Gurevics, Aron Jakovlevics (1924–)	A középkori népi kultúra	szovjet– orosz
45	Aries, Philippe (1914–1984)	Gyermek, család, halál. Tanulmányok	francia
46	Elias, Norbert (1897–1990)	A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszihogenetikus vizsgálódások	német
47	Iggers, Georg G. (1926–)	A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig	német– amerikai
48	Maine, Henry Sumner (1822–1888)	Az ősi jog. Összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel	angol
49	Anderson, Perry (1938–)	Az abszolutista állam	angol
50	Bloch, Ernst (1885–1977)	Korunk öröksége	német
51	Foucault, Michel (1926–1984)	Felügyelet és büntetés. A börtön története	francia
52	Erikson, Erik Homburger (1902–1994)	A fiatal Luther és más írások	német– amerikai

HIVATKOZÁSOK

Almási (1982)

ALMÁSI MIKLÓS: Marcuse rebellis Hegelje. [Utószó.] In Herbert Marcuse: *Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. Budapest, Gondolat, 483–528.

Bart (1998)

BART ISTVÁN: Hórihorgas, gémlábú férfi. In *Kőrösi József emlékkönyv*. Budapest, Scholastica, 196–201.

Bart (2002)

BART ISTVÁN: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest, Osiris.

Fukász (1960)

FUKÁSZ GYÖRGY: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Jászai Oszkár ideológiájának bírálata*. Budapest, Gondolat.

Grusin (1971)

Grusin, Borisz: *A vélemények világa. A közvélemény-kutatás metodológiai problémái*. Budapest, Gondolat.

ELSŐ KIADÁS	MAGYAR KIADÁS	FORDÍTÓ	ELŐ-/UTÓSZÓ ÍRÓJA	KÖZREMŰKÖDŐ
1968– 1978	1986	Fridli Judit	Hoppál Mihály	
1981	1987	Kövér György F. Nagy Géza	Könczöl Csaba	
irrev.	1987	Ádám Péter	Szapor Judit	Szapor Judit
1939	1987	Berényi Gábor	Hanák Péter	
1968	1988	Telegdy Bernát Gunst Péter	Glatz Ferenc	
1861	1988 1875	Sárkány Mihály	Hamza Gábor	
1974	1989	Várady Géza		Simon Róbert
1935	1989	Bendl Júlia	Mesterházi Miklós	
1975	1990	Fázsy Anikó Csűrös Klára		Szakolczai Árpád
1958	1991	Erős Ferenc Pető Katalin		

Huszár (1990)

HUSZÁR TIBOR: *Mit ér a szellem, ha... Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987)*. Budapest, Szabad Tér.

Huszár (1993)

HUSZÁR TIBOR: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesítése. *Valóság*, 1993. 6. 39–47.

Huszár (OHA)

Huszár Tibor-interjú. Készítette Kozák Gyula, 2007. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, sz. n.

Kontra (1994)

KONTRA MIKLÓS: A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt. *Magyar Könyvszemle*, 433–434.

http://epa.oszk.hu/00000/00021/00359/pdf/MKSZ_EPA00021_1994_11_0_04_433-440.pdf

Litván (1973)

LITVÁN GYÖRGY: Előszó. In Litván György–Szűcs László (vál. és szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. I–II*. Budapest, Gondolat.

Litván (2008)

A demokrácia szimbóluma volt – Károlyi Mihályról. In Gál Éva–Kende Péter (vál. és szerk.): *Sorstársak és kortársak*. Budapest, Noran, 32–38. (Bucyinszki György interjúja Litván György történéssel. *Magyar Narancs*, 2004. 46. nov. 11.)

Liska (OHA)

Liska Tibor-interjú. Készítette Petőcz György, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 39. sz.

Papp (1971)

PAPP ZSOLT: Jürgen Habermas és a „kritikai nyilvánosság” esélyei. [Utószó.] In Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat, 379–398.

Pozsár (OHA)

Pozsár István-interjú. Készítette Hegedűs B. András, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 44. sz.

Szabari (2005)

SZABARI VERA: Sociology Done by Socialists. Brief History of Hungarian Sociology between 1948–1989. Megjelent: Krátké dějiny maďarské sociologie v letech 1948–1989. *Sociologický časopis. Czech Sociological Review* 2005 (41), 659–673.

Szántó (1998)

SZÁNTÓ MIKLÓS: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest, Akadémiai.

Szentes (1976)

SZENTES TAMÁS: Polányi Károly és a „gazdasági antropológia”. [Előszó.] In Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 7–48.

Vass (OHA)

Vass Henrik-interjú. Készítette Kozák Márton, 1987–1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 100. sz.

Vass–Ságvári (1979)

VASS HENRIK–SÁGVÁRI ÁGNES (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth.

GERMUSKA PÁL

„ZÁPOR, ZIVATAR, JÉGESŐ”

Adalékok a csernobili katasztrófa magyarországi kezelésének történetéhez

„OAB ügyelet vagyok. PV-HÓVIHAR ZÁPOR-ZIVATAR-JÉGESŐ távmondatot kaptam. Kérem, igazolja vissza” – ezzel a telefonüzenettel kellett volna megerősítést kérnie az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) portaügyeletesének, ha a Paksi Atomerőműben nukleáris baleset történik. Mivel az Országos Atomenergia Bizottságnak (OAB) szintén az OMFB Martinelli (ma Szervita) téri irodaháza adott otthont, a Polgári Védelemtől (PV) érkező riasztás alapján a portaügyeletnek kellett végrehajtania a külön utasításban előírt riasztást.¹ Amint a következőkben bemutatjuk, Magyarország részletes és akkurátusan kidolgozott baleset-elhárítási tervvel rendelkezett arra az esetre, ha a *hazai atomerőműben* esetleg rendkívüli esemény következne be. Arra azonban senki nem készült – Európában másutt sem –, hogy a „zápor, zivatar, jégeső” máshonnan érkezik: olyan nukleáris katasztrófa történik, amely nemcsak szomszédos országokat veszélyeztet.

A csernobili atomerőmű-baleset magyarországi következményeivel és a hazai kárelhárítással azért is érdemes foglalkozni, mert a tömegtájékoztatás korabeli csődje ma is árnyékot vet az akkori állami cselekvésre. Sokan ma sem tudják, vagy nem hiszik el, hogy a szocialista Magyarország néphadserege, polgári védelme, minisztériumai és kutatóintézetei *mindent megtettek a károk minimalizálása és a lakosság egészségének megvédése érdekében*. Tanulmányunk ezért – a jelenleg hozzáférhető iratanyagok alapján – a következő fő kérdésekre koncentrálna: milyen baleset-elhárítási forгатókönyvekkel rendelkezett a hazai nukleáris ipar 1986-ban, milyen szerepet szántak a tervekben a különféle állami intézményeknek; milyen következményekkel járt a csernobili baleset Magyarországon, és milyen intézkedések történtek; mennyire szakszerűen járt el a magyar intézményrendszer a váratlan helyzetben; tovább-

1 Az Országos Atomenergia Bizottság nukleáris balesetelhárítási intézkedési terve. 1983. április. 3. Melléklet. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-25-c 18. d.

bá milyen hosszabb távú következtetéseket vontak le a balesetből. Az atomerőműbeli katasztrófa lezajlását csak nagyon vázlatosan ismertetjük, a baleset egészségügyi hatásaival pedig egyáltalán nem kívánunk foglalkozni, ezeket a kérdéseket alaposan és kimerítően tárgyalja Szatmáry Zoltán és Aszódi Attila könyve.²

Az 1986-os események teljes körű feltárását még ma is lehetetlenné teszi az iratok korlátozott hozzáférhetősége. Az 1995. évi LXV., az államtitokról és a szolgálati titokról szóló törvény alapján az egykor szigorúan titkos iratok közül az 1980 előttiak szabadon kutathatók. Az esetünkben kulcsfontosságú, 1980. január 1-je után keletkezett minősített iratokhoz viszont majd csak akkor lehet hozzáférni, ha egyedi, tételes eljárással felülvizsgálták és visszaminősítették őket. Az 1995-ös szabályozást 2010. április 1-jével hatályon kívül helyező, 2009. évi CLV. törvény 39. §-a szerint a már levéltárban lévő minősített anyagokat 2013. június 30-ig felül kell vizsgálni. Jelen feltételek között tehát a téma feldolgozása során a Minisztertanács, a Honvédelmi Minisztérium (HM) Titkársága, az OAB, valamint a Külügyminisztérium irataira támaszkodhattunk. Több minisztérium, így például Mezőgazdasági és Élelmezésügyi vagy az Ipari Minisztérium 1986–87-es iratai viszont nem kutathatók, így számos részletkérdésre nem áll módunkban kitérni.

A MAGYAR ATOMERŐMŰ ÉS A HAZAI NUKLEÁRISBALESET-ELHÁRÍTÁSI RENDSZER

Az Országos Atomenergia Bizottságot 1955 decemberében hozta létre a Minisztertanács 462 I/XII.15./1955. számú – titkos – határozatával. Felállítását a következőkkel indokolták: „A Szovjetunió által nyújtott segítség és hazai adottságaink jobb kihasználása lehetővé teszi számunkra, hogy az atomenergia békés célokra való alkalmazásában gyors ütemben haladjunk előre. A Minisztertanács szükségesnek tartja, hogy az atomenergia segítségével történő villamosenergia-termelésre mihamarabb megtörténjenek a szükséges előkészületek. Szükségesnek tartja továbbá, hogy radioaktív izotópok alkalmazása rövid időn belül széles körben elterjedjen az ipar, mezőgazdaság és az orvosi gyakorlat területén.” A határozat az OAB kiemelt feladatává tette az atomerőművek építésének tanulmányozását, hogy „az atomerőművek nem több mint 10 éven belül már nálunk is jelentős mennyiségű villamos energiát termel[je]nek az országos kooperációs rendszerben”.³

2 Aszódi–Szatmáry (2005).

3 A határozat facsimiléjét lásd Szabó (2004) 82–84.

Tehát már az ötvenes évek közepétől születtek elképzelések magyaror-

szági atomerőmű(vek) létesítésére. A végül Paksra telepített erőmű történetét több munka is feldolgozza,⁴ így e helyütt csak néhány fontos dátumot emelünk ki, illetve a nukleáris biztonság problematikájára térünk ki részletesebben.

Az OAB 1963. májusi értekezletén támogatta az atomenergia ipari léptékű felhasználása előkészítésének fokozására vonatkozó elképzelést. 1966. december 28-án aláírtak egy magyarországi atomerőmű létesítéséről szóló magyar–szovjet államközi egyezményt, amely szerint az erőmű első egységének üzembe helyezését a magyar fél 1975-re tervezte. 1969-ben a beruházást bizonytalan időre elhalasztották. A távlati hazai villamosenergia-igényeket felülvizsgálva és a hosszú távú szovjet kőolaj-szállítási terveket megismerve viszont rövidesen kiderült, hogy az atomerőmű megépítésére szükség van, mégpedig 1980. évi üzembe helyezéssel. Ezért 1972 tavaszán és nyarán új tárgyalások kezdődtek a szovjet féllel, szeptemberben pedig Szabó Benjamin vezetésével létrehozták az Atomerőmű Beruházás Titkárságát. 1973 februárjától a Minisztertanács Gazdasági Bizottsága ideiglenes engedélyével újrakezdtek a terület-előkészítő munkálatokat Pakson. 1976. január 1-jével a Paksi Atomerőmű Vállalat megkezdte működését, június 17-én a Minisztertanács jóváhagyta a beruházás alapokmányát.⁵

Az építkezéssel párhuzamosan folytatódott a jogszabályi keretek és a biztonságtechnikai szabályozás kialakítása. 1978 elején a Minisztertanács 10/1978. (II. 2.) Mt. sz. rendelete intézkedett az atomerőmű létesítésével, használatba vételével és üzemeltetésével kapcsolatos hatósági feladatok minisztériumok–főhatóságok szerinti megosztásáról. A rendelet 2. §-a a biztonságtechnikai követelmények meghatározására, valamint a biztonságtechnikai felügyelet szabályozására a nehézipari minisztert hatalmazta fel, aki 1979. március 31-én adta ki 5/1979. (III. 31.) NIM sz. rendeletét az atomerőmű biztonságtechnikai kérdéseiről. 1979 februárjában pedig megalakult az Állami Indító és Ellenőrző Átvételi Bizottság.⁶

Eközben az OAB – a harrisburgi (Pennsylvania, USA) Three Mile Island (TMI) atomerőmű üzemzavarának tapasztalatai⁷ alapján – 1979. június 5-i

4 Lásd Bencze (1995), illetve Szabó Benjamin kormánybiztos alapos és számos részletre kiterjedő monográfiáját, Szabó (2004).

5 A <http://www.atomeromu.hu/cegtortenet> felhasználásával, Szabó (2004) alapján kiegészítve.

6 Szabó (2004) 576–577. A két rendeletet lásd uo. 602–603., illetve 604–607.

7 A TMI 2-es reaktorában 1979. március 28-án következett be 5-ös fokozatú baleset: részben emberi hibák folytán a reaktor elveszítette a hűtőközegét, és az aktív zóna megolvadt. A konténment

(védőburkolat) ugyan lokalizálta a reaktorból kiáramló radioaktív gőzt, konstrukciós hiba folytán mégis jódizotóp és nemesgáz került a levegőbe. Ezek szerencsére gyorsan lebomlottak, így a lakosságot csak elhanyagolható mértékű többlet-sugárterhelés érte, sérülés nem történt. Aszódi–Szatmáry (2005) 207.

- 8 „14. § (1) Az atomenergia alkalmazását szolgáló létesítmény, berendezés üzemtartója – az üzemviteli szabályzat részeként – balesetelhárítási és intézkedési tervet köteles készíteni. Ebben meg kell határozni a rendkívüli eseményeket és az azok esetén teendő intézkedéseket, a hatóságok értesítésének és a hatóságokkal való együttműködésnek a módját, valamint az intézkedésekért és az értesítésért felelős személyeket.” *Magyar Közlöny*, 1980. április 5.

ülésén úgy döntött, hogy meg kell vizsgálni az állami intézmények feladatait egy esetleges atomerőművi üzemszavar esetére. Az atomenergiáról szóló 1980. évi 1. sz. törvényhez készült 12/1980. (IV. 5.) Mt. sz. végrehajtási rendelet ugyancsak előírta egy ilyen intézkedési terv kidolgozását, az OAB elnökét téve felelőssé a terv kialakításáért és összehangolásáért.⁸ Az OAB által felállított munkacsoport Wiegand Győző, az Energiafelügyelet igazgatója vezetésével 1980 augusztusára készítette el jelentését és javaslatait. A munkabizottság megfontolandónak tartotta a harrisburgi TMI-baleset kivizsgálását végző, a magyar származású Kemény János matematikus vezette elnöki különbizottság javaslatait, miszerint az atomerőművek üzemeltetési engedélyének kiadását jóváhagyott baleset-

elhárítási és intézkedési terv meglétéhez kell kötni, továbbá az elhárítási tervet különböző üzemszavar-kategóriákra is ki kell dolgozni, és a feladatok mellett meg kell jelölni a szervezeti felelősöket is.

Miután Magyarországon nem létezett nukleáris biztonsági hatóság, a Wiegand-bizottság egy önálló Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság felállítására tett javaslatot, amelynek – hogy legyen elegendő felkészülési idő – a Paksi Atomerőmű első egységének üzembe helyezése, fizikai indítása előtt három hónappal kell megalakulnia, a következő összetételben: elnöke a Minisztertanács (egyik) elnökhelyettese, elnökhelyettesei a honvédelmi miniszter, a nehézipari miniszter és az OAB elnöke, tagjai pedig a belügyminiszter, az egészségügyi miniszter, illetve a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter által meghatalmazott miniszterhelyettesek, valamint az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal elnöke és az Országos Vízügyi Hivatal elnöke által megbízott elnökhelyettesek, továbbá a Tolna Megyei Tanács elnöke. A munkabizottság úgy ítélte meg, hogy – a HM és a NIM szervezetében – önálló titkárságot kell szervezni a kormánybizottság számára, és létre kell hozni egy állandó műszaki tanácsot és operatív törzset is.

A Wiegand-bizottság jelentése – a nemzetközi gyakorlat alapján – felsorolta a baleset-elhárításra való felkészülés feladatait, azon belül a biztonsági hatóság, az erőművet üzemeltető szervezet, illetve az egyéb állami hatóságok tennivalóit is. Részletesen meghatározta, hogy a hazai baleset-elhárítási feladatok közül melyek hárulnak az atomerőmű üzemeltetőjére, az elhárításban részt vevő operatív hatóságokra, illetve a kormánybizottságra.

A javaslat emlékeztetett rá, hogy a polgári védelemről szóló 2041/1974. (XII. 11.) Mt. sz. határozat részletes eligazítást ad a veszélyes helyzetek kezelésére vonatkozóan. Egy esetleges atomerőművi balesettel kapcsolatban a következő polgári védelmi feladatokat tartották kiemelendőnek: a lakosság és a polgári szervek felkészítése a védekezésre (riasztás, tájékoztatás, kitelepítés, óvóhely-létesítés, egyéni védőeszközökkel való ellátás); a létfenntartáshoz szükséges javak radiológiai, biológiai és vegyi (a továbbiakban: rbv) védelmének, illetve a termelés és szolgáltatások védelmét szolgáló intézkedéseknek az előkészítése és megvalósítása. Az anyagi javak védelmét illetően: a termelő és forgalmazó egységeknél az rbv-mentesítéshez szükséges anyagok és eszközök biztosítása; gyűjtőhelyek kijelölése a szennyezett hulladékok gyűjtésére, biztonságos kezelésére és megsemmisítésére; az élelmiszer-, az ivóvíz és a takarmánykészletek, az állatállomány, továbbá az élelmiszer- és ivóvíztermelő és -feldolgozó berendezések és műtárgyak rendszeres rbv-ellenőrzése a rendkívüli időszakban. Leszögezték: rendkívüli időszakban a közfogyasztásra vagy feldolgozásra kerülő élelmiszert és ivóvizet csak rbv-ellenőrzés és megfelelő minősítés után szabad felhasználni. A jelentés részletes javaslatot tett a baleset-elhárítás során felmerülő egyes (polgári) védelmi feladatok felelőseire és irányítóira is.⁹

Érdemes megjegyezni, hogy a szovjet és a magyar polgári védelem között 1966 óta létező együttműködési megállapodás szerint a felek kölcsönösen tájékoztatják egymást az országukat ért atomcsapás(ok) paramétereiről és a radioaktív felhő(k) haladási irányáról, nyomvonaláról. 1970-ben a két ország polgári védelmi hatóságai egyezményben is lefektették a békeidőszaki együttműködés feltételeit, valamint a kölcsönös tájékoztatás és segítségnyújtás rendjét.¹⁰

Az OAB a fentiek alapján még 1980. augusztus folyamán elkészítette

9 Előterjesztés az OAB részére: Állami szervek feladatai az atomerőművek üzemzavar következményeinek elhárításában. 1980. augusztus. MOL XIX-A-25-c 2. d.

10 Előterjesztés a Honvédelmi Bizottság részére. 1970. február 28., illetve a Honvédelmi Bizottság 1/211/1970. sz. határozata a szovjet–magyar polgári védelmi egyezmény aláírásáról. 1970. március 13. MOL XIX-A-98 23. d. 102.

a minisztertanácsi határozati előterjesztést. Eszerint a Paksi Atomerőmű Balesetelhárítási Kormánybizottsága az erőmű üzembe helyezése előtt három hónappal felállítandó, és részletes elhárítási terv dolgozandó ki. A tervnek tartalmaznia kell az érintett minisztériumok és országos hatáskörű szervek baleset-elhárítással összefüggő feladatait, a feladatok összehangolásának módját, továbbá az erőművön belüli intézkedésért felelősökkel és a területileg illetékes megyei szervekkel való kapcsolattartásnak, a lakosság (a sajtó és más hírközlő szervek útján való) tájékoztatásának, valamint a nemzetközi megállapodásokból eredő kötelezettségek teljesítésének rendjét. Azt javasolták, hogy az atomerőműben bekövetkező esetleges rendkívüli eseményről csak a kormánybizottság elnöke egyetértésével legyen szabad tájékoztatást adni. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának vezetője köteles volt együttműködni a kormánybizottság elnökével (elnökhelyettesével).¹¹

1982 áprilisában a Paksi Városi Tanács kiadta az első blokk használatbavételi engedélyét, az ősz folyamán már az indítási előkészületek zajlottak, december 21-én pedig az Atomerőmű Indító Bizottság kiadta az engedélyt az energetikai indításra.¹²

Az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottságot (ABK) csak akkor állították fel, amikor belátható – három hónapos – közelségbe került az erőműindítás: a Minisztertanács 1982 augusztusában fogadta el 2022/1982. /VIII.11./ Mt. sz. határozatát az ABK-ról. A kormánybizottság működési szabályzatában foglaltak alapján létrejött az Operatív Törzs és a Műszaki Tanács, amelyek megalkották saját működési szabályzatukat.¹³

A Paksi Atomerőmű első blokkjában a villamos áram termelését 1983 első hónapjaiban fokozatosan növelték: január 9-én elérték a 35, január 26-án

az 55, majd egy hónapos karbantartást követően, április 8-án a 75 százalékos teljesítményt.¹⁴ Ezzel egy időben sorra megszülettek a különféle főhatóságok baleset-elhárítási intézkedési tervei. Méhes Lajos ipari miniszter 1983. március 15-én hagyta jóvá az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság tevékenységéből eredő ipari minisztériumi feladatok ellátásának rendjét (102/1983/IpK. 9/IpM sz. utasításként). Eszerint „az Ipari Minisztérium elősegíti a Paksi Atomerőműben,

11 [Előterjesztés] A Minisztertanács ... /1980/... / Mt. h. sz. határozat a Paksi Atomerőmű Balesetelhárítási Kormánybizottsága létrehozására. 1980. augusztus. MOL XIX-A-25-c 2. d.

12 Szabó (2004) 713–720.

13 Működési szabályzat az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság tevékenységéből eredő ipari minisztériumi feladatok ellátásának rendjére. 1983. március 15. 2. MOL XIX-A-25-c 17. d.

14 Szabó (2004) 726.

illetve környezetében kialakuló rendkívüli helyzet¹⁵ értékelését, és végrehajtja a kormánybizottságnak a készenlétre, készségbe helyezésre, baleset-elhárításra, illetve a normális élet- és munkarend visszaállítására vonatkozó döntéseiből az Ipari Minisztérium felügyeleti körébe tartozó utasításokat.” A szabályzat részletesen leírta a minisztérium és a felügyelete alá tartozó szervezetek feladatait a készenlét, a készségbe helyezés és a baleset-elhárítás időszakában. Kitért az illetékes miniszterhelyettesek, főosztályok tételes feladataira, beleértve a Műszaki Tanácsban és az Operatív Törzsben végzendő munkájukat is, továbbá az Országos Energiagazdálkodási Hatóság vezetőjének kötelmeire.¹⁶

1983 áprilisában Szekér Gyula OMFb-elnök hagyta jóvá az Országos Atomenergia Bizottság nukleárisbaleset-elhárítási tervét, amely részletes intézkedési tervet tartalmazott a riasztás rendjére, a bizottság teendőire, valamint a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére. A Magyarországon az 1970. évi 12. törvényerejű rendelettel kihirdetett Atomsorompó Egyezmény¹⁷ alapján létrejött, az 1972. évi 9. törvényerejű rendelettel kihirdetett ún. biztosítéki egyezmény előírta ugyanis, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget (NAÜ) minden nukleáris eseményről értesíteni kell. A biztosítéki egyezmény hatálya alá tartozó eseményeket és a bekövetkeztükor követendő értesítési rendet külön melléklet részletezte, beleértve a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek küldendő típuszövegeket (angolul, illetve magyar fordításban).¹⁸

Czinege Lajos hadseregtábornok, honvédelmi miniszter 1984. október 5-én adta ki 0019/1984. sz. utasítását a Magyar Néphadsereg (MN) feladataira a Paksi Atomerőműben esetleg előforduló üzemműködés esetére. A néphadsereg kijelölt csapatainak igénybevételét a Minisztertanács illetékes elnökhelyettese (mint a balesetelhárítási kormánybizottság elnöke) vagy a hon-

15 „A Paksi Atomerőmű üzembe helyezése, vagy üzemelése során esetleg bekövetkező, az atomerőmű környezetében élő lakosság életét, egészségét, testi épségét és az anyagi javakat veszélyeztető rendkívüli esemény következtében kialakult helyzet.” Működési szabályzat. 1983. március 15. 3. MOL XIX-A-25-c 17. d.

16 Működési szabályzat. 1983. március 15. MOL XIX-A-25-c 17. d.

17 Az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének XXII. ülészakán, 1968. június 12-én elhatározott, a nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződés, amely célul tűzte ki a nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozását (non-prolifерáció), a meglévő nukleáris fegyverek leszerelését és a nukleáris energia békés célú hasznosítását.

18 Az Országos Atomenergia Bizottság nukleáris balesetelhárítási intézkedési terve. 1983. április. MOL XIX-A-25-c 18. d.

védelmi miniszter (mint a balesetelhárítási kormánybizottság elnökhelyettese) rendelhette el. A néphadseregnek az Országos Mentőszolgálattal, az Állami Tűzoltósággal, a rendőrséggel, a munkásőrséggel, valamint a polgári védelem erőivel együttesen kellett volna részt vennie a Paksi Atomerőmű környezetében élő lakosság és az anyagi javak mentésében, a következmények felszámolásában. Az utasítás hatálybalépésével egy időben a vezérkari főnöknek kellett kijelölnie az esetleg bekövetkező üzemzavar esetére a mentésben részt vevő csapatokat; meghatározni az esetleg veszélyeztetett körzetben települt MN-csapatok feladatait; valamint a körzetben állomásozó, a Szovjet Hadsereg Déli Hadseregcsoport alárendeltségébe tartozó csapatok tájékoztatásával kapcsolatos feladatokat.¹⁹

Szólni kell még az eredetileg egy esetleges atomcsapás(sorozat) következményeinek monitorozására hivatott figyelőrendszerekről, valamint a hazai atomerőmű környezetének folyamatos figyelését végzőkről, amelyek a csernobili balesetet követő hetekben kulcsszerephez jutottak.

A Honvédelmi Tanács 1959. február 12-i, az országos légmentesítés kiépítésének alapvető szabályairól szóló határozatában egyes sugárvédelmi intézkedésekről is rendelkezett. A Belkereskedelmi Minisztérium feladatává tette a „légmentesítési laboratóriumok” létesítését és felkészítésüket a nyersanyagok, élelmiszerek, raktárhelyiségek radioaktív és vegyi anyagokkal való szennyeztségének megállapítására. Az Élelmiszeripari, a Könnyűipari, illetve a Külkereskedelmi Minisztérium, valamint az Országos Földműves Szövetkezeti Központ feladata e téren kiterjedt az élelmiszerek, nyersanyagok, kereskedelmi tartalékok és takarmányok, továbbá a vízforrások radioaktív, vegyi és biológiai szennyeződés elleni védelmére és megfelelő laboratóriumok felállítására. A levegő és a csapadék radioaktivitásának mérését és jelzését az Országos Meteorológiai Intézet kapta feladatul.²⁰

A honvédelmi miniszter előterjesztése alapján a Honvédelmi Bizottság 1963. április 5-én döntött az Országos Sugárfigyelő- és Jelzőrendszer (OSJR) megszervezéséről és működtetéséről. A rendszer parancsnoka a honvédelmi miniszter volt, aki 1963. július 1-jével megszervezte a Magyar Néphadsereg Sugárfigyelő- és Jelzőrendszerét, augusztus 1-jével pedig integrálódtak a rendszerbe a polgári mérőintézmények is.²¹

19 A Magyar Népköztársaság Honvédelmi Miniszterének 0019/1984. sz. utasítása az MN feladataira a Paksi Atomerőműben esetleg előforduló üzemzavar esetén. 1984. október 5. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára (HIM KI) 154/01/0019.

20 A HT 11/114/1959. sz. határozata. MOL XIX-A-16-aa 103. d.

Az OSJR következő években kiépült mérőállomásai figyelemmel kísérték a levegő, a víz, a talaj és az élelmiszerek radioaktivitásának alakulását – különös tekintettel a kísérleti nukleáris robbantások következményeinek nyomon követésére. Ezen belül a Polgári Védelem RBV Ellenőrző és Adatszolgáltató Rendszere különböző intézetek és laboratóriumok bázisán látta el a gazdasági és polgári védelmi mérési feladatokat, felkészülve a háborús időszak feladataira is. Önállóan végeztek különféle rendszeres sugázméréseket az egységes rendszerből kimaradt kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények. A Paksi Atomerőmű 1. blokkjának üzembe helyezésével párhuzamosan, 1982-ben kezdte meg működését az Atomerőművi Környezeti Sugárellenőrzési Rendszer, amely az erőmű köré települt, és amely mind a normál, mind az üzemzavari radioaktív kibocsátás ellenőrzésére, illetve a radioaktív anyagok nyomon követésére és a sugár-egészségügyi következmények mérésére, ellenőrzésére alkalmas volt. A környezeti sugárellenőrzési rendszer folyamatosan működő automata és félautomata mérőállomásokból, valamint környezeti ellenőrző laboratóriumából állt. Ehhez csatlakozott a hatósági környezeti sugárellenőrzési rendszer, amely a polgári védelem rendszerébe tartozó mérőállomásokból, illetve a kutató- és felsőoktatási intézmények mérőhelyeiből szerveződött.²²

Az Országos Meteorológiai Szolgálat (OMSZ) 1963 óta működő Radio-meteorológiai Szolgálatát ugyancsak a paksi erőmű miatt bővítették 1980-ban: ezután nyolc állomása (Budapest-Pestlőrinc, Szombathely, Siófok, Pécs, Szeged, Szolnok, Baja, Nyíregyháza) mérte a légköri radioaktivitást. A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (MÉM) mindezekon felül a nyolcvanas évek közepére hat, az Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Radiológiai Mérő- és Adatszolgáltató Hálózata pedig tizenkét területi mérőállomással rendelkezett.²³

Minden érintett és illetékes állami szerv intézkedési tervét ugyan nem tudtuk bemutatni, a fentiek alapján azonban egyértelmű, hogy *Magyarország egy hazai rendkívüli nukleáris eseményre aprólékosan kimunkált és intézményenként adaptált tervvel rendelkezett. Az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság Műszaki Tanácsa és*

21 A HB 6/148/1963. sz. határozata. Hadtörténelmi Levéltár (HL) HB iratok 1. d.

22 Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság: Jelentés a nukleáris figyelő-, jelző- és ellenőrző rendszer felülvizsgálatáról, tervezett fejlesztéséről (tervezet). 1987. július. MOL XIX-A-25-c 28. d.

23 Országos Atomenergia Bizottság: Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 1986. június. 4–6. MOL XIX-A-25-c 22. d.

Operatív Törzse gyorsan aktiválható szervezetként állandó készenlétben állt. Folyamatosan és megbízhatóan működtek az alapvetően háborús körülményekre készült hazai sugárfigyelő és jelzőrendszerek is.

A CSERNOBILI BALESET KÖVETKEZTÉBEN FELLÉPŐ MAGYARORSZÁGI SZENNYEZÉS

Csernobil városától 18 kilométerre, Pripjaty város közvetlen közelében, az ukrán–belorusz határtól alig 16 kilométerre épült a hetvenes évek közepétől a Lenin Atomerőmű. A Kijevtől 110 kilométerre létesített, blokkonként 1000 MW kapacitású erőmű 1. blokkját 1977-ben, 4. blokkját 1983-ban helyezték üzembe. A szovjet tervezésű és fejlesztésű RBMK (Reaktor Bolsoj Mosnosztyi Kanalnij, azaz „nagy teljesítményű, csatorna típusú”) reaktor lényegesen eltért a nyugati erőművekben, illetve a Pakson alkalmazott úgynevezett nyomottvizes technológiától.²⁴

A csernobili baleset lefolyásának rekonstruálásában mintegy háromezer szakember vett részt a Szovjetunióban 1986 nyarán, megállapításaikat a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség számára külön jelentésben összegezték, amelyet a NAÜ 1986. augusztus 25–29-én vitatott meg. A legtöbb tudományos magyarázat kiindulópontja mindmáig ez a jelentés, Szatmáry Zoltán és Aszódi Attila könyvéé is. A baleset lefolyását a két magyar szakember munkája alapján ismertetjük.

A csernobili atomerőmű 1983 végén üzembe helyezett 4. blokkjában 1986 áprilisában még 75 százalékban az eredeti fűtőelemek voltak, ezért tervszerű karbantartást készítettek elő. Ezt megelőzően azonban ki akarták próbálni, hogy a reaktor tartalék dízelgenerátora áramszünet esetén képes-e a hűtővízszivattyúk és az irányító rendszerek működtetéséhez elegendő elektromosságot termelni. Április 25-re, péntekre tervezték a kísérletet, egy külön munkaprogrammal, amelyet azonban csak az erőmű villamos ügyekért felelős igazgatója hagyott jóvá, a biztonságért felelős vezetők talán nem is látták. A kísérletet – szabálytalanul – csökkentett biztonsági feltételek mellett tervezték végrehajtani. (A közelgő ortodox húsvét miatt ráadásul számos vezető elutazott a hétvégére.) A számos szabálytalanság és emberi hiba mellett végrehajtott kísérlet katasztrófába torkollott: 26-án 01.23-kor a 4. blokk reaktorában ellenőrizhetetlenné és szabályozhatatlanná vált a nukleáris láncreakció, a reaktorban megtermelt hő néhány másodperc alatt a névleges teljesítmény 7 százalékáról a 10000 százalékára (azaz százszorosára) ugrott fel. Az óriási hő

24 A különböző reaktortípusok részletes ismertetését lásd Aszódi–Szatmáry (2005) 33–41.

pillanatok alatt felforralta a hűtőközeget, a gőzrobbanás felhasította a hűtőcsatornák csöveinek falát, és forró víz zúdult a grafit moderátorra. A beinduló kémiai reakció hidrogén, majd robbanóképes gázok keletkezéséhez vezetett, ami újabb robbanást okozott. A két robbanás következtében a reaktor hűtőcsatornái fölött elhelyezkedő 3000 tonnás reaktorfedél – a reaktorcsarnok tetejét kiszakítva – körülbelül 50 méter magasra repült, majd oldalára fordulva visszazuhant a reaktorba.²⁵

A több száz tonnás grafitömb darabjai a reaktorcsarnok tetejére repültek, meggyulladtak, és óriási lángoszloppal égtek – mintegy 750 méteres magasságba juttatva a radioaktív anyagokat. Legalább harminc tűzfészek keletkezett, és attól kellett tartani, hogy a tűz átterjed a 3. blokkra is. A csernobili és pripjatyi tűzoltók (akik kivonuláskor nem is voltak tisztában azzal, hogy nukleáris baleset történt) 02.30-ra lokalizálták a tüzet a 4. blokknál, hajnali 5 órára pedig eloltották a kisebb tüzeket. A reaktor azonban égett, és oltására nem is volt alkalmas a víz. Ezért katonai helikopterekkel tonnaszám hordták a dolomitot, a homokot, az ólom- és bórvegyületek keverékét tartalmazó zsákokat. Utóbbiak reaktorba juttatásával a sugárzás csökkentését, illetve a láncreakció leállítását igyekeztek elérni. A radioaktív anyagok mennyiségéből utólag következtettek arra, hogy a robbanáskor mintegy 1300–1500 °C lehetett a reaktorban. Amíg a reaktor szabadon égett, a hőmérséklet 900 °C-ra „hűlt” vissza, a rádóbált anyag mennyiségének növekedésével viszont újra emelkedett – elérve az 1700 °C-ot! Május 6-ig mintegy ötezer tonna anyagot szórtak a reaktorra.²⁶

A becslések szerint a 4-es reaktor üzemanyagának körülbelül 3,5–4 százaléka szóródhatott szét a környezetben a robbanások és a grafitűz következtében. Feltételezhetően kikerült a nemesgázok 100, az illékony izotópok (jód-, tellúr-, cézium-) körülbelül 20, a kevésbé mozgékony izotópok (stroncium-, cirkónium-) 3,5 százaléka. A nagy radioaktív kibocsátáshoz az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy a hűtés nélkül maradt nukleáris üzemanyag megolvadt, így az urán-dioxid nem tudta magában tartani a radioizotópokat. A sérült reaktorépületből a tűz – és a hasadási termékek bomláshőjének hatására felmelegedő forró levegő – nagy magasságba emelte a kiszabadult radioaktív részecskéket, amelyeket így a légmozgások sok száz kilométerre is elvittek.²⁷

Április 26-án, szombaton a szovjet villamos teherelosztó közölte, hogy a csernobili atomerőmű üzemzavara miatt a magyar villamosenergia-import

25 Aszódi (2006).

26 Aszódi–Szatmáry (2005) 87–88.

27 Aszódi (2006).

mintegy 10 százalékos, 200 MW-os csökkentését kéri. Magyar kutatóintézetek eközben *nem hivatalos* csatornákon (lengyel, svéd és finn partnerintézményektől) már értesültek arról, hogy a légköri radioaktivitás megnövekedett.²⁸ A szovjet fél azt is jelezte, hogy a szállítások csökkentését több hónapra fogja kérni. Nem hivatalosan érdeklődtek továbbá, hogy Magyarország teljes egészében le tudna-e mondani a szovjet villamosenergia-importról néhány napra, illetve viszonzásként hajlandó-e földgázt elfogadni.²⁹

A katasztrófáról április 28-án 21 órakor hangzott el az első magyarországi híradás a Petőfi Rádióban: „A Szovjetunió-beli [sic!] Csernobili atomerőműben baleset történt. A jelentések szerint az egyik reaktor sérült meg, és többen megsebesültek. Az illetékesek megkezdtek az ukrainai atomerőműben keletkezett üzemzavar megszüntetését. A károk felszámolására kormánybizottságot hoztak létre. Stockholmban közben bejelentették, hogy Dániától Finnorszáig észlelték a radioaktív [sic!] sugárzási szint hirtelen növekedését. Ottani szakértők szerint a radioaktív [sic!] felhő rövid időn belül eljutott a Skandináv-félsziget fölé.”³⁰

A hírt másnap reggelig – amíg le nem tiltották – a Magyar Rádió több csatornáján megismételték, közben a szovjet állami hírügynökség, a TASZSZ hivatalosan is hírt adott az eseményről, igaz, *csak zárt körben*. A Magyar Rádió hírszerkesztősége 28-án délután a

28 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 4–6. MOL XIX-A-25-c 22. d.

29 Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a csernobili atomerőműben bekövetkezett baleset következményeiről. 1986. május 5. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 968. ő. e. 87.

30 A rádió archívumában fennmaradt az A5-ös méretű lap, amelyre a hír szövegét gépelték. Egy sajtófotózás miatt 10 évvel később Bedő Iván turnusvezető hiteles másolatot készített a lapról. Bedő Iván személyes közlése.

31 Megkérdezték a Magyar Rádió moszkvai tudósítóját is, aki azonban akkor még semmit nem tudott az esetről.

BBC és más nyugati rádiók adásaiból tudta meg, hogy az ukrainai erőműben súlyos baleset történt. A hírt – „a szerkesztőségek tájékoztatására” fejléccel – a lehallgató-szolgálaton kívül az MTI-n keresztül is megkapta a Magyar Rádió, ami természetesen óvatosságra intette a hírszerkesztőket. Az ügyeletes turnusvezető, Bedő Iván – több forrásból ellenőrizve a híradást³¹ –, kollégáival a hír 21 órai közlése mellett döntött. 21 és 22 óra között a tilalommal egyenértékű, „szigorúan a szerkesztőségek tájékoztatására” fejléccel részletesebb MTI-tudósítás is érkezett – vélhetően a TASZSZ bizalmas tájékoztatása alapján –, ez azonban már nem mehetett adásba.³²

A „szovjet szervek” április 28-án, pontosabban meg nem határozott időpontban tájékoztatták a csernobili balesetről a magyar párt- és állami vezetést,³³ valószínűleg meglehetősen szűkszavúan, és vélhetően arra sem figyelmeztettek, hogy a balesetnek *egész Európára kiterjedő* következményei lehetnek. Ezért a hazai védelmi gépezet csak másnap lendült működésbe.

Április 29-én 16.15-kor a kijevi magyar főkonzulátus közölte a Külügyminisztériummal, hogy nem hivatalos, de megbízható információk szerint április 26-án Pripjatyban az atomerőmű egyik blokkja felrobbant, egy másik pedig megsérült. Az ukrán fővárosban, amelytől 20 kilométerre ugyan magas sugárzási szinteket mértek, jelentős számú áldozatról beszéltek, de magát Kijevet nem tekintették veszélyeztetettnek. Zárt körű aktívaértekezleteken városszerte önkénteseket toboroztak, és nagy számban mozgósítottak orvosokat, ápolónőket is az ukrán főváros minden kórházából. A magyar diplomaták értesülése szerint három évvel korábban már történt egy csaknem katasztrófához vezető szivárgás az atomerőműben, de akkor csupán a talajt érte sugárzszennyezés.³⁴ Ugyanaznap, 19.35-kor a kijevi fővárosi tanácstól származó információkat továbbított az ottani magyar képviselő. Eszerint a felrobbant reaktorban a fúziós folyamat nem állt le, az első helikopteres beavatkozási kísérletek nem jártak sikerrel. A Dnyeperbe szennyezett víz nem került, így Kijevet nem fenyegette veszély.³⁵

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi lapja, a *Népszabadság* április 29-én rövid hírben tudósított a csernobili „szerencsétlenségről”.³⁶ Április 30-tól a magyar tömegtájékoztatás – a hivatalos szovjet tájékoztatást átvéve – rendszeresen beszámolt a baleset következményeiről.³⁷

Az ukrán fővárosban a hiányos és féloldalas tájékoztatás miatt szinte pánikhelyzet alakult ki, noha számos védelmi intézkedés történt a tiszta ivóvíz biztosítása stb. érdekében. Kijev hihetetlen szerencséje az volt, hogy a légmozgások más irányba sodorták a radioaktív felhőket, így a nagyvárost – viszonylagos közelsége ellenére – minimális szennyezés érte.

32 Bedő Iván személyes közlése. Bedőt 1986. május 6-án a hír közlése miatt „súlyos fegyvelemsértés” címén fegyelmi büntetésben (háromhavi prémiummegvonásban) részesítették.

33 Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a csernobili atomerőműben bekövetkezett baleset következményeiről. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 968. ő. e. 88.

34 06/RT rejtjeltávirat. 1986. április 29. MOL XIX-J-1-j TÜK SZU 1986 138. d.

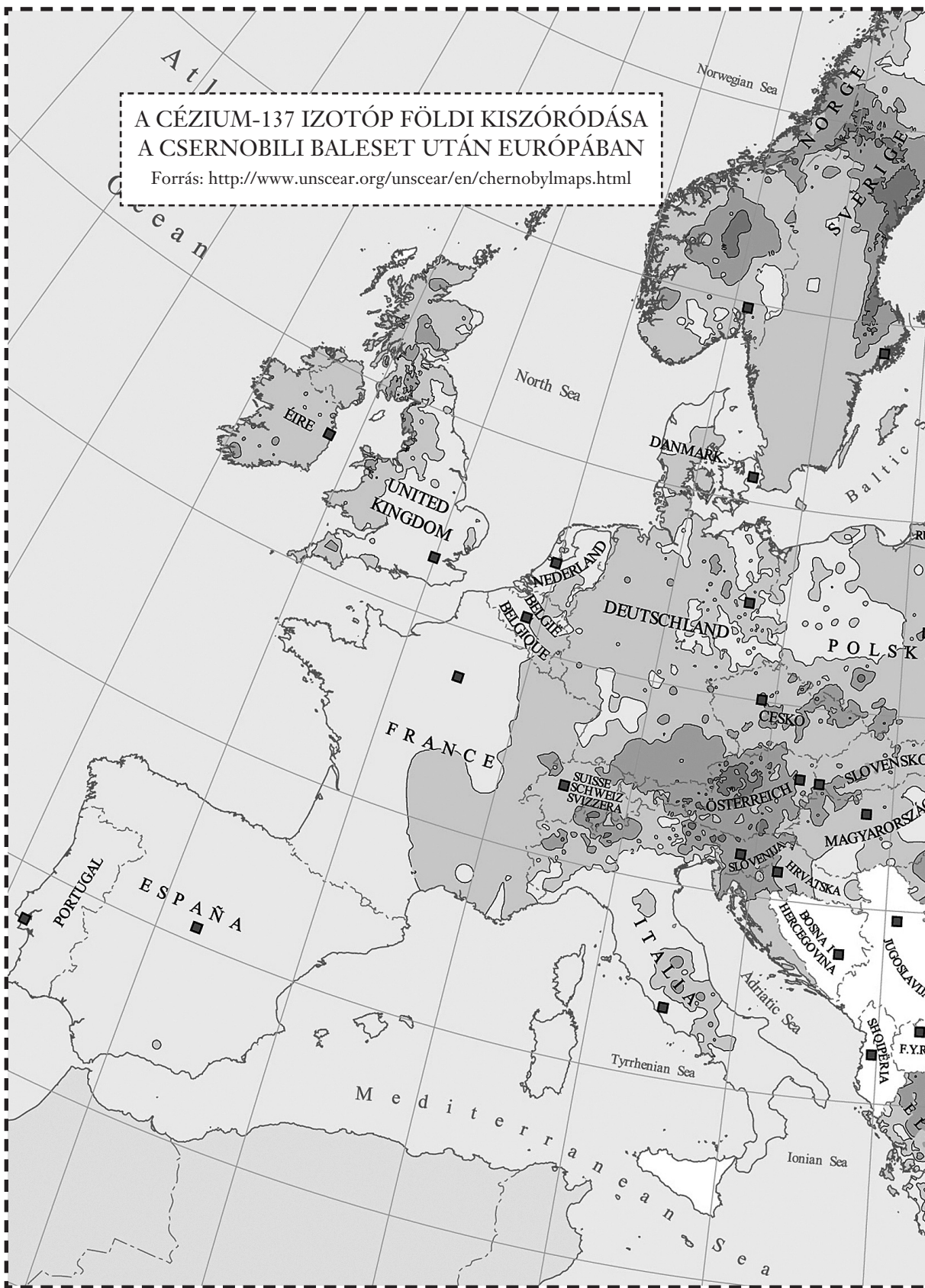
35 07/RT rejtjeltávirat. 1986. április 29. Uo.

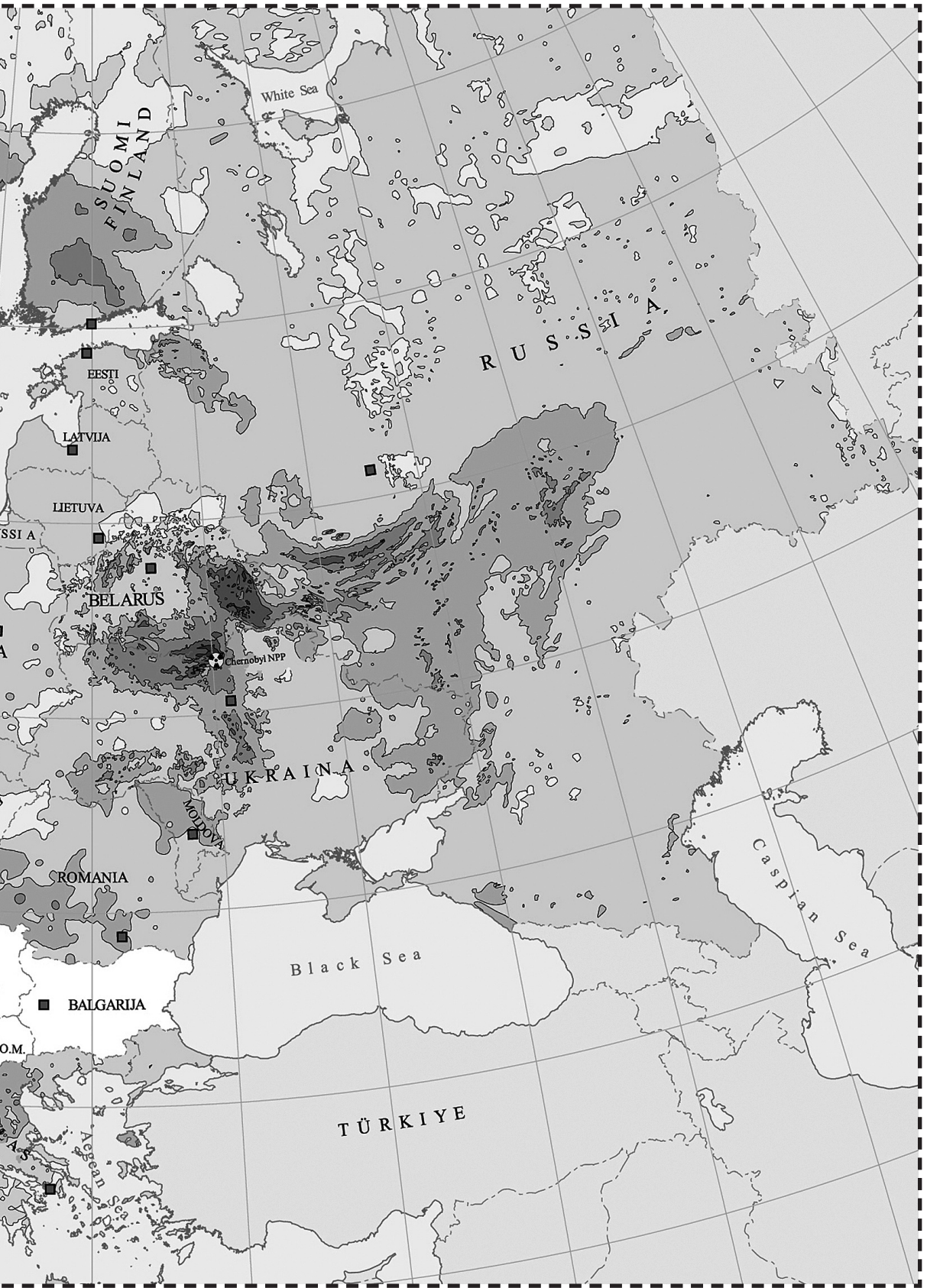
36 Lásd Kirády (2001) 49.

37 Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a csernobili atomerőműben bekövetkezett baleset következményeiről. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 968. ő. e. 86.

A CÉZIUM-137 IZOTÓP FÖLDI KISZÓRÓDÁSA A CSERNOBILI BALESET UTÁN EURÓPÁBAN

Forrás: <http://www.unscear.org/unscear/en/chernobylmaps.html>

Május 3-án 20 órakor – többszöri időpont-módosítás után – a szovjet külügyminisztérium bekérette a Varsói Szerződés tagállamai, valamint Kuba, Mongólia, Vietnam, Laosz, Kambodzsa és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság Moszkvában akkreditált nagyköveteit, hogy a csernobili balesetről hivatalos tájékoztatást adjon. A tájékoztatót V. P. Loginov külügyminiszter-helyettes, A. M. Petroszjanc, a Szovjetunió Atomenergiaügyi Bizottságának elnöke és J. Sz. Szedunov, a Hidrometeorológiai és Környezetellenőrzési Bizottság elnökének első helyettese tartotta. Loginov a szovjet tömegtájékoztatásban megjelentek alapján röviden ismertette a történetet, hozzátéve, hogy a „robbanás után” nagyköveteik útján tájékoztatták a szocialista országok vezetését, az Amerikai Egyesült Államokat, néhány nyugati országot, valamint a szomszédos országokat. A külügyminiszter-helyettes leszögezte: „nincs ok a helyzet dramatizálására, mint ahogy azt szenzációhajász lapok és néhány nyugati kormány teszi. Az atomerőműben nem történt nukleáris robbanás, nem folyik láncreakció, a sérült reaktor »lefojtott« állapotban van.” Hangsúlyozta: a balesetnek mindeddig két halálos áldozata és 197 sérültje van, szó sincs sok ezer halottról, ahogy a nyugati orgánumok állítják. Hozzátette: a Szovjetunió vezető nukleáris hatalomként megfelelő szakemberekkel és technikával rendelkezik a baleseti kárelhárításhoz, nincs szüksége nyugati segítségre. Megemlítette, hogy Varsó kérésére szovjet szakembercsoport vizsgálta a Lengyelországot ért szennyezés mértékét, „jelentéseik szerint a sugárzás szintje jelentősen csökkent, nem jelent veszélyt”. (Ezzel *közvetve elismerte*, hogy korábban lényegesen magasabb volt a radioaktivitás.)

Az atomenergiaügyi bizottság elnöke, Petroszjanc azt emelte ki, hogy „súlyos, nem mindennapi baleset” történt, amelynek következtében radioaktív anyagok kerültek a légtérbe, és kifejezése szerint „radioaktív felhő alakulhatott ki”. (A felhőkkel továvitt radioaktivitás ekkorra az összes európai szocialista országot elérte.) Elismerte, hogy a sérült bloknál van még radioaktív szivárgás, de csökkenő mértékű. A lengyel nagykövet kérdésére közölte, reményeik szerint a szivárgást *10–15 vagy 20 napon belül* tudják teljesen megszüntetni. Hangsúlyozta: a légkör szennyezettsége a mostanihoz hasonló volt a hatvanas évek elején, a földfelszíni nukleáris kísérleti robbantásokat korlátozó szerződés megkötése előtti időszakban. Szedunov azt is közölte, hogy a baleset utáni első napokban a radioaktív felhő északnyugati irányba mozdult el, s Lengyelországot is érintette. Május elején dél–délnyugati széljárás uralkodott, amely viszont Románia irányába vitte a levegőbe került radioaktív részecskéket.³⁸

Magyarországon 1986. április 29-én a rutinszerű ellenőrzés során vett aeroszol-minták kis koncentrációban tellur-132, jód-132, jód-131, cézium-134 és cézium-137 izotópokat tartalmaztak. Aznap estétől jelentősen megnövekedett a levegő radioaeroszol- és radiojódgőz-koncentrációja, különösen az ország északi részén. A déli területeken az első napokban kisebb volt a levegő radioaktív szennyezettsége, később a különbség csökkent. A május 8-án és 9-én a hazánkon átvonuló hidegfrontot kísérő eső kimosta a levegőből a radioizotópokat. Egyidejűleg lényegesen átalakult az időjárási helyzet, így megszűnt az erőműtől közvetlenül Magyarország felé szállítódó radioizotópok további utánpótlása, valamint kihullása. Május második felében a levegő radioaktív szennyezettsége a korábbi, néhány mBq/m³-es koncentrációszintre csökkent.

A talajfelszín radioaktív szennyezettsége az ország északi felében (így Budapesten is) április 29-én az esti órákban az esőzés hatására növekedni kezdett, a maximális érték 200–250 kBq/m², Budapesten 100–130 kBq/m² volt.³⁹ Az ország többi részén – főleg Csongrád, Somogy és Zala megyében – május 2–9. között lépett fel kisebb mérvű kicsapódás. A talajfelszín szennyezettsége ezután sehol sem növekedett, és május 15-ig – a radioaktív bomlás ütemében – 3–50 kBq/m²-re csökkent az ország területén. A talajfelszínre kihullott radioaktív szennyeződés által egy méter magasságban létrehozott maximális dózisteljesítmény⁴⁰ Budapest területén május 1-jén 350 nGy/h volt, majd a radioaktív bomlás révén május 15-ig egyharmadára csökkent. A felszíni vizek aktivitás-koncentrációja 10 és 100 Bq/liter között mozgott, a maximum 250 Bq/l volt. Május 17-e után 6 Bq/l-nél nagyobb érték sehol sem jelentkezett. A Balaton vizének aktivitása 7,7 Bq/l-ről 1 Bq/l-re csökkent.

A mélyfúrású kutakból származó ivóvízben nem lehetett radioaktív szennyezettséget kimutatni. A felszíni vízkivételezésű és parti szűrésű kutakból származó ivóvíz legnagyobb aktivitás-koncentrációja 2–9 Bq/l volt. A jód-131 koncentrációja *a tejben május 12–18. között* érte el a maximális értéket: a nyers tejben ekkor 2500 Bq/l körüli aktivitás is előfordult. Az ország különböző helyeiről származó tej keverésével, illetve az egyes helyeken begyűjtött tej tejporrá való feldolgozásával biztosították, hogy a csomagolt tej

38 92/RT rejteltávirat. 1986. május 4. MOL XIX-J-1-j TÜK SZU 1986 138. d.

39 Bq: Becquerel – a radioaktivitás mértéke, 1 Bq aktivitáskor az adott anyagban 1 másodperc alatt egyetlen radioaktív bomlás történik. K = kilo, 10³. A mértékegységek magyarázatánál Aszódi–Szatmáry (2005) szakkifejezés-jegyzékét használtuk.

40 Dózisteljesítmény = egységnyi tömegű levegőben időegység alatt elnyelt sugárzási energia, egysége Gray/h = 1 Joule/kg-óra. n = nano, 10⁻⁹.

aktivitás-koncentrációja az 50–350 Bq/l közötti elfogadható tartományba visszaessen. A friss zöldsélek jód-131 és cézium-137 szennyezettsége nedves súlyra vonatkoztatva néhány kBq/kg volt, de hamarosan egy nagyságrenddel csökkent. A húsokban, illetve a vadhúsokban viszont megjelent a cézium-szennyezés, amelynek csökkenése hosszabb időt vett igénybe.

A radioaktív szennyezés legnagyobb előfordult értékeit a táblázat foglalja össze (összehasonlításként feltüntetve a baleset előtti átlagos mérési értékeket és az intézkedést igénylő határértékeket). Az atomerőművi baleset hatása tehát közelítőleg a természetes háttérsugárzás kilenc hónapi hatásával volt egyenértékű, és kevesebb volt, mint az 1963 előtti földfelszíni nukleáris fegyverkísérletek összegzett hatása.⁴¹

	Levegő összes béta	Ivóvíz összes béta	Talaj összes béta	ÉLELMISZER		
				Nyers tej	Csomagolt tej	Zöldség
				Jód-131 tartalom		
	Bq/m ³	Bq/l	kBq/m ²	Bq/l	Bq/l	kBq/kg
Baleset előtti átlagos érték	0,001	0,1	3,0	—	—	—
Intézkedést igénylő ideiglenes határérték	2500	100	1000–1500	1000	500	10
Mért maximális értékek	20–22	9	200–250	2600	350	8

A Magyarországon a csernobili baleset előtt mért átlagos radioaktív szennyezés és az 1986. április 29. után mért legmagasabb értékek, valamint az egészségügyi határértékek⁴²

41 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 10–14. MOL XIX-A-25-c 22. d.

42 Uo. 15.

A MAGYAR HATÓSÁGOK REAGÁLÁSA ÉS A KATASZTRÓFA HAZAI KÖVETKEZMÉNYEINEK KEZELÉSE

A Polgári Védelem Országos Parancsnokság (PVOP) törzsparancsnoka, Berki Mihály vezérőrnagy április 30-i jelentése szerint Finnországban már április 26-án olyan anyagokat azonosítottak, amelyek atomerőművi balesetre és súlyos zóna-meghibásodásra utaltak. 29-én lengyel hivatalos források megerősítették, hogy a Mazuri-tavak térségében oly mértékben megnövekedett a jód-131 izotóp mennyisége, hogy a gyermekek és a terhes nők körében elrendelték a sugárvédő tabletták kiosztását. 30-án délután Berki Mihály tájékoztatta erről a honvédelmi minisztert. Említett jelentésében arra is kitért, hogy a szokásos alapszinthez képest (másodpercenként 3-4 beütés) a műszerek tíz-húszszoros emelkedést mutatnak (50-60 beütés/sec), ám még ez sem éri el a hatvanas évek közepén végrehajtott nukleáris robbantások következtében kialakult sugárzásszintet. Arról azonban sem a szovjet polgári védelem, sem A. I. Gribkov hadseregtábornok (a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek törzsfőnöke) nem adott tájékoztatást, hogy van-e további kibocsátás a baleset helyszínén. A balesetelhárítási bizottság törzse ennek alapján úgy ítélte meg, hogy fel kell készülni erősebb kibocsátás kivédésére is. A meteorológiai előrejelzések alapján ugyanakkor a következő három napban nem számoltak jelentős mennyiségű sugárzó anyag érkezésével. A Belkereskedelmi Minisztérium laboratóriuma megkezdte a Szovjetunióból beérkező élelmiszerek ellenőrzését is.⁴³

Czinege Lajos egykori honvédelmi miniszter, 1986 áprilisában miniszterelnök-helyettes így idézte fel ezeket az órákat a Minisztertanács 1986. november 27-i ülésén: „Április 30-án derült ki a dolog. Már nem akartuk túlrágogni, hogy hivatalosan semmit nem tudunk valóságosan. Lengyelországból, más országokból érkezett a hír. Rögtön lehetett érzékelni, hogy nem arról van szó, mire a mi bizottságunk [ti. az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság] alakult. [...] Sok meditációra nem volt lehetőség. Gyorsan kellett cselekedni. Lázár [György] elvtársnak április 30-án [a] délutáni órák-

43 Jelentés a Csernobilban történt atomerőművi balesetről. 1986. április 30. HM HIM KI 37/04/63. A nukleáris baleseteknél nagy valószínűséggel különféle jódizotópok kerülnek ki a légkörbe, amelyek sugárzása veszélyes. A jód a pajzsmirigyben halmozódhat fel (mivel a pajzsmirigy egyébként is jódtartalmú hormont, ún. tiroxint termel). A jódtabletták szedését bizonyos mértékű sugárszennyezés felett azért írják elő, mert a nem radioaktív jód telíti a szervezetet jóddal, blokkolva a további jódfelvételt. Így a szervezetbe esetleg bejutó radioaktív jód már nem épül be, hanem a vizelettel távozik.

ban tudtam adni tájékoztatást, hogy nagy baj van, de nem tudtuk, micsoda. Intézkedni kell. Született olyan döntés, hogy sajátos összetételű operatív csoportot kell létrehozni. Ennek meg is van a bázisa. A Paksi Atomerőművi Bizottságnak van egy titkársága és egy szakértői csoportja. A létező titkárságot és a szakértői csoportból kértünk fel [embereket] a következő napokban a mindig újabban jelentkező ágazati igényekre, a tudományágakhoz, népgazdasági ágakhoz, és Marjai elvtársat, [hogy] be tudjon kapcsolódni, mert egyéb gondok jelentkeztek.”⁴⁴

A Központi Fizikai Kutató Intézet (KFKI), a Paksi Atomerőmű és az Országos Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató Intézet a hírek hatására már folyamatosan figyelte a környezeti ellenőrző rendszerek méréseit. Április 29-től a MÉM RBV Ellenőrző Hálózatánál, 30-tól pedig a Kereskedelmi Minőségellenőrzési Intézetnél (KERMI) és öt vállalati laboratóriumban is elrendelték a rendkívüli mintavételezést. Magyarország felett 29-én észlelték első ízben a radioaktivitás növekedését a levegőben, majd 30-ra virradóan egy „erősen felhígult” radioaktív felhő haladt át Salgótarján–Budapest–Szombathely irányban. Egy része szétszóródott az ország felett, a többi pedig Ausztria felé terjedt tovább. 30-án délelőtt a PVOP-nál összeült az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság Operatív Törzse és Műszaki Tanácsa, amely ekkortól Operatív Műszaki Tanácsként intézkedett. (A kormánybizottság összehívását a Honvédelmi Bizottság elnöke nem tartotta indokoltnak.) A helyzet értékelése nyomán a PVOP törzsparancsnoka fokozott készségbe helyezte a polgári védelem ügyeleti szolgálatát és a minisztériumok polgári védelmi szerveit. Felkérte továbbá az Ipari Minisztériumot, hogy a felügyelete alá tartozó Biogal Gyógyszerárugyár gyártsa le az egyéni védelemhez szükséges jódtablettákat.⁴⁵

Az Országos Atomenergia Bizottság Titkársága április 30-án délelőtt kapcsolatba lépett a Szovjetunió Állami Atomenergia Bizottságának nemzetközi kapcsolatok főosztályával és – hivatkozással a KGST Atomenergia Békés Célu Felhasználásával Foglalkozó Együttműködési Állandó Bizottság keretében

elfogadott azon ajánlásra, amely atomerőművi kibocsátások esetén a szomszédos országok értesítését szabályozza – részletesebb tájékoztatást igyekezett szerezni a helyzet várható alakulásáról. Nem jártak eredménnyel. A sugárzási viszonyokra vonatkozó szovjet adatok csak később, a PVOP útján, illetve azt

44 863. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1986. évi november 27-i (soron kívüli) üléséről. 67. MOL XIX-A-83-a 715. d.

45 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 5–6. MOL XIX-A-25-c 22. d.

követően álltak rendelkezésre, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség főigazgatójának moszkvai tárgyalásai során megállapodást kötöttek hat mérőállomás létesítéséről a Szovjetunió határán. Az állomások mérési eredményeit az érintett országok *május 9-től* a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségen keresztül kapták meg. A szocialista országok közül a Lengyelországban április 29. és május 3. között mért adatokhoz Magyarország a NAÜ sajtóközleménye útján jutott hozzá. Hiányoztak a külföldi adatok, amelyek segítségével pontosabban lehetett volna prognosztizálni a várható szennyezés mértékét és irányát. Nem érkezett információ az atomerőművi baleset műszaki részleteiről sem. Erre pedig nagy szükség lett volna a várható sugárzási helyzet előrejelzéséhez, hiszen hatékony óvintézkedések (például jódtabletták kiosztása) elsősorban megelőző jelleggel tehetőek.⁴⁶

Az OMSZ Radiometeorológiai Szolgálatának mérőállomásai 24 órás folyamatos mintavétellel határozták meg a levegőben lebegő részecskék (aeroszolok) koncentrációját, valamint a felületegységekre (cm², m²) ülepedő radioaktív anyag mennyiségét. A szolgálat a riasztás után azonnal megkezdte a Csernobilból induló légpályák számítását, naponta kétszer megismételve a műveletet. Az Országos Vízügyi Hivatal április 30-án 14 órától II. fokú vízminőségi kárelhárítási készültséget rendelt el. A készültség elrendelésével egyidejűleg 35 (később 78) mintavételi helyen kezdődött meg az összbeta-aktivitás mérése.⁴⁷ A mérések kiterjedtek a felszíni vizekre (folyókák, tavak) és az ivóvízhálózatokra. Az Egészségügyi Minisztérium készültségbe helyezte az Országos „Frédéric Joliot-Curie” Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató Intézet, az OSSKI felügyelete alatt működő Egészségügyi Radiológiai MÉRŐ és Adatszolgáltató Hálózat 12 állomását és központját. A hálózat ettől kezdve folyamatosan ellenőrizte a környezeti sugárzást Budapest térségében és 250 további ponton, a dózisteljesítmény alakulását kiemelt fontosságú területeken, továbbá a légköri aeroszol, a kiszóródás, a földfelszín, a talaj, az emberi és állati fogyasztásra szolgáló növények, az ivóvíz, a tej és egyéb élelmiszerfélések radioaktivitásának alakulását.

Az Egészségügyi Minisztérium ugyancsak április 30-án arról tájékoztatta a megyei gyógyszerári központokat, hogy jódkészítmények szedése nem indokolt. (A vásárlói igényeket azonban a patikák nem utasíthatták el, a készítményt kérésre tehát ki kellett adni. A helyes adagolásról tájékoztatták a vásárlót.)

⁴⁶ Uo. 21–22.

⁴⁷ A radioaktív sugárzásnak három fajtája van: alfa-, béta- és gamma-sugárzás. Az előbbi kettőnél a bomló atommag más atommaggá alakul át, utóbbinál csak energiát ad le.

A KFKI Atomenergia Kutató Intézetének környezetellenőrző rendszere folyamatosan regisztrálta a mért értékeket. Szakemberei helikopterrel és mérőkocsival az ország több részén is végeztek helyszíni méréseket a radioaktív szennyezés eloszlásának felderítésére és az emberek belső sugárterhelésének megállapítására. A KFKI gyorstesztet is kidolgozott a tejszállítmányok ellenőrzésére, és a PVOP számára szoftvert készített a mérési adatok számítógépes tárolására és rendszerezésére. A mérésekbe bekapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Izotóp Intézete és Atommagkutató Intézete (ATOMKI), valamint a Budapesti Műszaki Egyetem (BME) Tanreaktora is.

A Paksi Atomerőmű Vállalat környezetellenőrző rendszere folyamatosan részt vett a mérésekben. Ez különösen fontos volt, hiszen ez a rendszer kifejezetten az atomerőművi üzemzavarok környezeti hatásainak nyomon követésére létesült. Folyamatosan mérték a levegő aeroszol izotóp-összetételét, a jódgőzöket, a száraz és nedves kiszóródást, a talaj felületi szennyezettségét, a Duna aktivitás-koncentrációját, a élelmiszerek radioaktív szennyezettségét, és az atomerőmű több dolgozójánál vizsgálták a pajzsmirigy-aktivitást.

A MÉM április 30-án az országban egyenletesen elosztott 14 állomásán megkezdte a talaj- és zöldnövényi minták, valamint a begyűjtött tej fokozott ellenőrzését.⁴⁸

A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter (belső intézkedés formájában) elrendelte a begyűjtött tej fokozott ellenőrzését, a nagyobb jódiotóp-koncentrációjú tej hígítását tiszta tejjel, és a friss vágású húsok ellenőrzését. Felhívták a lakosság figyelmét, hogy – elsősorban a gyermekek – csak a tejipar által forgalmazott, ellenőrzött tejet fogyasszák, illetve hogy a frissen szedett nagylevelű zöldségeket (spenót, saláta, sóska stb.) fogyasztás előtt többször meg kell mosni.

48 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 6–8. MOL XIX-A-25-c 22. d.

49 Jelentés a Minisztertanács részére a csernobili atomerőműben bekövetkezett baleset hazai következményeiről és elhárításukra tett intézkedésekről. 1986. május 5. 2. 848. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1986. évi május hó 8-i üléséről. MOL XIX-A-83-a 698. d.

A gyógyszeripar április 30-án 4,5 millió jódtabletta legyártását kezdte meg, május 2-án egymillió darabot Budapest és Pest megye részére, száz-ezer darabot pedig Nógrád megyébe szállítottak ki.⁴⁹

A felszíni vizek radioaktivitása helyenként ötszörösére (Duna), az ivóvizek aktivitása pedig a normál érték kétszerezésére növekedett. A május 3-i mérések alapján Budapest térségében

a levegő radioaktív szennyezettsége csökkent, 4-ére virradó éjjel viszont emelkedett. A Polgári Védelem május 3-án 21.00 órakor Záhonyban és Hidasnémetiben megkezdte a vasúti és közúti járművek szennyezettségének szűrőpróbaszerű ellenőrzését. Május 4-én hétszáz vasúti kocsit ellenőriztek, a radioaktív szennyezettség csupán egy kálisót szállító kocsinál haladta meg az elfogadható mértéket, ezt a kocsit visszafordították a Szovjetunióba.⁵⁰

A mérési adatok alapján a MÉM május 2-án Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Heves, Komárom, Nógrád és Pest megyében elrendelte a nagyüzemi tejelő tehénállomány legeltetési és zöldtetési tilalmát, majd – a szennyezettség növekedése miatt – május 4-én Csongrád és Baranya, május 6-án pedig Zala és Vas megyére is kiterjesztette. Ezzel párhuzamosan a MÉM a megyei tanácsok mezőgazdasági szakigazgatási szerveinek bevonásával felmérte a tartalék takarmánykészleteket, és intézkedett a helyenként fellépő takarmányhiány átcsoportosításokkal történő pótlására.⁵¹

Az MSZMP Politikai Bizottsága május 6-i ülésén meghallgatta és tudomásul vette a KB Gazdaságpolitikai Osztályának tájékoztatóját, amely a két nappal később a kormány elé kerülő jelentés rövid összefoglalásának tekinthető.⁵²

A Minisztertanács május 8-i ülésén tűzte napirendre a balesetről és annak hazai következményeiről szóló jelentést. Elsőként Marjai József miniszterelnök-helyettes ismertette a Minisztertanács tagjaival az aktuális mérési eredményeket. Ezek arra utaltak, hogy a radioaktív szennyezésnek ugyan már nincs utánpótlása a baleset helyszínéről, de a változékony légmozgások Olaszország felől visszahoztak enyhén szennyezett felhőket. A szennyezés mértéke ezzel együtt kismértékben csökkent. Az elhárítási munkák kapcsán a miniszterelnök-helyettes azt emelte ki, hogy a hatóságok a mérés és ellenőrzés további kiterjesztésére és javítására koncentrálnak. Hangsúlyozta, hogy a tejjel való foglalkozást kiemelt figyelemmel követték, így a forgalomba kerülő tej – kivéve a kistermelők saját fogyasztását – mindenféle veszélytől mentes. Ehhez a legeltetési tilalmat a korábbi nyolcra tíz megyére ki kellett terjeszteni. A lakosság védelme érdekében végzett „nagyon igényes vizsgálat és elemzés” alapján azt állította, hogy *nem szükségesek további óvintézkedések*. A Szovjetunió területén, Kijevben és környékén dolgozó magyar állampolgárokat, a

50 Uo. 1., 3.

51 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 8. MOL XIX-A-25-c 22. d.

52 Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a csernobili atomerőműben bekövetkezett baleset következményeiről. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 968. ő. e. 86–88.

katonai és polgári tanintézetekben tanuló hallgatókat, valamint a Csernovszkij nevű ukrainai városban szállodaépítkezésein dolgozó magyar munkásokat – a szovjet mérési adatok alapján – biztonságban tudták, szervezett hazatelepítésüket nem javasolták. A csernobili kárelhárítás segítésére Magyarország főként műszereket ajánlott fel, amelyeket repülőgépen ki is szállítottak.

Lázár György miniszterelnök azt emelte ki, hogy Magyarországon nem alakult ki pánikhangulat, ami „annak köszönhető, hogy az illetékes elvtársak azonnal akcióba léptek, és azóta is késedelem nélkül intézkedések születnek a felmerülő ügyekben”. Javasolta, hogy a szerencsétlenség következményeinek felszámolása után készüljön jelentés a Minisztertanács részére, amely összegyűjti a hazai tapasztalatokat és a nemzetközi tanulságokat egyaránt.

Tétényi Pál, az OMFB elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy az Egészségügyi Világszervezet (WHO) Európai Regionális Irodája által kiadott adatok szerint a tejben megengedhető radioaktív jódmennyiség kétszer akkora, mint a Magyarországon kialakult érték.

Kapolyi László ipari miniszter sürgette, hogy „alkalmas időpontban a közvélemény kapjon tájékoztatást arról, hogy a Paksi Atomerőmű mennyiben különbözik a csernobili atomerőműtől”. Emlékeztetett rá, hogy az erőmű építésekor volt egy polgári védelmi gyakorlat, amely éppen az olyan típusú szerencsétlenség elhárítását célozta, mint amilyen most Csernobilban bekövetkezett.

Mórocz Lajos altábornagy, honvédelmi minisztériumi államtitkár tájékoztatta a kormányt a magyar és a szovjet vezérkari főnök megállapodásáról, miszerint Moszkva mindennap információt ad Csernobil térségéből, valamint a Szovjetunió nyugati határszélénél mért sugárzás mértékéről.

A Minisztertanács tudomásul vette a betérjesztett jelentést, és további külön intézkedéseket nem tartott szükségesnek.⁵³

Május 8-tól további tíz mérőállomás kezdte meg a tejminták monitorozását a hazai tejipari üzemekben. A Tejipari Vállalatok Trösztje a radiológiai mérések eredményei alapján legnagyobb szennyezettséget mutató területekről elszállította a nyers tejet (ebből tejport és hosszú gyártási idejű termékeket készítettek), a lakosság ellátását pedig más megyékből biztosította. Május 12-én Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Heves, Komárom, majd 14-én Nógrád, Pest, Győr-Sopron, Vas és Zala megyében fel lehetett oldani a legeltetési tilalmat. Ezután az érintett megyék tejavizsgálati eredményeiben kismértékű emelkedés, majd néhány napon belül folyamatos csökkenés

53 848. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1986. évi május hó 8-i üléséről. MOL XIX-A-83-a 698. d.

volt tapasztalható. Május 5-től a húsban megjelenő szennyezettség nyomon követésére munkába állt az Állatforgalmi és Húsipari Tröszt négy területi mérőállomása.

A MÉM május 5. és 12. között a talaj-, a zöldnövényi- és a tejminták elemzésére további négy mérőállomást állított fel, amelyek bekapcsolódtak a belföldi forgalomba kerülő zöldség, gyümölcs, illetve élelmiszeripari termékek, valamint az élelmiszerexport és -import radiológiai ellenőrzésébe.

Április 29. és május 18. között a MÉM hálózata 8950 talaj-, növény-, tej-, hús- és egyéb élelmiszerminta vizsgálatát, értékelését végezte el. Ebből 2700 helyszíni gyorsteszt, 6250 pedig laboratóriumi elemzés volt. A laboratóriumi vizsgálatok során mérték az összes béta-aktivitást a jód, a cézium és a stroncium izotóphányadának megállapítására, továbbá 440 minta teljes izotóptestétel-mérését is elvégezték. A Belkereskedelmi RBV Ellenőrző Hálózat tizennégy mérőállomással és tizenöt laborgépkocsival mintegy négyezer mérest végzett az élelmiszer- és vegyiáru-nagykereskedelmi raktárakban tárolt, az importált élelmiszerek, a kereskedelmi forgalomba kerülő zöldség- és gyümölcsfélék, a vasúti és közúti határátkelőhelyeken áthaladó szállítmányok és szállítóeszközök sugárszennyezettségét vizsgálva.

Május 19-e után a tejmintákban a radioaktív jód folyamatos csökkenését tapasztalták, ugyanakkor egyes húsmintákban kezdetben alacsony, majd növekvő mértékben megjelentek a cézium- és stronciumizotópok.

A MÉM hálózatából érkező napi mintegy hetven minta gammaspektrometriás vizsgálatát, a jód-131, cézium-134, cézium-137 izotópok mérését a KFKI, a Paksi Atomerőmű, az MTA Izotóp Intézete, az ATOMKI, a BME Tanreaktor, az ELTE Természettudományi Kara, a Veszprémi Vegyipari Egyetem és a Mecseki Ércbányászati Vállalat végezte.⁵⁴

A magyar élelmiszer- és mezőgazdasági export számára súlyos csapást jelentett, hogy az Európai Közös Piac belkereskedelmi miniszterei május 6-án bejelentették: javasolják a tagországoknak, hogy tiltsák meg mindenfajta friss élelmiszer behozatalát a Szovjetunióból, Magyarországról, Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából és Bulgáriából.⁵⁵ A folyamatos magyar adatszolgáltatásnak és a kedvező mérési eredményeknek köszönhetően Ausztria május 22-én feloldotta a korábbi importkorlátozásokat Magyarországgal szemben, és áttért a szállítmányok

54 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 8–10. MOL XIX-A-25-c 22. d.

55 Külügyminisztérium V. Területi Főosztály. Feljegyzés brüsszeli nagykövetségünk telefonhívásáról. 1986. május 6. MOL XIX-J-1-k SZU 1986 81. d.

szűrőpróbaszerű ellenőrzésére.⁵⁶ A Közös Piac – egyebek mellett Magyarország kooperatív hozzáállását és korrekt adatszolgáltatását értékelve – május 26-tól megszüntette az egyes országokra vonatkozó importtilalmat, és az egyes szállítmányok behozatalának engedélyezését a radioaktív szennyezés minimális mértékéhez kötötte.⁵⁷ A korlátozások miatt május hónapban egyebek mellett tízezer vágómarha maradt Magyarországon, vágott nyúlból 100–200 ezer db/hét volt az exportkiesés, és erősen visszaesett a baromfi-, illetve a vágójuh-export is. Az exportkiesés csak május végéig mintegy 12 millió dollár kárt okozott a hazai termelőknek.⁵⁸

Az Országos Atomenergia Bizottság Irodája 1986. júniusi jelentésében összegezte a baleset és a hazai következmények tapasztalatait. A közvetlen kárelhárításon túl számos további feladatot is megfogalmazott. Szükségesnek ítélte az OMSZ-mérőállomások számának növelését és radiojód-mintavevő mérőberendezésekkel való bővítésüket. Általában fejlesztendőnek tekintette a hazai nukleáris mérési kapacitást, hogy a mérőhálózatokat felkészítsék nagyszámú minta gyors elemzésére, megszervezzék a minták és a mérési adatok forgalmát, javasolta, hogy az egyetemeket és a kutatóintézeteket erőteljesebben vonják be az ellenőrző munkába. Felülvizsgálandónak nevezték az atomenergiáról szóló 1980. évi 1. törvény végrehajtására kiadott 12/1980. (IV. 5.) Mt. sz. rendeletet az atomerőművek biztonságával kapcsolatos hatósági feladatok szabályozásának szempontjából. Az OAB szorgalmazta, hogy az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság hatáskörét terjesszék ki a szomszédos országok esetleges atomerőművi baleseteiből eredő hazai veszélyhelyzetekre, valamint minden nukleáris létesítménnyel és a kiegészítő nukleáris üzemanyag szállításával kapcsolatos baleset-elhárítási tevékenységre.

56 Magyar Népköztársaság Nagykövetsége, Bécs. Nagykövetségünk lépései a csernobili atomerőmű-balesettel összefüggésben. 1986. május 22. Uo.

57 Külügyminisztérium V. Területi Főosztály. Feljegyzés dr. Német József brüsszeli nagykövetünk telefonjelentéséről. 1986. május 23. Uo.

58 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 17–20. MOL XIX-A-25-c 22. d.

59 Uo. 25–32.

1986 júliusától a rendkívüli intézkedések többségét meg lehetett szüntetni, csak az élelmiszer- és mezőgazdasági exportban maradtak fenn különféle ellenőrzési rendszerek. A nukleáris biztonság erősítését célzó

különbéle nemzetközi lépések és egyezmények 1986 nyarának végén, őszén születtek meg – ezekről a következő fejezetben részletesen lesz szó.

A Minisztertanács 1986. november 27-én tűzte ismét napirendre a hazai kárelhárítás és a baleset általános tapasztalatainak tárgyalását. Az eredeti jelentés azonban vagy nem került a jegyzőkönyvhöz, vagy a levéltárban lezárt borítékkal hozzáférhetetlenné tett minősített iratok között található. Tartalmát így csak az MSZMP Politikai Bizottsága számára készült összefoglalóból ismerhetjük meg. A jelentés szervezeti átalakítási javaslataira csak a kormányúléseken elhangzottakból következtethetünk, az összefoglaló ezeket nem említi meg.

Az összefoglaló két szakaszra osztotta a csernobili reaktorbaleset hazai következményeinek kezelését: április 26. és május 31. között a közvetlen veszélyelhárítás volt napirenden, ezt követően egyfajta „utókezelés” folyt, amikor folytatni kellett az élelmiszerek radioaktivitásának mérését. 1986 novemberében még mindig kétszáz szakember gyűjtött és vizsgált mintákat ötven mérőállomáson és laboratóriumban. Az év végére többé-kevésbé számszerűsíteni lehetett a Magyarországot ért anyagi károk is. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar veszteségét mintegy 850 millió forintra becsülték, ebből a legeltetési tilalom miatt keletkezett károk, a takarmányozási többletköltségek, valamint a kiesett tejtermelés 62 millió, a kertészeti termékek forgalmazása során keletkezett veszteség 140 millió, az élőállat és az állati termékek exportjának korlátozása miatt bejelentett kár pedig 633 millió forintra rúgott. A kieső villamosenergia-importot 500 millió kWh-ra becsülték, ennek pótlása 76 millió forint többletkiadást jelentett. A közúti és vasúti szállítások lemaradásából, a szerelvények állásából és a kocsik sugármentesítéséből eredő költségeket nem tudták számszerűsíteni, a Hungarocamionnál a fuvarok elmaradása mintegy 45–50 millió forint bevételkiesést okozott. A külföldi turistacsoportok utazásainak lemondása mintegy hárommillió USA-dollár kiesésével járt az idegenforgalomban. A szocialista relációjú magyar kivített az esemény alig befolyásolta. A ténylegesen kimutatható veszteséget mindent összevéve *hárommilliárd forintra becsülte* a jelentés.

A hazai hatóságok összességében úgy ítélték meg, hogy a csernobili baleset következtében hazánkban nem alakult ki olyan mértékű sugárszenyveződés, amely a lakosság egészségi állapotát károsan befolyásolta volna.⁶⁰

A kormányúléseken több miniszter érdeklődött aziránt, hogy más orszá-

60 Tájékoztató a Politikai Bizottság tagjai részére a Minisztertanács 1986. november 27-i (soron kívüli) üléséről. D. n. MOL XIX-A-83-a 715. d. 863. ül. 92–95.

gok milyen módon kezelték a válságot. Marjai József miniszterelnök-helyettes tudomása szerint a Szovjetunióban és Lengyelországban külön kormánybizottság alakult a következmények kezelésére. Tétényi Pál OMFB-elnök feltétlenül indokoltnak nevezte a baleset-elhárítási rendszer áttekintését, és szerencsésebbnek tartotta volna, ha április végén szabályszerűen összehívják az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottságot. Vánca Jenő mezőgazdasági miniszter arra emlékeztetett, hogy az élelmiszerexportban alig csökkennek a gondok, a nemzetközi piacon ugyanis mérés nélkül már nem vesznek át árut; az erre való felkészülés viszont vontatottan halad. Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter tanulmányozandónak vélte a szovjet katonai tapasztalatokat, amelyek egy hasonló volumenű katasztrófa esetén mintául szolgálhatnak. Kisebb vita bontakozott ki arról, szükség van-e valamilyen új katasztrófa-elhárítási szervezet felállítására. Kapolyi László ipari miniszter és Lázár György miniszterelnök ezt feleslegesnek tartotta, mert a „rendkívüli események méretei, hatásai jelentős különbségeket mutatnak, már csak emiatt is eltérő kezelést igényelnek”. A kormány ezért a benyújtott előterjesztés felülvizsgálatát kérte Czinege Lajostól.⁶¹

December 18-án röviden ismét foglalkozott a kérdéssel a Minisztertanács, és különösebb vita nélkül véglegesítette a határozatot (2023/1986. /XII.28./Mt. számon kiadva, végrehajtásáról lásd alább bővebben).⁶²

Az április 28-i rövid rádióhír és a 29-i lakonikus tudósítások alapján úgy tűnhetett, hogy a nukleáris baleset *biztos messzeségben történt*, legfeljebb Skandináviát fenyegetheti. A különféle nemzetközi mérések és a futótűzként terjedő hírek csak 29–30-ra tették világossá a politikai és katonai vezetés számára is, hogy szinte egész Európa veszélyeztetett, de különösen veszélyeztetettek a Szovjetunióval szomszédos államok.

A budapesti olasz nagykövetség titkársága április 30-án a Polgári Védelem ügyeletének telefonszámát kérte a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnöksége Külügyi Osztályától. Indoklasként a hívó azt mondta, hogy a nagykövet a szovjetunióbeli reaktorkatasztrófa kapcsán a magyarországi sugárhelyzetről kíván felvilágosítást kérni. Vezetői utasítására azt közölték vele, hogy felvilágosításért a szovjet nagykövetséghez kell fordulniuk, mivel a katasztrófa a Szovjetunióban történt.⁶³

61 863. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1986. évi november 27-i (soron kívüli) üléséről. MOL XIX-A-83-a 715. d.

62 865. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1986. évi december 18-i üléséről. MOL XIX-A-83-a 717. d.

63 Az eset a BM III/IV. (katonai elhárító) csoportfőnökség információi alapján bekerült az 1986. május 4-i Napi Operatív Információs Jelentésbe. Müller (2007).

Április végén, május elején a Külügyminisztériumban egymásnak adták a kilincset a különböző rangú nyugati diplomaták, akik vagy saját országuk radioaktivitás-mérési adatait kívánták ismertetni a magyar féllel, vagy újabb magyarországi mérési adatokra voltak kíváncsiak. Az iratokból egyértelmű, hogy a Külügyminisztérium május 1-jétől rendszeresen tájékoztatta számos nyugat-európai ország és az Egyesült Államok budapesti képviselőjét, részletes adatsorokat bocsátva rendelkezésükre.⁶⁴

Május 2-án 16 nyugat-európai magyar külképviselet kapott utasítást, hogy az előző nap Magyarországon mért adatokról a fogadó ország illetékes hatóságait tájékoztassa. Május 5-től a Külügyminisztérium utasításának megfelelően vezetők tájékoztatták a helyi sajtót, az idegenforgalmi irodákat és egészségügyi szervezeteket. Május 1-jétől részletes tájékoztatókat kapott a hazai szennyezettségi helyzetről a WHO Európai Regionális Irodája, majd május közepétől a tengerentúli fontos kereskedelmi partnerek is. A külföldnek szóló tájékoztatókat mindvégig az Operatív Műszaki Bizottság állította össze, amely a belföldi tájékoztatásra is naponta állított össze közleményt, ám ezek – az OAB megfogalmazása szerint – „az engedélyezés és kiadás során sorozatosan többlépcsős módosításra kerültek, vesztek tartalmukból”. Az OAB azt is nehezményezte, hogy a dóziszfogalmak és dózisegységek sokrétűsége és az SI-mértékegységek, illetve a régi mértékegységek párhuzamos használata időnként zavart okozott. „Jobb lett volna a tényleges mérési adatokat közzétenni, amelyeket egyébként külföldre is megadtunk, mert így végül saját lakosságunk kevesebb információt kapott, mint egyes külföldi szervek. A tájékoztatásban jobban támaszkodni kellett volna szemléletes ábrákra, diagramokra és közérthető összehasonlító szám adatokra.” Az OAB a továbbiakban „őszintébb, nyíltabb tájékoztatást” tartott szükségesnek.⁶⁵

A magyar közvélemény informálásának hiányosságait tehát *zárt körben* már 1986 júliusában bírálták a szakmai szervezetek. A lakosság azonban súlyos információhiányban szenvedett, félinformációk és rémhírek terjedtek. Nem véletlen, hogy a baleset 20. évfordulójára időzített cikkek egyike is „*Csernobil: a kádári tájékoztatáspolitikai csődje*” címmel jelent meg. Szerzője szerint a hazai tájékoztatást „tétovázás, alakoskodás, összevisszaság jellemezte”, a magyar párt- és állami vezetés még az akkor hatályos sajtótörvényben előírt kötelezettségeit sem teljesítette.⁶⁶

64 Lásd részletesen MOL XIX-J-1-k SZU 1986 81. d.

65 Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatos tapasztalatokról és következtetésekről. 23–24., 28. MOL XIX-A-25-c 22. d.

66 Balázs Bálint: „Csernobil: a kádári tájékoztatáspolitikai csődje”. 2006. április 26.

http://www.mult-kor.hu/20060426_csernobil_a_kadari_tajekoztataspolitika_csodje

67 Aszódi–Szatmáry (2005) 166–171.

Szatmáry Zoltán és Aszódi Attila „bűnös mulasztásnak” nevezte a szocialista országok vezetőinek titkolózását, a politikai megfontolások miatti hiányos és késedelmes tájékoztatást –

teljes joggal. Szatmáry, aki 1986-ban mint a KFKI Atomenergetikai Kutatóintézetének igazgatóhelyettese maga is részt vett a baleseti kárelhárításban, a kettős kommunikációra hívja fel a figyelmet: a nyugati országok budapesti nagykövetségei napi összefoglalókat kaptak a Magyarországon mért adatokról, a hazai sajtónak ellenben csak információmorszákat juttattak. Mivel a nyugati sajtó többnyire a magyar lapokból tájékozódott, számos téves vagy éppen eltúlzott adat jelent meg Magyarország szennyezettségéről. A nyugati közvélekedés megváltoztatása érdekében végül 1986. május 21-re Bécsbe sajtótájékoztatót hívtak össze, amelynek megtartására Szatmáryt kérték fel. Két dolgot azonban eleve megtiltottak neki a magyar hatóságok: nem nyilatkozhatott a Csernobilban történekről, és nem közölhetett információkat a magyar–szovjet kormányközi kommunikációról. (Valójában mindkét ügyről vajmi kevés információval rendelkezett.)

Szatmáry húsz év távlatából is leszögezi: teljesen téves volt a magyar vezetés ragaszkodása ahhoz a dogmához, miszerint baráti országról csak akkor hangozhat el bármely hír, ha azt már maga az ország nyilvánosságra hozta. Azal ugyanis, hogy Magyarországot elérték a radioaktív felhők, a baleset és következményei *magyar belülggyé* (is) váltak. A dolog további furcsasága, hogy miközben az állami médiában az ismert óvatossággal táltalták a tényeket, a BME lapja, a *Jövő Mérnöke* például rendszeresen közölt adatokat és elemzéseket a hazai sugárszennyezettségi helyzetről. A KFKI, a Műegyetem és más érintett intézmények hasonlóképpen maradéktalanul tájékoztattak minden hozzájuk fordulót, előadásokat tartottak stb.⁶⁷

A BALESET HATÁSA A NEMZETKÖZI ÉS HAZAI NUKLEÁRIS BIZTONSÁGRA

A Szovjetunió Állami Atomenergia Bizottságának elnöke, A. M. Petroszjanc a KGST Atomenergia Békés Célú Felhasználásával Foglalkozó Együttműködési Állandó Bizottság 1986. június 26-i, a lengyelországi Toruńban tartott 50. ülésén adott előzetes tájékoztatást a balesetről a tagországoknak. Közölte a delegációvezetőkkel, hogy a váratlanul bekövetkezett balesethez műszaki és emberi hiba egyaránt hozzájárult. Petroszjanc ekkor még csak becsléseket tudott megosztani a delegációkkal – ezek szerint a sérült 4. blokk

reaktorában lévő radioaktív anyagok 10 százaléka került a környezetbe. Hangsúlyozta ugyanakkor: a radioaktív kibocsátásokat „ha nem is nagyon gyorsan”, de meg tudták szüntetni. Úgy nyilatkozott, hogy a halálos áldozatok száma várhatóan „el fogja érni az 50 főt”. A kármentesítést rendkívüli feladatnak nevezte, az RBMK típusú reaktort pedig változatlanul „perspektivikusnak” ítélte. Elhárította a típushoz kapcsolódó biztonsági filozófiát ért bírálatokat is: „Egyesek a nagyméretű, vastag falú reaktortartály hiányát kedvezőtlennek tartják, mások ezt előnyként ítélik meg, mert az intenzív sugárzásnak kitett reaktortartály anyagának elridegedése az ilyen típusú atomerőművek üzemi élettartamát 30-40 évre korlátozza. A containment hiányát is hibának tartják egyesek, de a robbanás következtében az is megsérült volna, és lényegében nem módosította volna a helyzetet.”

Fontosnak ítélte ugyanakkor a szemléletbeli váltást: „Nem szabad megengedni, hogy az atomerőművek üzemeltetésének speciális követelményeiről megfeledkezzenek [a szovjet hatóságok], és alárendeljék azokat az energiarendszer pillanatnyi igényeinek. Az Energetikai Minisztérium már úgy kezelte ilyen szempontból az atomerőműveket, mint a hagyományos erőműveket. Jellemző, hogy az atomerőmű igazgatóját megfosztották prémiumától, ha nem tett eleget az ilyen jellegű követeléseknek.” Petroszjanc kiemelte, hogy a baleset okainak felderítésén túl felülvizsgálják a konstrukciót, s lépéseket tesznek az üzemviteli fegyelem és az ellenőrzés fokozására is. Jelezte továbbá, hogy a NAÜ augusztusi szakértői tanácskozására a Szovjetunió javaslatot kíván benyújtani az atomerőművi balesetekkel kapcsolatos gyors információs rendszer, illetve a NAÜ keretében létrehozandó balesetelhárítási szervezet létrehozására, és ígéretet tett rá, hogy a baleset tanulságait a KGST atomenergia állandó bizottságában is meg fogják vitatni.⁶⁸

A baleset körülményeinek tisztázását szolgáló szovjet vizsgálat – mintegy 450 oldal terjedelmű jelentéssel – 1986 augusztusára lezárult. A jelentés tartalmazta a csernobili atomerőmű részletes ismertetését, a baleset leírását és számítógépes modellel végzett elemzését, a következmények felszámolására, illetve a környezet és a lakosság ellenőrzése érdekében tett intézkedéseket, valamint a nukleáris biztonság fokozására kialakított ajánlásokat. A jelentést először a szocialista országok (Bulgária, Csehszlovákia, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Német Demokratikus Köztársaság, Románia és Vietnam) atomenergia-hivatalainak és külügyi szerveinek képviselőivel is-

68 OAB Irodája: Tájékoztató a csernobili atomerőművi balesetről. 1986. július 7. Idézetek helye: 2. és 3. MOL XIX-A-25-c 22. d.

mertették Moszkvában, augusztus 14-én. A konferencián – amelynek elnöke Petroszjanc volt – a szovjet fél részletesen beszámolt a vizsgálat eredményéről, amely egyértelműen kimutatta: a tragédiát súlyos üzemviteli és emberi hibák okozták. Számításaik szerint a megsérült reaktor radioaktív anyagainak kb. 3,5 százaléka kerülhetett a környezetbe, mintegy 50 megacurie aktivitással. V. A. Legaszov akadémikus, a Kurcsatov Atomenergia Kutatóintézet igazgatóhelyettese külön kitért az egyik legtöbb bírálatot kiváltó konstrukciós kérdésre, a konténment hiányára. Azt állította: számításaik szerint a robbanás ereje olyan nagy volt, hogy a más típusú erőműveknél épített védőburkolat „sem akadályozta volna meg a balesetet” (a radioaktív szennyezés kijutását az erőműből), sőt „a sérült védőburkolat visszahulló részei az atomerőműben további károkat okoztak volna”. Elhárította az életvédelmi intézkedéseket ért kritikákat is: „A lakosság kitelepítésének egyesek által elkésettnek ítélt időpontját a maguk részéről optimálisnak tartják, mivel addigra az első radioaktív kibocsátás felhője részben elvonult, és a kitelepülő lakosság így kisebb sugárterhelést kapott.”

Ugyanakkor a baleset tanulságai alapján felülvizsgálták az RBMK típusú reaktorok biztonsági előírásait, elrendelték a személyzet továbbképzését, valamint több konstrukciós módosítást is elhatároztak. Bejelentették, hogy Kijevben Sugárvédelmi Központ létesül. Az értekezleten több delegáció is felvetette a szorosabb együttműködés és a rendszeres konzultáció szükségességét a nukleáris biztonság, az üzemvitel és az üzemzavarok kezelésének témakörében. A delegációkkal ismertetett jelentés hetvenoldalas változatát a Szovjetunió megküldte a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek, amely a baleset témáját augusztus 25–29-i értekezletén kívánta napirendre venni.⁶⁹

A közép-kelet-európai térségben ezzel párhuzamosan különféle bizalom-erősítő és a kölcsönös kooperációt célzó tárgyalások zajlottak. 1986. szeptember 8–10. között például magyar–osztrák tárgyalások folytak Budapesten a nukleáris létesítmények környezeti sugárvédelmével kapcsolatos kétoldalú egyezmény megkötése érdekében. Az osztrák delegáció 9-én látogatást tett a

Paksi Atomerőműben is, és a tárgyalások első fordulója kölcsönös egyetértésben zárult. A felek leszögezték, hogy az egyezménynek rögzítenie kell nemcsak a két országban, hanem egy harmadik országban esetleg bekövetkező baleset esetén szükséges értesítési és segítségnyújtási kötelezettségeket is.⁷⁰

69 OAB. Jelentés a csernobili atomerőművi balesettel kapcsolatban 1986. augusztus 14-én Moszkvában összehívott értekezlet-ről. Dátum nélkül. MOL XIX-J-1-j TÜK SZU 1986 138. d. Az idézetek helye 3.

70 OAB. Jelentés a nukleáris létesítmények környezeti sugárvédelmével kapcsola-

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 1986. szeptember 24–27. között soron kívüli közgyűlésen vitatta meg a csernobili baleset nyomán teendő intézkedéseket. A közgyűlés elfogadta a NAÜ főigazgatójának összefoglaló jelentését, amely az augusztus 25–29-i bécsi szakértői konferencián előterjesztett részletes és őszinte szovjet tényfeltáró jelentésen alapult. A napirendre tűzött legfontosabb két okmány a nukleáris balesetekkel kapcsolatos gyors értesítésről, illetve a kölcsönös segítségnyújtásról szóló egyezmény tervezete volt. A közgyűlés mindkét okmányt elfogadta, és szeptember 26-án mintegy 50 delegáció látta el aláírásával a sokoldalú egyezményeket. Az aláírás alkalmával a nagyhatalmak nyilatkozatot tettek, hogy a gyors értesítési kötelezettséget az egyezményben nem szereplő, esetleg atomfegyverekkel előforduló baleseti helyzetben is vállalják.⁷¹

A nukleáris balesetekkel kapcsolatos gyors értesítésről, illetve segítségnyújtásról szóló többoldalú nemzetközi egyezmények hazai végrehajtásának kidolgozásával az OAB elnökét bízta meg a 3287/1986. Mt. sz. minisztertanácsi határozat. Az egyezményekben részes államok vállalták, hogy (közvetlenül vagy a NAÜ-n keresztül) minden érintett vagy esetleg veszélyeztetett államot tájékoztatnak minden olyan eseményről, amely polgári vagy katonai létesítményben vagy tevékenység során történt, és országhatáron túli sugárbiztonsági következményekkel járhat. A segítségnyújtásról szóló részek alapján a rászoruló országok az aláíró partnerországoktól segítséget kaphattak (szakértők, felszerelések, orvosi kezelés stb.). Az 1986 decemberében kialakított ideiglenes eljárásrend szerint magyar részről az illetékes hatóság az Országos Atomenergia Bizottság. A nukleáris balesetről szóló, külföldről érkező értesítést a Külügyminisztérium a Polgári Védelem Országos Parancsnokságának továbbítja, amely ezután az Atomerőművi Balesetelhárítási Kormánybizottság működési szabályzatában leírtak szerint jár el. Hazai nukleáris baleset esetén a létesítmény üzemeltetője jelenti az eseményt a kormánybizottságnál, illetve az OAB-nál, amelyek aztán megteszik a további lépéseket a NAÜ felé.⁷²

Az OAB állásfoglalásával összhangban a Minisztertanács a csernobili atomerőművi baleset hazai következményeiről szóló 2023/1986. (XII. 28.) Mt. sz. határozatában – többek között – előírta az atomenergiáról szóló törvény és a végrehajtására kiadott minisztertanácsi rendelet felülvizsgálatát abból a szempontból, hogy „megfele-

tos magyar–osztrák tárgyalásokról. 1986. szeptember 15. MOL XIX-A-25-c 22. d.

71 OAB. Jelentés a NAÜ 1986. évi közgyűléséről. 1986. október 15. Uo.

72 Ideiglenes eljárásrend. 1986. december. MOL XIX-A-25-c 18. d.

lően szabályozták-e az atomerőművek biztonságával kapcsolatos hatósági feladatokat és hatásköröket”. A felülvizsgálat 1987 nyarán zárult le, s az OAB elnöke – az igazságügyi miniszterrel együttesen – augusztusban nyújtotta be a Minisztertanácshoz a szükséges módosításokra vonatkozó javaslatokat. Az OAB álláspontja szerint a hazai jogszabályok alapján véve megfelelően szabályozzák az atomenergia alkalmazását, de az elnök néhány ponton indokoltnak látta a törvény módosítását. Úgy ítélte meg, hogy a törvény hatályát ki kell terjeszteni a lakosság és a környezet sugárzások elleni védelmére. Ehhez pontosítani kellett a hatósági engedélyezési jogkört (a radioaktív anyagokkal kapcsolatos egyes tevékenységeket engedélyhez kötve). Bele kellett foglalni a rendkívüli események folytán szükségessé váló védekezési kötelezettséget. A kapcsolódó rendeletben a hatáskörök egyértelműbb megállapítására és a hatósági feladatok pontosabbá tételére, a rendkívüli események bekövetkezésével összefüggő intézkedési rendszer kiépítésére volt szükség.⁷³

Ugyancsak 1987 nyarán összegezte véleményét az Atomerőművi Baleset-elhárítási Kormánybizottság a nukleáris figyelő-, jelző- és ellenőrző rendszer felülvizsgálatáról és fejlesztésének szükségességéről. Jelentése szerint a csernobili atomerőműből felszálló radioaktív felhőket a magyarországi radiometeorológiai mérőállomások megfelelően regisztrálták, a Paksi Atomerőmű környezeti sugárellenőrző rendszere ugyancsak jól működött. A sajátos atomerőművi szennyeződések meghatározása viszont komoly feladat elé állította a nukleáris ellenőrző rendszereket, mivel a polgári védelem rbv ellenőrző- és adatszolgáltató rendszerében működő radiometeorológiai, radiohidrológiai és élelmiszerbiztonsági mérőállomások, valamint az egészségügyi radiológiai laboratóriumok a nukleáris kísérleti robbantásokból származó, illetve háborús időszaki sugárszennyeződés meghatározására, ellenőrzésére és nyomon követésére voltak felkészítve. Ilyen módon ezek a műszerek és szervezetek a békeidőszaki katasztrófák következményeinek felmérésére, nyomon követésére csak átmenetileg és csak szükség szinten feleltek meg. Külön problémaként jelentkezett a nukleáris ellenőrző műszerek érzékenysége, méréshatára és a laboratóriumi sugárzásmérő műszerek, illetve

műszerek alkalmazása. A polgári védelem nem rendelkezett alacsony mérési tartományban is érzékeny, megbízható sugárzásmérő műszerekkel, amelyeket a békeidőben esetleg előforduló nukleáris balesetek viszonyai között is alkalmazni lehetne, ráadásul

73 OAB elnöke – igazságügyi-miniszter.

Előterjesztés a Minisztertanácshoz, az atomenergiáról szóló törvény és a végrehajtására kiadott minisztertanácsi rendelet módosítására. 1987. augusztus 13. MOL XIX-A-25-c 22. d.

a hazai műszeripar nem is gyártott ilyeneket. A kormánybizottság ezért átfo-
gó, részletes javaslatot tett a különféle minisztériumi stb. ellenőrző rendsze-
rek fejlesztésére, bővítésére, feladatainak pontosítására. A műszerbeszerzések
és a hálózatbővítés költségét mintegy 360 millió forintra és további 210 ezer
USD importszükségletre becsülte.⁷⁴ A tervezet, illetve a fejlesztési program
jóváhagyásáról vagy megvalósításáról azonban jelenleg nincs információnk.

TANULSÁGOK

A csernobili balesettel, de különösen annak hosszú távú egészségügyi követ-
kezményeivel és kockázataival kapcsolatban rendkívül sok tévhit és tévképzet
él Magyarországon is. Ezek részben az akkori hiányos tájékoztatásból adód-
nak, részben az „oknyomozó” (bulvár)sajtó által felkapott történeteken ala-
pulnak. A hétköznapi állampolgár szemében a bátortalan és mellébeszélő ha-
zai állami kommunikáció hiteltelenné tette azokat a rendkívüli erőfeszítéseket
is, amelyeket a magyar szakapparátusok tettek a lakosság védelme érdekében.
Igaz, a védőintézkedéseket – vélhetően a pánik elkerülésének jelszavával –
nem is verték nagydobra, így viszont az átlagember emlékezetében a *Népszabadság*
és az állami televízió szervilis és semmitmondó megnyilatkozásai rögzültek.

A katasztrófa következtében Magyarországot érő sugárszennyezés akkori
és mai mértékadó vélemények szerint sem haladta meg a hatvanas évek ele-
jén végrehajtott (majd később betiltott) légköri kísérleti atomrobbantások kö-
vetkeztében hazánkat ért szennyeződés mértékét. A magyar hatóságok hig-
gadtan és gyorsan reagáltak, rugalmasan alkalmazkodtak a rendkívüli
helyzethez, és széles körű állami, vállalati, szövetkezeti, akadémiai és felső-
oktatási intézményi együttműködés alakult ki. Összességében elfogadható-
nak tartjuk azt a korabeli végkövetkeztetést, hogy Magyarország lakosságát –
a megtett védőintézkedéseknek köszönhetően – nem érte károsodás. A köz-
vetlen és közvetett anyagi kár, valamint az elmaradt haszon ugyanakkor tete-
mes volt.

A csernobili baleset alapvetően megváltoztatta az atomerőművekhez és
a nukleáris iparhoz való hozzáállást, csakúgy, mint a biztonsági filozófiákat.
1986–87 óta számos nemzetközi és
nemzeti szintű ellenőrző szervezet mo-
nitorozza folyamatosan a különféle nuk-
leáris létesítményeket, és követi nyo-
mon a biztonsági követelmények be-

74 Atomerőművi Balesetelhárítási Kor-
mánybizottság. Jelentés a nukleáris fi-
gyelő-, jelző- és ellenőrző rendszer fe-
lülvizsgálatáról, tervezett fejlesztéséről
(tervezet). 1987. július. MOL XIX-A-
25-c 28. d.

tartását a fűtőanyag gyártásától a kiégett fűtőelemek elhelyezéséig. Emberi, szakmai hibák, figyelmetlenségek, fegyelmezetlenségek soha nem zárhatók ki teljesen, a különféle ellenőrző rendszerekkel és technológiákkal azonban a kockázat elfogadható szintre csökkenthető.

HIVATKOZÁSOK

Aszódi (2006)

ASZÓDI ATTILA: Csernobil 20 éve. *Fizikai Szemle*, 2006. 56. évf. 4. 114–118.

Aszódi–Szatmáry (2005)

ASZÓDI ATTILA–SZATMÁRY ZOLTÁN: *Csernobil – tények, okok, hiedelmek*. Budapest, 2005, Typotex.

Bencze (1995)

BENCZE GÉZA (szerk.): *Húsz év – a Paksi Atomerőmű története*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya.

Kirády (2001)

KIRÁDY ATTILA: *Csernobil-vádirat – halott kamionsofőrök nyomában*. Pécs, 2001, Alexandra.

Müller (2007)

MÜLLER ROLF: Májusban – titokban. A magyar állambiztonság információi a csernobili atomszerencsétlenség után. *Betekintő*, 2007. 2. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=57>

Szabó (2004)

SZABÓ BENJAMIN: *Atomkorkép. Mielőtt meghasadt az atommag – Paks*. Budapest, 2004, Új Palatinus Könyvesház.

NEUBURG PÁL¹

A KÜLÜGY, A BELÜGY, A HEVESI, A NYUGATI HÍRSZERZÉS MEG ÉN

Hogy miket meg nem tud magáról az ember egy születésnap bulin Magyarországon!

Én például Pallai Péter, a kilencvenes években Magyarországra visszazármazott londoni jó barátom hetvenedik születésnapján hallottam egyrészt, hogy engem a hetvenes években a biztonsági szervek nyugati kémnek tituláltak, másrészt, hogy az elvtársak már évekkal az első, 1966-os brit állampolgárra avatásomat követő pesti látogatásom során megindult szervezési próbálkozásuk előtt is melegen érdeklődtek irántam.

Hát itt lehetnének, gondoltam, az én megkönyezetetéseim, majd 1970-ben történt kiutasításom történetének a gyökerei. S az is lehet, hogy részint azért utasította el első állampolgársági kérelmemet 1963-ban a brit belügyminisztérium, magyar ismeret-ségi körömben egyedülállóan és életem azutáni folyására komoly hatással, mert a magyar szervek irántam való érdeklődését egy oda beépült brit ügynök megszimatolta, vagy még kacifántosabban: mert a magyar szervek engem – a környezettől elidegenítendő – bemószeroltak?

Nemrégiben egy történész barátommal beszélgettünk e kafei történetről, s azt mondta, érdemes lenne megírni. Így keletkezett ez a dolgozat.

1956 novemberének utolsó éjszakáján, majdnem 18 évesen hagytam el Magyarországot, Soprontól nem mesz-

¹ Neuburg Pál 1939-ban született Budapesten, 1956 novemberében, negyedik gimnazista korában hagyta el az országot, Londonban fejezte be középiskolai tanulmányait, utána Cambridge-ben angol szakot végzett. 1963-ban jelent meg első, önéletrajzi írása, amelyet elbeszélések, újságcikkek követtek, majd 1967-ben egy regény, 1972-ben pedig egy riport- és elemzőkönyv. Folyamatosan jelentek meg írásai a brit napilapokban és képes magazinokban. 1976-ban televíziós riporter, majd szerkesztő, később főszerkesztő lett. Londonban él. Bár budapesti kamaszkorában verseket írt, és költő szeretett volna lenni, ez az első magyarul írt és megjelent írása.

sze lépve át a határt – ami most csupán érdektelen részlet, de később jelentősége lesz –, majd az ausztriai lágerhetek után, 1957. január végén érkeztem menekültként Angliába.

Apám Mauthausen közelében, 1945. május elején történt halála óta özvegy és nagyon szeretett anyámat – egyetlen gyerek lévén – először nem akartam ott hagyni. Végül azzal váltam el tőle, hogy néhány év múlva, ha a körülmények megengedik, visszajövök. Ő, mint később kiderült, abban a reményben hozta meg azt a nagy áldozatot, hogy elenged, hogy Nyugaton nemigen alakulhat ki olyan helyzet, mint ami apám és nagyszámú rokonaink meggyilkolásához vezetett. Én meg, eltelve a hazaszeretettel, amit a tanáraim és anyám oltottak belém, úgy éreztem: ha egyszer megismerem a Nyugatot és talán egyetemet is végzek ott, tudással és tapasztalatokkal gazdagabban visszatérve hasznos lehetek az országnak. Ez most naivitásnak, talán tetszelgésnek is tűnhet, de akkor így gondoltam. (S amikor 1958 tavaszán a BBC egyik vasárnap délutáni tévéműsorában egy másik fiatal magyar menekülttel együtt meginterjúvoltak, el is mondtam, komoly visszatetszést keltve több magyar ismerősben, akik ebben a brit vendégszeretet semmibevételét látták.) Aztán mégis másként alakult az életem.

Londonban érettségiztem, majd Cambridge-be mentem, angol szakra, azaz a normális ember szemében talán hajmeresztő szándékkal, hogy angol író leszek. Az egyetemen viszont színjátzó csoportokban vettem részt színészként és rendezőként, és az az ambíció alakult ki bennem, hogy rendező leszek. Ezért pályáztam meg a diplomára készülve, 1962 tavaszán a BBC-nél egy úgynevezett General Traineeshipet (általános gyakornokság), amely egy már több éve futó program keretében kétéves képzést jelentett különböző osztályokon.

Anyámnak még 1961 nyarán, 64 évesen, az indulófélben levő magyar enyhülésnek köszönhetően, sikerült egy hasonló korú hölgygel együtt – és szá munkra csodálatosnak tűnő módon minden protekció nélkül – útlevelet kapnia, hogy eljőjön meglátogatni. Ittléte alatt számomra addig ismeretlen emberekkel is találkoztunk, akiknek magyar rokonaik – az akkor szokásos módon felhasználva a ritka útlevelest – ajándékokat küldtek. Ezek közé tartozott egy középkorú, korábban emigrált magyar származású könyvelő, akihez Regent Street-i irodájába mentünk fel az ajándékot átadni. Ez a rövid, szívélyes látogatás is csak később nyert jelentőséget.

A BBC General Traineeshipről tudott volt, hogy komoly jövő kezdete lehet, ezért 1962-ben a fölajánlott tizenkét helyre több mint hétszázan jelentkezünk. A selejtezők során bejutottam az első húsz közé, ám az ezt követő

interjú után furcsa levelet kaptam. A velem foglalkozó személyzetis azt írta, az interjún jól szerepeltem, de bizonyos dolgokat még tisztázniuk kell, s majd jelentkeznek. Mikor kicsit később föl hívtam, hogy segíthetnék-e a dolgok tisztázásában, azt mondta, nem, itt másfajta kérdésekről van szó, de annyit, köztünk szólva, hozzátett, hogy szerinte minden rendben lesz. Így aztán eléggé fejbe vert, amikor augusztus végén azt írták, hogy sajnos nem áll módjukban az állást följátni. Tájékoztatót kérő levelémre a személyzetistől csak annyi választ kaptam, sajnálja, hogy csalódnom kellett, de a dolgok természetéből adódóan nem lehet minden jelentkező sikeres. Beálltam hát egy hirdetővállalathoz. 1962 őszén jelentkeztem még egy BBC-állásra, ugyancsak sikertelenül, aztán 1963 telén egy harmadikra. Ekkor írt a BBC személyzeti osztályvezetője, hogy hívjam fel. A telefonon pedig azt mondta, értsem meg, amíg nem vagyok brit állampolgár, nem vehetnek fel.

Hoppá, gondoltam. Addigra ugyanis már világos volt, hogy baj van az állampolgársági kérelmemmel. Ezt öt éves tartózkodás után lehetett beadni, és 1962 tavaszán – többek közt éppen azért, mert tudtam, hogy az angol nyelvű BBC-nél csak brit állampolgár kaphat állást – be is adtam. Erről mindjárt a lelegején tájékoztattam a BBC-t, úgy gondolván, hogy mivel semmi ok nem lehet a kérelmem elutasítására, remélhetőleg ők is azon az alapon kezelik majd az ügyemet, hogy állampolgárságom megszerzése csupán technikai-adminisztratív kérdés. Ezt látszott megerősíteni az is, hogy a téma szóba sem került interjúim során.

A telefonfülkéből kilépve jutott az eszembe: lehetséges, hogy amikor a BBC személyzetise 1962 nyarán bizonyos tisztázandó dolgokról beszélt (amelyekről akkor nyilván ő is azt hitte, baj nélkül tisztázhatók), arról lehetett szó, hogy osztálya a biztonsági szervektől akarta megtudni, mik az esélyei állampolgársági kérelmem sikerének.

Ez 1962 nyarán még eszembe se jutott. Nemcsak azért, mert föl se tételiztem, hogy abban a pompás demokráciában a BBC az állásra esélyesekkel kapcsolatban a biztonsági szervek véleményét kikérné,² hanem mert akkor még halvány sejtelmem sem volt róla, hogy állampolgársági kérelmemmel bármiféle probléma lehet. 1963 elejére már egész más volt a helyzet.

2 Pedig bizony kikérte. A nyolcvanas évek közepén a brit sajtóban nagy port vert fel, hogy a BBC főépületében ül egy ember, akinek az a dolga, hogy az állásra esélyesekről a biztonsági szervek véleményét megszerezze, és működése eredményeként névtelenek elutasítása mellett több később komoly karriert elért, sőt néhány már befutott szakember sem kapott helyet a BBC-nél, nemegyszer alap nélkül.

Abban, hogy 1962 őszén eljött hozzám a Special Branchtól – a brit rendőrség biztonsági ügyekkel foglalkozó részlegétől – egy nyomozó, hogy állampolgársági kérelmemmel kapcsolatosan elbeszélgessünk, semmi különöset nem láttam, hiszen minden más kérelmezőnél is látogatást tettek. De a beszélgetés – melynek során a nyomozó például megkérdezte, részt vettem-e a CND (a brit antinukleáris mozgalom) valami felvonulásán, és amikor mondtam, hogy igen, 1960 tavaszán, mindjárt tudni akarta, kinek a társaságában, majd később a nőügyeimről érdeklődött – azt a benyomást keltette bennem, hogy valami okból gyanús vagyok nekik. A látogatást néhány hét múlva egy második követte, amelyben tudtommal senki más kérelmezőnek nem volt része, ahová már rajta kívül egy idősebb nyomozó is eljött, hogy életemről kiterjedtebben és mélyebbre hatolóan kikérdezzenek. Ez csak növelte gyanúsítottság-érzetem, ami tovább fokozódott, mikor aztán még egy alkalommal eljött ugyanez a két ember.

A harmadik látogatás során például elkezdték firtatni az én 1956 novemberében történt határátlépésem pontos helyét. Nem tudtam megnevezni a magyar helységet, ahonnan elindultunk, csak azt tudtam, hogy Ausztriában Deutschkreutzban kötöttünk ki. – Hogyhogy nem tudom a magyar helységet? – kérdezték. Mondtam, mentem a személyvonaton sok más disszidálni készülővel a Sopron környéki, Ausztriába kinyúló „földnyelven”, és valahol megállt a vonat, mi leszálltunk, és egyenként vagy csoportosan elindultunk délnyugat felé, Ausztriába. – Na de mégis, hol? – kérdezték. Megint mondtam, hogy nem tudom, csak arra emlékszem, a vágányok mentén volt egy lámpaoszlop, lefelé mutató égő körtével, lehetett állomás vagy bakterház, de nem néztem, van-e neve. Csak leszálltam a többiekkel, nyilván voltak olyanok, akik ismerték a járást, és mentünk. Ez a két nyomozónak nem volt elég. Az egyik elő is húzott az aktatáskájából egy Magyarország-térképet, széthajtogatta, de azon sem tudtam nekik megjelölni azt a pontot, ahonnan elindultunk.

Világos volt, hogy itt valami baj van. Amikor – hasonló módon – valami másban kételkedtek, megkérdeztem, miért nem hisznek nekem. – It's well known that Communists will lie for the sake of the cause (tudvalevő, hogy kommunisták hajlandók hazudni az ügy érdekében) – mondta az idősebbik. Elképedtem, de ekkorra már úgy éreztem, értelmetlen volna erősködnöm, hogy nem vagyok kommunista, úgyse hinnének nekem.

Nem sokkal később értesítettek, hogy állampolgársági kérelmemet elutasítják. Erre levelet írtam lakhelyem parlamenti képviselőjének – aki egyébként az Alsóház elnöke is volt –, két sűrűn gépelt oldalon elég éles hangon

részletezve kihallgattatásaim történetét, és kérve, legyen szíves teljesen igazságtalan elutasítatásom ügyében közbenjárni. A képviselő át is küldte a levelemet Henry Brooke akkori belügyminiszternek, majd néhány hét múlva továbbította Brooke válaszát, amelyben a miniszter közölte, megvizsgálta ügyemet, és az elutasítást eredményező folyamatban nem talált semmi rendellenest. Tehát megerősítette a Special Branch gyanúját.

Akármennyit töprengtem, képtelen voltam rájönni, mi lehet a bizalmatlanság oka. Amit a BBC-tévéinterjúban mondtam, abból, még ha a Special Banch fölfigyelt is rá, árulásra semmiképp sem lehetett következtetni. S bár igaz, középiskolai, majd egyetemi diáktársaimmal beszélgetve nem rejtettem véka alá baloldali álláspontomat, sőt 1958–59-ben eljártam a Sohóban újonnan nyílt (és aztán elég rövid életű) Partisan Caféba is, ahol fapados környezetben, ám nívós és olcsó étel és kávé mellett folyt a baloldali szövegelés, mindez nagyon messze volt a kommunista hittől, és még messzebb valamilyen titkolózást követelő elkötelezettségtől. Az is igaz, hogy egy budapesti egyetemista kabaré londoni vendégelőadásán, ahova egyik barátommal mentünk el röhögni 1962 telén, a szünetben találkoztam a magyar kultúrattal, akinek – miután följajnlotta, hogy más hasonló eseményekről értesítene – megadtam, talán naivan, a nevem és cambridge-i címem. De nem hittem, hogy a Special Branch ettől komolyan gyanúsna találhatna.

Közben folytattam a munkát a hirdetőknél, majd rájöttem, hogy ez az állás nem nekem való, és elmentem egy londoni középiskolába angolt tanítani. Alkalmi munkaezőként álltam be, de aztán nagyon élveztem, és talán tanár is maradtam volna, ha az írással nem érek el sikert. 1963 őszén azonban elfogadtak tőlem egy hosszabb cikket arról, milyen egy magyar kamasznak egyszerre átélnie az angol nyelvbe, a társadalmi és kultúrakörnyezetbe honosodás és a felnőtté serdülés belső folyamatát. A szöveget előbb a BBC akkor Third Programme-nak nevezett csatornáján, rádióelőadásként mondhattam el, majd 1964 elején nyomtatásban is megjelent a BBC *The Listener* című hetilapjában.

Ezután három angol kiadó is megkeresett, nem készülök-e regényt írni a témából. Az egyik – miután beadtam egy regénytervet – szerződést kötött velem 125 font előleggel. Alig akartam elhinni. A tanítás mellett írtam, s 1965 végén be is fejeztem a regényt, amely 1967-ben jelent meg. 1967 nyarától aztán szabadúszóként, írásból kerestem a kenyerem. Amikor ez nem ment könnyen, többször eszembe jutott, mennyire más lenne a sorsom, ha 1962-ben nincs baj az állampolgárságommal, és felvesznek a BBC-hez.³

³ A BBC-nél 1962-ban született priusom

1976-ban ismét döntő hatással volt az életemre. Addigra már az öt-hat legelismertebb kelet-európai ügyekkel foglalkozó újságíró egyikének számítottam, s rendszeresen írtam Kelet-Európával kapcsolatos hírelemző előadásokat külsősként a BBC Világszolgálatának. Schöpflin György, aki a belső főelemző volt, és nekem jó barátom, hirtelen fölmondta az állását, mert átment egyetemi tanárnak a School of Slavonic and East European Studiesba. Mivel épp nehéz idők jártak a magamfajta szabadúszókra, aznap megkérdeztem Hugh Lughit, aki a hírelemző előadások helyettes főszerkesztőjeként Schöpflin közvetlen főnöke, egyszersmind az én külsős munkám megrendelője volt, átvehetném-e Schöpflin állását. Ideális lenne, válaszolta, majd szól a személyzetiseknek. Mikor ezt a beszélgetést hosszabb csend követte, felhívtam Lughit. Nagyon sajnálja, mondta, de félreértés történt: mire ő az állásról beszélt velem, addigra a betöltésére más tervek már a beteljesülés stádiumában voltak. Mesebeszéd, gondoltam. *Arról* volt szó: még mindig tartott az átok. Csakhogy ebben a rosszban volt valami jó is. Az elutasítás lehetővé tette, hogy egy nagy tévétársasághoz kerüljek, ahol tizenkét évig rendkívül érdekes, sikeres, jól jövedelmező és díjakkal elismert munkát végezhettem. Ehhez képest a BBC-állás szakutca lett volna. Tehát még hálás is lehettem a Special Branchnek.

Az állampolgárságért két év múltán lehetett újra folyamodni. Kérelmem beadása után megint eljött hozzám két nyomozó. De óriási különbség volt az 1962-ben megesett három beszélgetés légköre és a mostanié között. Mintha pusztá formalitás lenne az egész, csevegtek velem életem folyásáról. Kifejezték a múltkori kérelmezés sikertelensége fölötti sajnálatukat is, olyan hangon, mintha az akkori faggatás modorát ugyancsak sajnálatosnak tartanák. Beszélgetés közben eltűnődtem, vajon arról van-e szó, hogy a brit belügyben közben olyan következtetésre jutottak, akinek vaj van a fején, az nem ír olyasfajta kétoldalas tiltakozó levelet, mint amelyet én küldtem az Alsóház elnökének (és főként nem olyan hangnemben, mint ahogy én tettem), vagy arról, hogy a *The Listener*-ben megjelent írásomból úgy gondolták, ez az ember sokkal inkább valami vívódó lelkű átszarmazott, mint kommunista ármánykodó.

Aztán az egyik nyomozó megkérdezte, hogy van anyám. Köszöntem, jól. Volt-e valami protekciója, hogy 1961-ben megkapta az útlevelet? Mondtam, ha lett volna, biztosan elmeséli nekem, de csak azt mondta el, a kihallgatáson kérdezték rólam és arról, hogy miért engedett el, mire azt válaszolta, ő ugyancsak próbált visszatartani, de én 18 éves önfejű kamaszként csak mentem. És aztán jött a további

kérdés: volt-e kapcsolatban 1961-es látogatása során magyar származású üzletemberekkel Londonban? – Üzletemberekkel? – kérdeztem meghökkenten. –

Dehogy, anyám nem foglalkozik ilyesmivel. Engem jött meglátogatni. – Na de mégis – mondta a nyomozó, mintha másfajta választ várna. Akkor eszembe jutott az a könyvelő, akit Regent Street-i irodájában meglátogattunk. – Ja – mondtam –, volt egy úr. És megemlítettem a nevét. A nyomozók fölfigyeltek. Kérdezték, hogyan találkozott azzal az úrral anyám. Elmondtam. – És honnan ismerte az édesanyja ezt az urat? – érdeklődtek. Mondtam, csak anynyit tudok, a könyvelő azok egyike volt, akiknek anyám – pesti rokonaik kérésére – valami kisebb ajándékot hozott. Lehet, hogy az előző két nyomozó tovább faggatózott volna, de ezek most elfogadták magyarázatomat.

Azt azonban tudni akarták, találkoztam-e még az illetővel. Ettől nekem beugrott valami. Ugyanis 1961-ben, karácsony tájt a könyvelő meghívott ebédre dél-londoni házába. Ahogy evés után beszélgettünk, elmondta, ő az angliai magyarok és Magyarország közötti kapcsolatok ápolása és bővítése érdekében tevékenykedik, és megkért, vállaljak ebben segítő szerepet. Nekem kicsit furcsa volt a dolog, és azt mondtam, meggondolom, bár nem hiszem, hogy lesz rá időm. Többet nem is láttuk egymást.

Mivel a nyomozók semmi más iránt nem mutattak érdeklődést, lehetséges volt, hogy ezt a viszonyt jöttek körüljárni, és hogy valamiképp kapcsolatba hozták azzal a ténnyel, hogy anyám útlevelet kapott.

Elmondtam az ebéd és a beszélgetés történetét. – És aztán találkozott ön még azzal az úrral? – kérdezte az egyik nyomozó. Mondtam, nem, mire bólintottak, s ezzel pontot tettünk az ügyre.

Sohasem tudtam később sem kiókumlálni, vajon hozzájárult-e a könyvelőnél tett látogatásunk és az a karácsonytáji találkozás a Special Branch velem kapcsolatban támadt gyanújához, és még kevésbé, hogy ha igen, akkor gyanújuk a könyvelőt illetően alapos lehetett-e.

Nem sokkal később, 1966 tavaszán megkaptam az állampolgárságot. Kiváltottam az útlevelet is, elhatározva, hogy azon a nyáron, csaknem tíz év után először, hazalátogatok. Kicsit félttem persze, hogy nem történhet-e velem otthon valami, annál is inkább, mert az útlevéllal érkezett iratokból kiderült, hogy birtokosa a világon mindenütt Ófelsége védelme alatt áll, kivéve – ha nem brit születésű – azt az országot, ahonnan származik. Indulás előtt mondtam is londoni barátaimnak, ha otthon megragadnak a smasszerok, nem számíthatok a Királyi Hadiflottára, hogy kiszabadításomra rombolókat küld le a Dunán. De a rokonlátogatói vízum megszerzése egyszerűnek bizonyult, s nyilvánvaló volt, hogy a Kádár-rendszer bátorítani akarja a külföldi magyarok hazalátogatását, ami azt sugallta, valószínű, hogy nem fognak zaklatni.

Majd egy Kabdebó Tamás londoni magyar barátommal való beszélgetésből megszületett a gondolat, hogy ha már hazalátogatok, írjak egy cikket a forradalom közelgő tizedik évfordulójára (amelyhez akkor még regényem megjelenésének tervezett napja is kötve volt) arról, mi történt gimnáziumi osztálytársaimmal az elmúlt tíz év alatt. Az ötlettel elmentem a *Sunday Times Magazine* főszerkesztőjéhez, aki meg is rendelte az írást, s abban is megállapodtunk, hogy a fényképeket volt osztálytársam, Féner Tamás készíti, aki akkor már ismert fotós volt Budapesten.

Vagy másfél, két hete lehettem Pesten, és csuda jól éreztem magam, amikor fölhívott egy ember azzal, hogy ő Hevesi (a keresztnévre nem emlékszem) a Külügyminisztériumtól, és szeretne velem találkozni.

Ez meghökkentő volt, és időközben elszállt félelmeimet is föllesztette. Miről akarnak itt faggatni, gondoltam, talán arról, mit mondtak az osztálytársaim, vagy arról, hogy rokonlátogatói vízummal újságcikkhez gyűjtök anyagot? Mégis úgy éreztem, rosszabb lehet, ha nem találkozom vele, mint ha igen.

– Jó! – mondtam. A Duna Szálló teraszát ajánlotta. Rendben. – És hogy fogjuk egymást megismerni? – kérdeztem. – Tudom a kocsija számát – mondta Hevesi. Tehát látta a vízumkérelmem adatait, gondoltam. – Innen a Wesselényi utcából csak lesétálok – mondtam. – Majd megismerjük egymást – mondta ő. Szóval a fényképemet is látta.

Mikor egy verőfényes délelőtt fölértem a terasz néhány lépcsőjén, fölállt egy férfi, elém jött, kezét nyújtott, bemutatkozott, ő volt Hevesi. Középmagas, vékony, sötét szemű, barnás arcbőrű ember volt, sötét, hátrafésült, olajos hajjal és kissé félszeg mosollyal, seszínű öltönyben és feledhetetlenül lagymatag kézfogással.

Leültünk. Nagyon örül, hogy eljöttem, mondta, és köszöni. Kérem. Mit szeretnék? Egy fagyaltot, ha lehet. Konyakot is? Köszönöm, nem. Na és hogy érzem magam? Remekül.

Aztán cseverésztünk, semleges témákról, mit láttam színházban, satöbbi. Majd előjött, hogy készülök-e lemenni a Balatonra. Mondtam, igen, anyámmal tervezzük, hogy leugrunk néhány napra. Körbeautózzuk a Balatont, ahol szobát kapunk, ott szállunk meg. Elég nehéz ilyenkor nyáron szobát kapni, mondta Hevesi, és följajánlotta, hogy szívesen segít valami jó szállást keríteni nekünk. – Hát ez igazán kedves – mondtam. – De mondja, Hevesi úr, minek is köszönhetem én ezt a megtiszteltetést? – Ó, ez igazán semmi – mosolyogta. – Na ne! – kötöttem az ebet a karóhoz. – Úgy tudom, manapság évente vagy hatvanezer külföldi magyar látogat haza. Ha azt önök mind elvinnék fagylal-

tozni, és szobákat biztosítanak nekik családjukkal a Balatonon, mással se tudnának foglalkozni ott a külügyben, még az államháztartás is belesántulna. – Nahát, azért nem mindenkit – hebegett Hevesi. – Akkor engem, bocsánat, miért? – Mert – mondta jelentőségteljes arccal – ön lojális emigráns. Kérdőn pislogtam. – Úgy értem, ön nem piszkolódik odakint az országra, meg hasonlók.

Mivel akkor még a Third Programme-ban elhangzott előadásomon kívül az egyetlen Magyarországot érintő írásom egy politikamentes, kis példányszámú irodalmi folyóiratban megjelent interjú volt, amelyet két magyar színházrendezővel készítettem, nem nagyon értettem, miről beszél. Vagy lehet, hogy az az 1958-as BBC-tévéinterjú, amelyből hazaszeretetem nyilvánvalóan kiviláglott, keltette fel irántam az érdeklődésüket, netán a bizalmukat? Fogalmam sem volt. Viszont úgy éreztem, megjegyzése alkalmat ad, hogy valamit kellő hangsúllyal elmondjak.

– Ez így igaz – mondtam meglepődéssel. – És ha erről van szó, akkor biztos örülni fog, hogy most a *Sunday Times Magazine* megbízásából arról fogok cikket írni, mi történt az elmúlt tíz év alatt gimnáziumi osztálytársaimmal. S eddigi találkozásaimból azt látom, a nagy többség megy előre az életben, ami nekem is jó érzés, meg azt is mutatja, milyen jó iskola volt a miénk. – Ezt őszintén így is gondoltam, sőt, ahogy kimondtam, akaratlanul kicsit el is szorult a torkom.

Bizony, ennek örült Hevesi. Amit mondtam, nemcsak az iskolánkra vetett jó fényt, de a magyarországi állapotokra is. Noszogattott, hogy talán még egy kávé, amit kellő szabadkozás után elfogadtam.

Ilyen szellemben váltunk el. Amikor hazaértem a Wesselényi utcába, anyám látható megkönnyebbüléssel fogadott. El is nevetgeltünk a történeteken, még egy rokoni összejövetelem is elmondtam az esetet. Bár furcsa volt az egész, úgy éreztem, nem történt semmi rossz.

Londonba visszaérve megírtam a cikkem, s meg is jelent négy oldalon a *Sunday Times* képes mellékletében, az október 23-i évfordulót megelőző egyik vasárnap. Majd átvette a budapesti képeslap, a *Tükör* is. Ez meghökentett, de aztán rájöttem, miért. Azért, mert a világszerte megjelent tömérdek emlékező cikktől eltérően, amelyek tele voltak a forradalom és a forradalom leverésének képeivel, ez arról szólt, hogyan élt egy osztályra való pesti kamasz 1956 előtt, és hogyan megy az életük tíz évvel a forradalom után. S a cikkből világos volt, hogy bár nem nyugati szinten, de mégis ment. Eredetileg ez eszembe se jutott, de ekkor már biztos voltam benne, hogy a *Sunday Times Magazine* szerkesztője is ugyanezért találta egyedinek az ötletet, és fogadta el tőlem, akkor jóformán ismeretlen szerzőtől.

Mi tagadás, örültem, hogy a magyar magazin átvette a cikket, nemcsak magam meg a pesti rokonság miatt, de mert így a srácok és az ő rokonaik, barátai is láthatták. Ami sajnos nem békített ki a magyar változatban szereplő félrefordításokkal, írtam is a szerkesztőnek egy – később úgy éreztem, szüktelenül sértett hangú – levelet. Emellett persze az is átfutott az agyamon, hogy Hevesi se lehet túl elégedetlen.

1967 őszén újra hazalátogattam, és Hevesi ismét fölhívott, hogy üljünk le egy kávéra. Most is úgy gondoltam, kevésbé rossz, ha igent mondok, és aztán ott vigyázok, mint ha elhárítanám. Annyit azért még megtettem, hogy amikor anyám nem volt otthon, fölhívtam a Külügyminisztériumot, Hevesit kérve, hátha megtudom, melyik osztályon dolgozik, ha ott dolgozik. Ürügyem az volt, hogy meg szeretném változtatni a találkozó időpontját.

Kapcsoltak. – Havasi – mondta egy hang. – Bocsánat, én a Hevesi urat kértem. – Az ki? – Ne haragudjon, én egy Hevesi nevű urat keresek, aki azt mondta, a Külügyminisztériumban dolgozik. – Kérem! – mondta a hang, kissé ingerült méltósággal. – Én húsz éve vagyok a Külügyminisztériumnál. Itt Hevesi nem dolgozik. – Nagyon köszönöm.

Szóval a külügy csak mese volt.

A kávézóban azzal kezdte, hogy gratulált a cikkhez. Mondtam, köszönöm, hozzátéve, én is örültem, hogy a *Tükör* átvette, különösen a rokonaim meg az osztálytársaim miatt. Ehhez is gratulált.

– Na persze, a fordítás... – ingatta kicsit a fejét, amolyan cinkos rosszalással. Ezek szerint tud a levelelről, gondoltam.

Mikor további érdektelen beszélgetés után búcsút mondtunk egymásnak, elgondolkoztam. Ha tudott a *Tükör*nek írt levelelről, akkor világos, hogy komolyan figyelnek. Féner Tamás már említette, hogy a *Tükör*-cikk után felhívta ez a Hevesi, és valahol elbeszélgettek – a cikkről meg rólam. Féner, aki pedig egyáltalán nem naiv, azt mondta, Hevesi jóindulatú embernek látszik. A kép kezdett kikerekedni, különösen, hogy a *Tükör*nek írt levelelről is tudott. Vagy az is lehet, hogy Féner jelent nekik? Ez teljesen abszurdnak tűnt, mégis átfutott az agyamon. Akkor viszont nem említette volna a Hevesivel folytatott beszélgetést. És ha arról van szó, hogy a találkozásukat teljesen normális dolognak feltüntetve próbál feléjük terelni? Elöntött az izzadság. (Hadd jegyezzem meg mindjárt, hogy Féner Tamás, akivel hatéves korunk óta ismerjük egymást, és akiről Pesten akkor is, meg azóta is mindenki csak szeretettel beszélt és beszél nekem, mindmáig jó barátom. De aznap így kavartak a dolgok bennem, a rendszer jóvoltából.)

Úgy határoztam, elmegyek a brit követségre. Talán tudnak jó tanáccsal szolgálni, vagy ha nem, legalább tudják majd, hogy számon tartandó vagyok. És ha a magyarok lehallgatják az ottani beszélgetésemet, akkor ők is tudni fogják, hogy a britek tudnak az egész dologról.

Bevezettek valakihez, úgy emlékszem, a kereskedelmi osztályra. Az illető nagydarab ember volt, nem az akkoriban még általánosan elképzelt úri kiállású brit diplomata. Leültetett, elmeséltette velem a történeteket, majd azt mondta, nem lát semmi rendelleneset, nyugodjak meg. Ezután fölállt az íróasztalától, odament a vállmagasságú könyvespolcon álló rádióhoz, és bekapcsolta. A BBC Világszolgálat egy zenei műsorát lehetett éppen hallani. Ő pedig székébe visszaülve közelebb hajolt, és elmagyarázta: alapjában valószínűleg nem vagyok veszélyben, de azért vigyázzak, és semmiképp se bocsátkozzam olyan dolgokba, mint például feketepecsi forint vásárlása vagy hasonló, amivel aztán engem zsarolni lehet. És ha még szükséges, jelentkezzek.

A követségi látogatást már nem említettem anyámnak. Viszont az egész annyira nyomasztott, hogy elmondtam egy jó barátomnak. – Te, Pali – kérdezte –, biztos, hogy rám nem gyanakszol? Nem, mondtam, és nem is gyanítottam róla ilyesmit, sem akkor, sem soha azóta. De hátborzongató volt, hogy egyáltalán eszébe jutott föltenni a kérdést.

Aztán csillapodott a nyugtalanságom, mivel nem látszott az ügynek folytatása lenni, még akkor sem, amikor – ismét rokonlátogatói vízumommal – egy újabb *Sunday Times Magazine*-cikkhez kezdtem anyagot gyűjteni.

Ezután jött 1968 tavaszán a következő látogatásom. Éspedig nem is akármilyen.

A *Daily Telegraph* képes mellékletének főszerkesztője – akinek 1966–67-es, egyéves amerikai tartózkodásom alatt több cikket írtam – 1967 őszén felajánlotta egy Kelet-Európában a háború óta felnőtt nemzedékről szóló sorozat megírásának lehetőségét. Jó ideig eltartott, míg megegyeztünk az útitervben és a költségekben – a lap hatheti napidíjat volt hajlandó előírnyozni, mire én, aki ezt az időt a témához kevésnek tartottam, fölajánlottam, hogy saját kocsimat használva, és ahol lehet, családoknál szállva meg, abból a pénzből kétszer annyi ideig is megleszek. Így aztán megállapodtunk egy a Fekete-tengertől a Balti-tengerig nyúló három hónapos útban. 1968 áprilisában indultam, először Pestre, hogy ami kelet-európai kapcsolatot lehet, ott összegyűjtsék, majd onnan le Bulgáriába, nekivágni a tulajdonképpeni útnak.

1968 áprilisára Kelet-Európa már ugyancsak forró témává vált. Romániában Ceaușescu nacionalista megnyilvánulásaival törte a borsot az oroszok

orra alá, Lengyelországban – miután külön a célra felbőszített munkáskülönítményekkel leverették a diáktüntetések – folyt a megtorlás, és az incidenseket kihasználva nyomult a nemzeti-militarista Moczar-szárny, és nehezedett a rendszer keze, Csehszlovákiában pedig a kelet-európai kommunizmus történetében példátlan demokrácia volt kibontakozóban. Főszerkesztőm szimata példásnak bizonyult.

Ugyanez okból szólalt meg mindjárt az érkezésem utáni reggelen a telefon, s invitált Hevesi másnap kávéra. Ha a csaknem azonnali telefonra nem számítottam is, a találkozásra igen. Sőt jobbnak láttam letudni, tekintve a légkört és az utam természetét. S mivel Magyarországon kívül a többi országba újságírói vízumot kértem, nem látszott lehetetlennek, hogy a hosszú – és több beszélgetést igénylő – elbírálási folyamat után még megkérdezik a magyar elvtársakat, miféle szerzet is vagyok én. Nem volt szükségem rá, hogy nehezítsenek a dolgomon.

Mikor leültünk, Hevesi megkérdezte, mi járatban vagyok. Elmondtam. Érdekesnek találta, de a hangjában idegesség érződött. Nem is csoda, gondoltam.

– Remélem – mondta egy idő után, a szemembe nézve –, tárgyilagos lesz. – Természetesen – mondtam én. – Persze, nem akarok beleszólni a munkájába – folytatta –, de biztosan sok mindenféle fiatallal találkozik majd, akik közt lesz egy-két forrófejű, olyan, aki éretlenül látja a dolgokat, esetleg felnőtt ember is. Kár lenne, ha ezek vinnék a hangot.

Mondtam, nem kívánom a kirívóságok felnagyításával félrevezetni az angol olvasókat. Csak tárgyilagos tudósításnak látom értelmét, és a szerkesztőm is egész biztosan ezt várja tőlem. Nem nagyon szerettem a saját hangnemem, de szükségesnek láttam.

– Hát nagyon remélem – mondta még egyszer Hevesi. – Nem egyszerű. – Bízva rám – válaszoltam.

Erre kávé hörpintettünk.

– Nagy út, sok, nagyon sok munka vár magára – rokonszenvezett később. – Úgy kell nekem, hogy elvállaltam – nevettem én. – Persze nekünk sok kapcsolatunk van ezekben az országokban, személyes ismeretségeim is vannak. Szívesen szólnék nekik, hogy segítsenek önnek – ajánlotta.

Ezt köszöntem, nem kértem.

– Komolyan mondom – hangsúlyozta. – Értem, hogyne, és köszönöm. De valahogy mégis inkább magam boldogulnék.

Látta, nem hajlok rá, és ennyiben maradtunk.

Miután a rendkívül érdekes út nyomán készült cikksorozat megjelent, egy

angol, majd egy amerikai kiadó szerződést ajánlott, hogy írjak a témából könyvet. Ehhez aztán jóval mélyebb anyaggyűjtésre volt szükség, beleértve további kelet-európai utakat is.

1969 telén elindultam Csehszlovákiába, Magyarországra és Romániába. Ekkor bújt ki a szög Hevesi barátunk zsákjából. Pestre érkeztem után néhány nappal fölhívott, s találkozottunk is az Astoria presszójában. Beszélgettünk erről-arról, majd megkérdezte, szoktam-e odakint magyar körökbe járni.

Mondtam, igen.

– Na és hova? – A Szepsi Csombor Körbe⁴ – válaszoltam. – És mikor volt ott utoljára? – kérdezte Hevesi. – Éppen most – mondtam –, Móricz Virág tartott előadást az apjáról. – És ki volt még ott? – Hát – mondtam tettetett merengés után – ott volt Meszlényi.

Meszlényi a londoni magyar követségről jött, ahova a szervezők mindig küldtek meghívót. Jó svádájú, fürge eszű, magabiztos, és a társaságban láthatóan lubickoló emberként nekem ösztönösen hírszerzőnek tűnt. Később halottam is olyan pletykát, hogy az volt.

– Na igen – nevetett Hevesi –, Meszlényit érdeklí az ilyesmi. De ki más volt még ott? – Miért nem kérdi meg Meszlényit – ajánlottam. – Persze, megkérdezhethetném. Csak nem akarom zavarni. Inkább öntől kérdelem, ha már itt ülünk. – De Meszlényinek ez a dolga. Önnek meg csak egy telefonjába kerül. – Azért elmondhatja – erősködött Hevesi, de még mindig elég barátságosan. – Ne haragudjon – mondtam –, de ez nem az én dolgom.

Néztük egymást.

– Komolyan? – kérdezte Hevesi. – Komolyan – válaszoltam. – De mégis. – Ne haragudjon, nem.

Megint csönd.

– Szóval nem mondja? – kérdezte Hevesi, most már elborult képpel, mintha többéves barátságunkat kockáztatnám. – Igazán sajnálom – mosolyogtam kelletlenül. – Hát én is – sóhajtott Hevesi, fejét félrebiccentve, mintha a következmények járnának az eszében. Majd rövid idő múlva elváltunk.

Következőménynek nem mutatkozott semmi jele, mielőtt továbbindultam Erdélybe. Legközelebbi látogatá-

4 Ezt az áldott emlékű Siklós István és Czizgány Lóránt kezdeményezték a hatvanas évek közepén, és minden választmány vagy egyéb gittegyleti kellék nélkül abból állt, hogy időről időre felkértek valakit az emigrációs vagy hazai értelmiségből – Szabó Zoltánt, vagy londoni látogatása alkalmával éppenséggel Illyés Gyulát –, hogy előadást tartsanak. Az jött el, aki akart. A londoni lengyel klub egyik termében gyűltünk össze, s csekély hozzájárulásunk elvben magában foglalta a terem bérét és az előadás utáni pohár bor meg sós kekszek árát.

som során viszont sokkal drámaibb beszélgetésben volt részem a biztonsági szervekkel.

1970 tavaszán elküldött a *Daily Telegraph Magazine*, hogy cikket írjak Budapestről, a bűn városáról, miután a világot bejárta a hír, hogy a pesti mulatóhelyeken, a kommunista országokban egyedülállóan, engedélyezték a sztriptízt. Nekem ez alkalmat nyújtott, hogy az utat saját pénzemből meghosszabbítva a könyvemhez anyagot gyűjtssek, majd továbbmenjek Csehszlovákiába és Lengyelországba is.

Sztriptíz-kutatásaimon túl Budapesten sok érdekes fiatallal elbeszélgettem, többek közt az ellenzéki Kenedi Jánossal, aki akkor a Magvetőnél volt szerkesztő, és azt is elhatároztam, hogy megpróbálok az 1968-ban maoista összeesküvésért felfüggesztett börtönbüntetésre ítélt Révai Gáborral interjút készíteni. Meg is találtam első hetem vége felé a Nemzeti Múzeum épülete mögött, az Országos Széchényi Könyvtár egy kis alagsori irodájában, ahol dolgozott. Elmondtam, mi járatban vagyok, s hogy szeretnék vele beszélni. Azt mondta, meggondolja. Odaadtam neki anyám telefonszámát, s kértem, hívjon fel.

Vasárnap reggel szólt a telefon.

– Révai Gábor vagyok – mondta a hívó. – Meggondoltam, és sajnos úgy érzem, jobb, ha nem találkozunk. Mondtam, megértem, én ugyancsak sajnálom, majd minden jót kívántam neki, s elköszöntünk. Abból, hogy a teljes nevét mondta, arra következtettem, az esetleges lehallgatón keresztül tudatni akarja az illetékes szervekkel, hogy mint politikai perben felfüggesztett büntetésre ítélt ember, korrektül járt el.

Aznap délután volt még egy beszélgetésem egy fiatal költőnővel egy Kossuth Lajos utcai presszóban. Keskeny helyiség volt, két sor apró asztallal. Nem sokkal azután, hogy beszélgetni kezdtünk, bejött egy középkorú, testes nő, seszínű kabátban, jókora kézitáskával, és leült a szomszédos asztalhoz. A táskát maga elé tette. Valahogy nem illett ebbe a presszóba, s az volt az érzésem, hogy irántunk érdeklődik. Hasonló élményben volt részem este is. Vacsora után elmentem egy József körúti, a Krúdy utca sarka táján lévő, nem valami főúri mulatóhelyre a magazincikkhez további színpoltokat gyűjteni. Kis idő után odajött az asztalomhoz egy tömzsi, barna ruhás, kelet-európai kinézetű ember. Leülhet-e, kérdezte németül, majd megpróbált szóba elegyedni velem – németem silánysága folytán kevés sikerrel. Ezt is furcsálltam, de talán csak egy magányos ember volt, aki társaságot keresett.

Másnap, hétfőn, amikor egy barátommal töltött ebéd után hazaértem, anyám és Dezső bácsi, aki néhány hónappal azelőtt feleségül vette, izgatot-

tan fogadott, hogy két ember keresett a KEOKH-tól,⁵ s mivel nem találtak otthon, kérték, haladéktalanul menjek be hozzájuk a Népköztársaság útjára. Ettől nekem is megemelkedett a pulzusom. Miközben anyámat és Dezső bácsit nyugtattam, hogy mint brit állampolgárnak nem lehet bajom, elővettem keményfedelű, zsebhen hordható jegyzetfüzetemet, és sorra kitéptem belőle minden teleírt lapot, majd darabokra szaggatva lehúztam a vécében.

A KEOKH-nál egy elég nagy szobában két ember fogadott. Az egyik, a zömökebb, az íróasztal mögött közepén ült, a cingárabb az asztal sarkánál. Kérdeztek, mi járatban vagyok Magyarországon. Elmondtam, hogy a *Telegraph Magazine*-nak írok cikket a budapesti éjszakai életről. Tudni akarták, kikkel találkoztam. Megemlítettem néhány embert, akiket a cikkel kapcsolatban kerestem fel, például egy vendéglátó-ipari fejest meg egy ismert énekesnőt. És kikkel találkoztam még? – kérdezték. Továbbiakról nem voltam hajlandó nyilatkozni.

– Ön rokonlátogatói vízummal van itt – mondta a közepén ülő. – Ugyanakkor újságírói tevékenységet fejt ki. Ezzel komoly kihágást követett el. – Bocsánat – mondtam –, de ez már negyedszer van így, és erről önök is tudtak, ám mindedig senki sem mondta, hogy szabálytalan lenne. – Hogy érti azt, hogy erről mi is tudtunk? – kérdezte a zömök. – Kérem, engem első látogatásom alkalmával felhívott egy Hevesi nevű úr a Külügyminisztériumtól, és elvitt fagylaltozni meg beszélgetni, és aztán minden egyes alkalommal, amikor jöttem, 1967-ben, 68-ban és tavaly is, felhívott és kávéztunk egyet. Nem lehetett kétség, hogy ismeri a vízumkérelmem adatait, hiszen még a kocsim rendszámát is tudta, meg azt is, hogy mikor léptem át a határt, mert az egyik alkalommal már másnap reggel felhívott. És én mindegyik utamon, rokona-
im és barátaim látogatásán kívül, újságcikkhez is gyűjtöttem anyagot, amit elmondtam Hevesi úrnak, de ő sose mondta, hogy ez helytelen.

A két KEOKH-os egymásra nézett.

– Mi Hevesiről nem tudunk – mondta a zömök. – Biztosítom önöket, hogy nem én találom ki. Ha megkeresik Hevesi urat, igazolni fogja, amit mondtam. – Mi jól tudjuk – folytatta a zömök –, hogy jogtalanul tevékenykedik itt mint újságíró. Ezért kiutasítjuk az országból.

Világos volt, hogy most itt egy felsőbb szinten hozott döntéssel álltam szemben.

A pofa fölvetett egy lapot az előtte fekvő mappáról, és elém tette. – Ez a végzés – mondta. – Aláírja, vagy nem, az az ön dolga.

⁵ Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság.

A végzésben az állt, amit elmondott, de az indoklás meg az aláírásomra kijelölt hely között vagy negyedoldali rész üresen maradt. Elővettem egy tólat, áthúztam az üres helyet, amitől kicsit megmerevedtek, majd aláírtam a papírt.

– Most kap egy félórát, hogy hazaérjen – mondta a zömök –, egy órát, hogy becsomagoljon, és három órát, hogy kocsijával elérje a határt Hegyeshalomnál, ahol kilép az országból. – Értem. Mindhárman bólintottunk.

– Hát akkor megyek is – mondtam felállva. – Minden jól. – Vizontlátásra – mondta a zömök.

Nem ráztunk kezét.

Hát most széles ívben kirúgtak, mondtam magamnak a kapu felé tartva, s ettől furcsamód nevetném is támadt. Persze nem nevettem. Gyalog mentem anyámhoz a Wesselényi utcába, egyre azt fontolgatva, miről is lehet itt szó. Elképzelhető, hogy mindez Hevesi bosszúja, mert tavaly nem álltam kötélnek? De akkor miért várt tíz napot, vagy egyáltalán, miért nem kezdtek már a vízumkérelmemmel akadékoskodni? És ha ilyen kihágás volt rokonlátogató vízummal újságírnom, miért nem próbálta ezt Hevesi a zsarolásomra már előbb fölhasználni? Vagy lehet, hogy kamatozóbbnak tartotta a kérdést nem feszegetni, ám a tavalyi találkozásunkat követően levette rólam a kezét, és a KEOKH – most már saját ügyeként figyelve, mit csinálok – riasztónak találta, hogy ellenzékiekkel találkozom, s elhatározta, hogy véget vet látogatásomnak? Vagy lehet, hogy a közelgő tizedik pártkongresszus miatt valami éberségi kampányt indítottak a biztonsági szervek, s ehhez kapóra jött az esetem? Vagy lehet mindez valahogy együtt, összekeveredve?

Otthon anyám és Dezső bácsi megdöbbenéssel vették a hírt, de aztán – örök dicséretükre legyen mondva – úgy tettek, mintha elfogadnák megnyugtató szavaimat, hogy a kiutasításon kívül más bajom nem nagyon lehet, és hogy azok az idők már elmúltak, amikor távozásom után miattam őket elővennék. Kérdeztem, el akarnak-e velem jönni a kocsival Győrre, és onnan vonattal vissza, s így is lett. A műúton egyszer fölzárkózott mögénk egy kocsi, benne négy, csaknem vészjóslóan életvidám fiatalember, de aztán, mikor egy leágazás előtt megálltam az út szélén, mintha a térképet akarnám megnézni, elshantak mellettünk, és mi zavartalanul folytattuk az utat. Amikor Győrben elváltunk, többször megöleltem láthatóan szorongó, de hallgató anyámat, és megígértem, majd Bécsből jelentkezem.

Győrtől néhány kilométerre aztán a Rába mentén még egyszer megálltam, és a folyóba dobtam jegyzeteim maradványait, meg minden olyan papírt,

amelyből találkozásokra vagy kapcsolatokra lehetett volna következtetni. Aztán mentem tovább.

Akkoriban a határsávhoz érve az embert megállította két fegyveres, hogy megnézzék, van-e a sávba belépésre jogosító papírja. Mikor megálltam, és odaadtam az útlevelemet, az volt az érzésem, érdeklém őket. De lehet, hogy csak képzeltem a dolgot, mert hízelgő volt, hogy vártak.

Az viszont tény, hogy mikor a határátlépőnél kígyózó hatalmas sorban végre a határőrség adminisztratív épületei elé értem, valaki odajött, hogy elkérje az útlevelemet, s a nevemet látva azt mondta, álljak ki a sorból, és guruljak be egy alacsony épületbe, ahol több műhelyszerűség volt látható.

– Tessék kiszállni – mondta egy egyenruhás, ahogy megálltam –, és bemenni a váróterembe, amíg a kocsit átnézzük.

Már mászott is le két ember az autó alatt levő aknába.

Megkérdeztem, vihetnek-e magammal az aktatáskámból egy folyóiratot. Az egyenruhás megengedte.

A *Valóság* legutóbbi számával fölfegyverzetten leültem a váróteremben, és belemélyedtem egy cikkbe. Ment az idő. Egy velem szemben lévő kétszárnyú, fémkeretes üvegajtó belső neccfüggönyét valaki néhányszor kicsit félrehúzva kikukkantott – úgy éreztem (talán megint magamnak hízelegve), azt megállapítandó, vajon elfogott-e valami árulkodó idegesség. De én csak olvastam tovább. Nem is féltem. Úgy gondoltam, a rendszer már túl gyakorlatias ahhoz, hogy engem valamilyen okból ott tartsanak, mert csak ártana a turizmusnak meg az ország nyugati kapcsolatainak, anélkül, hogy bármi hasznuk lenne belőle. És ha tévedek, akkor új élményben lesz részem, amit aztán megírhatok.

Végül jöttek, és mondták: köszönik, mehetek. Mikor a kocsival kihátráltam az átkutató-műhelyből, láttam, a hosszú sor teljesen eltűnt. Beképzeltelméláztam, vajon miattam vizsgálták-e a szokásosnál hosszabban át az előttem érkezett többi kocsit is.

Ausztriába érve az első telefonfülkéből fölhívtam anyámat, hogy minden rendben, majd Bécsben megálltam három napra, hogy amíg friss az emlék, újraírjam jegyzeteimet, és megpróbáljak néhány telefonszámot emlékezetből összeszedni. A brit követségre is elmentem, hogy kiutasítatásomat bejelentsem, de leforrázva láttam, hogy a legkevésbé sem érdekli őket. Kanyaríthatam volna ugyan egy cikket a *Telegraph*nak a drámai történetből, de mivel tovább akartam menni Csehszlovákiába, majd Lengyelországba, erről fájó szívvel lemondtam. Úgyis féltem, hogy a magyarok leadják a drótot. Ám a csehszlovák határon minden további nélkül beengedtek, nem lettem tehát kiutasított kelet-európai híresség.

Anyámat, mint azt reméltem, nem zaklatták miattam. Viszont volt jele, hogy másokat igen. Például az a fiatal költőnő, akivel a kiutasításom előtti délutánon vagy másfél órát beszélgettem remek légkörben a Kossuth Lajos utcai kávézóban, nem sokkal később Londonba látogatott, s előadást tartott a Szepsi Csombor Körben. Amikor az előadás végén odamentem hozzá, hogy örömmel üdvözöljem, a köszönésen túl szóba se akart velem állni. Ezt csak annak tudhattam be, hogy ráijesztettek.

Magyar vízumkérelmeimet pedig rendre visszautasította a követség. Aztán mikor 1975-ben James Callaghan, akkori brit külügyminiszter, budapesti hivatalos látogatásra készült, írtam neki, és a segítségét kértem. Mikor a brit küldöttség visszatért, egyikük felhívott telefonon, s elmondta, hogy több más személyes problémával együtt fölhozták az enyémet is, és azt a választ kapták, az illetések majd megvizsgálják az ügyet. Kérte, tudassam, mi lesz az eredmény.

Az eredmény mókásnak bizonyult. Mikor ugyanabban az évben megint vízumért jelentkeztem, és két nappal később visszamentem a konzulátusra megtudni, hogy áll az ügy, a kisablak mögött már évek óta ott tevékenykedő ember, aki megismert, most is azt mondta, a kérelmemet visszautasították, de ezúttal hozzátette, hogy fellebbezhetek.

– Hogyhogy? – kérdeztem. – Tetszik fizetni három font telexköltséget, mi elküldünk egy telexet, hogy ön fellebbez, és aztán meg tetszik látni, mi a válasz.

Ebben benne is voltam, és mikor újabb két nap múlva visszamentem, ott várt útlevelemben a vízum.

Mikor a következő évben ismét beadtam a vízumkérelmet, megint visszautasították.

– Fellebbezzünk? – kérdezte a kisablakos ember. – Miért ne? – mondtam én, előkotorva a három fontot.

Ment a fellebbezés, jött a vízum. A következő alkalommal a vízumkérelmem mellé mindjárt három fontot is benyújtottam a kisablakon.

– Amikor elutasítják – mondtam a vízumosnak –, ahelyett, hogy megvárja, amíg megint eljövök ide sorba állni, kapásból küldje el, legyen szíves, a nevemben a telexet. – Kérem szépen – nevetett.

El is utasították, el is küldte a telexet, meg is jött az igenlő válasz. Ezt a játékot, amelyben nekem valahogy benne volt az egész akkori Kádár-rendszer, így játszottuk mindaddig, amíg Margaret Thatcher 1983-ban el nem látogatott Budapestre, és – a népen kívül – el nem bővölte magát Kádárt is, aki tudvalevően odáig olvadt, hogy elkezdte Margitkának szólíthatni. A brit–magyar kapcsolatok szerelmi stádiumba léptek. A következő alkalommal már felleb-

bezés és telex nélkül is megkaptam a vízumot. Ezzel az ügy bevonult emlékeim sorába.

Egészen addig, amíg Pallai Péter születésnapjára vacsoráján, Budapesten egy nagy asztalnál együtt nem találtam magam ismét Kenedi Jánossal.

– Jaj, de örülök! – mondta ő. – Te tudod, hogy nekünk közös múltunk van? – Hogyne, 1970-ben, emlékszem, jót dumáltunk valami kávézóban. – Ó, többről van szó! – nevetett.

És elmondta, hogy miután a rendőri figyelmeztetést követően 1970 végén kirúgták a Magvetőtől, majd több útlevélkérelmét visszautasították, volt a belügyesekkel egy egész napos kihallgatása, ahol többek közt fölrották neki, hogy 1970-ben találkozott Neuburg Pál imperialista hírszerzővel.

Erre az asztalnál mindenki fölfigyelt, én meg teljesen megdöbbsentem.

– Mi a kaktusz, én mint kém?! – Bizony – mondta Kenedi. Ezt róttá fel neki a III/III-as tisztt, meg hogy a magyarországi helyzetről ellenségesen tájékoztatott. – Na de én mint kém? – hüledeztem tovább. – Az igaz, hogy 1970-ben, néhány nappal azután, hogy találkoztunk, és hogy többek közt Révai Gábort is megpróbáltam meginterjúvolni, kiutasítottak Magyarországról, ám azon a címen, hogy rokonlátogatói vízummal újságírói tevékenységet folytatok. De hogy aztán kémnek tituláljanak! – Pedig igen – erősítette meg Kenedi. – Már többször említettem is Pallainak, hogy amikor itt vagy, hozzon össze bennünket, hogy ezt elmeséljem neked.

Megköszöntem, hogy elmondta, aztán csak ültem ott gondolkodóban, a fejem rázva. Lehetséges volt, hogy a biztonságiak maguk is elhitték ezt a kémmeését, de bizonyíték híján csak a kiutasítást látták lehetséges eszköznek az eltávolításomra? Vagy csak a fölrovandóik súlyosbítására mondták ezt Kenedinek, vagy akár ijesztésül, neki is, meg annak a fiatal költőnőnek is, meg ki tudja, ki mindenki másnak, akivel találkoztam? És ha igen, kinek az ötlete lehetett ez a híresztelés? Hevesinek, hogy nekem betartsom?

Aztán jött a születésnap este másik újságja. G. Julitól származott, aki Pallai Péternek gyerekkori barátja, s akivel először a hatvanas évek elején, londoni útja során találkoztam, majd 1966-os magyarországi látogatásom alatt másodszor, és azóta csak most harmadszor. Nagyon megörültünk egymásnak, s én, még mindig Kenedi hírére töprengve, elmondtam Julinak a történetet.

– Nahát! – mondta Juli, ugyancsak szórakoztatónak találva az egészet. – De azt tudod, hogy irántad már jóval azelőtt is érdeklődtek? – Hogy érted? – Amikor, azt hiszem 63-ban, kimentem Londonba látogatóba, utána behívtak, hogy az útról kérdezősködjének. Elsősorban Pallairól akartak tudni, de rajta kívül rólad is. – Tényleg, rólam? – Igen, engem is egészen meglepett.

Nekem pedig ez talán még meglepőbb volt, mint amit Keneditől hallottam: 1970-re már mégiscsak brit újságíró voltam, de 1963-ban jóformán senki. Ennek dacára már akkor ott voltam radarernyőjükön. És érdekesnek tartották G. Julit, aki Péternek volt a jó barátja és nem nekem, rólam faggatni: tehát azt is tudták és számon tartották, hogy találkozott velem.

Itt indult el aztán bennem az az emlék- és gondolatsor, amely ehhez az íráshoz vezetett. De egy másik ösztönzést is kaptam.

Elmondtam egy barátomnak, hogy a Kenedi Jánostól és G. Julitól hallottak miatt külön sajnálom, hogy sosem vettem magamnak a fáradságot megtudni, mi van rólam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Ez a barátom, akinek kutatóként lehetősége van betekinteni az ÁBTL internetes névmutatójába, megnézte, van-e ott rólam dokumentáció.

Kiderült, hogy 1963-tól 1988-ig terjedően található az ÁBTL-ben engem illető anyag. Vagyis huszonöt évig vezettek rólam dossziét. Az egyik anyag-rész címe pedig az, hogy „Beszervezési kísérlet”. Tehát nem álmodtam az egészet.

S mivel nem volt álom, egyvalamit még érdemes lenne megtudni. Azt, milyen volt mindez Hevesi oldaláról nézve.

Mivel én a 73. évemet taposom, és ő néhány évvel idősebbnek látszott nálam, könnyen lehet, már a lelkeket próbálja beszervezni a másvilágon, remélem, ugyanoly sikertelenül. De ha még él Hevesi úr, és valami véletlen folytán olvassa ezt, itt ajánlom föl – már csak hálából is, amiért az évek folyamán oly sok barátot és ismerőst tudtam ezzel a történettel lenyűgözni –, hogy legközelebbi pesti látogatásom alkalmával én látom vendégül egy kehely fagyalutra, mellé konyakkal, ha kéri. Ott elmondhatja, ő hogyan élte át a történeteket – kezdve talán azon, mi is volt az igazi neve.

SOMLAI KATALIN

„KIUTAZÁSA ÉRDEKÜNKBEN ÁLL”

A Nyugatra utazó ösztöndíjasok és a hírszerzés kapcsolatai a Kádár-korszakban

A hatvanas évek elején az ország határainak megnyitása növelte ugyan a rendszer stabilitásáért és biztonságáért felelős állambiztonsági erők veszélyérzetét (s ezáltal feladatainak számát), ugyanakkor azonban nagymértékben bővítette lehetőségeik körét is. Az addig szűk korlátok közé szorított hírszerzés horizontja kitágult. A Nyugatra utazók révén több és értékesebb információhoz juthattak. A kiutazókat potenciális disszidensekként kezelték, a beutazókat pedig legalábbis kémgyanusnak tartották – alapvetően e két félelem határozta meg a Belügyminisztérium viszonyulását az utazások liberalizálásához. A kiutazók hírszerzési potenciálját felismerve ugyanakkor egyre fokozottabban és erősödő szervezettséggel igyekeztek kihasználni őket. A külföldi hálózati munkában különösen értékes – s mindaddig hiányzó – kapcsolatokkal kecsegtettek azok, akik hosszú, egy-két éves tanulmányúton tartózkodtak Nyugaton („ellenséges”, kapitalista országban), ottani egyetemeken tanultak vagy vállaltak ideiglenesen munkát. Az ösztöndíjas lehetőségekhez jutó, magasan kvalifikált kutatók egy részének együttműködésére hosszú távon lehetett számítani, kiváltképp, ha pályájukon nemzetközileg is „befutottak”. Az ösztöndíjasok szabadabban mozoghattak külföldön, mint a diplomáciai fedéssel kitelepített hírszerzők, ráadásul stratégiaileg fontosnak vélt vagy „ideológiai fellazítást végző” intézményekbe is eljutottak (Yale Egyetem, Hoover Intézet, Südost-Institut). A hosszú kinn tartózkodás alatt „beépülhettek”, hasznos adatokat szerezhettek szervezetekről és személyekről, de közel kerülhettek a legmodernebb kutatásokhoz, hozzáférhettek értékes dokumentációkhoz is. A kiküldendőket itthon nemcsak szakmailag minősítették (és érdemesítették az ösztöndíj elnyerésére), hanem politikai szempontból is több lépcsőben értékelték, ideológiai beállítottságukat, párttagságukat, mozgalmi és társadalmi tevékenységüket egyaránt számba véve. Azok tehát, akik az ösztöndíjat elnyerték, szakmai kiválóságuk mellett politikailag legalábbis semlegesek, ha nem elkötelezettek voltak. Ez a belügyi szervek számára megköny-

nyitotta a velük való kapcsolat és együttműködés kialakítását, a külföldi hálózati tevékenységben nélkülözhetetlen bizalmi viszony kiépítését. Nem véletlen, hogy a Belügyminisztérium III/I-es, hírszerző csoportfőnöksége megkülönböztetett figyelmet fordított a Nyugatra utazó ösztöndíjasokra.

Az ösztöndíjasok az állambiztonság közeledésére – amellyel általában számoltak – félelemmel vegyes tartózkodással, a legkülönfélébb módokon reagáltak. A következőkben néhány esettel azt kívánom bemutatni, hogy miként, milyen célok érdekében használta fel a titkosszolgálat a kiutazókat, hol voltak beavatkozásának határai, illetve hogy mekkora játékterük volt a beszerzendő kutatóknak a hatóságokkal szemben, s azt miként használták ki.

A korszakra vonatkozó iratanyag többsége mind ez ideig nem került át a Belügyminisztérium III/I-es csoportfőnöksége utódjától, az Információs Hivataltól az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába (ÁBTL). A kutatható dossziék alapján nem állapíthatunk meg az ösztöndíjasok szervezéséről sem számokat, sem arányokat. Azonban a viszonylag gyér iratanyagból is leszűrhetünk néhány releváns következtetést az állambiztonsági szervek és a kiutazó szakemberek kapcsolatáról: a szervezések, szervezési kísérletek körülményeiről, céljáról, hozadékáról, a szervezendők kiválasztásáról. Vagy általánosabban: a hírszerzés és az ösztöndíjakat elosztó tudományos-állami szervek viszonyáról. Utalásokat találhatunk az *ügynökök*, *titkos munkatársak*, *társadalmi kapcsolatok* foglalkoztatásának utazást követő alakulására. Jóllehet a hosszas együttműködést kevés ismert esettel támaszthatjuk alá, mégis vélelmezhető, hogy voltak egy-egy nemzetközi szakmai karrier kibontakozásával szorosan összefonódó, tartós kapcsolatok.

Az ÁBTL-ben kutatható dossziék természetesen az állambiztonság szemszögéből beszélik el az ösztöndíjasokkal való megismerkedést és együttműködést. A kapcsolatért felelős *operatív tisztek* jelentései szükségszerűen torzítanak. A ránk maradt beszámolók – a jelentés műfajából következően – a hírszerző tisztek eredményességét, ügyességét, stratégiai tervezésre való alkalmasságát voltak hivatottak alátámasztani. Ennek következtében a vélelmezhető valóságnál idealisztikusabb értékelést adnak a szervezésre kismelt személyekről, s általában pozitívabban ítélik meg viszonyulásukat az állambiztonsági feladatokhoz. A hírszerző tisztek szervezésben való személyes érdeklősége felnagyította a kapcsolatok célszerűségének mértékét, és e torzított optikából láttatta a foglalkoztatott szakemberek hírszerzői rátermettségét és hasznosságát is. A szervezés céljából megkörményezett ösztöndíjasok magatartásáról, még inkább a „megbízáshoz” való hozzáállásukról pusztán feltételezéseink lehetnek. Ezek a szörványos tényeken nyugvó „tör-

ténetek” mégis inkább azt mutatják, hogy a hírszerzéssel való (számító) együttműködés vagy az együttműködés határozott visszautasítása közötti dilemmában az ösztöndíjasok többsége taktikusan kikerülte a nyílt állásfoglalást. Általános volt az a meggyőződés, hogy az állambiztonság hátráltathatja a kiutazásukat. Következésképpen az együttműködés valamilyen foka – például az útibeszámoló-készítés vállalása – elkerülhetetlennek látszott, ha valaki nem akarta kizárni magát a nemzetközi tudományos életből. A kapcsolattartás intenzitása, a jelentések alapossága, a beszámoltatásokon tanúsított magatartásuk azonban már egyéni elhatározásukon múlt.

*A nyelvtanár „Vári”*¹ a Ford-ösztöndíjasok² első csoportjával, 1964-ben utazott az Egyesült Államokba, hogy az audiovizuális taneszközök használatát tanulmányozza a nyelvoktatásban. A hírszerzés a kiutazását megelőző, eligazító beszélgetés során figyelt fel rá mint olyan személyre, aki hajlandónak mutatkozott a hatóságokkal való együttműködésre. Indulása előtt már nem volt elegendő idő sokirányú hírszerzői kiképzésére, ezért elsősorban az amerikai titkosszolgálati módszerek felismerésére oktatták ki. (Az ellenséges titkosszolgálatok próbálkozásainak felismerése és kivédése egyébként minden kiutazóval folytatott elbeszélgetésnek része volt.) Hogy „Vári” esetében főként erre koncentráltak, az arra is utalt, hogy a hírszerzés számított a munkájára, de nem voltak vele konkrét céljai. Kapott útmutatást tippkutatásra, azaz a hálózat bővítésére alkalmas célszemélyek gyűjtésére is, ám a „Várit” vendégül látó intézmény, az Ann Arbor-i Michigani Egyetem nem volt kiemelten fontos objektum a hírszerzés számára, így számottevő információt nem is igen vártak tőle. Kinn tartózkodása alatt „Vári” szoros kapcsolatban állt a magyar követségen diplomáciai fedéssel dolgozó hírszerzőkkel. Szorgosan jelentett az általa megismert intézmény(ek)ről és az ott dolgozókról. Új ismeretségi köréből az állambiztonságot leginkább a magyar származásúak, az ideológiailag megközelíthetők s azok érdekelték, akik a közeljövőben Magyarországra szándékoztak utazni. Így figyeltek fel Edward Alexanderre, az USIA³ egyik munkatársára (aki korábban a Voice of Americanál dolgozott, s „Vári” amerikai

- 1 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) Mt-746/1 „Vári”.
- 2 A politikai enyhülés légkörében az amerikai Ford Alapítvány igyekezett tevékenységét a szocialista országokra is kiterjeszteni. Nemzetközi Osztályának vezetője, Stanley Gordon 1963-ban, egy kelet-európai körútja alkalmával Budapesten is tárgyalt magyar tudósok amerikai képzésének lehetőségeiről.
- 3 United States Information Agency. Nemzetközi oktatási és kulturális kapcsolatokkal foglalkozó szervezet az amerikai kormányzaton belül.

tartózkodása idején a budapesti amerikai külképviseletre helyezték), továbbá egy tanulmányai végén járó amerikai egyetemistára, aki a „Kommunizmus és materializmus” témából írta disszertációját, járt már a Szovjetunióban és az NDK-ban, és Magyarországra is el akart látogatni.

Az értékelők „Váriver” egyetértésben az amerikai kémelhárítás ügynökét fedezték fel egy nyelvtanárban, aki az egyetemen „Vári” adminisztratív ügyeinek intézésében segített, de az Amerikai Védelmi Minisztériumban is tanított, sokat tudott „Váriról”, és „hívta este bulizni”.⁴ Tartótisztje szerint „Vári” a küldetése alatt „feladatait ambícióval és eredménnyel teljesítette”.⁵ Gyakorlott ügynökként „leplezte le” az amerikai szervek kísérletét a nyelvtanár közeledésében, de éber volt gyengéd viszonyában is: egy tanárnő közeledésében szintén az amerikai kémelhárítás próbálkozását vélte felfedezni. Rajta keresztül Budapesten is „egyértelműen az amerikai hírszerzés s elhárítás számlájára”⁶ írták a történeteket, még a magyar követségre való bemenekülését is megszervezték arra az esetre, ha a nyelvtanár nem hagyna fel „beszervezési” kísérleteivel.

Tevékenysége alapján – „komoly operatív és emberi nevelése”⁷ mellett – alkalmasnak tartották további titkos munkatársi feladatok ellátására. S ő vállalta is, hogy részt vesz az ösztöndíjra jelöltek ellenőrzésében, valamint – a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) által fizetett kísérőként – a beutazó külföldiek megfigyelésében. Mivel kiemelkedő szakmai teljesítmény híján ismételt külföldi foglalkoztatásra nem számíthatott, készséges együttműködési szándékát a hírszerzés folyamatos magyarországi megbízásokban kamatoztatta.

Az 1956-os forradalom után a külföldi utazások száma előbb lassan, majd az útlevéltörvény következtében egyre gyorsabb ütemben emelkedett. A kiutazók között ekkortól folyamatosan nőtt azok száma, akik több hónapos ösztöndíjjal nyugati országokban képezhették magukat. Az ország kétoldalú külkapcsolatainak lassú kiépülése előtt a magyar szakemberek nemzetközi szervezetek ösztöndíjaival jutottak ki a kapitalista országok kutatóintézetei-

be, egyetemekre. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség az első szervezetek egyike volt, amelyek már az ötvenes évek végétől rendszeres lehetőséget biztosítottak magyar fizikusoknak, hogy az atomenergia békés célú felhasználási módjaival kapcsolatos nemzetközi kutatásokba bekapcsolódhassanak.⁸ Stratégiaileg fontos terület lévén, az atom-

4 Jelentés, 1965. április 26. ÁBTL Mt-746/1 „Vári”.

5 Feljegyzés, 1965. december 9. Uo.

6 Uo.

7 Jelentés, 1965. április 26. Uo.

8 Tétényi Pál-interjú. Készítette Markovits Ferenc 2003-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA), 767. sz.

energia-kutatás eredményei iránt mind a katonai, mind a polgári hírszerzés fokozott érdeklődést mutatott.

Az ország megnyitásával járó veszélyeket kivédendő és ellensúlyozandó született az 1959. évi 4. számú belügyminiszteri parancs, amely a ki- és beutazók révén szerezhető információk gyűjtését szabályozta, és elrendelte, hogy „politikai, katonai, gazdasági s a tudomány területét érintő híryanagokat (dokumentumokat) szerezzenek, a kiküldöttek felhasználásán keresztül vagy beszerzése” révén.⁹ A kiutazókat a parancs értelmében az állambiztonsági szerveknek fel kellett készíteniük a nyugati „ellenséges” szervek információszerzési, beszerzési próbálkozásainak kivédésére, elhárítására. Ugyanezen parancs írta elő azt is, hogy a külföldön tartózkodó magyar állampolgárokat elsősorban „hírszerzési vagy kémelhárításra alkalmas kapitalista állampolgárok felkutatására, tanulmányozására és beszerzésére” kell felhasználni.¹⁰ Hogy a Belügyminisztérium ellenőrzése minden külföldre utazóra kiterjedhessen, a KEOKH-ból¹¹ az útlevélkérelmeket automatikusan állambiztonsági ellenőrzésre továbbították. A múltbeli politikai szerepük, meggyőződésük, illetve emigráns rokoni kapcsolataik révén megbízhatatlannak tartottakat kiszűrték. A legtöbb esetben megtagadták tőlük az útlevelet, beszerzésüknél pedig felhasználták a „kompromittáló” adatokat.

A nyelvész „Bajkai”¹² akkor került az állambiztonság látókörébe, amikor 1976-ban egyéves Humboldt-ösztöndíjra jelentkezett, amellyel a nyugat-németországi Marburg Philippe Universitätén kívánta folytatni dialektológiai kutatásait. Személyének ellenőrzésekor kiderült, hogy volt már elutasított útlevélkérelme, amit azonban az ösztöndíjkérelmez csatolandó iratokban elhallgatott: két évvel korábban nem kapott látogató útlevelet az NSZK-ba, hogy hivatalos szerződéssel Kölnben dolgozó balett-táncos feleségét meglátogassa, mivel sógornője 1968 óta jogellenesen külföldön tartózkodott. „Bajkaira” korábban a III/III-as (belső reakció elhárító) csoportfőnökség is felfigyelt, „jellemtelen karrieristának”¹³ tartották, akinek disszidálására számítani lehetett. Mindez elég alapot szolgáltatott volna arra, hogy utazási lehetőségeit elvágják, s ezzel közvetve meggátolják gyors tudományos előrelépését is. „Bajkai” 1966-ban szerzett diplomát magyar–német szakon, két évvel később a Pilis hegység német nyelvjárásairól írt disszertációjával

9 Az MNK Belügyminiszterének 4. számú parancsa, Bp. 1959. március 3. ÁBTL 4.2. 10-21/4/1959.

10 Uo.

11 Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság

12 ÁBTL Bt-2125 és Mt-1433/1 „Bajkai”.

13 A III/III-5-b alosztály jelentése, 1977. április 20. ÁBTL Bt-2125 „Bajkai”.

doktorált, kandidátusi értekezését a nyugat-magyarországi német nyelvjárások vizsgálatából tervezte megírni – ebben segíthetett a németországi ösztöndíj –, a kandidátusi fokozat megszerzése pedig lehetővé tette volna számára, hogy az Állami Balettintézet igazgatói székéből egyetemi katedrához jusson. A hírszerzés, átvéve a belsőreakció-elhárítás negatív véleményét, a maga céljaira tervezte felhasználni „Bajkai” ambíciózus karrierépítését. „Mi az ellentmondásossága ellenére szeretnénk Bajkaival foglalkozni. Ha még mint fiatal szakember megnyerhető, és később mint szakteknitely is foglalkoztatható. [...] perspektivikusan jól kifejleszthető hírszerző lehetőségekkel rendelkezik, főleg a meglévő tudományos és személyes kapcsolatain keresztül. Személye alkalmas lehet hosszabb időtartalmú ösztöndíjas kiküldetésre. Ez idő alatt, elsődlegesen tippkutató és információszerző munkára van lehetősége. Hazatérése után, tudományos és társadalmi munkáján keresztül jó lehetősége van a további hálózati munkához.”¹⁴ Miközben „Bajkai” személyének tanulmányozása folyt, ösztöndíjkérelmét a tudományos csatornákon elfogadták. Volt már vesztenivalója, megkezdődhetett a megoldozása. A hírszerzés operatív tisztje előbb a Művész, majd a Negro eszpresszóba hívta találkozóra. A beszélgetések során a rendőrtiszt mintegy mellékesen célzott sógornője disszidálására, majd a sógornője férjével, egy szintén disszidens magyar nyelvészszel való kapcsolataira, éreztetve „Bajkaival” kiszolgáltatottságát. Csalétekként, s egyben a hírszerzési munkára való próbalehetőségként felajánlottak neki egy nyugat-németországi konferencián való részvételt. A néhány napos bochumi utazást megelőző egyeztetések, majd az azt követő beszámoltatások alatt „Bajkai” rájött, hogy a hírszerzés fokozott érdeklődését saját előnyére fordíthatja. Céljaival tartótisztje is tisztában volt: „Magatartásából ugyanakkor az is érződik, velünk létrejött kapcsolatát, jövőbeni további szakmai érvényesülése szempontjából, egyetemi főállás megszerzése érdekében hasznosnak ítéli, [...] anyagi támogatásra is számít”¹⁵ – írta jelentésében. Titkos munkatársként való beszerzése előtt az együttműködést – Bajkai önképéhez illő – „ünnepélyes” megbízás aláíratásával szentesítették. Feladatául azt tűzték, ki hogy „folytasson tippkutató-személytanulmányozó munkát, a felkészítése során kialakított és elfogadott szempontok alapján, tippkutató munkáját elsősorban olyan fiatal egyetemi oktatók és tudományos munkatársak, valamint egyetemi hallgatók körében végezze, akik képzettségük, képességük, kapcsolataik révén reális lehetőségekkel rendelkeznek az NSZK-ban működő főbb fellazítási intézetek területén történő későbbi

14 Feljegyzés, 1976. november 2. ÁBTL Bt-2125 „Bajkai”.

15 Jelentés 1977. július 4. Uo.

foglalkoztatásra, illetve már meglévő lehetőségekkel, kapcsolatokkal bírnak ezen intézmények felé. A látókörébe került legérdekesebb személyekkel – a velünk történt egyeztetés alapján – beszerzésük előkészítése céljából, mint célszemélyekkel, kiemelten foglalkozzék.

A 12 hónapos ösztöndíjas ideje alatt folytasson folyamatos objektumfeldolgozó és tanulmányozó munkát a nyugatnémet »keletkutató« és politikai-ideológiai fellazítási intézetek terén. A már meglévő és jó pozícióban lévő személyes kapcsolatainak felhasználásával elsődlegesen a SOI-ra¹⁶ és a SOG-ra¹⁷ koncentrálja tevékenységét.¹⁸ A megbízás azt is tartalmazta, hogy a belügyi szervek minden eszközzel segítik operatív munkáját, szem előtt tartják kéréseit, kezdeményezéseit. A patetikus klauzula pedig mintegy beemelte „Bajkait” a „megbízható” állampolgárok körébe: „Ön, Dr. ..., kezdeményezésünkre, a szocialista hazánk melletti elvi elkötelezettségéből önként vállalta és felajánlotta a segítséget hazai és külföldi feladataink eredményes végzése céljából. A kapcsolat kezdetétől napjainkig konstruktív magatartásával bizonyította, hogy szervünk politikai és gyakorlati célkitűzéseivel egyetért.”¹⁹

„Bajkai” gyorsan felismerte, hogy a hírszerzést elsősorban a müncheni Südost-Institut érdekli, jelentéseiben ezért ez az intézmény állt központi helyen. Eltúlozta a SOI-hoz fűződő kapcsolatait, és büszkén jelentette, hogy sikerült megismerkednie az intézet vezetőjével, valamint a magyar hírszerzést-kémelhárítást érdeklő Karl Nehringgel, aki a kelet-európai, s különösen a magyar történelmet kutatva többször járt Magyarországon.²⁰ Münchenbe költözése utánra bővebb információkkal kecsegtetett, miközben egy KEOKH-beli találkozón – egy néhány napos budapesti tartózkodása idején – szóba hozta, hogy főállásba szeretne kerülni az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE), de legalábbis meghosszabbítaná az ösztöndíját, vagy új, hasonló időtartamú ösztöndíjra pályázna. A gyümölcsöző együttműködés eredményében ígéretet is kapott, hogy a állambiztonság közbenjár egyetemi társadalmi kapcsolatainál „Bajkai” állása ügyében. A későbbiekben „Bajkai” a SOI vezetőiről érdemtelen információkat adott, magának az intézménynek a felderítése alól pedig kibújt: „az Intézet II. emeletére, ahol elsősorban a 19. századig folyó kutatások anyaga található, nem tudtam bejutni, ugyancsak lehetetlen volt a III. emeletre bejutni, ahol a mai helyzet elemzését folytató kutatócsoport működik...”²¹

16 Südost-Institut.

17 Südosteuropa-Gesellschaft.

18 Megbízás, 1977. október 27. ÁBTL Bt-2125 „Bajkai”.

19 Uo.

20 ÁBTL K-3145/1-3 „Shealton”.

21 Jelentés, 1978. június 20. ÁBTL Mt-1433/1 „Bajkai”.

Úti jelentésében nyomatékkal hangsúlyozta, hogy kutatásai szempontjából újabb Humboldt-ösztöndíjra pályázna, vagy annak híján DAAD-vel²² menne Freiburgba.

A hírszerzés 1979-ig foglalkoztatta „Bajkait”, elősegítették további útjait, de értékelhető információkhoz a segítségével nem jutottak. 1981-ben kezdeményezték az akkor már egyetemi docens, tanszékvezető kizárását a hálózatból, mivel megbízhatatlanná vált. (Egy rutinellenőrzés során végzett telefonlehallgatásból ugyanis tudomást szereztek róla, hogy a külföldre való távozás gondolatával is eljátszott.)

Az állambiztonsági szervek egy-egy útlevélkérelemre adott elutasító véleményét bizonyos esetekben felülírhatták politikai és gazdasági érdekek.²³ Ez elsősorban olyan külföldi tanulmányutak esetében volt igaz, mint a Ford-ösztöndíj, amelynek jóváhagyása a legmagasabb szintű pártszervekhez, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságához és a Központi Bizottság Kulturális Osztályához tartozott. A Ford Alapítvány és a magyar államot képviselő

KKI közötti tárgyalások – a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz hasonlóan – fontos állomást jelentettek a két ideológiai tömb közötti közeledésben.

A hosszú távra szóló külföldi ösztöndíjak, mindenekelőtt a szovjetunióbeli, kisebb számban NDK-beli tanulmányi lehetőségek, aspirantúrák már a Rákosi-korszakban is a szakkaderek képzését szolgálták. A szovjet ösztöndíjasok közül került ki a hazai értelmiség 1945 utáni első generációjának jelentős hányada. Hazatérésük után vezető állami, párt- és tudományos pozícióba kerültek.²⁴ A külföldi szakképzés lehetőségének megadása, a jelöltek kiválasztása²⁵ a nómenklatúra-politika része volt, s ezért a pártvezetés hatáskörébe tartozott. Az 1961-ben alapított állami ösztöndíjakkal²⁶ már nyugati országokba is lehetett utazni, először Franciaországba, majd a Ford Alapítvány finanszírozásával az Egye-

22 Deutscher Akademischer Austausch Dienst – német felsőoktatási csereszolgálat.

23 Lásd többek között Szilágyi János György-interjú. Készítette Litván György és Molnár Adrienne 2003-ban. OHA, 774. sz.

24 Tétényi Pál-interjú. Készítette Markovits Ferenc 2003-ban. OHA, 767. sz.

25 Az MSZMP KB 1977. október 18-i hatásköri listája sorolja fel először részletesen azokat a személyi ügyeket, köztük a „hosszabb idejű külföldi kiutazást”, melyekre a pártvezetés kiválasztási joga kiterjed. Lásd erről bővebben *Nómenklatúra Magyarországon (1957–1989)*. Szerkesztette Kiss László. Budapest, 2005, ELTE Társadalomtudományi Kar.

26 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3346/1961-es határozata (1961. XII. 29). MOL XIX-A-83-b KKI TÜK 290. d.

sült Államokba. A hivatalos úton kiosztható külföldi tanulási lehetőségek egy új, szocialista értelmiség kinevelését célozták. A nyugati nyelvek ismeretének általános hiánya miatt azonban ezeken a csatornákon keresztül is többségében az értelmiségi családokban szocializálódott fiatal generáció jutott továbbtanulási lehetőségekhez.

Az irodalomtörténész „Szilvási”²⁷ baloldali elkötelezettségű, többgyermekes alkalmazotti családban nőtt fel. A második világháború után testvérei közül egyedülként egyetemet végzett, bölcsészdiplomát szerzett. Már egyetemi éveiben is tanított a Belügyminisztérium Idegen Nyelvi Főiskoláján, s 1954-ben, amikor egy nemzetközi sportrendezvényen tolmácsként dolgozott, beszervezték a külföldi diáksportolók és kísérőik megfigyelésére. Alkalmi foglalkoztatását követően csak a hatvanas évek elején újíttotta fel vele a kapcsolatot a kémelhárítás. „Szilvási” ekkor az MTA Irodalomtörténeti Intézetében dolgozott, s az angol irodalom iránti érdeklődése révén közeli kapcsolatba került az angol követséggel, így információkat gyűjthetett a misszió munkatársairól. Éveken át jelentett követségi tapasztalatairól. Tartói elégedettek voltak pontosságával, mérlegeléseivel, értékelték szellemi fölényét, teljesítményének hiányosságait pedig a „bogaras tudós” félszegségének tudták be.

1964-ben, amikor a Ford Alapítvány egyéves ösztöndíjával először utazhattak magyar tudósok az Egyesült Államokba, az alapítvány által kiküldött bizottság – egy amerikai professzor ajánlására – „Szilvási” is az első év ösztöndíjasai közé választotta. Az ígéretes fiatal kutató – néhány éves párttagsággal a háta mögött – elegendő politikai támogatottságot élvezett ahhoz, hogy kiküldését a legmagasabb szinten is jóváhagyják, annak ellenére, hogy kiutazása ellen az állambiztonság kifogást emelt, attól tartva, hogy felismeri a kint dolgozó magyar ügynököket, hiszen taníthatta őket a BM főiskoláján.

„Szilvási” – felesége betegsége miatt – nem tudott elutazni, de ösztöndíját nem veszítette el. Az állambiztonsági szervek – látván, hogy kiutazását megakadályozni nem tudják – megpróbálták a maguk javára fordítani. „A külföldi út idejére vegyük át az elhárítástól. Bízunk meg kutató és tanulmányozó feladatokkal, valamint sötét információszerzéssel, lehetőségei arányában”²⁸ – adta ki 1965. augusztus 25-én a III/I-A alosztályvezetője a parancsot. A New Haven-i Yale University az Egyesült Államok egyik legkiemelkedőbb tudományos központjaként, elitképzőjeként olyan intézmény volt, amely rendkívüli módon érdekelte a hírszerzést, s ahova nehezen tudott kapcsolatokat kiépíteni. Ide utazott „Szilvási”, s ráadásul egy cseh származású amerikai

27 ÁBTL Bt-581/2 és Mt-74 „Szilvási”.

28 Jelentés, 1965. augusztus 25. ÁBTL Bt-581/2 „Szilvási”.

irodalomtudóshoz, René Wellekhez – a magyar hírszerzés azt remélte, hogy „Szilvási” révén hasznos információkat tudnak majd juttatni róla a cseh „elvtársaknak”. Végül „Szilvási” alkalmasnak tartották arra, hogy az Egyesült Államokban az állambiztonság számára dolgozzon. „Szilvási” 1965. szeptember végén indult. Vele utazó feleségét előzőleg a KKI-ban igazították el a külföldön tanúsítandó kívánatos magatartást illetően, valamint tájékoztatták az amerikai elhárító szervek módszereiről, „Szilvási” pedig négy, egyenként is többórás beszélgetés során egy titkos lakásban készítették fel feladataira és a külföldi hírszerző munka körülményeire. Megtanították a konspiráció alapvető módszereire, s arra is felhívták a figyelmét, mi mindent kell új amerikai kapcsolatai előtt eltitkolnia, annak érdekében, hogy az amerikai elhárítás figyelmét elkerülje. Megtárgyalták vele a tippkutatás részleteit, a kapcsolatépítési lehetőségeket, az új ismerősök értékelésének szempontjait. Budapesten tisztában voltak vele, hogy közvetlen hírszerző lehetősége nem lesz, ezért nem is akarták a washingtoni magyar követségen működtetett rezidentúrához ügynöknek csatolni. A többi ösztöndíjashoz hasonlóan elsősorban társadalmi kapcsolatként kívánták felhasználni, majd hazatérése után érdekesebb ismerőseiről, kollégáiról beszámoltatni.

Kiérve, a többi ösztöndíjashoz hasonlóan, jelentkezett a követségen egy számára hivatalos kapcsolatnak kijelölt hírszerző tisztnél. A következő hónapokban kutatásaival foglalkozott, az információszolgáltatást, kapcsolatainak kitergetését elszigeteltségére hivatkozva el tudta kerülni. (Kinti szakmai eredményei azonban megkérdőjelezzik ezt az elszigeteltséget.) Kitért az elől is, hogy az állambiztonság emberét egyetemi ismerőseinek bemutatassa. Vagyis: szakmai kapcsolatainak védelme és az állambiztonság igényei között lavírozott. Ismerőseinek nevét és adatait átadta, miközben különféle ürüggyel elkerülte, hogy Wellekről információkat adjon, más, vele lazább kapcsolatban álló „haladó gondolkodású” amerikaiakra hívta fel a magyar szervek figyelmét. Az „itthoniak” ugyan megpróbálták egy magyar emigránsra is ráállítani, de ez sem hozott érdemleges eredményt. Tevékenységét itthoni kikérdezése nyomán úgy értékelték, hogy: „Noha a beszámoló alapos és részletes, nincs sok operatív értéke.”²⁹ Ennek ellenére még több mint egy éven át próbálkoztak a foglalkoztatásával: Ford-ösztöndíjra esélyes munkatársairól igyekeztek értesüléseket szerezni a segítségével. Bernát Ernőnek, a washingtoni követség ösztöndíjasokkal foglalkozó rezidensének átállása hathatós ürügy volt arra, hogy a hírszerzés a kölcsönvett ügynököt 1968 ok-

29 Jelentés, d. n. ÁBTL Mt-74 „Szilvási”.

tóberében visszaadja „itthoni” foglalkoztatásra, ezúttal már nem a kémel-

hárításnak, hanem a III/III-4-es, az ellenséges ellenzék fő erőit elhárító osztálynak.

A Ford-ösztöndíjasok foglalkoztatásával új lehetőségek nyíltak az egyesült államokbeli hírszerző munkában. A Belügyminisztérium nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a kiutazók közreműködésével a korábban nehezen megközelíthető intézményekhez is kapcsolatokat építhet ki. Ilyen kiemelten fontosnak számító objektumok voltak – mint láttuk – az elit egyetemek, valamint a kormányhivatalok, a tudományos hírszerzés szempontjából pedig egyes stratégiai jelentőségű kutatásokkal foglalkozó teamek és a korszerű eredményeket alkalmazó ipari létesítmények. Az ösztöndíjasok révén szerezhető információk körét mindazonáltal erősen behatárolta, hogy az alapítvány első sorban az alapkutatáshoz való csatlakozást támogatta ösztöndíjaival, s az amerikai hatóságok is számoltak a kémkedés lehetőségével.

A vegyészmérnök „P. Petrolra”³⁰ szintén 1964-es, Ford-ösztöndíjas utazása során figyelt fel először a hírszerzés. „P. Petrol” jelölése az ösztöndíjra a magyar és amerikai tárgyaló felek között eleve feszültséget keltett. Magyar részről szorgalmazták az MTA Központi Kémiai Kutató Intézet osztályvezetőjének kiküldését mint olyan magasan kvalifikált műszaki értelmiségiet – „P. Petrol” elvégezte az ELTE alkalmazott matematikai szakát is, kandidátusi címet szerzett –, aki a rendszer elkötelezett hívének számított. A petrolkémiaán belül alkalmazott kutatásokkal foglalkozott, s így külföldi tapasztalatszerzésétől az ipari termelésben rövid időn belül kamatoztatható eredményeket vártak. A Stanley Gordon vezette amerikai ösztöndíjas bizottság ellenben – az amerikai külügyi kormányzat egyetértésével – éppen kutatási témája miatt kifogásolta kiutazását. „P. Petrol” végül megkapta az ösztöndíjat, mivel az amerikaiak a program beindítása érdekében készek voltak meghajolni a magyarok akarata előtt. A baltimore-i Johns Hopkins Egyetemen, P. H. Emmett professzor mellett kapott kutatási lehetőséget. „P. Petrol” nem tartotta kielégítőnek ezt a megoldást, és amerikai ismerősei révén még Magyarországról megpróbálta megszervezni, hogy ipari üzemekbe is ellátogathasson. Eredménytelenül. Beszervezését tudományos információk szerzése céljából tervezték, s ez egybeesett „P. Petrol” szakmai törekvéseivel is. A hírszerzés operatív tisztjével folytatott találkozókön, a kezdeti bizalmatlan tartózkodás eloszlátása után meg is fogalmazta az érzékazonosságot: „látom, önök is, én is egyet akarunk, azt, hogy a magyar ipar és tudomány mind gyorsabban fejlődjön, a különbség a módszerekben van, de az sem nagy”³¹ – idézte szavait jelentésében a hírszerző hadnagy. Ame-

30 ÁBTL K-2064 „P. Petrol”.

31 Jelentés 1964. augusztus 14. Uo.

rikai útját s előtte egy rövidebb angliai konferencia-meghívását amolyan próbafeladatnak tekintették, hiszen foglalkoztatásával hosszú távon számoltak. Hogy a közös célok megvalósítását elősegítsék, felhívták figyelmét néhány olyan személyre – magyar emigránsokra, köztük egykori évfolyamtársára is –, akikről a hírszerzés információkat várt, s akikkel ismeretséget kötve „P. Petrol” eljuthatott volna ipari üzemekbe is. Szokatlan aktivitása azonban felkeltette az amerikaiak gyanakvását, beutazó vízumát megkapta, de utazási korlátozással, csupán Baltimore-ra való érvényességgel. A mozgáskorlátozást a magyar követség közbenjárására később részlegesen feloldották, amerikai vállalatokhoz azonban nem tudott eljutni, ahogy a kijelölt tippszemélyekhez sem. Bizalmas kutatási dokumentációk helyett a futárposta csupán néhány műszert, kisebb laboreszközöket és egy műszaki katalógust szállított haza.

Hazatérése és beszámoltatása a sikertelenség ellenére sem jelentette az állambiztonsággal való együttműködése végét. Szakmai események, előadók véleményezésére társadalmi kapcsolatként még egy rövid ideig felhasználták. Mivel szakmájában nemzetközi hírnevet nem szerzett, hírszerző lehetőségei megszűntek, személyét is ad acta tették a belügyben. (Több mint egy évtizeddel az első kapcsolatfelvétel után, 1978-ban, amikor ismételten útlevélkérelmet adott be, a Csongrád megyei Rendőr-főkapitányság az akták alapján rátalált az egykori társadalmi kapcsolatra, és reaktiválta.)

A Ford Alapítvány célja a tudományos párbeszéd megindítása volt, ami együtt járt az amerikai életforma propagálásával. Ezért is tekinthették állambiztonsági szempontból „a fellazítás fő intézményének”.

A már idézett 1959-es belügyminiszteri parancs is elrendelte, hogy „annak biztosítására, hogy a kiutazó magyar állampolgárok ne követhessenek el hazaárulást, s az ellenséges hírszerző szervek ne tudják ezeket a személyeket saját céljaikra felhasználni”,³² a kiutazókat ideológiailag és állambiztonsági szempontból is fel kellett készíteni. Az állambiztonsági szervek polgári fedéssel dolgozó titkos munkatársai a Külügyminisztériumban, a Kulturális Kapcsolatok Intézetében, esetleg az érintett személy munkahelyén kerítették

32 Az MNK Belügyminiszterének 4. számú parancsa, Bp. 1959. március 3. ÁBTL 4.2. 10-21/4/1959.

33 Tájékoztató az OÖT Titkársága és a KKI területi osztályainak együttműködéséről. MOL XIX-A-33-b KKI TÜK 80. d.

sor az eligazító beszélgetésekre. Tájékoztatást adtak az illető ország sajátosságairól, a fogadó intézménnyel kapcsolatos tapasztalatokról, felhívva a jelölt figyelmét a beszámoltatási szempontok figyelembevételére, és kötelességeire.³³ Példáinkból is láhattuk, hogy azokkal, akikkel komolyabban kívántak

foglalkozni, a találkozót konspiratív körülmények között, nyilvános helyeken vagy a KEOKH-ban bonyolították le. A már ügynökként bedolgozók az új társadalmi kapcsolatként kiszemelték előre kidolgozott terv szerinti felkészítése a külföldön várható helyzetekre és veszélyekre, a feladatok végrehajtására, a szervekkel való kapcsolattartás módjaira tíz–tizenöt órát is igénybe vehetett. Helyszínül általában egy-egy konspiratív lakás szolgált.

A kiutazók száma a hatvanas évek közepétől olyan dinamikus emelkedett, hogy a külkapcsolatok szervezésére, valamint a nemzetközi kapcsolatokban résztvevők biztonsági szűrésére és felkészítésére a Kulturális Kapcsolatok Intézetében működtetett Akadémia főrezidentúrát felduzzasztották, a külkapcsolatokban részt vevő szaktárcáknál pedig létrehozták a titkos munkatársak vezetésével működő nemzetközi kapcsolatok osztályát. A KKI-n belül továbbá 1968-tól kialakították az Országos Ösztöndíj Tanács (OÖT) Titkárságát, amely az OÖT adminisztrációját intézte egy hírszerző tiszt vezetésével.³⁴ Néhány év múlva az egész KKI-n belüli Akadémia főrezidentúra vezetését is az OÖT Titkárság élére kerülő új hírszerző főrezidens vette át,³⁵ ami arra is utal, hogy a hírszerzés a kémelhárítással szemben egyre nagyobb teret nyert a kulturális és tudományos kapcsolatokban.

Az 1959. évi 4. számú miniszteri parancs értelmében az ösztöndíjat elnyertek közül mindenekelőtt a hálózati személyeket bízták meg „általános hírszerző és elhárító jellegű feladatok végrehajtásával”,³⁶ mivel őket, illetve a tőlük várható magatartást jobban ismerték, és felkészítésükhöz a kiutazás előtti rövid idő is elegendő volt, hiszen voltak tapasztalataik az állambiztonsággal való együttműködésben. Példáink közül ilyen volt „Vári”, de említhettük volna (többek között) „Filológus”, a nyelvészt is,³⁷ aki a Nyelvtudományi Intézetre volt ráállítva, majd utazásai során az amerikai egyetemekről gyűjtött információkat, vagy a „Csendes” fedőnevű vegyész mérnököt,³⁸ aki magyar kutatókról jelentett, majd angliai ösztöndíja során tudományos hírszerzésre kívánták ráállítani, amit viszont megtagadott.

„Amennyiben a hivatalosan kiutazó nem hálózati személy – rendelkezett a belügyminiszteri parancs –, de személyi tulajdonságainál és politikai megbízhatóságánál fogva alkalmas arra, hogy különböző, a hírszerzés és elhárítás céljából értékes dolgokat megfigyeljen, vagy megállapítson, akkor meg kell bízni ilyen feladattal és hazakerkezése után írásban kell kérni tőle a

34 ÁBTL 2.8.2.1.- 215 Vadász Tibor.

35 ÁBTL 2.8.2.1.- 531. dr. Ágoston Kálmán.

36 Az MNK Belügyminiszterének 4. számú parancsa, Bp. 1959. március 3. ÁBTL 4.2. 10-21/4/1959.

37 ÁBTL Bt-1194/1-2 „Filológus”.

38 ÁBTL Mt-564 „Tudós”.

beszámolást.”³⁹ A kiküldöttek közül tehát alapvetően megbízhatóságuk és személyi/pszichikai alkalmasságuk alapján válogatták ki azokat, akikre perspektivikusan számítottak, de figyelembe vették hírszerző lehetőségeiket is.⁴⁰ A „beszervezhetőség”, azaz a jelöltek megszarolása kevésbé játszott szerepet, mint a belföldön foglalkoztatotknál, hiszen a külföldi, ellenőrizetlen, s *el-lenséges* körülmények közötti felderítő tevékenységhez nélkülözhetetlen volt a hálózat tagjai és a központ közötti bizalmi viszony – vagy legalábbis az ennek látszó kölcsönös érdekeltség. A kiutazást megelőző eligazítást következőképpen az ösztöndíjas megbízhatóságára és állambiztonsági munkára való alkalmasságára egyaránt kiterjedő, alapos tájékozódás előzte meg. Mérlegeltek a kiszemelt megközelíthetőségének stratégiáit is, számolva a hatóságokkal szembeni tartózkodással és a hírszerzési munka veszélyeitől való félelemmel. A társadalmi kapcsolatként már bevált személyek esetében kisebb volt a kudarc kockázata. A kiszemelt személyről sebtében alkotott elhibázott értékelés ugyanis zátonyra futtathatta a beszervezést, mint ahogy az „Varró Péter” esetében történt.

„Varró Péter”,⁴¹ a négy nyelvet beszélő *vegyészmérnök, fizikus* a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) Szilárdtestfizikai Laboratóriumának vezetőjeként pályázott 1960-ban a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ösztöndíjára, amellyel a kanadai Hamilton egyetemén kívánt kutatásokat folytatni. Nem ez lett volna az első külföldi útja. A szocialista országok mellett járt már Cambridge-ben is egy nemzetközi konferencián. A személyében rejlő lehetőségekre a katonai hírszerzés is felfigyelt. A Kanadába szóló ösztöndíj elnyerését munkahelyének belügyi összekötője jelentette a hírszerzésnek, „Varrót” olyan társadalmi kapcsolatként állítva be, mint „akivel évek óta együttműködik, s akinek »gyakorlott« kapcsolata van a BM szervekkel”.⁴² Az operatív tiszt a KFKI-ban kereste fel „Varrót”. Elbeszélgettek korábbi utazásairól, a kanadai titkosszolgálatok részéről várható érdeklődésről, provokációs lehetőségekről, majd a rendőr százados felvetette, hogy néhány általános feladat elvégzésére kérnék meg, „ami csupán megfigyelési feladatot jelentene és semmi esetre sem haladná meg munkakörének és természetes érdeklődési körének határait”.⁴³ Melyek voltak ezek? A kanadai kísérletek fő irányai, az ottani atomkutatásban dolgozó magyar származású tudósok, va-

39 Az MNK Belügyminiszterének 4. számú parancsa, Bp. 1959. március 3. ÁBTL 4.2. 10-21/4/1959.

40 Lásd erről még Bálint László-interjú. Készítette Lugossy István 2007-ben. OHA, 850. sz.

41 ÁBTL K-1515 „Varró Péter”.

42 Jelentés, 1960. október 12. Uo.

43 Jelentés, 1960. október 7. Uo.

lamint a kanadai egyetemi hallgatók „feltérképezése és tanulmányozása” a kanadai „életforma (ügynökhelyzet)” megfigyelésével párhuzamosan. „Varró” rábólintott, az írásbeli megállapodás elől azonban határozottan kitért. Néhány nappal később, amikor a hírszerzés újabb találkozót akart megbeszélni, „Varró” azonnali beszélgetést sürgetett. Tartótiszte így foglalta össze a történeteket: „20.30-kor találkoztunk a Pozsonyi út és a Szt. István krt. sarkán. A találkozóra én érkeztem előbb. Varró néhány perccel később jött, de az első pillanatban láttam, hogy nagyon ideges. A kölcsönös üdvözlés után azonnal a tárgyra tért és kijelentette, hogy ő semmiféle feladatot nem képes és nem hajlandó vállalni.”⁴⁴ „Varró” alkalmatlanságára hivatkozva tagadta meg az együttműködést, labilis idegzetű, gyenge akaratú kutatónak és férjnek festve le magát, aminek egyéb jellemzői, munkahelyi szerepe ellentmondani látszik. A szervek mindenesetre elfogadták a feladatra pszichikailag alkalmatlan, bogaras tudós karikatúrisztikus képét. Rossz idegállapotának magyarázatát fellelheték munkaszolgálatos múltjában. A fiatalkoráig visszanyúló baloldali elkötelezettség mellett életrajzában mindaddig háttérben maradt egy „osztályellenes” momentum – apósa a villamos művek nyilas kormánybiztosaként volt nyilvántartva –, s ez most elegendő indok volt arra, hogy „Varró” beszerzéséről letegyenek. „Az ügy igen tanulságos: még az ilyen »mezítlábas« eligazításnál is gondos előzetes ellenőrzést kell végrehajtani. Nem csodálkozhatunk azon, hogy felesége lebeszélte a velünk való együttműködésről, hiszen nyilas kormánybiztos volt a papája. Csarnai et figyelmét hívd fel Varróra. Beszámoltatását az Országos Atomenergia Bizottság fedése alatt fogjuk elvégezni, jól kidolgozott kérdéscsoport alapján”⁴⁵ – írta az operatív tiszt fellettese. „A jövőben alapos feldolgozás nélkül még mezítlábas alapon sem szabad ilyen hóbortos tudósoknak feladatot adni, még kevésbé szabad »társadalmi hírszerzés« zászlaja alatt ebből rendszert csinálni. Már egy hasonló esetben megtagadtam az engedélyt (KFKI), most csak ezért írtam alá, mert kész helyzet elé állítottak. Ez esetben is hasznosabb lett volna, ha visszaérkezése után kikérdezzük!”⁴⁶

Az elutasító magatartást tanúsítók jó eséllyel elkerülhették az állambiztonság további nyomásgyakorlását, tarthattak viszont attól, hogy további kiutazásaik elé akadályokat gördítenek, elsüllyeszti kérvényeiket, s rövid idejű kiküldetéseikkor is hátrányba kerülnek a taktikázókkal szemben. A kiküldetéssel járó kötelezettségek miatt azonban semmiképp nem lehetett elkerülni egyfajta, legalább korlátozott mértékű együttműködést a Belügyminisztéri-

44 Jelentés, 1960. október 12. Uo.

45 Uo., kézzel írt megjegyzés.

46 Uo.

ummal. Az ösztöndíjasokkal kapcsolatos állambiztonsági fellépésnek irányít szabó miniszteri parancs azt is előírta, hogy „a hivatalosan – kapitalista országokba – kiutazó személyek, ha más módon nem, de legalább hivatali vezetőjüknek emlékeztetőben számoljanak be külföldön észlelt tapasztalataikról [...], a kapitalista országokba kiutazott magyar állampolgároktól hazatérésük után maximális mértékben katonai, politikai, gazdasági és elhárítási adatokat”⁴⁷ kell szerezn.

Így az információszolgáltatók körébe minden kiutazó bekerült. A beszámoltatás idővel egyre tervszerűbbé vált, adminisztratív keretek közé illeszkedett, azzal párhuzamosan, ahogy a hatvanas évek végére a területet módszeresen ellenőrzése alá vonta az állambiztonság. A belügy társadalmi kapcsolataiként működő munkahelyi vezetők helyett a külföldi útról hazatért tudósoknak, kutatóknak általános és szakmai úti jelentést kellett készíteniük megadott szempontok alapján, amelyeknek egy példánya feldolgozásra a hírszerzéshez került. A jelentési kötelezettség negligálása kizárta a mulasztókat az állami elosztású utazásokra jelentkezők köréből. Az OÖT első titkára, aki a Belügyminisztérium titkos állományba tartozó alezredese, hírszerző tiszt volt, a miniszteri parancs intenciói értelmében olyan kérdőívet szerkesztett a hazatérők beszámoltatására, mely a kinn tartózkodás körülményeire vonatkozó kérdések mellett megpróbálta a visszatérők teljes külföldi szakmai és magánkapcsolati hálózatát (címmel, foglalkozással, véleményezéssel), illetve hivatalos kapcsolatait felmérni, külön kiemelve azokat, akikre esetleg *építeni* lehet, s „akik ellenséges, vagy feltűnően barátságatlan magatartást tanúsítottak”. A meglátogatott intézményekről részletes bemutatást kértek, kitérve az ott dolgozókra, az intézmény tevékenységére, kapcsolataira, de az intézményen belül tapasztalt biztonsági intézkedésekre is. Olyan személyek megjelölését várták az ösztöndíjasoktól, akiknek a meghívása az ország politikai, tudományos, gazdasági érdekeit szolgálta.⁴⁸ Ahogy a beszervezettek és a nem beszervezettek egyaránt biztonsági eligazítást kaptak az „ellenséges” területre való kiutazás előtt, a beszámoltatás is mindenkire kiterjedt. A különbség

47 Az MNK Belügyminiszterének 4. számú parancsa, Bp. 1959. március 3. ÁBTL 4.2. 10-21/4/1959.

48 Tájékoztató az OÖT Titkársága és a KKI területi osztályainak együttműködéséről. MOL XIX-A-33-b KKI TÜK 80. d.

az arányokban volt. A hálózati kapcsolatokat, az együttműködésre hajlókat módszeresen kikérdezték, alaposan, rendszeresen beszámoltatták egyes „típekről”, vagy mások révén megismert „típpszemélyek” ellenőrzésére használták. A pusztán úti beszámolóra kötelezettek is adatokat szolgáltatottak is-

merőseikről, szakmai ismeretségeikről, s ezzel maguk is óhatatlanul hozzájárultak a hírszerzés tippkutatásához, azzal a lényeges különbséggel, hogy szabadabban dönthettek arról, kiről milyen mélységű információkat árulnak el. Az egyéni stratégiák e téren is változatosak voltak – a zavaróan sok név felkínálásától a banálisan közismert információk közlésén át a kérdőívek egyes kérdéseinek meg nem válaszolásáig.

A hírszerzés hírigénye és az információk visszatartása közötti lavírozásra természetesen mind a szóbeli, mind az írásbeli beszámoltatás esetén volt mód, de a kommunikatív helyzetből – a belüggyel meglévő kapcsolat révén – az érintettek könnyen sodródhattak olyan újabb szituációkba, amelyekben ismét közreműködésükre, jelentésükre számítottak a hatóságok.

A *fizikus „Párdi”*⁴⁹ az ösztöndíjasok speciális csoportjához tartozott, akikre az állambiztonság elsősorban nem a tippkutatás, hanem a tudományos-technikai hírszerzés területén szándékozott építeni. A tudományos hírszerzésre kizárólag kiemelkedően magasan kvalifikált, jó pozícióban levő szakemberek hálózathoz való kapcsolása révén volt mód, ezért ilyenek felkutatása a hírszerzés prioritásai közé tartozott.

„Párdira” harmincas éveiben járó, tehetséges fiatal kutatóként figyeltek fel. Az ELTE fizika szakát állami ösztöndíjasként végezte el, s előbb a Műszaki Fizikai Kutató Intézetben gyakornokoskodott, majd a KFKI-ban kezdett el szilárdtestfizikával, mágnesességgel, szupravezetőkkel stb. foglalkozni. Előrelépését a tudományos életben kiváló szakmai képességein túl jelentősen elősegítette, hogy „családi örökségként” – édesapja a Ganz Vagon és Gépgyár egykor külföldre is sokat járó gépészmérnöke volt – angolul, németül és oroszul is jól beszélt, ami a hatvanas években ritkaságnak számított. Felkészültsége és nyelvtudása arra predesztinálta, hogy az új, „szocialista értelmiség” elitjébe emelkedhessen. 1966-ban kapott először külföldi meghívást egy dániai tanfolyamra, majd évente újabb és újabb külföldi utak következtek. 1967-ben fél évet Moszkvában töltött a Landau Elméleti Intézetben, ezután a chicagói egyetemre kapott meghívást. A következő évben néhány hónapig az NSZK-beli Laue Langevin Intézetben kutatott. 1969-ben az egyesült államokbeli Virginiai Állami Egyetemre hívták egy évre tanítani és kutatni. E hosszabb amerikai munkavállalás kérvényezése kapcsán figyeltek fel rá a Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. csoportfőnöksége, de „tanulmányozása” kiutazásakor még folyamatban volt, így nem vették fel vele a személyes kapcsolatot. A katonai hírszerzés úgy vélte, olyan tudóskáderre talált, aki felkészültségének és a párt iránti lojalitásának köszönhetően stratégiai fontos-

49 ÁBTL K-2660 „Párdi”.

ságú külföldi/nemzetközi szervezetekbe is kikerülhet, s beépülve fontos információkat szállíthat majd. Jóllehet a nemzetközi tudományos berkekben elismertségének növekedése beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a katonai hírszerzésnél hamarosan felismerték, hogy „Párdiból” hiányzik együttműködéshez szükséges politikai elkötelezettség. Politikai semlegessége ahhoz nem volt elegendő, hogy magasabb, bizalmi pozícióba kerülhessen. A hetvenes évek elején megvédte kandidátusi disszertációját, elnyerte a KFKI kutatói pályázatának első helyezését, miközben számos európai kutatóintézetben, egyetemen adott elő, még a párizsi École Normale-on is tanított vendégprofesszorként. A bécsi székhelyű Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnél megpályázott állást viszont már pártonkívülisége okán nem kaphatta meg. Néhány évvel később újabb, hosszú egyesült államokbeli kiutazása kapcsán már a Belügyminisztérium III/I-es (hírszerző) csoportfőnöksége kezdett érdeklődni iránta. Személyére útlevélkérelmén túl a „Termékeny” fedőnevű titkos munkatárs is felhívta a hírszerzés figyelmét. Mivel ekkor már évek óta „az egyik legkorszerűbb és stratégiai jelentőségű témával, a folyadékkristályokkal foglalkozott, különös tekintettel a fázisátalakulásokra, valamint a híg mágneses ötvözetek és szilárdanyagok optikai tulajdonságaira”,⁵⁰ úgy gondolták, hogy segítségével a tudományos hírszerzés fontos értesülésekhez juthat majd. 1974. szeptemberi kiutazása előtt a munkahelyén kereste fel a hírszerzés egyik tisztje, hogy az előírtas biztonsági eligazítás ürügyén személyesen is megismerkedhessék vele. Ezt az elsőt még további két találkozó követte. „Párdi” számára nem volt újdonság az állambiztonság iránta tanúsított figyelme, korábbi utazásai, főként amerikai tanulmányútja során volt módja kialakítani egy készségesnek mutatkozó, ugyanakkor mindennemű kötelezettséget elkerülő attitűdöt. Magatartását azonban a beszerzésén dolgozó hírszerzők – szakmai tudásának és barátságos fellépésének hatása alá kerülve – félreértelmezték. „Látván a politikai tartalmú, szakmai hozzáállását, az is egyértelmű volt, hogy Párditól lehet kérni, hogy ne csak egyéni szemmel, hanem a »táborbeli« tudós szemével jól nézzen meg mindent és sajátítson el az útja során. Ezt annyira természetesnek vette, hogy az lett volna a furcsa számára, ha ellenkezőt kérnek tőle. Elmondotta, hogy a maga részéről mint egy »szivacs« mindent magába kíván szívni az útja során, hogy haza-

50 Utasítás Gáti elvtársnak Washingtonba, 1974. szeptember 26. ÁBTL K-2660 „Párdi”.

51 Jelentés, 1974. szeptember 10. Uo.

térve a maximálist eredményt tudja adni”⁵¹ – jelentette a „Párdinak” adott megbízásról az operatív tiszt 1974 szeptemberében. „Párdi” ugyan pusztán a Rutgers Egyetemen adódó szakmai le-

hetőségek legteljesebb kihasználására gondolt, ami természetes volt egy célratoró kutató részéről, a hírszerzés azonban nyilván egy jövőbeli együttműködés kezdetének tekintette a vele való kapcsolatot, amikor a washingtoni követséget úgy tájékoztatta, hogy „megkértük [„Párdit”] általános jellegű, de a tudományos hírszerzés vonalán stratégiai vonatkozású, a közvetlen szakmájához kapcsolódó információk szerzésére, amelyekre határozott ígéretet tett”.⁵² A washingtoni rezidentúrát arra is felkészítették, hogy „Párdi” 1976. márciusi hazautazásakor „nagy értékű leírások, jegyzetek, minták”⁵³ hazajuttatására lehet számítani. Mint később kiderült, túl bizakodóan ítélték meg a kutató hozzáállását, és túlértékelték lehetőségeit. „Párdi” kiutazott, s az előírások szerint bejelentkezett a követségen, majd elmerült kutatási tervének megvalósításában. Követségi kapcsolatát legközelebb a visszautazása során tervezett európai előadókörúthoz szükséges vízumok ügyében kereste meg. Távollétében ezenközben Budapesten értékelték a róla beszerezhető információkat, de nem találtak semmit, ami a megbízhatóságát megkérdőjelezte volna. A beszerzéshez már csak az utolsó mozzanat hiányzott, az, hogy a kiszemelt ügynök „dokumentálhatóan” beszámoljon utazásáról, az állambiztonsági munkára való alkalmasságát és elszántságát bizonyítva. De minden másként történt. Hazatérte után „Párdi” nem jelentkezett a megígért beszámolóval, úti jelentését is csak kategorikus felszólításra készítette el. Az intézmények és az ott dolgozó kutatók tárgyilagos felsorolásán kívül tartózkodott attól, hogy jellemzésével bárkire felhívja a figyelmet. Beszámoltatásakor „részletesen elmondta, hogy hol járt, hol érezte jól magát, milyenek voltak a lakáskörülményei. Az eligazításáról szóló jelentésben foglalt szakmai vállalásáról nem tett említést. Kérdésemre elmondta, hogy ő semminemű szakmai vállalást nem tett, pusztán egy általános úti beszámolót ígért, amit egyébként is megírt volna a KFKI számára. Kifejtette, hogy az ő szakterületén nincsenek titkok, a szovjet–amerikai együttműködés nyílt és mentes az eredmények kendőzésétől. Egyébként is ő rendkívül kis pont a szovjet kutatókhoz képest, nem hiszi, hogy valamilyen is újat tudna nekik mondani.”⁵⁴

Így, jóllehet utazásának nem volt a hírszerzés számára értékelhető eredménye, a találkozókról készített jelentések alapján, amelyek „Párdit” „megfontolt, komoly gondolkodású, a hivatalos szerveket őszintén segítő tudósként” jellemezték, akinek „kapcsolatai operatív szempontból is fontosak”,⁵⁵ engedélyezték titkos munkatársként való foglalkoztatását a III/I-5 (tudományos-

52 Utasítás Gáti elvtársnak Washingtonba, 1974. szeptember 26. Uo.

53 Uo.

54 Jelentés, 1976. augusztus 4. Uo.

55 Jelentés, 1976. július 20. Uo.

műszaki hírszerzés) osztályon. Beszervezése mindezek ellenére elmaradt, aktáit rövidesen lezárták. „Szakterületének nemzetközileg elismert művelője, de témája az operatív szakmai vonalak szűkítése következtében részünkre érdeklenné vált”⁵⁶ – szöveg az indoklás. Ez arra utal, hogy a találkozókon begyűjtött tudományos információk szertefoszlatták a személye köré font reményeket. Felismerték, hogy a közte és a hírszerzés között folyó adok-kapok játszmát a maga előnyére igyekezett fordítani személyes szívességek vagy külföldi kutatók beutazásának kijárásakor. Végül is hitelt adtak a katonai hírszerzés évekkorábbi értékelésének, amely „szigorúan vett szakemberként”⁵⁷ a hírszerző munkára alkalmatlannak találta „Párdit”. A hírszerzés értékelését átvéve rövidesen a kémelhárítás is felhagyott tanulmányozásával, annak ellenére, hogy széles nemzetközi szakmai kapcsolatai, tudományos konferenciák szervezésében játszott aktív szerepe miatt a másik, III/II-es csoportfőnökség figyelmét is felkeltette.

Az ösztöndíjak elbírálása és a kiutazás között általában túl rövid idő telt el ahhoz, hogy a beszervezésre kiszemelt célszemélyeket operatív szempontból megfelelően „feldolgozzák”, politikai meggyőződésüket, pszichikai képességeiket, életvitelüket, társadalmi aktivitásukat, esetleges külföldi baráti vagy rokoni kapcsolataikat behatóan tanulmányozzák. Hasonlóan kevés volt az idő a hírszerző munkára való kiképzésükre is. Mindezek okán a hírszerzés olyan fiatal kutatók megnyerésére törekedett, akikre hosszú távon számíthat majd. Az ő felkészítésükön éveken át dolgoztak, s hálózati kapcsolatok útján nemzetközi szakmai befutásukat is egyengették.

A mérnök „Hársfay”⁵⁸ a hatvanas évek második felében a Leningrádi Elektrotechnikai Intézetben szerzett diplomát. Fiatal kutatóként került a Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézetbe (SZTAKI). A politikailag megbízható családból származó tudósra – apja egy külkereskedelmi vállalat vezérigazgató-helyettese volt – egy rövidebb külföldi szakmai út során figyelt fel a III/III-4-es osztály egyik ügynöke: „igen jó szakmai felkészültséggel rendelkezik, a külföldi konferenciákon jó érzékkel teremt hasznos kapcsolatokat és szerez műszaki információkat”.⁵⁹ Nyelvtudása, szakismerete és habitusa révén esélyesnek tartották rá, hogy ösztöndíjjal vagy hosszú távú nyugati munkavállalási engedéllyel stratégiaileg fontos kutatóhelyekre juthasson be. Nemzetközi szereplésének biztató alakulásával párhuzamosan éveken át folyt célirányos, beszervezéssel végződő felkészítése. Járt Nagy-Britanniában, Olaszországban és több szocialista országban is.

56 Jelentés, 1976. november 15. ÁBTL K-2660 „Párdi”.

57 Uo.

58 ÁBTL Bt-1794 „Hársfay”.

59 Összefoglaló jelentés, 1976. április 9. Uo.

„1974. januárban és 1975 májusában a gépkocsivezetési jogosítvány megszerzésére inspiráltuk és költségeit megtérítettük Ugyanígy ösztönöztük a főtűz minél jobb elsajátítására is” – jelentették róla.⁶⁰ „Hársfay” az állambiztonság közbenjárását kérte lakásproblémájának megoldásához is.

Hírszerzői lehetőségeinek kiépítése érdekében 1975-ben munkahelyi fellettesének segítségével, aki maga is az állambiztonság titkos munkatársa volt, a Rochesteri Egyetem Számítástudományi és Villamosmérnöki Karától szereztek számára meghívást. A tizenkét hónapos ösztöndíj szakmai célja az volt, hogy a számítástechnika legmodernebb ipari alkalmazási módjaival ismerkedjék. A hírszerzés a vezető amerikai kutatási központokba ösztöndíjas szakemberek révén igyekezett bejutni. Az ilyen tanulmányút lehetővé tehetette a fiatal, tehetséges, szakmai karrier előtt álló kutató előtt, hogy kinti kapcsolatokat szerezzen, s bedolgozza magát az amerikai tudományos életbe. Akinek ez sikerült, az később hosszabb távon is kinn dolgozhatott, stratégiai-
lag fontos információkat szállíthatott. A hírszerzés a saját kapcsolati hálóján keresztül szerzett „Hársfaynak” IREX⁶¹-ösztöndíjat, amelynek odaítélése érdekében a KKI-n keresztül „összehangolt intézkedéseket”⁶² tettek.

Hársfay vállalta a „BM Tudományos-Műszaki Hírszerzéssel való titkos együttműködést”,⁶³ ugyanakkor közölte, hogy a hosszabb kinn tartózkodás miatt családját is magával kívánja vinni, s a többletköltségeket az állambiztonságnak kellene fedeznie. „A beszervezést követő beszélgetés kapcsán a mi katonánknak nevezte magát, aki parancsot hajt végre – mondta. – Szeretné, ha hasznosan tudná feladatait teljesíteni s e feladatok meghatározásánál figyelembe vennék emberi és családi vonatkozású véleményeit.”⁶⁴

Kideríthetetlen, hogy a hírszerzés fogott-e gyanút, látván, hogy „Hársfay” annyira erőlteti az egész család kiutazását, vagy a zsarolás volt elfogadhatatlan egy titkos munkatárs részéről, esetleg a többletköltségeket tartották túl magasnak, mindenesetre felesége és kislánya kiutazását nem engedélyezték. „Hársfay” ezek után idő előtt megszakította külföldi útját, és hazatért. A hírszerzés értékelése szerint megbukott a próbafeladaton, külföldi munkára alkalmatlannak minősítették, és kizárták a hálózatból. Munkahelyén fegyelmi vizsgálat indult ellene.

„Hársfay” esetében a hálózati kapcsolat külföldi magánösztöndíjjal segítette kiutazási lehetőséghez a beépítendő fiatal kutatót, ez azonban nem volt tipikus. Az állambiztonság lehető-

60 Jelentés, 1976. május 27. Uo.

61 The International Research and Exchanges Board.

62 Összefoglaló jelentés, 1976. április 9. ÁBTL Bt-1794 „Hársfay”.

63 Nyilatkozat, 1976. május 20. Uo.

64 Jelentés, 1976. május 27. Uo.

ségei korlátozottak voltak, jóllehet ellenőrzése a hatvanas–hetvenes években az ösztöndíjas utazások teljes körére kiterjedt. Az Akadémia főrezidentúra révén rendelkeztek ugyan rövidebb kiküldetési lehetőségek felett, s így foglalkoztathatták a hálózati személyeket, konferenciákra szóló meghívásokkal, rövidebb utakkal jutalmazhatták őket, hosszabb tanulmányutak esetén azonban a döntés az állambiztonságtól független, magasabb párt-, illetve tárcaközi fórumokon született. E fórumok támogatása nélkül a tudományos hírszerzésre beszervezett ügynököket sem tudták hosszú időre kiutaztatva hírszerzési lehetőséghez juttatni.⁶⁵ Másfelől a vezető pozíciót betöltő, s így sok utazási lehetőséghez jutó társadalmi kapcsolatok pártösszeköttetéseik közbenjárásával mentesülhettek az állambiztonság zaklatásai alól.⁶⁶

Mint láttuk, a Belügyminisztérium még az utazások liberalizálása előtt megpróbálta a két ideológiai rendszer érintkezésének rendszerromboló veszélyeit kivédeni, és a kiutazási lehetőségeket az állambiztonság javára fordítani. A diktatúrák biztonságérzetét az egyéni cselekvések ellenőrzés alá vonása garantálja. Ez történt a Nyugatra utazó ösztöndíjas kutatókkal is. Megnyíltak ugyan előttük a határok, de szabadnak nem érezhették magukat. Külföldi kutatási, tanulmányi terveik elbírálásakor a szakmai kritériumok mellett politikai lojalitásukat is mérlegelték. A Belügyminisztérium nemcsak útlevelekérelmük adminisztratív kezelését végezte, nemcsak a politikailag ellenséges személyeket szűrte ki közülük, hanem – közvetett vagy közvetlen módon – pszichikai nyomást gyakorolt minden, a rendszer iránt lojális kiutazóra is. Választaniuk kellett az egyéni érvényesülés és a morális magatartás között, s ezzel erkölcsromboló játszmákba, taktikázásokba kényszerültek. S ha a hírszerzés nem tudta is korlátlanul érvényesíteni a maga speciális, információszerző érdekeit, az ösztöndíjasok számára megkerülhetlenné vált, s az eligazítások, beszámoltatások révén voltaképpen a rendszerhez való idomulásra készítette a *létező szocializmus* értelmiségi elitjét.

65 ÁBTL T-24/1-3 „Barth”.

66 ÁBTL K-2086 „Történész”.

STANDEISKY ÉVA

AZ ÉN HATVANNYOLCAM

„Hát csak írjunk, sok haszna nincs, de legalább magunkat mulattatjuk vele. Én egyébként mostanában olyan veszett kedvemben vagyok, hogy azt hiszem, maoista leszek” – számol be hangulatáról a hetvenöt éves Déry Tibor vele csaknem egyidős íróársának, Veres Péternek, 1969. december 19-én.¹

1969 telén az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának a diákközéletbe optimistán belemerülő negyedéves hallgatója voltam. „Veszett kedvem” 1970 tavaszán lett. Nem tudom, hogy mi okozta Déry rossz közérzetét, a magamét azonban megpróbálom feltárni és megérteni.

Az 1968–69-es tanévet a harmincöt részképzéses hallgatóból álló csoport tagjaként a vlagyimiri pedagógiai főiskolán töltöttem, Moszkvától néhány száz, Budapesttől több ezer kilométernyire.² 1968 augusztusában szálltunk vonatra, akkor, amikor a „testvéri” tankok éppen megszállták a diktatúra – korabeli, eufemisztikus szóhasználattal a „létező szocializmus” – demokratisálhatóságában reménykedő Csehszlovákiát. Az ottani és a honi – köztük a bölcsészkar – történésekről kevés információnk volt. Az 1969–70-es tanévi bölcsészkar diákmegmozdulás a megelőző tanévbeli történések folytatása volt, ezekből mi, „vlagyimiriek”, kimaradtunk.

A hatvanas évek közepére a társadalom kiegyezett az ötvenhatos forradalmat megtorló vezetőivel, az életszínvonal javult, a szellemi élet zártsága oldódni látszott. Aki akarta, úgy érezhette, van lehetősége az értelmes cselekvésre: a lassú változások humanizálják a rendszert, s ebben a folyamatban érdemes szerepet vállalni. Ennek a hangulatnak a világhelyzet is kedvezett: a hidegháború enyhült, a jóléti kapitalizmus diadalmenete megtorpant, a hrucsovi, poszthrucsovi Szov-

1 A levél lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Kézirattár. Ms 5493/73.

2 Vlagyimirt, a két lélegzetelállítóan szép faragott kőtemplomáról híres hajdani fedelmi központot, az egykori kereskedővárost a kommunista érában lélektelelen iparvárossá duzzasztották.

jetunió a gazdasági és a szellemi nyitás jeleit mutatta. Magyarországon a hatvanas évek második felében az „új gazdasági mechanizmus” bevezetésével, a keservesen téveszesített mezőgazdaság egyre eredményesebb működtetésével, a nem rendszerellenes kultúra megtűrésével (olykor nagyvonalú támogatásával) mintha az ötvenhat előtti kommunista reformpróbálkozások éledtek volna fel és teljesedtek volna ki, ami – mint már annyiszor a diktatúrák történetében – illúziókat keltett. Az uralmon lévők azt hitték, engedékenységük hatalmukat erősíti, az alávetettek pedig azt, hogy konstruktív együttműködésükkel jobbá, élhetőbbé teszik a rendszert.

Én annak ellenére, hogy falusi KISZ-titkár voltam, az apolitikus többséghez és a szkeptikus kisebbséghez tartozhattam. Tizenhét évesen írtam a naplómba: „A hit helyett itt van a magunk igazsága. Felismerjük a rosszat, de mi nem mászhatunk keresztül a temető falán, mint Marc [Romain Rolland regényhőse]. Ő élhetett és halhatott a közösségért vívott harc nagyszerűségéért; ott állt előtte a durva szappannal tisztára mosott távoli Szovjetunió. Nekünk már oly nehéz hinni a kommunizmusban. Előttünk már nincs semmi. USA és SZU ugyanaz, különböző álarcok alatt.” (1965. június 29-i bejegyzés.)

Az 1968-as csehszlovákiai reformkísérlet elfojtása növelte a meglévő viszonyokkal elégedetlenek számát, de azoknak a száma is gyarapodott, akik úgy gondolták, hogy a Csehszlovákia lerohanásában való katonai részvételünk ellenére mi mások vagyunk, mint a Szovjetunió és a többi szocialista ország: nyitottabbak, megfontoltabbak, ügyesebbek. Nálunk, eltérően a „meggondolatlan” csehektől, békésen, hatalmi támogatottsággal lehet a rossz kapitalizmus ellenében jó szocializmust teremteni.

3 Gombár József: A fejlett kapitalista országok diákmozgalmainak néhány kérdéséről. In *Diákmozgalmak Nyugaton*. Budapest, 1969, Kossuth, 19. A kiadvány bevezetőjét jegyző KISZ-funkcionárius a könyv megjelenése után pár hónappal a bölcsészkar diákkezdeményezéseket elítélő KISZ központi bizottsági határozat szerzőtársa lesz.

4 A korban nagy népszerűsége szert tett műve, *Az egydimenziós ember* 1964-ben jelent meg (Magyarországon 1990-ben adták ki).

Az 1969 februárjában megjelent dokumentumgyűjtemény bevezetője némi kajánsággal részletezi a kapitalizmusellenes nyugati diákmegmozdulásokat. „A diákok beleszólási jogot követeltek az egyetemi hatóságok működésébe, a tananyag összeállításába, az előadók kinevezésébe és más kérdésekbe”³ – írja Gombár József, s cáfolni igyekszik Herbert Marcuse tézisét,⁴ amely szerint a hatvanas évekbeli elégedetlenség nem rendszerfüggő: a

nemzedéki lázadások a tömegeket manipuláló ipari társadalom szükségszerű velejárói Nyugaton és Keleten egyaránt. Gombár elismeri ugyan, hogy 1967–68-ban három szocialista országban – Jugoszláviában, Lengyelországban és Csehszlovákiában – is voltak diákmegmozdulások, ezeknek azonban szerinte csak helyi okai voltak: a lengyel diákokat a lengyel revizionisták bujtogatták, Csehszlovákiában a „szocializmusellenes erők” vonták befolyásuk alá őket, Jugoszláviában pedig a munkásszülők gyermekei tiltakoztak a felsőoktatási tanulmányok magas költségei ellen. Nem tagadja ugyanakkor, hogy az ipari-technikai átalakulás a magyarországi felsőoktatásra is befolyással lehet, a káros hatások azonban szerinte kivédhetők: „A szocialista társadalmi rendszer azonban éppen jellegénél fogva képes megtervezni saját jövőjét, képes előre látni a társadalom igényeit, s ehhez alkalmazni oktatási rendszerét.” Optimistán jelenti ki: „Számunkra a nyugat-európai diákmozgalmak biztatást és bizonyítékot jelentenek: azt jelzik, hogy új rés nyílt a monopolizáció frontján.”⁵

A diktatúra sajátosságaiból következően a hivatalos ideológiától eltérő nézetek nem jelenhettek meg nyíltan, s így ütköztetésük sem volt lehetséges. Minden lényeges dolog a létező egyetlen pártban, az MSZMP-ben, pontosabban annak vezetésében dőlt el. A változtatni akarók – nem mindenki persze – alkalmazkodtak a körülményekhez. A leghatékonyabbnak az tűnt, ha a közéletiségre vágyók maguk is az állampárt tagjai lesznek. Az állampárt magában foglalta a demokratikus kommunizmus, a nacionalizmus, a liberalizmus, a szocializmus, a szélsőbalos maoizmus és az ortodox marxizmus híveit. Közülük nem egy több eszmeáramlattal is rokonszenvezhetett. Voltak mérsékeltebbek (például a nacionalista kommunista reformerek) és radikálisabbak (például a maoisták vagy a szektás kommunisták).

A Kínában és Latin-Amerikában zajló történéseket csodáló, radikálisan balos idealista kommunisták Kádáréknak egyre kevesebb gondot jelentettek. Perbe fogták az eretnekek prominens képviselőit, s a reformszellemű bölcsészkarai KISZ-vezetés is engedelmesen asszisztált ahhoz, hogy eltávolítsák őket az egyetemről. Egy ilyen méltánytalan procedúrában magam is részt vettem: tagja voltam annak a hatalom által kreált fegyelmi bizottságnak, amely a szélsőbalosnak tartott A. M. ellen hozott határozatot.

5 Gombár József: A fejlett kapitalista országok diákmozgalmainak néhány kérdéséről. In *Diákmozgalmak Nyugaton*. Budapest, 1969, Kossuth, 44., 46. Az erőltetettnek tűnő önmeggyőzési szándék a nyelvhasználatban lelepleződik: a köznyelvinek szánt szöveg hirtelen átcsap az ötvenes évek stílusára emlékeztető ideológiai-bürokratikus nyelvezetbe.

1969 áprilisában palotaforradalom tört ki a bölcsészkaron. A maratoni hosszúságú, demokratikus keretek között zajló KISZ-küldöttgyűlésen a hallgatók delegáltjai a pártvezetés jelöltje helyett Bakos Istvánt választották meg kari KISZ-titkárnak. Bakos az előző évben az Eötvös Collegium diákbizottságának titkára volt.⁶ A falusi környezetből önerejéből kiemelkedő végzős magyar-népművelés szakos hallgató nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendett a kollégiumban, s a karon is sokan ismerték. A KISZ-bizottságba számosan bekerültek olyanok, akik a maradi kari vezetés ellenében Bakoshoz hasonlóan a demokratikus szellemiségű átalakítások hívei voltak. Az addig egymástól meglehetősen elszigetelten ténykedő Eötvös-kollégista és a budapesti bölcsészhallgatók egymásra találtak.

6 A kommunista hatalomátvétellel megszűnő, szálláshellyé degradálódó elitkollégium ezekben az években kezdte felleveníteni a régi hagyományokat: a magas szintű szakmai munkát – ezt szolgálta a különórát biztosító szakkollégium – ötvözte a közéletiséggel, s felújította a régi kollégiumi szokásokat. A hatvanas évek második felében valamiféle „fényes szellős” – a negyvenötös forradalmi változásokat idéző – hangulat költözött a régi falak közé. Az érdekes, tartalmas és változatos kollégiumi életnek híre ment az egyetemen. Vidékiek és határon túliak mellett budapestiek is (szak)kollégisták lettek. Spiró Györgyre, Pók Attilára, Földes Lászlóra – a későbbi Hobóra –, Király Katalinra emlékszem.

7 Bakos István a falukutatás 1970. eleji előkészítésekor Tarcsapusztán meglátogatott bennünket. Bába Iván, aki szintén ott volt, 2009-ben így emlékezett: „találkoztunk Éva édesapjával is, azon a bizonyos tanyán vendégeskedtünk, én azt soha el nem felejttem. Nagyon szép élmény volt.” <http://leveltar.elte.hu/index.php>.

1966-ban, érettségim évében vettem fel az egyetemre. Talán véletlenül, talán korábbi KISZ-es múltamnak köszönhetően – közéleti tevékenységem elismeréseként aranykoszorús KISZ-jelvénnel tüntettek ki – az Eötvös Collegium lakója lettem. Már az első napokban kiderült, hogy Bakos István, a kollégium legtevékenyebb tagja, a közösségépítés és a népdaléneklés megszállottja „földim”. A Baranya megyei Szentlőrinc mezőgazdasági technikumának (ma úgy mondanánk: középfokú szakiskolájának) diájként azon a pusztán (külterületen, egykori Esterházy-birtokon) töltötte gyakorlati idejét, ahol laktunk, s ahol apám mezőgazdasági tanári diplomával brigádvezetőként dolgozott: ilyen minőségében a technikum diákokkal is foglalkozott.⁷

Az Eötvös Collegium lett az otthonom. Barátaim zömmel innen kerültek ki. Összeismertettem őket Szőke Györggyel – korábban tanárom, a szegedi egyetem bölcsészkarának Buda-

pestről lejáráó tanszékvezető docense –, aki 1969 tavaszán Vlagyimirbe írt levelében így számolt be az otthon történekről. „Ma nevezetes vendégem volt: az ELTE BTK KISZ-titkára. Tudod, ki az? Bakos! Két évre választották, függetlenített KISZ-titkár lesz. Jövőre – említette – rád is nagyon számít. Továbbra is lelkes, narodnyik és naiv. Mesélt a választásról és az azt megelőző csatározásokról [...]. Tegnap volt a ballagás az Eötvösben – erről is beszámolt Bakos. Azt mondta, majd ha megjössz, újra találkozunk. Én eléggé szkeptikusan üldögéltem, bár tagadhatatlanul rokonszenves ez a konstruktív igyekezet, jobban csinálni valamit, amit – szerintem – sokkal mélyebb okok miatt nehéz – vagy majdnem lehetetlen – jól csinálni. Túlságosan rázós elképzelései Bakosnak sincsenek.” (1969. május 11-i levél.)

Kollégistatársam így emlékezik erre az időszakra: „Amikor [1968-ban] Pestre kerültem, meglepetéssel észleltem, hogy kortársaim között elég sokan vannak olyanok, akik a politikai cselekvés lehetőségét nem tartják teljes abszurdumnak, s emiatt tüzetesen követték a párizsi és prágai mozgásoknak mind ideológiáját, mind eseményeit is. Az Eötvös Collegiumban is volt egy nem túl nagy, de erőteljes és okos csapat Könczöl Csaba és Bakos István körül, akik nagyon komoly politikai figuráknak tűntek föl akkor a szememben. Elsőként még idegenkedő csodálattal tekintettem rájuk, de később magam is beláttam (persze akkor már a bölcsész-kari mozgolódások tapasztalatai alapján), hogy ez is egy reális alternatívája az egyetemista létnek.”⁸

Az értelmesnek ítélt közéleti cselekvésben egymásra találó Eötvös-kollégisták és nem kollégista társaik – elsősorban a nyugati diáklázadásokról informáltabb nyelvszakos és filozófia szakos hallgatók – lelkesen láttak hozzá a kar demokratizálásához. A közös mozgalmi felettesükké választott Bakos István és KISZ-vezetőségi társai – a stencilezett periodikát, a népszerű *Kari Híradót* szerkesztő Könczöl Csaba,⁹ a tudományos ügyeket intéző

8 „Engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve.” Interjú Margócsy Istvánnal. *Sic Itur ad Astra*, 2009. XX. évf. 59. sz. 8. Margócsy István, az ELTE tanszékvezető docense, irodalomtörténész, kritikus, a *2000* című folyóirat egyik szerkesztője. Nyíregyházáról került az ELTE magyar–oroszlakára. Édesapja is Eötvös-kollégista volt.

9 Az esszéíró, kritikus, műfordító Könczöl Csaba (1947–2004) 1970-ben szerzett diplomát. 1970–71-ben a Magvető Kiadó szerkesztője volt, majd szabadfoglalkozású lett. A rendszerváltás két évében a *Hiány* című folyóiratot szerkesztette. A rendszerváltás után a *Népszabadság* munkatársa volt. Lásd róla Kardos András írását (A tulajdonságokkal teli ember. *beszelo.c3.hu/04/04/19kardos.htm*) és Radnóti Sándor nekrológiáját. Ez utóbbiból

idézek: „De most arra a harmincöt év előtti pillanatra emlékszem vissza, amikor még nem ismertem – hogy majd néhány perc múlva megismerjem –, csak egy fekete bőrzakót láttam magam előtt a Szabadsajtó úton a Belvárosi kávéháznál, s közös barátunk, Bakos István rámutatott a fiúra, aki abban a bőrzakóban baktatott, mondván, hogy nagyon jó fej. Amikor még minden lehetséges volt, csak az nem, hogy egykor sírbeszédet mondjak felette.” *beszelo.c3.hu/04/04/18 radnoti.btm.*

- 10 Dénes Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten, 1969. In uő: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések.* Budapest, 2008, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 239–259. /Eszmetörténeti Könyvtár 9./ A tanulmány először a 2000 című folyóiratban látott napvilágot. A könyvről, s benne hangsúlyosan a fenti tanulmányról Rainer M. János írt recenziót (Az eszmetörténész a történelemben lép. *Mozgó Világ*, 2009. november, 110–112.); Trencsényi László: *Kis generáció.* Valamennyi írás olvasható az ELTE Levéltárának honlapján: <http://leveltar.elte.hu/index.php>.

- 11 Az iratok szerint én is a Kari Gyűlés elnökei között voltam, de nem emlékszem rá, hogy jelen lettem volna az Egyetemi Színpadon tartott tanácskozáson. A jegyzőkönyv – lelőhelye: Politikatörténeti és

Trencsényi László és mások – komolyan gondolták a diákság demokratikus részvételét a kari döntéshozó fórumokon, beleértve a tanárokból és alkalmazottakból álló kari tanácsot is. Élni kívántak a nagylelkűen felkínált, de az ötletadók által feltehetően alaposan végig nem gondolt pártállami lehetőséggel: a diákképviseleti rendszer kiterjesztésével. Elképzeléseiket a KISZ Központi Bizottsága által kezdeményezett új típusú közösségi forma, a kar összdiákságát képviselő választott fórum – a kar „törvényhozó szerve” –, a Kari Gyűlés szentesítette volna, amelyre hosszú előkészületek után 1969. október 11-én került sor.¹⁰

Ezek az előkészületek megmozgatták az egész bölcsészkart. Az alapszer- vi küldöttválasztó gyűléseken számos ötlet hangzott el, s a faliújságokon, rölapokon – kínai mintára tacepaókon – és a *Kari Híradó*ban olvashatók is voltak az elképzelések, amelyek zömmel a begyöpösödött struktúra átalakítását szolgálták. A diákok beleszó- lási lehetőséget kértek a tanár- és tan- tárgyválasztásba, emelni kívánták az előadások és szemináriumok színvo- nalát. Sokakban az is munkált, hogy végre itt a lehetőség megszabadulni a helyi és a felsőbb párt- és oktatási szervek képviselőinek gyámkodásától.

A demokrácia működtetésében gyakorlatlan Bakosék és a korlátozott de- mokratizálással kacérkodó helyi feletteseik egyaránt elégedetlenek voltak a gyűléssel: a tanácskozás elhúzódott, csak a kari szervezeti és működési sza- bályzatról esett szó, a tanulmányi és vizsgaszabályzat megbeszélésére, az ösz- töndíjügyekre, valamint az interpellációkra már nem jutott idő.¹¹ Bekövetke-

zett az, amitől a kari párt- és állami vezetés tartott: a diákok – a csaknem kétszáz főnyi küldöttet képviselő több mint kéttucatnyi felszólaló¹² – nem elégedtek meg a felajánlott kedvezményekkel, jogaik konkretizálását, kiterjesztését kívánták, megrémítve a pozícióikat féltő ideológiai-hivatali irányítókat, akik ragaszkodtak az eredeti megállapodáshoz, hogy a reggel nyolckor kezdődő tanácskozás csak délután kettőig tarthat, s későbbi időpontban sem folytatható. A félbeszakítás miatt frusztrált résztvevők kisebb csoportokra oszolva tárgyalták a skandalumot. Az eseménynek híre ment, ami tovább növelte az egyetemi párt- és állami vezetők aggodalmát. Felelősöket kerestek: a kari KISZ-vezetést hibáztatták azért, hogy a gyűlés nem az ő elképzeléseik szerint alakult. Felszámolták a korábbi „lazaságokat”: cenzúrázták a *Kari Híradót*, minden tanácskozásra bejelentési kötelezettséget írtak elő.¹³ Volt, aki a történetek miatt elkedvetlenedett (Könczöl Csaba felhagyott a kari periodika szerkesztésével), volt, aki megpróbált alkalmazkodni a korábbiaknál jóval kedvezőtlenebb körülményekhez. Közéjük tartozott Bakos István is, aki módosítva korábbi elképzeléseit, a továbbiakban a kisebb közéleti-szakmai csoportok alapítását, fejlesztését tartotta fő feladatának. Szívéhez legközelebb a Tanya- és Kisfalukutató Csoport állt, amely a harmincas évekbeli falukutató mozgalom mintájára szerveződött. Ennek lettem én is lelkes tagja. A Kelet-Európai Munkacsoport is vonzott. Bakos biztatására beléptem az MSZMP-be: ő lett a párttagajánlóm.

Negyven év távlatából visszatekintve elmondhatom, hogy a napi politikai-közéleti kérdésekben tájékozatlan voltam, nézeteim kiforratlanok és bizonytalanok voltak. Életkoromból következően, s talán a választott tanári pálya iránti vonzalomból is, értelmes cselekedetekre vágytam. A tanulásra ugyanakkor kevés időt fordítottam (a jeles eredményt, ami a szakkollégistasághoz kellett, így sem volt nehéz elérnem).

Szakszervezeti Levéltár (PIL) BBA 35. f. 204. ő. e. 1–85. – elolvasása sem frissítette fel az emlékezetemet.

12 Bakos István nyitotta meg az ülést, a vezető elnök Bordi Károly volt, a bevezető referátumot Agárdi Péter tartotta. Az érdekesebb felszólalások az elhangzás sorrendjében: Tausz Katalin, Pók Attila, Mérei Éva, Déva Mária, Berényi János, Baló György, Varga László, Simon István, Fülöp Zsófia, Havas Ferenc, Kós Anna, Weltner Mariann, Szabó Dániel, Takács József, Bojti Ferenc, Bíró György, Forgács Éva, Valló György, Balassa Péter, Könczöl Csaba, Melczer Tibor, Follinus Gábor, Benkő Judit.

13 MSZMP Bölcsészettudományi Kara Csúcsvezetőisége, valamint a Kari KISZ VB közös határozata, 1969. október 13. Faksimiljét lásd: <http://leveltar.elte.hu/index.php>. az ELTE BTK; A Kari Gyűlés következményei útvonalon.

1970 februárjában, márciusában megváltozott az addigi életem.

Folyt a korteshadjárat az Eötvös Collegiumban: ki legyen a következő évben a közösség diákvezetője. Felmerült az én nevem is, amire igen büszke voltam. Két-három héttel a választás előtt véletlenül megtudtam – barátanőm elkotyogta, amit a leköszönő diákbizottsági titkártól titoktartás terhe mellett hallott –, hogy azon a megbeszélésen, ahol az igazgató, a kollégiumi diákbizottság vezetése és a kollégiumi pártcsoport képviselője a lehetséges jelölteket vette számba, rólam elhangzott, hogy jelölésem politikai okokból nem kívánatos, mert elsőéves koromban cionista társaságba keveredtem. A többiekkel együtt akkor más kollégiumba szerettek volna áttenni, de mivel jelentkeztem a szakkollégiumba, s megfelelttem a kívánalmak, eltekintettek áthelyezésemről.

Azt sem tudtam, mi az a cionizmus. Tudod, ki az a Theodor Herzl? – kérdezte tőlem, akinek elmeséltem a számomra abszurd információt. Ráztam a fejem. Akkor nem is vagy cionista. A híresztelés alapja maga az évszám – 1967. Akkor volt az arab–izraeli háború. A belügyesek parancsba kapták: jelentsék, hogyan reagál a lakosság a zsidó állam sikereire. Az én belügyesem¹⁴ kitalált egy történetet az események kollégiumi fogadtatásáról, de az sem kizárt, hogy az évfolyamtársaim között voltak olyanok, akik megbeszélték az Izraelben történeteket, s rokonszenveztek a zsidó állammal, ami a sokféleséget toleráló demokráciában természetes, diktatúrában azonban nem az. Én biztos nem tartoztam a közel-keleti történések kommentálók közé. A belügyes nevelőtanár mégis jelentett rólam: állítólag megfenyegettem nem zsidó barátanőmet: megbánja, ha nem jön „közénk”. A szálnalmas besúgó nyilván zsidónak nézett, vagy egyszerűen konfabulált, hogy megbízóinak eredményt produkáljon. A kollégium vezetői nem vizsgálták jelentésének igazságtartalmát – priuszos lettem.¹⁵

A váratlanul felmerült két évvel korábbi hamis információk tisztázása ügyében először Bakos Istvánhoz fordultam. Bagatellizálni próbálta a történeteket: valóban elhangzott a kollégiumi vezetői megbeszélésen, amit nehezményezek, de ne törődjek vele. Elképedtem. Kértem, hogy ugyanazon

társaság előtt cáfolják a híresztelést, ahol elhangzott. Ha nincs más út, a kari pártbizottságig is elmegyek. Ne tegyem, óvott Bakos, azok ott ellenségeink, alig várják, hogy belénk köthessenek. Dilemma elé kerültem: ha nem teszek semmit, megerősítem a je-

14 Kerestem V. I. jelentéseit a Történelmi Hivatalban, de a referensek semmit sem találtak.

15 Életemnek erre a mozzanatára 2007-ben megjelent *Antiszemitizmusok* című könyvem bevezetőjében is utaltam.

löltségemet kizáró nevetséges és hamis indokot, ha lépek, azoknak okozok kellemetlenséget, akikhez tartozom. Nem tudtam nem lépni. Először a kollégium igazgatóját kerestem fel. „»Szegény« diri – olvasom 1970. február 17-i, közvetlenül a beszélgetés után született zaklatott levelemben – hetet-havat összehordott. Hogy cionista összeesküvésről szó sincs, csak rossz társaságba keveredtem (meggondolatlan, heves vérű fiatalok) [...] az asztalához megy, egy papírból olvas [...] Én: Mi közöm ehhez? Kérem a kivizsgálást, a visszavonást stb. TG: nem szeretné, ha az lenne, mint jó pár éve, amikor a [kollégiumi diákbizottsági] titkár megválasztásának éjjelén kellett megtudnia, hogy az illető vallásos. Vissza is lépett [léptette, léptették] másnap. Mondom, az én esetem más. Igazam tudatában nem hagyom, hogy megrágalmazzanak, s záros határidőn belül kérem az ügy kivizsgálását. – Nem kell ebből vizsgálatot csinálni, kezd izzadni a diri. [...] higgyem el, neki milyen nehéz. Ő nem csak engem néz, hanem a kollégiumot is. Szubjektíven neki a legjobb véleménye van rólam, de mindig tévedhet az ember. Bakosról is nehezen tudta levakarni a nacionalizmus vádját, bár szerinte kis alapja lehetett, végül úgy oldotta meg a kérdést, hogy ő lett Bakos párttag ajánlója. [...] Utána felszaladtam [a kollégiumban lakó] Bakoshoz. Szerinte az egész mögött K. B. [az egyetem párttitkára] van. [...] Dühös volt azért is, mert azt hallotta vissza a párttervezletről, hogy a falukutatás elfajult narodnyikizmus, s károsan befolyásolja az egyetemi ifjúság arculatát.”

Végül, miután a kari párttitkárt is megkerestem, a híresztelést kívánságomnak megfelelően visszavonták.

A kollégium új diákvezetője évfolyamtársam, a történelem–német szakos Ress Imre lett. A diákbizottsági választásról a *Kari Híradó*ban két cikk is megjelent.¹⁶

„Már egy héttel a választás előtt elkezdődött. Először – írja ELSŐSÉK – csak kapkodtuk a fejünket, és nem értettük. A gimiben hozzászoktunk, hogy a »jelölteket egyhangúan elfogadtuk«. De hogy itt mi volt! A felsősök egymásnak adták a kilincset, és két nappal a nagy esemény előtt már világosan láttuk feladatunkat; csak 10–15 titkárjelölt közül kellett egyet választanunk. 1970. március 5. [...] a jelölőbizottság megtette javaslatát. Aztán mindenki a sajátját. Következtek a hozzászólások. Ress Imre mellett, ellen, alatt, fölött, Dajka Balázs mellett, ellen stb. Standeisky Éva jelölésével kapcsolatban érdemes megemlíteni Könczöl Csaba töredelmes vallomását, amelyből megtudhatjuk, hogy neki ugyan kevés személyes

16 1969/70 tanév, 7. sz. 4–5. A *Kari Híradó* valamennyi (12) száma olvasható az ELTE Levéltárának honlapján (<http://leveltar.elte.hu/index.php>).

kontaktusa volt Évával, mégis őt javasolja. [...] A szavazatszámoló bizottság a bölcsészekről szokatlan tehetségről adott számot. Röpke két óra múlva megtudtuk az eredményt is.”

A FELSŐSÖK szignójú írásban ez áll: „...Három diák neve került szóba, mint titkárjelölteké: Ress Imrée, Standeisky Évái és Dajka Balázsé. A Kollégium történetében eddig még nem fordult elő, hogy lány szerepelt az egyik jelöltként. Sok felszólalásban hallottunk nyomós érveket nagy részben a két előbbi jelölt mellett. Végül a Kollégium döntő többsége Ress Imrere szavazott. Hogy valóban nem mindenkinek egyezett meg a véleménye a titkár személyét illetően, az is mutatja, hogy Standeisky Éva 25 szavazatot kapott [emlékezetem szerint 80-90-en szavazhattak összesen], bár titkárként nem került fel a jelölőlistára.

Vélemények sokfélesége azonban nem jelenti az egység hiányát, semmiképpen sem elvi ellentéteket takar...”

Több mint négy évtized távlatából érthetetlen a választás körüli történések nyomán hosszú évekre bennem maradt fájdalom és indulat. Hiúságom sérült azáltal, hogy nem lettem a helyi közösség választott vezetője. Valószínűleg a cionista-affér nélkül sem kaptam volna meg a szavazatok többségét.

Tisztázatlan volt a viszonyom a „zsidókérdéshez”. A diktatúra szőnyeg alá söpört minden kényes problémát, különösen azokat, amelyek magát a hatalmat érinthették, így az antiszemitizmus mellett a nacionalizmust is. A cionizmus elítélése viszont megengedett volt. A demokratikus magatartás az lett volna, ha kiállok a cionizmussal megvádoltak mellett, s nem azon fáradozom, hogy elhatároljam magamat tőlük.

Könczöl Csaba elmondta, hogy miután elvittem a kollégiumba Szőke Györgyöt, Bakos megjegyezte: bár Szőke zsidó, egyetemi kapcsolatai révén sokat segíthet a kollégiumi elképzelések megvalósításában. Ez az értesülés nem segített sérelmeim feldolgozásában. Bizalmatlanná váltam. Lépten-nyomon antiszemitizmust, kirekesztő nacionalizmust gyanítottam. Pedig ebben a két évben megindult valami, ami az egyetemisták különféle mentalitású és felfogású csoportjai közötti együttműködéssel, eszmecserékkel oldhatta volna a vélt és valós feszültséget. A budapesti – köztük zsidó származású – társaim is identitásproblémával küszködtek, hasonlóan hozzánk, vidékről jöttekhez. Keresték a közeledést a „népi eredetű” kollégistákhoz, mint ahogy mi is vonzódtunk a „pestiekhez”: műveltebbnek, tájékozottabbnak, korszerűbbnek tartottuk őket magunknál. Az 1970. nyári falukutató táborunkba, amely némi fizikai munka és kérdőívezés mellett főként beszélgetésekből, kapcsolatkeresésből és szórakozásból állt,¹⁷ számos budapesti is jelentkezett,

akik kíváncsiságból, a vidéki élet megismerése érdekében is csatlakoztak a csoporthoz.¹⁸ A későbbiekben közülük többen nyíltan vállalták zsidó identitásukat.¹⁹

„Vesztett kedvemben” – így emlékszem – a magánéletbe menekültem, s igyekeztem magam kivonni az egyetemi és a kollégiumi közéletből. Az adatok viszont az ellenkezőjét bizonyítják: 1970 tavaszán bekerültem – kooptáltak – a KISZ kari végrehajtó bizottságába, s az egyetemi tanácsba is jelöltek.²⁰ Feltehetően meg is választottak. Akkorra már érdeklődés hiányában, a lehetőségek beszűkülésével vége szakadt az új jelölteket is felsorakoztató, viharos, hosszan tartó választói gyűléseknek. A kari hallgatói tudományos periodika, az *Acta Iuvenum* szerkesztője lettem. Itt jelent meg kora nyáron életem első publikációja: beszámoló az 1970. januári somogyi falujáró utunkról.²¹

Nincs semmilyen érdemleges emlékem ezekről a hónapokról. A következő tanévben pedig, immár ötödévesként visszatértem tudásszerző kedvte-

17 1970 nyarán Berzencén kelt levelemben írom: „A társaság állandóan cserélődik [...]. A fiúk közül marad Kiss Sándor, akinek a felesége [Fogarasi Ágnes] is itt van, kb. öt éve végzett, a Hadtörténeti Intézetben dolgozik, szeret vitatkozni. Túl szubjektív, azonnal véleményt mond a falusiaknak, ami a mi esetünkben nem a legszerencsésebb [...]. Holnap kimegyünk Lankócra, ahol 16 család lakik [...]. Hatan megyünk, hogy teljesen fel tudjuk mérni a települést. Azért is bonyolult, mert 500 méteres határsáv-igazolásra van szükség – olyan közel van a határ, hogy szinte belátni egy Jugoszlávia területén lévő falu udvaraiba.”

18 Végh László mondta 2008-ban az egykori falukutatók találkozásán: „Ahogy Pécsi Kati mondta az előbb, az a boldogság, hogy úgy emlékszünk vissza, mintha az életünknek egy nagyon szép szakasza lett volna ez. Kértem Hódi [Sándor]tól, mire emlékszel? Hát, azt mondja, majdnem

sem mire. Hogy laktunk, mit csináltunk stb. Abszolút sem mire.” A *SZÍN Közösségi Művelődés* 2008. júniusi számában, a 99–121. oldalon megjelent magnóleírást lásd az ELTE Egyetemi Levéltárának honlapján (<http://leveltar.elte.hu/index.php>).

19 Lásd erről a falukutatók Budai Vigadóbeli 2008. április 23-i találkozásán elhangzott beszámolókat, vallomásokat (<http://leveltar.elte.hu/index.php>).

20 A jelölteket felsoroló és röviden jellemző *Kari Híradó* (1970/71. tanév, 2. sz. 6.) szerint: „Standeisky Éva V. éves történelem-orosz szakos, a kollégiumi diákbizottság tagja, április óta a KISZ Bizottság és a KISZ VB tagja, TDK felelős, párttag.”

21 Az ELTE BTK KISZ Bizottság Tanya és Kisfalukutató Munkacsoportjának beszámolója. Kastélyosdombó, Rinyaújnép és Drávaszentes falvakban (Barcsi járás) végzett felmérés. *Acta Iuvenum*, 1970. 187–205.

léseimhez, elvégeztem például a művészettörténet szak előkészítő évfolyamát.

Izgalmas, eseménydús, reményteljes időkben voltam egyetemista. Azokban az években, amikor a nemzetközi és a hazai körülmények alakulása folytán a diákok is beleszólhattak valamelyest a dolgok alakulásába, legalábbis mi azt hittük, hogy beleszólhatunk. A megelőző és utánunk jövő generációknak a Kádár-korban ez nem adatott meg.

A nemzedék „emlékezethely”, s a történész is az.²² E kettős emlékezethely-minőségemben tettem itt tanúbizonyosságot a hatvanas–hetvenes évek fordulójáról.

22 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2009, Napvilág, 27.

KOZÁK GYULA

LELET*

Köteles István 1965-től egészen nyugdíjazásáig, 1987-ig Magyarország egyetlen műkereskedéssel foglalkozó vállalatának, a Képcsarnoknak volt az igazgatója. A Képcsarnok Vállalat 1948-ban magángalériák államosításából jött létre. A tulajdonos a Művészeti Alap, teljes nevén a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja volt. A rendszerváltást követően, 1992-ben a Művészeti Alap korábbi szervezeti struktúrája átalakult. Létrejött jogutódként a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete (MAOE), amelynek tagjává vált a megszűnt Művészeti Alap valamennyi tagja. A MAOE ma közel hétezer tagot számláló civil szervezet, tagjai írók, zeneművészek, képző-, ipar- és fotóművészek. S létrejött jogutódként a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány (MAK), amelybe a vagyon került. A MAK kuratóriuma alá tartozik a Képcsarnok Kft., a Képcsarnok Vállalat jogutódja. A magángalériák 1988–89-es megjelenése megelőzte a vállalat 1992-es végleges megszűnését.

A Képcsarnok Vállalatnak szerte az országban – a nagyobb városokban – voltak boltjai, galériái (az országban összesen 27, ezen belül Budapesten több is), amelyek a központ teljes ellenőrzése alatt álltak, a vállalat vezetése minden galérián rajta tartotta a szemét, boltjai csak a központ által engedélyezett ipar- és képzőművészeti termékeket árulhatták, vagyis amit a vállalat zsűriztetett. A műkereskedelem az 1948-as államosítástól a magángalériák újbóli megjelenéséig a Képcsarnok Vállalaton kívül a BÁV-on keresztül bonyolódhatott, ahol a műtárgyakat a cég becsüse – központi ellenőrzés nélkül! – megvásárolta, és az ott szokásos üzleti haszonnal eladta. Éppen úgy, mint egy használt ruhát vagy bútort.

* Köszönettel tartozom az Artchivum@ Művészettörténeti Dokumentációs Kutatóintézet és Adatbázisnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Köteles István írását. Külön köszönöm az Artchivum@ vezetőjének, Bélei Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet az itt közzétett levélre és tanulmányra.

(A magánseftelésekről most ne essék szó!) A BÁV boltjaiban csak elenyészően kis számban fordultak elő kortárs művészek képei és szobrai.

A BÁV sokkal nagyobb szabadságot biztosított műkereskedelemmel is foglalkozó boltjainak, amelyeket a vásárlásoknál a becüsök képviseltek, mint a Képcsarnok Vállalat a galériák vezetőinek (ők ugyanis semennyi szabadsággal nem rendelkeztek). A kádárizmus puhulásával azonban egyre több ócskás (használtcikk-kereskedő) is foglalkozott műkereskedelemmel. Még ma is működik olyan belvárosi magángaléria, amelyet az adóhivatal ószeresként (használtcikk-kereskedőként) tart nyilván.

A Képcsarnok nemcsak a kereskedelemben, hanem a művészet és a művészek irányításában is abszolút monopolhelyzetben volt. Kortárs alkotó (képző- és iparművész) legálisan csak a Képcsarnokon keresztül értékesíthette műveit, amely viszont csak a korszak kánonja szerint készült műveket fogadott be értékesítésre. Vagyis a kultúra egy jelentős szegmensének teljhatalmú ura volt. Nyilván ezért is került az élére a kipróbált pártmunkás, ávós, béemes Köteles, ő volt a valódi garancia arra, hogy nem térnek el a pártvo-naltól.

A Képcsarnok Vállalat kiadásában megjelent, általa felügyelt *Műgyűjtő* című lap ugyanakkor az ugyancsak általa elmarasztalt, sőt azoknál modernebb művészek munkáinak is helyt adott. Ebből arra következtethetünk, hogy Köteles kétlelkű volt, egyrészt az üzleti érdekei szerint cselekedett, másrészt ideológiai töltetű szövegeket gyártott. Még az is lehet, volt ebben a kétlelkűségben némi cinizmus. A kis példányszámú folyóirat igen kevésbé befolyásolta a „nép”, az emberek gondolkodását, ugyanakkor abban reménykedhetett, hogy a miniszternek írt feljelentés-tanulmány saját nélkülözhetetlenségét, párthűségét bizonyítja. Kétségtelen, hogy számításában nem csalatkozott, igazgatói posztját nyugdíjazásáig betölthette.

A vállalat a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának tulajdonában volt, három másik céggel (Képzőművészeti Kiadó, Képzőművészeti Kivitelező Vállalat és Iparművészeti Vállalat) együtt. A művészek által eladásra szánt, értékesítésre beadott művek zsűrizését is az Alap által kijelölt (felkért) megbízható festők, szobrászok, iparművészek végezték, s csak a zsűri által elfogadott művek kerülhettek a Képcsarnok boltjaiba. (Amelyeket fióknak neveztek, a kor szokásainak megfelelően.)

Ennek az országos hatókörű vállalatnak volt az igazgatója közel negyedszázadig Köteles István. Írása azért méltó a figyelmünkre, mert 1975-ben, tízéves igazgatói regnálás után Köteles feljogosítva érezte magát, hogy miniszterét, Orbán Lászlót kioktassa arról, hogy melyek is azok a művészeti

irányzatok, amelyeket követni, támogatni kell, s elmarasztal a történelem által mára már igazolt, jelentős művészeket. De ez a dolgozat több egyszerű kioktatásnál, Köteles néhány megbecsült és a hatalomhoz kétségbevonhatatlanul hűséges művészt és műkritikust is elmarasztal, vagyis, köznapibban szólva: feljelent.

De ki is volt Köteles István, milyen judíciuma volt ahhoz, hogy *műelemzésbe*, művészek kritizálásába, céhbeli művészettörténészek *mószerosolásába* bocsátkozzék? Természetesen a korszaknak voltak rendszerhű, megfelelő felkészültségű művészettörténészei, a művészeti életet irányító funkcionáriusai, akik vagy saját meggyőződésük alapján, vagy a karrierjük érdekében megneveztek, hogy mi legyen a mindenkori „vonal”, kijelölték, hogy mely művészt kell/lehet szeretni, anyagi előnyhöz juttatni, és melyiket nem. Elegendő Aradi Nórára, Pogány Ö. Gáborra, Bernáth Aurélra, Pátzay Pálra gondolnunk, de nem célunk az aczéli korszak képzőművészeti korifeusainak felsorolása, rajtuk kívül is nagyon sokan voltak még. Nevezettek valamennyien képzett szakemberek, Köteleshez hasonlóan magas pozíciót töltöttek be (ki tanszékvezető volt, ki a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója), s Aczél Györgyhöz is Kötelesnél szorosabb szálak fűzték őket, vagyis közvetlenebbül gyakorolhattak hatást a pártvezetésre.

Köteles azok közé a káderek közé tartozott, akiket az 1956-os forradalom után a belügytől vezényeltek (némi pártközpontos és újabb béemes kitérő után) a „polgári életbe”. Nem kevés ilyen káder volt, s közülük sokan remekül megállták a helyüket, nem a korszak normái, hanem az épeszű ítélkezés szerint is. Köteles életpályája – munkahelyei, beosztásai alapján – klasszikus ávos-béemes pártkarrier.

Az Orosháza melletti Nagyszénáson, az ország egyik legszegényebb, mezőgazdasággal foglalkozó vidékén született 1927-ben. Hat elemi után, 1939-ben befejezte iskolai tanulmányait. A felszabadulásig mezőgazdasági idénymunkát végzett, kubikolt, s 1945-ben még mindig csak 18 éves volt. De megérezte az idők szavát, és azonnal rendőrnek jelentkezett, négy hónapig hordta is az egyenruhát, de – azt már nem tudjuk, hogy felsőbb utasításra-e vagy önszántából – három évig ismét fizikai munkát végzett. Aztán 1948-ban rövid időre a Madisz Bihar megyei szervezetének az ifjúsági titkára lett. Hogyan keveredett Békésből Biharba? Nem tudjuk. Innen kezdve üstökösként haladt előre. 1949–50-ben már a Földművelésügyi Minisztérium Mezőgazdasági Akadémiájának marxizmus–leninizmus tanszékén tanársegéd, s egyben a Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskolájának hallgatója. Innen 1952-ben egyenesen az MDP központjába kerül, az Agitációs és Propaganda Osztály

munkatársa lesz, ahonnan 1956 elején tartalékos tiszti iskolára vezénylik, s ott ezredagitátorként foglalkoztatják.

Karrierjének döntő állomása, hogy 1956. október 24. és november 7. között a pártközpont ügyeletét vezette, majd a BM belső karhatalomnál szolgálta a hazát, egy kicsit részt vett a *fehér könyv* előkészítésében (anyagot gyűjtött a Dunántúlon), majd öt évet lehúzott az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága agitprop osztályán. Innen már egyenes út vezetett a belügybe, ahol 1962 és 1964 között, két és fél éven át a III/1-es osztály vezetője volt. A 945/1964.08.06. BM-parancs szerint ekkor vezényelték a polgári életbe, s lett a Képcsarnok Vállalat igazgatója. Természetesen 1957-ben megkapta a Munkás–Paraszt Hatalomért Emlékérmét és a Magyar Szabadságért Érdemrend ezüst fokozatát is. Ezek kellettek a felívelő pályához. 1952-ben áv. főhadnagy, 1962-ben már rendőr alezredes volt. Három grádicot lépett előre tíz év alatt.

Azt hihetnénk, hogy Köteles – mint ávósból, pártfunkcionáriusból lett vállalati igazgató –, akinek korábban semmi köze nem volt a művészetekhez, de az üzlethez sem, fafejű pártkatonaként ült igazgatói székében, fölvette havi fizetését, s várta a megérdemelt nyugdíjat. Posztjából következően természetesen nem válhatott műértővé, s mert otthonról sem hozott kellő műveltséget, s a pártfőiskolán vagy a pártközpontban sem Picassóról vagy Miróról folyt a diskurzus, privát ízlése olyan maradt, amilyen korábban volt. Semmilyen. Nem volt érzéke azokhoz a tárgyakhoz, műalkotásokhoz, amelyekkel a cége kereskedett. De, mint egykor a keze alatt dolgozó munkatársaitól megtudhatjuk, remek üzleti érzéke volt, már a hatvanas–hetvenes években – a tulajdonos Képzőművészeti Alappal és a többi társvállalattal együttműködve – „gazdálkodott”. Létrehozta a korszak legszebb, legelegánsabb bolt-hálózatát, s azt is tudta, hogyan kell pénzt *csinálni*. Felismerte, hogy a szép, dekoratív üzletek (amelyekben elsősorban az iparművészeti termékek képviselték a minőséget) nem termelnek kellő mennyiségű pénzt, különösen nem nyereséget, ezért létrehozott egy ügynöki hálózatot, amely járta az országot, és *helybe vitte a kultúráját*, mégpedig részletfizetésre. Másrészt olyan üzleti ötletei voltak, mint a Magyar Postának nagy tételben legyártott rézkarc távirat (jól figyeljünk: állam ad el az államnak, de a haszon az egyik cégé!) vagy a bevételek banki fialtatása. De a Képcsarnok Vállalat bevételeit jelentősen növelte, hogy Köteles korábbi ávós és pártközpontos kapcsolatait is mozgósította, s nagyvállalatokkal műtárgyakat vásároltatott az igazgatói irodák dekorálására.

Továbbá megvesztegethetetlen volt, és nem lopott. Az ő posztján nagyon sok művésszel kerülhetett kapcsolatba, s hatalmas gyűjteményt hozhatott volna létre, hiszen a művészek valószínűleg szívesen ajándékoztak volna képet, szobrot az igazgató elvtársnak annak fejében, hogy forgalmazza alkotásaikat. Kötelest azonban a bolsevik puritanizmus jellemezte. A rendszerváltáskor már nem ő volt a Képcsarnok igazgatója. A privatizáció során az értékes ingatlanokat kft-kbe mentették, mindent elvittek, nevükre írtak, amit csak lehetett, de ez már a következő generáció műve volt, nem a Kötelesé és a hozzá hasonló múltú csapaté.

Akkor mégis mi készíthette arra, hogy Orbán László kulturális miniszternek terjedelmes *szakmai* anyagot gyártson, s abban ítélkezzék olyan jeles művészekről, mint például Barcsay Jenő? Azt Köteles is tudta, hogy minisztere nála (vagyis Kötelesnél) sokkal iskolázottabb szakemberekkel van körülvéve, s azt is tudhatta, hiszen éveket töltött a pártközpontban, hogy a „vonalat” nem a miniszter, hanem a KB kulturális vezetői szabják meg. S ha az elaborátum dátumát nézzük (1975), különösen anakronisztikusak azok az állítások, amelyeket Köteles Orbánnak előad, még akkor is, ha a szöveg az MSZMP XI. kongresszusának nyelvezetét használja. Sőt, attól válik igazán azzá. Ugyanis természetes, ha egy pártkongresszus dokumentuma pártzsargonban íródik, de azt a nyelvet, azokat a szófordulatokat más összefüggésben *illetlenség* használni, helyi értéküktől megfosztva még eredeti jelentésüknél is jelentéktelenebbé, értelmetlenebbé válnak.

Az írás célkeresztjében Somogyi József szobrász, a Képzőművészeti Főiskola rektora áll, mert egy nyilatkozatában azt merte mondani, hogy szereti az absztrakt szobrokat: „Nem hiszem, hogy a társadalmat bárki is megmételezte az absztrakt művészettel. Én magam hadd tegyek hitet a kérdezőnek is és a nagy nyilvánosságnak is, hogy *én az absztrakt művészetet nagyon szeretem* [kiemelés – K. Gy.], nagyon sok mű van közöttük, amelyik bennem asszociációkat indít el, képi örömet, gondolati örömet okoz. Nagy gondolatának tartom a művészetnek.” Somogyi a korszak dédelgetett szobrásza volt, és mint ezernyi társadalmi funkció betöltője, amit ő mondott, annak sokkal nagyobb súlya volt, mint más művészek nyilatkozatainak. Ahogy ma mondják, ez verte ki a biztosítékot Kötelesnél.

Somogyi Józseffel szemben azonban megmarad a tökéletesen üres pártzsargon nyelvezetén belül. A bevezető rész ultima ratiója: „A rendezés módszere csakis olyan türelmes eszmei-politikai vitákon keresztül képzelhető el, amelyben a cselekedeteket és megnyilatkozásokat a Párt [így, nagy P-vel!]

művészetpolitikai elveivel szembesítjük. Ez az egyetlen biztos mérce. Más út nincs!”

S hogy ezt bizonyítsa, a dolgozat végén közel húsz év kulturális párthatározataiból sorol idézeteket. Ez a vitamódster, ha egyáltalán annak nevezhetjük, már akkor, 1975-ben is nevetséges és anakronisztikus volt.

Az különösen komikus a mából nézve, hogy a *Népszabadság* máig aktív műkritikusát, Rózsa Gyulát is elmarasztalja, elvtelennek, a pártvonaltól elrugaszkodónak tartja. Köteles vagy nem tudta, hogy a *Népszabadság* mindenkori főszerkesztője a párt legfelső vezető köreihez tartozik, és a lap által képviselt „vonal” mindig a legfrissebb, legaktuálisabb politikai instrukciókat jeleníti meg, vagy éppen nagyon is tudta, hogy változnak az idők, a balosok előretörőben vannak, s meg kell ragadni a lehetőséget, hogy hűségnyilatkozatot tegyen az eljövendő korszak mellett.

Az 1965-től előkészített és 1968-ban bevezetett gazdasági reform a szélsőbalosok körében, de a neosztálinista Brezsnyevnél is ellenállásba ütközött, s 1974–75-ben eltávolították a vezetésből a reform legelkötelezettebb képviselőit, Nyers Rezsőt, Fehér Lajost, Fock Jenőt, s megindult, pontosabban folytatódott a balos ellentámadás Biszku Béla és Komócsin Zoltán vezetésével. Az új gazdasági mechanizmus nemcsak a gazdaságban, hanem a mindennapi életben, a kultúrában, a tudományban is „fellazulást” eredményezett, a Moszkva által is támogatott balos ellentámadás viszont a keményvonalasok előretörését jelentette. Aczél György, a kultúra hol formális, hol informális legfőbb ura maga is a reformisták közé tartozott, s Köteles támadása közvetve a már 1974-ben félreállított Aczél, illetve az aczéli kultúrpolitika ellen is irányult. Köteles úgy érezhette, hogy ismét elérkezett az ő ideje. S ezzel az írásával egyrészt a hűségét kívánta bizonyítani, másrészt Orbán Lászlót figyelmeztette (kicsit talán fenyegette is), hogy *itt vagyunk ám, mi, a régi világ kemény barcosai, ránk lehet számítani, de ha ti nem számítottok ránk, majd akciózunk mi magunktól is*, harmadrészt tényleg azt gondolta, amit leírt, és ez a legborzasztóbb. Ugyanis éppen húsz évvel maradt le gondolkodásában, frazeológiájában a magyar valóságtól. Nem a pártbeli üres szövegeléstől, hanem a magyar művészet történéseitől.

1975-re ugyanis az aczéli művészetpolitika teljesen felpuhult. A „három T” politikája, a tiltás, tűrés, támogatás teljesen elasztikussá vált, elegendő megnézni a Múcsarnok és az Ernst Múzeum kiállításainak jegyzékét, de még inkább a székesfehérvári István Király Múzeumban, illetve a Csók István Galériában rendezett programokat, s láthatjuk, Köteles nem egy brosúrával volt lemaradva. Köteles elmarasztalja Bálint Endrét is, mit elmarasztalja: belemar;

bővebben is kitér dekadens műveire. Nos, Bálint Endrének 1970 és 1975 között (s ezt Kötelesnek illetett volna tudnia) a következő egyéni kiállításai voltak: 1970 – KLTE, Debrecen, 1971 – Modern Képtár, Pécs, 1972 – Miskolci Galéria, Miskolc és Múcsarnok, Budapest, 1973 – Uitz Terem, Dunaujváros, 1974 – Móra Ferenc Múzeum, Szeged. De a Köteles által következetesen kisbetűvel írt és elmarasztalt Európai Iskola művészeinek is két évvel korábban, 1973-ban rendeztek nagy, reprezentatív kiállítást Székesfehérvárott.

A Múcsarnok pedig 1967-ben (vagyis Köteles írásának a keletkezése előtt nyolc évvel!) az absztrakt Henry Moore-nak és a szocialista realistának egyáltalán nem nevezhető Marc Chagallnak rendezett (nagyon nagy sikerű, tömegeket vonzó) kiállítást. Márpedig ilyen kiállításokat a főhatalom tudta és engedélye nélkül nem lehetett volna létrehozni.

Amikor Köteles szövegét először olvastam, fölmerült bennem, hogy azt talán nem is ő írta, hanem megkért egy céhbéli művészettörténészt, aki kelendő honorárium fejében képes volt az ötvenes évek nyelvén megírni ezt az elaborátumot. De az alaposabb szövegelemzés után rá kellett jönnöm, hogy feltételezésem nem állja meg a helyét, mert az esztétikai kategóriák helyett az ideológia dominál. Egy rendkívül ambiciózus és nem tehetségtelen, politikailag tökéletesen indoktrinált, de iskolázatlan ember önerőből megszerzett tudására alapozott írás van a kezemben. Ugyanakkor a stílárius megformálás, az arányok, a szabatos mondatok nem zárják ki az idegenkezűséget. Feltételezésem szerint Köteles az első fogalmazványát átírásra, javításra odaadta valamely iskolázott és a korábbi évtizedeket hozzá hasonló élethelyzeteket átélt kollégájának, netán kellően kiszolgáltatót beosztottjának, aki azt pontosította, nyelvileg, stilisztikailag, sőt logikailag is szabatosá tette. Ha figyelmesen olvassuk, láthatjuk, hogy ugyanazokkal a kategóriákkal, azok szinonimáival operál. Köteles számára a művészet nem esztétikai probléma, hanem ideológiai, vagy még inkább: politikai. A képzőművészet az osztályharc egyik eszköze. A művészetet „osztályszempontból” illik értelmezni. Mai szemmel minden állítása, minden általa használt kategória sületlenség, értelmezhetetlen ideológiai hablatyolás. Az ilyen „kategóriák”, mint *ideológiai megalkuvás, a marxizmus–leninizmus ellen harcoló modern revizionizmus, a műalkotás ideológiai pozíciója, eszmei-politikai tisztázás* – a képzőművészetrel kapcsolatban értelmezhetetlenek. Ezek a pártmunkás szókincséből vett és a képzőművészetre alkalmazott fogalmak, ha megpróbáljuk lefordítani *emberi nyelvre*, jelentés nélkülivé válnak. De ha a korszak pártzsargonjának ismeretében fordítjuk le a szöveget, akkor a följelentés-tanulmányunk igenis van értelmezhető üzenete.

A szöveg konkrét kritikai megjegyzései is szinte szégyenletes hozzá nem értésről tanúskodnak. Különösen Barcsay Jenővel kapcsolatos ítéletei teszik bizonyossá, hogy nem művészettörténész írta a szöveget, hanem pártmunkás. Nem ismeri Barcsay életművét, amely logikus és koherens egészet alkot, csak a pedagógus Barcsayt, a zseniális *Művészeti anatómia* szerzőjét, nem tudja, hogy ez a világ szinte minden képzőművészeti akadémiáján használt könyv nem más, mint egy briliáns kezű festő tankönyve, s nem azzal az igénnyel készült, hogy a benne szereplő rajzokat egyenként műalkotásnak értelmezzük. Köteles Barcsay kritizálásával nagyon mellényúlt, hiszen a már akkor is idős mester (Barcsay 75 éves volt Köteles írása keletkezésekor) a sérthetetlenek és érinthetetlenek kategóriájába tartozott, már 1954-ben Kossuth-díjat kapott, s 1964-ben ő képviselte (harmadmagával) Magyarországot a Velencei Bienálén.

Köteles írását azért fontos a ma negyven alatti generációnak megismernie, hogy megértsék: a nem par excellence politikai, társadalmi vonatkozásokban az ötvenes évekből itt ragadt, ávós/párt-múlttal rendelkező vezetők diktatúrájának kísérlete még a hetvenes évek közepén is létezett, s amennyiben a környezet nem akadályozta meg kibontakozását, eleven erővé válhatott. Különösen vidéken, kisvárosokban, falvakban okozhattak a sztálinizmus félretett katonái jóvátehetetlen sérüléseket a társadalom szövetében. Azokon a helyeken, ahol ők voltak a domináns vezetők, ahol a pártot képviselték, s nem mert velük senki szembeállni. Nem tudjuk, hogy a modern képzőművészettel egyébként nem sokat törődő Orbán László miniszter hogyan reagált Köteles dolgozatára, de abban biztosak lehetünk, hogy a párt kulturális vezetése tudta, hogy éppen mennyit kell engedni, s hol kell a művészeket szorítani, né tán ütni. (Ne feledjük, hogy az MSZMP KB képzőművészeti referense az a Bereczky Loránd volt, aki két évvel korábban, 1973-ban rendőri segédlettel elbánt Galántai György balatonboglári kísérletével, majd az ország legnagyobb múzeumának, a Magyar Nemzeti Galériának lett a főigazgatója, s e posztját a rendszerváltás után még húsz évig betöltötte.) Nem szorultak rá az iskolázatlan Köteles intelmeire.

A dolgozat azonban megérkezett Orbán László miniszterhez. Nem tudjuk, reagált-e rá (ha igen, nyilván egy formális köszönőlevéllel), de hogy semmilyen hatása, következménye nem lett, abban biztosak lehetünk. A *Párt* tudta a dolgát, már régen nem volt szüksége az elbocsátott légió egykori harcosainak tanácsára.

Dr. Orbán László elvtársnak
Kulturális miniszter
Budapest

Kedves Orbán Elvtárs!

Szükségét éreztem annak, hogy a területünk gondjait, problémáit áttekintsem és ezekről elmondjam véleményem, s álláspontom rögzítsem.

A mellékelt írás a készülő teljes anyagnak csupán az első, de teljesen önálló része. Az anyag második részét február végéig készítem el. A második részben azokkal az irányításbeli problémákkal foglalkozom, amelyek megoldatlanságuk miatt igen sok gondot okoznak számunkra. Ilyen például az állami irányítás érvényesülésének és erősítésének gondjai: ezzel összefüggésben az állami és társadalmi tevékenység összhangja, illetve ennek ellentmondásai. A mecénálás rendszere és problémái, a zsűrizés rendje és rendellenességei, az árazás kérdése stb.

Felhívom a figyelmed arra, hogy a mellékelt anyagot jelzésnek szántam, s így sem a problémák felsorolásában, sem ezekre adott válaszómban nem törekedtem a tudományos értelemben vett teljességre. Egyes kérdésekről részletesebben, másokról kevésbé részletesen írok. S lesznek olyanok is, amelyeket csak említék, létezésüket éppen csak jelzem.

Elnézésetet kérem, hogy a mellékelt anyag viszonylag nagy terjedelmű, de még így is sok fontos kérdés kimaradt. Az írás terjedelmét azok a gondok és problémák határozták meg, amelyek engem is arra inspiráltak, hogy leírjam őket.

Eltvársi üdvözlettel:
Köteles István

Budapest, 1975. január 13.

GONDOK – VITÁK – ÁLLÁSPONTOK

(ELSŐ RÉSZ)

KÉPZŐMŰVÉSZETI ANOMÁLIÁK ÉS A
PÁRT MŰVÉSZETPOLITIKÁJA

Néhány év óta egy jól szervezett, összehangolt támadás céltáblája a Képcsarnok Vállalat. Támadásé és nem kritikáé. Mert a marxista kritika alapvető jellemzője, hogy alaposan és sokoldalúan tájékozódik, tanulmányozza a különböző tényeket és álláspontokat, s elemzi azokat: a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján vonja le következtetéseit, s ezzel ösztönöz a hibák kijavítására, segít a gondok és problémák megoldásában. Egy marxista szellemű kritikának alapvető kiindulópontja annak vizsgálata, hogy a párt politikájának gyakorlati végrehajtása hogyan történik; a konkrét gyakorlati végrehajtás tapasztalatait szembesíti a párt politikai elveivel.

A vállalatról írt cikkek és elhangzott nyilatkozatok mindezt mellőzik. Ezért nevezem őket nem éppen a legjobb indulatból fakadó támadásoknak. Ezek a megnyilatkozások alapvető tényekben tájékozatlanok. Nem a konkrét helyzet konkrét ismeretéből indulnak ki, hanem egyes és nagyon is kétes értékű felszíni tünetekből, amelyek alkalmasak arra, hogy dezinformáljanak, hogy demagóg, rosszindulatú hangulatot keltsenek. Nem új dolog, és jó pár esetben tapasztaltuk már azt, hogy egyes területeken a párt és az állam illetékességét nem a felső szinten elfogadott elveknél kérdőjelezzik meg, hanem a végrehajtásánál. Egyik régi bevált revizionista fogás az, hogy a végrehajtó állami szervekkel, azok vezetőivel és munkatársaikkal szemben keltsenek hangulatot és bizalmatlanságot.

Jellemző a támadások módszerére, hogy azokat, akikről írtak és nyilatkoztak, személyükben mint embereket nem ismerik, s mint vezetőknek álláspontjáról nem tájékozódtak. Velünk soha semmilyen kérdésről nem beszéltek, nyilván véleményünkre nem is voltak kíváncsiak.

Az indítást Vadas József a Kritika 1972. júniusi számában a „Heti zsűrikről” c. írásával adta meg. Ennek lényege az volt, hogy a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja és a Képzőművészek Szövetsége által közösen működtetett zsűri munkájáért a Képcsarnok Vállalatot tette felelőssé. Ehhez a cikkhez csatlakoztak még néhányan, köztük Rózsa Gyula, a Népszabadság kritikusa. Közülük senki nem ellenőrizte, hogy amiről ír, igaz-e? Egyszerűen néhány nagyon felszínes adatra támaszkodva leírták álláspontjukat és ezt a sajtóban közreadták. Ezeket az írásokat egy évvel később változtatás nélkül a Látóhatár 1973. májusi számában ismét leközlötték.

A múlt év nyarán a Magyar Rádió riportere, Mészáros Tamás Rózsa Gyula közreműködésével megnyilatkoztatta Somogyi Józsefet, a Magyar Képzőművészek Szövetsége elnökét. A nyilatkozat 1974. július 18-án a „Rádiónapló kettőtől hatig” c. műsorban hangzott el. E nyilatkozat többnyire azokat a kérdéseket ismétli meg, amelyeket a Kritikában és a Látóhatárban megjelent cikkek tartalmaznak. Módszere is ugyanaz; senkit meg nem kérdeztek a vállalat vezetői és munkatársai közül. „Informálódásukból” a vállalatot teljesen kihagyták. Rólunk írtak és nyilatkoztak, de nélkülünk. A dolgok tartalmát tekintve felszínesen és felelőtlenül. Nyilvánvaló, hogy a rádió riportérének és Rózsa Gyulának szükségük volt arra, hogy Somogyi József sokféle közjogi és közéleti tisztségeit pajzsként és tekintély-„érvként” használják fel álláspontjuk mellett, amely egyáltalán nem egyezik a párt művészetpolitikai vonalával. Sértegető és rágalmozó stílusuk pedig inkább bírósági ügy, mint vitatéma.

Mészáros Tamás olyan illetékes személyiségként nyilatkoztatta meg Somogyi József elvtársat, mint aki a képzőművészetünk belső gondjait, problémáit legjobban ismeri. Amikor a rádió hallgatóinak bemutatta, felsorolta mindazokat a közéleti tisztségeket, amelyeket Somogyi elvtárs betölt. (A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja. Országgyűlési képviselő, az Országgyűlés Kulturális Bizottságának tagja, a Képzőművészeti Főiskola rektora.) E felsorolásból világosan látszik az a szándék, hogy különösen hangsúlyozni és felerősíteni kívánták a rádióriport mondanivalójának jelentőségét. A riportert e felsorolásból kifejejtett egy nagyon lényeges közéleti tisztséget, azt ugyanis, hogy Somogyi elvtárs a Magyar Képzőművészek Szövetségének elnöke is. Ez pedig, amikor a képzőművészet „belső” gondjairól, problémáiról beszélünk, egyáltalán nem mellékes, hanem a legfontosabb körülmény. A szövetségi elnöki posztja együtt jár azzal a politikai felelősséggel, hogy a párt illetékes fórumainak a művészi életre vonatkozó határozatait maradéktalanul végrehajtsuk.

Amikor vitába szállok Somogyi elvtárral és az ő álláspontjával eszmei rokonságban lévő nézetekkel, akkor kiindulópontként, alapállásként a következő elvi-politikai megfontolásokat tartom szem előtt.

Először. A Párt XI. kongresszusára vitára bocsátott irányelveket, amely a kulturális életre vonatkozóan megállapítja: „A szocialista vonások további erősítésének céljából elvszerű vitákkal, következetesen marxista kritikai értékeléssel, az alkotó műhelyek, a szerkesztőségek ideológiai és politikai felelősségének érvényesítésével határozottabban kell támogatni a szocialista realista, közéleti elkötelezettségű irodalmat és művészetet. A dolgozó osztályok,

a társadalom életének központi kérdései kapjanak jelentőségüknek megfelelő teret a művészeti alkotásokban.”

Másodszor. A Párt szövetségi politikájának azt a nagyon fontos elvét, amelyet Kádár János elvtárs a Párt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i ülésén elhangzott felszólalásában a következőképpen fogalmazott meg: „A Párt szövetségi politikájával összefüggésben még tisztábban és világosabban, még félreérthetlenebbül le kell szögeznünk; a különböző ideológiát képviselő rétegekkel, emberekkel, csoportokkal politikai szövetségesek lehetünk, de az ideológiában szintézist nem csinálunk. Ragaszkodunk a marxizmus-leninizmushoz, ennek alapján a kritikai tevékenységet érvényesítjük, sőt fokozzuk, még a szövetségeseinkkel kapcsolatban is, miközben a politikai szövetséget szorgalmazzuk és erősítjük. Az eszmei zavart le kell leplezni és a marxizmust kell képviselni. A politikai szövetségnek az a rendeltetése, hogy szövetségeseink közelebb kerüljenek hozzánk az ideológia területén is, itt csak egyféle közeledés képzelhető el, az, hogy a marxizmus-leninizmus eszmerendszerét szövetségeseink fogadják el, vagy sajátítsák el olyan mértékben, ahogyan az lehetséges.”

Harmadszor, annak a nagyon fontos kérdésnek a figyelembevételéből, hogy a jelenkori művészetnek két egymással össze nem egyeztethető ellenpólusa van; a modernizmus és a szocialista realizmus. A modernista művészet magában foglalja mindazokat az antirealista és dekadens művészeti irányzatokat, mint például a szimbolizmus, futurizmus, a szürrealizmus stb. Bár ezek sok lényeges mozzanatban, eszmeileg-esztétikailag különböznek egymástól, de valamennyit egyesíti a szubjektív-idealista esztétikai-ismeretelméleti koncepció. És ez akkor is így van – és nem szabad, hogy ez megtévesszen bennünket –, ha esetenként jelentős burzsoá esztéták igen kritikusan viszonyulnak a modernizmus egy valamely ágazatához. Vagyis a modernista művészet csakis a szubjektivista szellemi légkörben létezhet. Nem tagadom, a modernizmus különféle árnyalataiban vannak lázadó antiburzsoá elemek. Sőt kimagasló képességű művészek is. Ez azonban nem igazolja a modernizmus valamiféle „haladó” jellegét, hanem csupán a polarizálódását. Mert történelmi perspektívában a modernizmus poláris művészet.

A szocialista realizmus a modernizmus ellenpólusa. A szocialista realizmust olyan művészeti irányzatként fogom fel, amely egyesíti magában az eszmei-politikai premisszákat, az etikai követelményeket és az esztétikai elveket. A szocialista realizmus meghatározott művészeti rendszer, amely már eddig is világosan bebizonyította azt a képességét, hogy a változó életkörülményekkel önmaga is változzon; a kommunista pártosságtól vezérelve vissza-

tükrözi azokat a társadalmi és emberi problémákat, amelyeket a fejlődő és változó világ a művészet elé állít. A szocialista realizmus történelmi szükség-szerűség, és nem egyes emberek agyalták ki. Szocialista realista művészek vannak nemcsak a szocializmust építő országokban, hanem a kapitalista országokban is. Közülük néhány nagy nevet említek: Henry Barbusse, Paul Éluard, Aragon, Pablo Neruda, Bertold Brecht, David Alfaro Siquerios stb. Az is igaz, hogy a szocialista realizmus táborából időnként kiválnak művészek és a modernizmushoz csatlakoznak. Ez a renegátság azonban semmit nem változtat a szocialista realizmus perspektíváján. Ezt a polarizálódást csakis az osztályharc, az ideológia síkján folyó osztályharc szempontjából lehet megérteni.

A modernizmus és a szocialista realizmus történelmi realitás. De történelmi realitás az is, hogy a kettő között kiterjedt tér van, amelyet benépesít a különböző átmenetek és árnyalatok szinte megszámlálhatatlan sokasága. Ezek mindegyike érvényesülni igyekszik, rendkívül agresszív módon. Ez az érvényesülés, még ha viszonylag rövid időre is, de általában sikerül. Idesorolom az „új baloldal” művészeti megnyilatkozásait, s ennek rendkívül zavaros és anarchista esztétikai elképzeléseit is. Idetartozik az a tendencia is, amely egyre világosabban jelzi azt, hogy a revizionizmus és az „új baloldal” szövetségre lép egymással a kultúrában és az esztétikában. Azonban az alapvető ellentételek sokkal erősebben vonzanak annál, semhogy ezek a különböző átmenetek és áramlatok öntörvényesítési törekvései stabilizálódnának.

Negyedszer. Somogyi elvtárs nyilatkozatát mindenekelőtt politikai nyilatkozatnak tekintem. Ezért a riportban elhangzottakra adott válaszom is elsősorban politikai jellegű lesz. A problémák nem újak. Éveken keresztül halmozódtak fel és egyre nehezebben áttekinthetőek, összekuszálódnak. Ennek egyik oka, hogy a képzőművészet területén hiányzik az igazán marxista–leninista szellemű, eszmei-politikai vita, és hogy a Művészeti Alapnak nem volt egyértelmű politikai vezetése. A gondokat és problémákat kuszáltságuk és nehezen áttekinthetőségük ellenére is rendeznünk kell. A rendezés módszere csakis olyan türelmes eszmei-politikai vitákon keresztül képzelhető el, amelyekben a cselekedeteket és megnyilatkozásokat a Párt művészetpolitikai elveivel szembesítjük. Ez az egyetlen biztos mérce. Más út nincs!

I.

Somogyi elvtárs a július 18-án tett nyilatkozatában válaszol egy „spontán” kérdezőnek az absztrakt művészettel kapcsolatos kérdésére. A kérdésnek egy részét idézi, amely így hangzik: „...absztrakt művészettel szemben mételye-

zett társadalom”. Válaszának elején megjegyzi, hogy hosszasan szeretne ebben a kérdésben vitatkozni a kérdezővel. A vitatkozás elmaradt. A vita helyett kinyilvánította véleményét, amely így hangzott: „Nem hiszem, hogy a társadalmat bárki is megmételtyezte az absztrakt művészettel szemben. Én magam hadd tegyek hitet a kérdezőnek is és a nagy nyilvánosságnak is, hogy én az absztrakt művészetet nagyon szeretem, nagyon sok mű van közöttte, amelyik bennem asszociációkat indít el, képi örömet, gondolati örömet okoz. Nagy gondolatának tartom a művészetnek. Ahol nem arra van szükség, ott nincs a helyén, és esetleg ebből vannak a zavarok. Mint ahogy az ábrázoló művészet, ha nincs a helyén, zavar támad belőle.” Ehhez még hozzáteszi: „...gondolom, hogy az absztrakt művészetnek társadalmunkban megvan a helye, mivel a társadalomnak van egy olyan régege, van egy olyan vonulata, amely szereti ezt a fajta művészetet”. Somogyi elvtárs az absztrakt művészetről adott véleményét ezzel be is fejezte.

Az idézett nyilatkozatrész elgondolkoztatott, és engem is állásfoglalásra, véleményalkotásra késztetett.

1. Nem kell túlságosan magas politikai intelligenciával rendelkezni ahhoz, hogy a kérdés feltevésében (az absztrakt művészettel szemben mételtyezett társadalom) észrevegyük a kérdező szándékát. A kérdés alapos átgondoltságra és nem éppen tisztességes szándéokra utal. Megfogalmazásának intellektuális ravaszágából kitűnik, hogy a kérdező tudatában volt annak; oly módon kérdezzen, hogy kérdésében benne legyen állásfoglalása is, *valami mellett – valami ellen*. A „mételtyezés” egyértelműen negatív jelző. E szerint ha valaki vitatkozik az absztrakt művészet értékeiről, s ezen értékeket érveivel kétségessé teszi, s netán kimutatja még azt is – ami nálunk mostanában nemigen szokás –, hogy e művészet a szocialista társadalomtól idegen eszmék és ideológiák hordozója, akkor világos a kérdező szándéka, hogy mi mellett és mi ellen kérdez. Mert a „spontán” kérdező nem csupán az absztrakt művészet mellett, hanem a szocialista realizmus ellen is kérdez, amely a szocializmus építésének korszakában éppen olyan *történelmi szükségszerűség*, mint a XIX. század kritikai realizmusa, vagy éppen a reneszánsz korának realizmusa volt. Somogyi elvtárs adós marad a válasszal. Csupán azt hangsúlyozni, hogy nem hiszi azt, hogy a társadalmat bárki is megmételtyezte az absztrakt művészettel szemben, nyilván nem tekinthető válasznak.

2. Somogyi elvtárs hitet tesz a kérdezőnek és a nagy nyilvánosságnak arról, hogy nagyon szereti az absztrakt művészetet. Mivel az absztrakt művészet asszociációkat indít el benne, képi örömet és gondolati örömet okoz számára, s hogy általában a művészet nagy gondolatának tartja.

Ez világos. Egy magánember efféle megnyilatkozását magánügynek tekinteném, nem tulajdonítanék neki különösebb jelentőséget. Ha azonban ez a vélemény olyan ember részéről hangzik el, aki mögött országos jelentőségű és súlyú közjogi és közéleti funkciók vannak, semmilyen vonatkozásban nem tekinthető magánügynek. Éppen ezért teljes joggal elvárható, hogy az effajta megnyilatkozás a Párt politikájával összhangban, annak szellemében hangozzék el.

Nemcsak azzal követünk el hibát, ha valamit rosszul magyarázunk meg. Hanem azzal is, ha mellőzzük vagy elhallgatunk olyan lényeges vonatkozásokat, amelyek ismertetése nélkül a hallgató nem kap teljes képet a felmerült kérdésekről. Az ilyen állásfoglalás objektíve, függetlenül a szándéktól – dezinformál.

Somogyi elvtárs nyilatkozatából éppen azt hiányolom, hogy az absztrakt művészettel kapcsolatos állásfoglalása igen egyoldalú. Tisztában vagyok azzal, hogy egy rádióriport keretében nem lehet ezt a kérdést minden oldalról megmagyarázni. Ilyen esetben azonban elvárható, hogy a szubjektív vonzódás kifejezésén túl az absztrakt művészetről elhangozzanak olyan lényeges vonatkozások, amelyek kétségtelenül jellemzik ezt a művészetet: hogy az absztrakt művészet a művészeti kifejezés eszközeit elszegényítette, leszűkítette. Hogy ez a fajta művészet formarendszeréből kizárja az emberi környezetet, a társadalmi környezet jelenségeinek ábrázolását. Hogy az absztrakt művészet szakmai értékét tekintve csupán a dekorativitás szintjén, annak elvont síkján mozog, hogy csupán hangulatokra, hangulati elemekre korlátozódik. Vagyis az absztrakt művészet dekadens szubjektív idealista indíttatású, s mint ilyen, a társadalmi környezet iránytűje nélkül – művészeti zsákutca.

3. A fent idézett nyilatkozat szerint az absztrakt művészetnek a mi társadalmunkban megvan a helye, mivel a társadalomnak van olyan rétege, van olyan „vonulata”, amelyik szereti ezt a fajta művészetet. Somogyi elvtárs ezzel az absztrakt művészet társadalmi szerepére utal.

Ezek szerint társadalmunkban minden olyan művészeti irányzatnak, minden olyan ideológiának helye van, amit bizonyos társadalmi réteg vagy „vonulat” szeret? Ma, amikor a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakát éljük, léteznek a volt uralkodó osztályok maradványai, és léteznek igen jelentős polgári rétegek. Ezek a „rétegek”, „vonulatok” természetesen megőrzik és újra „termelik” a maguk kispolgári, burzsoá ideológiájukat, eszmévilágukat és életfelfogásukat. A burzsoá és kispolgári ideológiák és életfelfogás nem marad meg zártan csak ezekben a rétegekben, „vonulatokban”, hanem egyes elemei kiterjednek a társadalom más rétegeire, a dolgozó osztályok

egyres rétegeire is. A nemzetközi méretekben folyó osztályharc súlypontja egyre inkább az eszmék, az ideológiák területére tevődik át. A nemzetközi burzsoázia ideológusai a kultúra valamennyi területén kísérletet tesznek arra, hogy eszmevilágukat nyíltan vagy burkoltan becsempésszék hozzánk, s hogy ehhez szövetségeseket is találjanak. Ez alól a képzőművészet világa sem kivétel. Az igaz, hogy ezeknek a burzsoá és kispolgári ideológiáknak, életfelfogásnak megléte a mi társadalmunkban objektíve adott, reális tény. Ilyen általában az absztrakt művészet is. Ezek ellen, a szocialista társadalomtól idegen eszmék és megnyilatkozások ellen kötelességünk harcolni a művészet és az ideológia eszközeivel, nem csupán tudomásul venni azt, hogy léteznek, vagy esetleg még igazolni is létezésük jogosságát azzal, hogy vannak olyan rétegek, olyan „vonulatok”, akik szeretik.

Megjegyzem, hogy Somogyi elvtárs álláspontjával szemben van olyan felfogás is, amely tagadja az absztrakt művészet társadalmi szerepét, társadalmi funkcióját. Ezt vallják az „esztétikai kislexikon” szerzői is, amikor kijelentik, hogy az absztrakt művészet „...társadalmi funkció betöltésére képtelen”. Ennek az álláspontnak nem sok köze van a marxizmusnak a művészetek társadalmi szerepéről vallott felfogásához.

A nyugat-európai országokban szerzett tapasztalataim sokszorosan meggyőztek az absztrakt művészet társadalmi-ideológiai és politikai szerepéről. Paradoxon, de nálunk éppen a társadalmi kérdésektől való elfordulásban jelentkeznek az absztrakt művészet társadalmi szerepe és funkciója.

4. Somogyi elvtárs a nyilatkozatában megállapítja, hogy ha az absztrakt művészet nincs a helyén, akkor ebből zavar támad. Nem vitatom, ez így van, s ha jól értem, ez esetben az absztrakt művészet szakmai funkciójára, helyére utal. Azonban itt is adós marad a kérdés megválaszolásával. Hol a helye az absztrakt művészetnek általában a művészetben belül? Én azt hiszem, hogy a díszítő művészet területe az, ahol az absztrakt művészet eredményeit alkalmazni lehet. Bár megítélésem szerint ez esetben már nem is beszélhetünk „klasszikus” értelemben vett absztrakt művészetről. A táblakép-festészetben az absztrakt művészetet azért nem tudom elfogadni, mert itt már megváltozik a funkciója. Ez esetben a társadalmi kérdésektől való elfordulás hordozójává válik, s alkalmas olyan ideológiák terjesztésére, mint a nihilizmus, miszticizmus, kozmopolitizmus stb.

5. Somogyi elvtárs kijelenti: „...én azt hiszem, hogy a művészet egy és oszthatatlan”. Ezzel szemben a Párt művelődéspolitikai irányelveiben a következőket olvashatjuk: „...1953 után az »egységes« nemzeti kultúra nacionalista elméletének hatása alatt utat nyitottunk a demokratikus kultúrától tá-

vol álló burzsoá örökségnek is”. A kultúra, a művészet „oszthatatlanságáról” vallott felfogás tagadása a kultúra osztályjellegének. Tagadása annak, hogy eszmei-politikai szempontból különböző kultúrák vannak: szocialista kultúra és burzsoá kultúra.

Nem kevésbé elfogadhatatlan Somogyi elvtársnak a művészeti nevelésről vallott felfogása. Nyilatkozatában oldalakon keresztül tárgyalja ezt a problémát, teljesen szubjektivistá módon. Hosszú fejtegetése során véletlenül sem hangzott el, hogy a művészeti nevelés legfontosabb kérdése a marxista–leninista világnézeti nevelés. A művészeti nevelés címszó alatt csupán a kreativitásról (alkotókészségről) beszél. Mindenek fölé helyezi az ember szubjektív alkotókészségét, absztrakt módon tárgyalva azt, elvonatkoztatva a társadalmi környezettől, feltételektől. Figyelmen kívül hagyja, hogy az ember alkotóképessége kifejlődhet a haladással, a humanizmussal szemben, és kifejlődhet a haladás és a humanizmus mellett. Somogyi elvtárs amikor e problémát társadalmi közelségbe hozza és konkretizálja, akkor a következőket mondja: „...azt érzem tulajdonképpen mindenfokú oktatás bűnének, amikor ez a kreativitás megszűnik, amikor a személyiség megfojtódik, amikor valahol a szellemet kisajátítja valaki, és tulajdonképpen zsarnoki uralom alá hajtva, dogmákkal veszik körül, és nem tud a személyiség kibontakozni”. S mindezt a Képzőművészeti Főiskola rektoraként mondotta el! Nesze neked közoktatási és közművelődési program!

II.

A továbbiakban utalok olyan problémákra, amelyek ugyan nem Somogyi elvtárs nyilatkozatában hangzottak el, de mivel eszmei-ideológiai tartalmukat tekintve egyértelműen kötődnek a rádiónyilatkozatban elhangzott álláspontjához, s mintegy tendenciává állnak össze, szükségesnek tartom jelezni létezésüket.

Az utóbbi évek képzőművészeti szakirodalmában egyre gyakrabban találkozunk az olyan megfogalmazásokkal, hogy „európai színvonal”, hogy valamely művész „lépést tart az európai színvonallal” stb. Jellemző erre Vadas Józsefnek az Új Írás 1974. novemberi számában megjelent „Köldökszinóron Nyugat-Európában” c. cikke. Már maga a cím is jelzi a szerző orientációját. Az európai iskoláról írva cikkének elején leszögezi: „Ma már másképpen látjuk az európai iskolát, mint ahogy a csoport akkori ideológusai magyarálták művészetüket, nem kevés filozófiai zavarral és esztétikai pongyolással küszködve. Másképpen értékeljük az európai iskolát, mint az ötvenes években, amikor a csoport egyik része megtagadta addigi önmagát, másik – nagyobbik –

fele önkéntes száműzetésbe vonult. Talán csak egy vagy két alkotóról – mindenekelőtt Domanovszky Endréről – mondhatjuk el, hogy hű maradt az európai iskolával szimpatizáló önmagával is, meg a Közösségi művészet felé című kiállítás elkötelezett pártprogramjához is.” Később fellengzős szerénységgel hozzát teszi „Az utókor krónikásának kötelessége megírnia: »az európai iskolából nőtt ki Korniss Dezső és Szántó Piroska, Vilt Tibor és Bálint Endre művészete«.”

Az utókor eme krónikásának az is kötelessége lenne, hogy az általa felvetett kérdésekre választ is adjon. Hogyan „látjuk”, hogyan értékeljük ma az európai iskola művészetét, eszmei-ideológiai tartalmát tekintve? Az ötvenes években a csoport egyik része miért tagadta meg addigi önmagát és hova fejlődött? A csoport másik – nagyobbik fele – miért vonult önkéntes száműzetésbe, és mit képviseltek, hová fejlődtek? Domanovszky Endre hogyan tudott hű maradni a polgári ideológiai tartalmat hordozó európai iskolához és ugyanakkor meghirdetni a közösségi művészet programját? Ezek kérdések maradnak.

Ennek a túlságosan általánosan használt „európai művészet” fogalomnak konkrét tartalmát közelebről nem határozzák meg. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a Vadas és mások által reklámozott európai iskolát, „európai színvonalat”, „európai művészetet”, akkor kiderül, hogy az európai művészet fogalmából a szovjet művészetet teljesen kizárták, hogy az európai művészeti eszmény mögött egyértelműen a nyugati polgári művészetek iránti rokonszenv húzódik meg.

Valamilyen formában szinte mindennap beleütközünk az ún. „modern művészet”-tel kapcsolatos problémákba. Erre vonatkozóan a szakirodalomban ilyen megfogalmazásokat olvashatunk: „A modern művészettől való viszonyosság oka, hogy keveset ismerünk belőlük. Nincs módunk arra, hogy meghitt és teljes természetes kapcsolatba kerüljünk a művekkel, megszokjuk létezésüket.” (Képzőművészeti Almanach, 1969. I. 7. old.)

Kétségtelenül nagy szükség lenne a „modernnek” nevezett művészetek marxista szellemű ismertetésére, feldolgozására. Arra azonban nincs szükség, hogy a szocializmust építő munkás vagy paraszt „meghitt és természetes kapcsolatba kerüljön” a marxizmus világnézetétől idegen, a polgári ideológiát hordozó és ezt tükröző művekkel.

Az ún. modern művészetekkel összefüggésben nagyon fontos lenne elméletileg feldolgozni és politikailag meghatározni *az avantgárd, illetve a neo-avantgárd művészetekhez, s e művészetek hazai és nemzetközileg ismert képviselőihez való viszonyunkat*. Ez nagyon fontos lenne, hiszen e kérdésekben teljes a

zűrzavar. A mai képzőművészeti életünkben az avantgárd és a neoavantgárd irányzatok számára már nem csupán a létezésük polgárjogát harcolták ki, hanem ha így megy tovább, akkor művészeti életünk meghatározó irányává, követendő példává válik [sic!]. S ez nem túlzás. A „Művészet” c. folyóirat (1973. XIV., 9. sz. 21. old.) a következő megállapítást teszi: „Pécs azzal volt képes összegezni a hazánkban először megjelenő festői törekvéseket, a modern vizuális kultúra nemzetközi mércéjével is elismert eredményeket, hogy Martyn Ferenc nyomán az École de Paris festői követelményeit elfogadta.” Az, hogy e művészeti irányzat múltbeli pozitív szerepét és sajátos értékeit, mint az egyetemes kultúra részét elfogadjuk, még nem jelenti azt, hogy a szocializmus építésének körülményei között követendő művészeti irányzatnak tekintjük. Találkoztunk olyan álláspontokkal is, amelyek az avantgárd művészetről általában mint forradalmi művészetről beszélnek. Ha marxista választ akarunk adni az avantgárd művészetekkel kapcsolatos problémákra, akkor minimálisan két elvi szempontot kell figyelembe vennünk: hogy milyen történelmi korszakban keletkezett, és milyen osztálytalaja volt [sic!]? Nincs mód arra, hogy ezt részletezzem. Annyit azonban megjegyzek, hogy az avantgardizmus annak a társadalmi tiltakozásnak művészeti megnyilvánulása, tükröződése volt, ami az imperializmus kialakulásának időszakában a felbomló középosztályok részéről kétségtelenül fennállt. Az európai avantgardista irányzatok ilyen történelmi körülmények hatására keletkeztek. Ha osztályszempontból nézzük, kétségtelenül igaz, hogy az avantgárd művészet kiábrándulás a polgári társadalomból, és lázadás e társadalom ellen. Ez a művészet elszakadt saját osztálytalajától, a polgárságtól. Ez az elszakadás hozta létre. Ugyanakkor nem találta meg azt a másik osztályt, amelyben gyökeret eresztett volna. Vagyis az avantgardista művészet kialakulásának pillanatától fogva azon az ingatag társadalmi talajon jött létre és fejlődött, amely az egyik oldalon tagadja a régit, lázad ellene, de nem látja a jövőt, az előre mutatót, vagyis a forradalmi. Ezért az avantgárd művészetet mint a polgári társadalom elleni lázadást és sajátos művészeti értékeit elfogadom, de mint követendő példát s mint forradalmi, nem. Azok az avantgardista művészek, akik képesek voltak arra, hogy rátaláljanak a munkásosztályra, a szocializmus eszmevilágára, azok újra gyökeret eresztettek. Új osztálytalajról új művészetet kezdtek teremteni; a szocialista művészetet. Akik pedig nem voltak képesek arra, hogy ezt az új osztálybázist a maguk számára fölfedezzék, megtalálják – azoknak a művésze dekadenciába fulladt. Ez a történelmi folyamat ma is létezik. Nálunk az a különbséggel, hogy ma van szocialista művészet és nem szükségszerű az, hogy a szocialista művészethez való eljutást a különböző izmusokon keresz-

tül „kínlódják” ki. A század eleji avantgárd művészeti lázadás szellemét a mai körülményekre mint forradalmi adaptálni – minimálisan anakronizmus. Sajnos a szakmai sajtó cikkei és tanulmányai – egy-két kivételtől eltekintve – figyelmen kívül hagyják a történelmi és osztályszempontokat akkor, amikor a huszadik század művészeti irányzatainak keletkezéséről és fejlődéséről írnak. Ez pedig több mint hiba! Ezzel összefüggésben igen sok a kérdőjel. Például egyes vezető kritikusok miért csinálnak nagy propagandát olyan művészek számára, akiknek művészi tevékenysége a század eleji avantgárd szellemét próbálja feléleszteni a szocializmust építő Magyarországon? Miért van az, hogy az avantgárd művészekről szóló kritikák „semlegesek”? Miért nem lehet megtudni ezekből az írásokból az illető művész világnézeti felfogását, művészeti-esztétikai hovatartozását?

III.

A képzőművészeti élet egyik legnagyobb anomáliája a marxista műkritika gyengességében, s általában a műkritika egyoldalúságában rejlik. A szocialista realista művészet mellett olyan szenvedélyes kiállást eddig még soha nem tapasztaltunk a kritika részéről, mint aminek tanúi lehetünk a szentendrei művészcsoporthoz tartozók múltjának és jelenének megítélésében. Ez a hangsúlyeltolódás, amit a kritikánál „a szentendrei iskolával” kapcsolatban megfigyelhetünk, az utóbbi évek leginkább szembeeső jelensége. Nem az a baj, hogy a szentendrieikkel foglalkoznak, hanem az, ahogyan foglalkoznak, amilyen ideológiai megalkuvással és kritikátlanul. A képzőművészetben járatlan emberek szemében úgy tűnik e „kritikák” olvasása nyomán, mintha a szentendrieiek a szocialista képzőművészet fő bázisát képeznék.

A marxista kritika gyengeségéből fakad az, ahogyan egyes művészek munkásságát megközelítik és ismertetik. Egy művész fejlődésének vannak pozitív és negatív vonásai. A kritikának ezt együtt kellene ismertetni, bírálva a negatív, és erősíteni a pozitív vonásokat. Ezzel szemben gyakran vagyunk tanúi az elvtelen hajbókolásnak egyes jelentős művészekkel kapcsolatban. Ilyen Barcsay Jenő művészetének megítélése is. Az utóbbi években Barcsay művészetét egyáltalán nem azonos azzal a Barcsay művészettel, amelyet a nemzetközileg is elismert *Anatómia*, a Nemzeti Színház mozaikja, az *Ember és drapéria* c. könyve fémjelzett. Vagyis Barcsaynak volt egy realista korszaka, és ma van egy absztrakt konstruktivista időszaka. A kritika a realista Barcsay által akar polgárjogot teremteni az absztrakt konstruktivista Barcsaynak. Ez a felfogás reprezentálódik a „Barcsay” c. könyvben, amelyet 1974 decemberében adtak ki. E könyvben zömében a realista Barcsay van jelen, de jelentke-

zik az absztrakt konstruktivista Barcsay is. (Például a Konstruktív táj 1966, az Emlék 1966, Feketében vörös 1966, Képkonstrukció szürkében 1967, Kék hangulat 1972.) A kérdés az, hogy Barcsaynak melyik művészeti felfogása az őszintén elkötelezett, a realista, avagy az absztrakt konstruktivista művészeti felfogás? Jellemző még a Barcsay-mű kritikai megközelítésére a Képzőművészeti Almanach 1970 második kötetében megjelent Dévényi Iván cikke. A szerző azt állítja Barcsay művészetéről, hogy Rudnay Gyula, Nagy Balogh János, Nagy István, Cimabue, Duccio, Mantegna, Modrian, Picasso és Moore formavilágát szervesen, maradéktalanul forrasztja össze. Ez az egymástól eltérő, esetenként egymással szemben álló művészeti felfogást kifejező formavilág ötvözete, ez az eklekticizmus lenne Barcsay művészete? Kérdés az is, hogy ebben az eklekticizmusban milyen művészeti, milyen ideológiai szemlélet fejeződik ki? Mi itt a sajátosan Barcsay, mi a sajátosan szentendrei? A cikk szerzője nem valamiféle ideológiai szintézist akar felállítani? Ez mind kérdés marad. Az viszont már határozott álláspontom, hogy az elvi eklekticizmus a marxizmus–leninizmus ellen harcoló modern revizionizmus és mindenféle antimarxista ideológiarendszerek jellemző sajátossága. Itt annak vagyunk tanúi, hogy a szerző (vagy a művész?) formálisan egyesíteni akar olyasmit, ami lényegében nem egyesíthető.

Sorra lehetne venni a „legszentendreibb festőket”, az „új szentendrei” festőket. Erre azonban nincs lehetőség. Egy nevet azonban még megemlítek: Bálint Endre. Vajon Bálint Endre művészetének megítélésében marxista módon jár el a Népszabadság képzőművészeti kritikusa, amikor már szinte beteges érzékenységgel és agresszivitással hadakozik a bálinti mű mellett. Bálint Endre bármit is csinál, Rózsa Gyula és epigonja, Vadas József mindig a legnagyobb elismerés hangján szólnak róla. A csontdarabkák és a szemétkupacok elrendezésében is azonnal felfedezik a „műalkotást”, és a sznobokra ízléstelenül rálicitálva hajbókolnak az ilyen „műalkotások” előtt. (Rózsa Gyula és Vadas József cikkei Bálint Endre szegedi kiállításáról.) E cikkekben rosszallásukat fejezik ki azokkal szemben, akik nem képesek felismerni a „műalkotást” a csontdarabok és szemétkupacok elrendezésében. Rózsa Gyula megmagyarázza a művész „szándékát”. Hogy például az a jó, ha a közönség látja a művek születését kezdettől fogva, s hogy ezt nyomon kísérheti a kialakulás különböző fokozatain keresztül. Az viszont, hogy a közönség egy kiállításon „befejezett” művet akar látni, hogy úgy mondjam, a végeredményt, kritikusaikat nem érdekli. Bizonyára a szakemberek között akadnak olyanok, akiket érdekel az, hogy a művész hogyan jutott el egy műalkotás befejezéséhez. Bukdácsolva, vagy éppen sima úton, de hát a kiállításokat elsősorban a kö-

zönségnek rendezzük! Miért van az, hogy Bálint Endre művészetének ismertetésénél mindig elmarad az, hogy e művészet hogyan viszonylik a marxista esztétikához és a párt művészetpolitikájához? Egy műalkotás ideológiai pozíciója kifejeződik abban, hogy a színekben és formákban milyen eszmék reprezentálódnak, s hogy ezáltal milyen emocionális hatást vált ki a nézőből. Az érzelmi hatásból értelmi hatás, magatartásbeli hatás lesz. És ez a hatás a legfontosabb. Miért kódósítik el Bálint Endre művészetének ideológiai pozícióját? Bálint Endre művészetének dezideologizálása egyenes ágon eszmei-ideológiai ikertestvére az Ernst Fischer-féle revizionizmusnak. Mert nyilvánvaló, hogy a nyugati országokból nemcsak a gazdasági, pénzügyi gondok és problémák „gyűrűznek” be hazánkba, hanem az ideológiai gondok és problémák is. Ennek az eszmei ideológiai „begyűrűzésnek” megnyilvánulási formája többek között a művészet dezideologizálása is.

A nyugati polgári művészetben elterjedt az a „parttalan” felfogás, hogy minden emberi cselekvés művészet. Ha valahol minden emberi cselekvést művészetnek fognak fel, akkor ott valójában a művészet agonizál. Ennek tömény összefoglalóját láthattam a közelmúltban Kölnben és Düsseldorfban, ahol 1974 októberében módomban állt megnézni egy nagy propagandával kísért képzőművészeti kiállítást. E két városban megrendezett kiállításon körülbelül 200 galéria vett részt. Ezek mintegy 2/3-a az NSZK-ból [jött], a többi Francia- és Olaszországból (elsősorban Párizs és Milánó) – valamint New Yorkból 10 galéria képviselte magát. A kiállítás anyagának mintegy 90 százaléka absztrakt művészet volt. A többi avantgárd, vagy neoprimitív, vagy a legalantasabb ösztönökre apelláló silány naturalizmus. Talán nem lesz érdektelen, ha ismertetem azt a „műalkotást”, amely a kiállítás nézőinek szemeláttára, a megnyitás napján született meg. A kiállítás főpavilonjában, közvetlenül a bejárat mellett játszódott le az egész attrakció. A falra hátsó lábainál fogva egy élő birka volt felakasztva. Mellette mindkét oldalon egy-egy miseruha. A birka alatt egy bekötött szemű, mezítelen férfi feküdt. A „művész” egy késsel a kezében „magába merülten” fel-, s alá sétált. Amikor a „belső átélés” számára teljes volt, akkor elvágta a birka nyakát, s a kiömlő vér a mezítelen férfi testére ömlött. Ezt követően felvágta a birka gyomrát, és az egész belső részét ugyancsak a mezítelen férfi testére dobta. Utána megint sétálás következett, és „átélés”. Majd a férfit felállították, s az alatta levő lepedőt, amely a vértől teljesen átázott, kitétték a falra. Megszületett a „műalkotás”. A második nap attrakciója sem érdektelen. A kép majdnem ugyanaz. Azzal a különbséggel, hogy a miseruhák között nem élő birka volt, hanem az előző napi tetem. Alatta ugyancsak fehér lepedőn egy bekötött

szemű férfi teljesen mezítelenül feküdt. A művész „kelléke” ezen a napon nem a kés volt, hanem egy vödör vér és egy bögre. A művész az „átlényegülő” sétálgatással most is megpróbálja a hatást fokozni. Kellő „átélés” után a vödör vérből merít egy bögrével, és ezt a mezítelen férfi arcába önti. Ezt követően ismét néhány perc séta következik. Majd újabb bögre vérrel leönti a férfi ágyékát. Ezután újabb séta. Majd a férfit felállítják, egy pohár bort itatnak vele, a véres lepedő pedig ismét a falra kerül. Megint elkészült egy „mű”. Hozzá kell tennem, hogy amíg ez a „műalkotás” készült, magnetofonról popzenei aláfestést játszottak, amely agy- és idegzaklató halálhörgést és halálsikolyt utánozott. E „művészeti kiállításon” az ismertetett happening mellett látni lehetett technikai szemfényvesztést, fényreklámot, s ócska rozsdás nyekergő szerkezeteket stb. Voltak itt csontok és szemétkupacok, vas- és fadarabok, rongyok, műanyagdobozok, összeragasztott tojáshéjak stb., stb. „művészileg elrendezve”. Mindez nem más, mint a művészet meghamisítása és eltorzítása. A kultúra természetellenes fejlődésének újabb drámai finitora a kései burzsoá társadalmi rendszer viszonyai között. Ez a kiállítás az NSZK bizonyos köreinek hivatalos ideológiáját reprezentálta: a szadizmus dicsőítése, a nihilizmus, a társadalmi problémáktól elforduló, az embert lealacsonyító, antihumánus, szubjektív idealizmus kiállítása volt. *A kritikának sokkal többet kellene foglalkoznia a mai polgári művészetek dekadens állapotával és nem „megideologizálni” nálunk is a „csontok és szemétkupacok” művészi elrendezésének létjogosultságát.*

A szubjektívizmus nem új dolog a műkritikában. Sajnos ilyen szubjektívizmus hatja át a Népszabadság képzőművészeti kritikusanak írásait és megnyilatkozásait. A Párt Központi Bizottságának lapjában megjelenő írások orientáltak, de számos esetben determináltak is. Ha ezek az írások szubjektív alapállásból indulnak ki, és megfellebbezhetetlen agresszivitással ítéletet mondanak elevenek és holtak felett, akkor baj van. A szubjektívizmusnak megfelel az a vagdalkozó, indulatos magatartás, amit a Népszabadság vezető műkritikusa mind gyakrabban produkál. Becsmérlő jelzőkkel illeti a művészek nagy részét, akik szerint giccselők, Barcsay-epigonok, Bálint-utánzók és Kokas-majmolók. (Kritika, 1974/3.) Ahhoz, hogy ki kinek az „epigonja”, „utánzója” és „majmolója”, többek között igen jó eligazítást ad az „Abstrakte Malerei” c. könyv, amelyet Münchenben és Zürichben adtak ki 1962-ben. Úgy gondolom, hogy nálunk a kritikában egyértelmű eszmei-politikai hovatartozásra, magas fokú szakmai felkészültségre, felnőtt-okosságra és higgadtságra, nem pedig felelőtlenkedésre, pubertás indulatokra van szükség. Márpedig az említett kritikák gondolatok helyett indulatokat kavarnak fel, ezzel

a magatartással nem segítik, hanem nehezítik az eszmei-politikai tisztázást, és még jobban elmérgesítik a helyzetet.

Egy további kritikai anomália az a szinte már tudathasadásos állapot, ami az értékek megítélése körül van. Mi évente 100–110 egyéni kiállítást rendezünk, s a kiállításokon elhangzó megnyitó beszédek rendszerint túlmennek az ünnepi szép szavak hangoztatásán, és többnyire a művész tevékenységének tartalmi oldalával foglalkoznak. Ezeket a megnyitó beszédeket művészettörténészek vagy művész kollégák végzik. A megnyitó résztvevői rendszerint pozitív értékelést hallanak a kiállított művekről, s a kiállító művész munkájáról. Másnap a sajtóban homlokegyenest más értékelést olvasnak. Ezek a sajtóértékelések a legkritikább esetben egyeznek a megnyitóban elhangzottakkal. Nem vitatkoznak azzal, amit a megnyitó beszédben elmondtak, hanem „csak” éppen teljesen mást állítanak. Legalább vitatkoznának, érvelnének, de ilyen nincs.

A sajtókritikák sok esetben erősen misztifikálják a képzőművészetet azért, hogy vájtfülűeknek szánt kifejezésekkel, valamiféle halandzsza-nyelven írjanak – kerülve a közérthetőséget. Ezzel a módszerrel az emberekben azt az érzést keltik, hogy a képzőművészet megértéséhez valamiféle kiváltságos képesség szükséges. Itt azzal a felfogással állunk szemben, mely szerint a művészetben a közérthetőség alacsony színvonalat jelent, s hogy a közérthető kritika is az alacsony nívót képviseli. Teljesen tarthatatlan ez a misztifikált, fellengzős nagyképűség.

Csak azért, hogy az összefüggésekre felhívjam a figyelmet, a képzőművészet területén jelentkező polgári ideológiák eszmei ikertestvére[i] az irodalomban jelentkező Görgy-rehabilitációnak, amellyel a '48/49-es forradalmi vonal történelmi szerepét és erkölcsi-politikai leértékelését akarják elérni. A marxizmus-leninizmus, a szocializmus eddig története számos esetben találkozott már azzal a problémával, hogy a polgári ideológiák és eszmék képviselői időnként perújításba kezdenek eszmeviláguk rehabilitációja érdekében. Ez mindig olyankor történik meg, amikor úgy látják, hogy erre az adott történelmi pillanat alkalmas. Ne teremtsünk erre alkalmas történelmi pillanatot!

IV.

Somogyi elvtárs a már említett nyilatkozatában egy szót sem ejt a Pártkongresszusok és egyéb más pártfórumoknak a művészi életre vonatkozó határozatairól. E fórumok határozatai egyértelműen leszögezik a párt álláspontját: *a művészetben a szocialista realizmust tekintjük a legfőbb alkotói módszernek, elvnek.*

Vannak nálunk szocialista realista elkötelezettségű művészek és művek. Sokat lehetne a művekből felsorolni. Itt azonban csak egy művész szocialista

realista elkötelezettségének két alkotására utalok, s ez Somogyi József dunaújvárosi Martinásza és hódmezővásárhelyi Szántó Kovács szobra. És ez ugyanazé a Somogyi Józsefé, aki olyan elragadtatással nyilatkozott az absztrakt művészetről. S itt felmerül: melyik kérdésben őszintén elkötelezett Somogyi, az absztrakt vagy a realista művészet mellett, mert a kettő együtt nem megy, mivel más és más eszmevilágot tükröz mindkettő. Vagy talán Somogyi elvtárs is az absztraktok mellé csatlakozott? Vagy valamiféle ideológiai szintézist akar felállítani? Mindez kérdés marad számomra.

A művészeink egy része, ha nyíltan szavakban nem is fordul szembe – bár ilyen is van – a szocialista realizmussal, műveikben annál inkább reprezentálódik az, hogy vagy nem értik még, és nem jutottak el a szocialista realizmushoz, vagy pedig tudatosan szemben állanak vele. Sokan vannak olyan művészek – sajnos még párttagok is –, akik nem értik a szocialista realizmus lényegét, összekeverik, vagy azonosítják az ötvenes évek művészetpolitikai torzulásaival, s azt vallják, hogy a szocialista realizmus lejárt fogalom. Az ötvenes évek kispolgári torzulásait és művészeti sematizmusát azonosítani a szocialista realizmussal vagy nagyfokú felületesség, vagy szándékos és tudatos összekeverése a fogalmaknak.

Alapvető hibának tartom, hogy az arra illetékes hivatásos tollforgatók ezzel a problémával keveset foglalkoznak. Kevés az elméleti analízis. Túlságosan általánossá vált a szubjektív megítélés, a művek és a művészek hova sorolását illetően. Nincs megfelelő elméleti elemző munka arról, hogy a szocialista realizmus fejlődésének tapasztalatait marxista módon feldolgozzák.

Az elmondottakkal összefüggésben szükségesnek tartom az MSZMP különböző fórumainak a művészi életre vonatkozó határozataiból és állásfoglalásaiból idézni. E rövid szemelvények egyértelműen rögzítik a párt művészetpolitikai álláspontját.

MSZMP országos értekezletének határozatából 1957. július 29.:

„A művészeti élet területén elsősorban a pártos, szocialista realista művészeti alkotásokat kell támogatni. Elő kell mozdítanunk művészetünk, irodalmunk fejlődését a szocialista realizmus irányában. Helyet kell biztosítanunk más, haladó törekvések érvényesülésének is, természetesen mindenkor fenntartva a bírálat jogát.”

Az MSZMP művelődési politikájának irányelveiből 1958. július 25.:

„Egyesek felújítanak olyan régi formalista törekvéseket, amelyeken a legjobb művészek nemcsak szocialista, hanem a kapitalista országokban is már régen túljutottak.”

„...a művészeti dekadencia eszmei üressége, öncélú formarombolása és emberellenes tendenciája idegen a mi társadalmi rendünktől és világnézeteünktől, idegen a szocialista humanizmustól.”

„A marxista–leninista világnézetten és a művészetek eddigi fejlődésének legjobb hagyományain, legelőremutatóbb eredményein alapszik korunk művészetének legmodernebb, adekvát alkotói módszere: a szocialista realizmus. Csak a szocialista realizmus módszerének segítségével lehet a valóság bonyolult jelenségeit a maguk teljességében, mozgásukban és fejlődésükben magas művészi fokon ábrázolni, a nép ügyét művészi eszközökkel leghatékonyabban szolgálni.”

1959-ben a *Társadalmi Szemle* februári száma ismertette azokat a téziseket, amelyeket a *KB elméleti munkaközössége* tett közzé a felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. Ez a dokumentum ugyan az irodalom kérdéseivel foglalkozik, de elvi és elméleti megállapításai érvényesek egyéb más művészetekre is. Itt csupán azokra a fejezetekre utalok, amelyek a szocialista realizmus kérdéseivel foglalkoznak.

„A Párt korunk legelőremutatóbb, leghaladóbb alkotói módszerének a szocialista realizmust tekinti. Ennek vezető szerepéért küzd a magyar irodalmi életben, s ezért elsősorban a szocialista realista műveket és művészeket támogatja.”

„A szocialista realizmus olyan alkotói módszer, amely a szocializmusért folyó harc támogatását, s a nép szocialista szellemű nevelését tűzi ki célul. A szocialista realizmus olyan alkotói módszer, amely mozgásban fogja és érti meg az életet, mozgásban ábrázolja annak ellentmondásait, s éppen ezért mélyebben mutatja meg a valóságot, mint bármely más művészet vagy irodalom.”

Az MSZMP VIII. Kongresszusának határozatából 1962. nov. 20–24.:

„Irodalmi-művészeti közéletünk ma még különféle eszmei arculatú csoportokból áll. Minden erővel és eszközzel segítjük, támogatjuk a marxista világnézetű szocialista realista irodalmat és művészetet, de teret adunk minden más jó szándékú, nem ellenséges művészi tevékenységnek is. Az a feladatunk, hogy megteremtjük irodalmunknak és művészetünknek a szocialista eszmeiségen alapuló egységét.”

„A szocialista realizmus magában foglalja a kísérletezés szabadságát, a különböző stílusirányzatok létjogosultságát, a témák és a formák változatosságát. Elutasítjuk azonban a dekadenciát, a formalizmust, a valóságtól elforduló öncélú modernkedést.”

Az MSZMP X. Kongresszusának határozatából 1970. nov. 27.:

„A Kongresszus megállapítja, hogy az irodalmi és művészeti élet alapvetően pozitív eredményei pártunk művelődéspolitikai irányelvének helyességét igazolják. A következetes elvi politika, mely az eszmei és művészi színvonal kérdéseiben szilárd, a szocialista művészet hegemoniáját akarja biztosítani és erősíteni, s ugyanakkor türelmesen segítséget nyújt a még nem, vagy nem egészen szocialista szemléletű, de jó szándékú, az ország szocialista fejlődését szolgálni kívánó alkotóknak is – meghozza gyümölcsét. A helyes elvek és gyakorlat között azonban olykor ellentmondások, az irányelvek gyakorlati érvényesülésében torzulások keletkeznek. Megjelennek külföldről átvett és hazai silány, ízlésromboló, károsan ható tényezők is. E negatív jelenségeket határozottan vissza kell szorítani. A művészi munkához szükséges megfelelő közszellemet, a szocialista fejlődést segítő, alkotó törekvések szabad kibontakozását ezután is biztosítani kell.

Következetesen vissza kell azonban utasítani minden olyan törekvést, amely – miközben gyakran a munkásállam növekvő anyagi támogatását igényli – kétségessé kívánja tenni a Párt és a szocialista állam illetékességét a kulturális élet elvi és eszmei kérdéseiben. Minden alkotó saját szemléletének megfelelően alkothat, a joguk azonban nem csorbíthatja a szocialista állam azon jogát és kötelességét, hogy a művek között társadalmi és művészi értékük szerint válogasson, következetesen támogassa az olyan műveket, amelyek népünk és az emberiség alapvető kérdéseiben egyértelműen a haladás és a szocializmus oldalán foglalnak állást, és szocialista realista szemléletűek. A munkásállam közpénzen csak a szocialista társadalmat, a nép építő munkáját segítő, és művészi értékeket képviselő alkotásokat támogathatja.

Minden humanista értéknek továbbra is helyt adva, a kulturális életben is következetesebb elvi vitát kell folytatni a burzsoá szemlélet visszaszorításáért, a marxista szemlélet további térnyeréséért. Eszmei harcban kell visszaszorítani a társadalmi kérdésektől elforduló, valamint az ország életében lévő hibákat hamisan általánosító, s az eredményekkel szemben kételyeket támasztó negatív tendenciákat.

Irodalmi és művészi életünkben növelni kell a pártos szocialista közéletiség, a szocialista realizmus erőit és ezek szerepét. Meggyőző erejű eszmei vitákban kell szélesíteni bázisukat és biztosítani a kommunista eszmék és szemlélet hegemoniáját.”

Lehetséges, hogy hosszan és sokat idéztem a különböző pártfórumok határozataiból. De szükségesnek tartottam, mert ezekből tűnik ki egyértelműen, hogy a párt legfontosabb kulturális és művészetpolitikai elvének tekinti:

1. A szocialista realista művészeti alkotások és alkotók támogatását.
2. A jó szándékú egyéb humanista alkotásokat és alkotókat továbbra is segíteni kell, mindenkor fenntartva a bírálókat jogát.
3. Elutasítja azokat a dekadens, formalista és antihumánus művészeti tendenciákat, melyek szemben állnak szocialista törekvéseinkkel.

A párt idézett fórumainak határozataiból ezek az elvek 1957-től napjainkig töretlenül, kongresszusról kongresszusra láncszemenként kapcsolódnak egymásba. Ez a politikai vonal 1957-től napjainkig töretlen, egyértelmű és világos. Azt hiszem, elvárható, hogy a kulturális élet területén magas állami és közéleti tisztséget viselő emberek ne feledkezzenek meg ezekről a határozatokról, és gyakrabban forgassák azokat. S hogy e határozatok gyakorlati végrehajtása érdekében területükre vonatkoztatva, konkrét és összehangolt művészetpolitikai terveket dolgozzanak ki.

Budapest, 1975. január 13.

(Köteles István)

SÁRKÖZY RÉKA

A BEFEJEZETLEN MÚLT FILMJEI

Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig

FILM ÉS TÖRTÉNELEM MAGYARORSZÁGON – VITÁK

Ahhoz, hogy a történelmi dokumentumfilm műfaj alakulásának magyar útját és annak a stílusnak a létrejöttét, amelyben a magyar dokumentumfilm mára klasszikussá vált alkotásai készültek – és iskolát teremtettek – megértsük, meg kell vizsgálni a társadalomban rejlő okokat is: miért fordultak az alkotók a történelemhez? Miért érezték úgy, hogy a nézők széles rétegeinek fontosak ezek a kérdések, és kibeszélésük nemcsak művészi cél, hanem rájuk háruló társadalmi feladat is? Történészek és filmesek a hatvanas, hetvenes években kezdtek vitatkozni a történelem filmes elbeszélésének lehetőségeiről.¹ A viták kiindulópontja természetesen a történelmi filmek éppen aktuális nagy korszaka volt: Kovács András *Hideg napok*,² Kósa Ferenc *Tízezer nap*³ című művének vagy Jancsó Miklós történelmi paraboláinak közönségsikere és e filmek hatalmas művészi ereje készített közös gondolkodásra történészeket és esztétákat film és történelem viszonyáról. A hetvenes évekre a történelmi tematika ideiglenesen kikerült a játékfilmekből, de a nyolcvanas évekre (elsősorban az ötvenes éveket megjelenítő filmekkel) újra progresszív irányzattá vált. A történelmi dokumentumfilm ebben a szellemi közegben született, ezeket a stációkat járta végig a rendező és a filmeket befogadó közönség, hogy a történelem kibeszélésének legszemélyesebb formája, a történelmi dokumentumfilm létrejöhesse.

Milyen okok miatt fordul az érdeklődés a történelem felé egy társadalomban?

A modern korban általában a demokrácia (azon belül is elsősorban a szólás-, illetve sajtószabadság) hiányából következik az a gondolkodásbeli hagyomány, hogy az időszerű kérdéseket a társadalom a múltba vetíti. Ami-

1 A viták áttekintéséhez a *Filmkultúra* 1965–94 közötti számai szolgáltak forrássul.

2 *Hideg napok* (1966), 96 perc, rendező: Kovács András, operatőr: Szécsényi Ferenc, gyártó: Mafilm 1. Stúdió.

3 *Tízezer nap* (1967), 103 perc, rendező: Kósa Ferenc, operatőr: Sára Sándor, gyártó: Mafilm 4. Stúdió.

kor a jelenről nem lehetett nyíltan beszélni, mint 1849 után a Bach-korszakban, Arany, Tompa és Jókai is allegóriákhoz fordult. Ez történt a Horthy-korszakban és az ötvenes években is, és a közgondolkodás ma is tele van múltbeli párhuzamokkal.⁴ Így válhatnak történelmi alakok aktuális harcok szimbólumaivá. Eleven hagyomány, hogy a művészek történelmi témákon keresztül fejezik ki aktuális mondanivalójukat. A múlt felé fordulásnak kettős oka az: a feltáratlan múlt nyomasztó terhe (1944, 1949–53, 1956) kikívánkozik, feltör a kollektív tudattalanból, azok a nemzedékek pedig, amelyeknek bizonytalan a jövőképük, a jelent nem a jövőhöz, hanem a múlthoz mérik. Historizálnak, mert nem érzik magukat jól a jelenben. (Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a filmeknek lehet áthallásoktól mentes, önálló történeti értéke is.⁵)

Lackó Miklós szerint „a kelet-európai társadalom emberének erősen történeties, sőt: historizáló szerkezetű a társadalmi tudata: itt még nagyon erős a hagyomány, hogy létjogosultságát csak annak ismerjék el, ami történetileg igazolható, ennek következtében még mindig a múltból kell vagy illik a gyökeresen újat is eredeztetni, s a progresszív irányzatok is arra kényszerülnek, hogy ezt a közeget tudomásul vegyék. [...] a másik szempont: ezen az égtájon, így Magyarországon is a »befejezetlen múlt« hatása igen erős. Sok olyan társadalmi probléma hagyományozódott át a modern korra, amelyek más, szerencsésebb fejlődésű országokban már korábban megoldódtak és lezárultak. Végül a harmadik szempont: nálunk a történelem, a történelmi témák különösen alkalmas – még eleven történelmi szimbólumrendszerrel is rendelkező – eszköztárat jelentettek a modern problémák ábrázolására.”⁶

Bíró Yvette szerint az a szemlélet, magatartás, történeti és filozófiai álláspont a fontos, amelyet a hatvanas évek történelmi játékfilmjei közvetítettek a társadalomnak. A filmek egyszerre demitizálnak és teremtenek új mítoszokat. Az előbbi gesztus a romantikus, önszépítő, demagóg mítoszokkal próbál szembeszállni, kíméletlen igazmondásra törekszik, a keserves történelmi tapasztalatok, elvetélt forradalmak és bukások minden példájával lelkiismeret-vizsgálatra, önismeretre kényszerít. A másik a demitizálással kényszerűen együtt járó sajátos mítosz-

4 „Elűzni a kísértetet”. Beszélgetés Hanák Péterrel (Tóth Klára). *Filmkultúra*, 1983. 2. 5–11.

5 A kortárs magyar film és a történelem. *Filmkultúra*, 1979. 6. 5–20. Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Lackó Miklós, Gábor Pál, Jancsó Miklós, Kovács András, Rózsa János.

6 Miért kísért a kelet-európai filmben a „befejezetlen múlt”? *Filmkultúra*, 1973. 4. 63–70. Idézet: 63.

teremtés gesztusa. Ez a mitizálás azonban legalább olyan polemikus élű, mint ellenpárja, a deheroizáló szembesítés. Amikor felkutatja a nemzeti múltnak azokat az elemeit, ahol az emberi választásnak, a döntés felelősségének példája felhívó erejű – abban sem a múlt idealizálása (és ennyiben rossz mitizálása) vezet, hanem egy valóságos értékrend felmutatásának igénye... „Tehát nem egyszerűen a történelem képe rajzolódik ki a vásznon, inkább sajátos interpretációja, ha úgy tetszik, víziója, és ez a látomás, Walter Benjamin szép szavával, érthetően nemcsak kommentár, hanem prófécia is.”⁷

Bíró Yvette szerint a hatvanas évek játékfilmjei egyaránt építkeztek arra a társadalomtudományokban jelentkező fellendülésre és azokra az új kutatásokra, amelyek kiindulópontja a gazdasági reform volt, és amelyeket a közgazdaságtan megújulása kezdeményezett. Mindezek hatására a szociológia és a történettudomány is felfrissült, és bekövetkezett a filmművészet fellendülése is. A történelem e filmeknek nemcsak háttérrel adott: valós színpaddá vált, a felgyülemlett emberi tapasztalatok stilizált színhelye lett, az általánosítás eszköze. Bíró Yvette kétféle történelmi filmtípust határoz meg: a költői epikus filmeket (Kovács András: *Hideg napok*), ahol a történelem a film valós közege, és a parabolát (Jancsó Miklós több filmje), ahol a történelem nem mint absztrakció szerepel, hanem mint működő, mozgásban lévő modell.

Film és történelem viszonyában ugyancsak a tudományos élet felfrissülését látja fontosnak Hanák Péter. Kedvező közegnek tartja a filmet, „ahol a rokon koráramlatok, felfogások és felismerések összetalálkozhatnak, és rendszeresen segíthetik, áthathatják egymást”.⁸

A hatvanas években készült filmekben tetten érhető történelemszemlélet szemben állt az ötvenes években uralkodó manipulatív historizálás egész szemléleti rendszerével. Lackó Miklós szerint a film a maga sajátos eszközeivel előtte járt a történetírásnak, korábban és radikálisabban vetett fel a történetírás hatáskörébe tartozó problémákat.⁹ A lezáratlan, eleven múlt felé fordult: Jancsó filmtémái az abszolutizmus, a dualizmus korszakát vagy 1917–19-et, 1944–45-öt választották történelmi keretül. Kovács András történelmi témájú filmjei a második világháborúban vagy 1919-ben játszódnak. Témáikat kiemelik a formális ünnepélyesség, illetve a tabuk világából, és beemelik az értelmiség, főként a fiatal generációk gondolatvilágába, kikezdve a hagyományos magyar historizálás egész szemléletmódját. Lackó Miklós e történelmi filmeket négy típusba, irányzatba sorolja:

7 Uo. 65.

8 Uo. 70.

9 Lackó Miklós: A történelem kihívása és a film válaszai. *Filmkultúra*, 1973. 4. 56–62. Idézet: 59.

1. népi szemléletű filmek – „a fennmaradásért folytatott sziszifuszi küzdelmek kálváriáit” érti ide (*Tízezer nap*);
2. a nemzeti önvizsgálat és önkritika filmjei – ezek célja az illúziórombolás, a befogadó érzelmi-intellektuális felrázása (*Hideg napok*);
3. a történelmi parabola filmjei, melyek „ledöntötték a történelmi és nem történelmi film közötti határokat, a befejezetlen múltat és a jelent egységbe foglalták. Közelmúlt és jelen egyaránt nagy társadalmi kérdéseit fessegették” (Jancsó Miklós);¹⁰
4. a játékos történelmi happening filmjei, amelyek szakítanak a történelem kizárólagos drámai-tragikus szemléletével (*Petőfi ’73*)¹¹.

Lackó előre látja, hogy ezek a művek hatni fognak, és megújítják a dokumentum- és a történelmi ismeretterjesztő film műfaját is, új, modern tartalmakat adva nekik.

1979-ben történészek és filmrendezők kerekasztal-beszélgetésen vettek részt a *Filmkultúra* szervezésében.¹² Húszéves távlatban gondolták végig film és történelem viszonyát, a *Hannibál tanár úr*¹³ című filmtől eredeztetve a modern felfogású történelmi filmeket. Kovács András szerint a tudatban és a valóságban is létező elintézetlen ügyek jelenbe átnyúló tömege miatt a művészetben összefonódnak a társadalmi és a nemzeti mozzanatok. Ha egy film nemzeti problémát érint, akkor abban a pillanatban felidézi mindazt, ami elintézetlen. És ez igaz fordítva is: egy múltbeli társadalmi probléma felidézése mindig összefügg a nemzeti kérdéssel.

Kovács András szerint az ötvenes években a történelem napi politikai funkciót teljesített, az akkori társadalmiszemléletet tükrözte, illúziókat közvetített. Ez a *Hannibál tanár úrral* megváltozott, funkcióváltás történt, a történelmi film nem csupán egy helyzetet, hanem olyan emberi és erkölcsi szituációt idéz fel, amely időszerű és fontos. A társadalmi és politikai kérdéseket a történelemben gondoljuk át. A hatvanas–hetvenes évek filmesei allegóriák vagy szimbólumok szintjén közelítették meg a történelmet. A hetvenes évek végén – Lackó Miklós szerint – visszaszorult a történelmi érdeklődés, mert a politikai, gazdasági, erköl-

10 Lackó Mikós: A történelem kihívása és a film válaszai. *Filmkultúra*, 1973. 4. 56–62. 61.

11 *Petőfi ’73* (1973), 89 perc, rendező: Kardos Ferenc, operatőr: Kende János, gyártó: Budapest Játékfilmstúdió.

12 A kortárs magyar film és a történelem. *Filmkultúra*, 1979. 6. 5–20. Kerekasztal-beszélgetés: Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Lackó Miklós, Gábor Pál, Jancsó Miklós, Kovács András, Rózsa János.

13 *Hannibál tanár úr* (1956), 90 perc, rendező: Fábri Zoltán, operatőr: Szécsényi Ferenc, gyártó: Mafilm.

csi, közéleti kérdések jobban foglalkoztatták a társadalmat. A hatvanas években azért hódíthatott a történelmi film, mert az alapvető társadalmi kérdések akkor kevésbé radikálisan merülhettek fel (vagy sehogy). Parabola mondta ki, amit a korabeli szociológia nem tudott. De a helyzet a hetvenes–nyolcvanas évekre megváltozott; „a történelmies filmnek beakonyult”. Ugyanakkor Kovács András *Ménesgazda*¹⁴ című filmjét újfajta, „analitikus” történelmi filmnek tartja, felvilágosító, informatív tartalmakkal. Ez azonban neki mint történésznek túl kevés, bár a nézőknek lehet revelatív. Abban lát lehetőséget, hogy a történelmi film az analízis irányába változik (pozitívan), de a megvalósítás lehetséges módjait még nem tartja kialakultnak, inkább csak kísérleti stádiumban lévőnek. Megjósolja a történelmi dokumentumfilm megszületését, azzal, hogy pontosan meghatározza azt a társadalmi feladatot, amelynek a játékfilm már nem tud megfelelni. Gábor Pál sem a személyi kultusz történetét akarta feldolgozni az *Angi Verában*,¹⁵ hanem személyes drámát – amely persze nem független tőle. De – érezve az el nem mondott történelem elbeszélésére való belső késztetést is – a film elé saját történelemszemléletét tükröző dokumentumfilm-montázst készített a fordulat évéről, 1948-as híradók alapján. Történelmi játékfilm és dokumentumfilm születik itt egyszerre, egy témában, egy szerzőtől, de a dokumentumfilmes tartalom alárendelt szerepet játszik.

A hetvenes évek végére az értelmiség túlkerült a hatvanas évek radikalizmusán, gondolati fejlődését a történelmi film nem követte, ezért a műfaj háttérbe szorult. Más, analitikus típusú filmek kerültek előtérbe. A múlt lezáratlanságának kibeszélése azonban kereste helyét. Rózsa János már ki meri jelenteni a *Filmkultúra* lapjain: „[...] mindig fellelhetőek bizonyos dobozok. Fekete dobozok, ahogy Ujhelyi Szilárd megfogalmazta az 1979 februárjában megrendezett budapesti filmszemlén. Kérdés, ki lehet-e nyitni a fekete dobozokat. [...] Nem lehet azt mondani a felnövekvő és meglehetősen kíváncsi természetű nemzedékeknek, hogy 1955 után 1957 következett, vagy 1949 után 1953. A dobozba vezető és a dobozból kivezető szálakat mindenkinek a kezébe kell adni. Ebben a munkában segíthetnék egymást a történészek és a filmesek.”¹⁶

Kovács András összehasonlítja a hatvanas évek történelmi filmjeit a nyolcvanas években divatos, az ötvenes éveket ábrázoló új típusú történelmi filmmel. Fontos különbségnek tartja,

14 *Ménesgazda* (1978), 96 perc, rendező: Kovács András, operatőr: Koltai Lajos, gyártó: Dialóg Filmstúdió.

15 *Angi Vera* (1978), 92 perc, rendező: Gábor Pál, operatőr: Koltai Lajos, gyártó: Mafilm Objektív Filmstúdió.

16 A kortárs magyar film és a történelem. Kerekasztal-beszélgetés. *Filmkultúra*, 1979. 6. 15.

hogy hatvanas évek társadalomábrázolása mögött ott rejtőzött a diktatúra. A művek hitelét a történelemhez fűződő belső viszonyuk adta. Ezt a viszonyt az értelmiség reménye táplálta, az a hit, hogy megszűnhet a hatalomnak való kiszolgáltatottság. Később az ötvenes évek témája adott lehetőséget arra, hogy egyén és hatalom általános viszonyáról ismét szó essék.¹⁷ Ekkor a korszak történeti feltárása szinte még el se kezdődött, ezért a film csak felszíni rétegeket érinthetett. Kovács szerint a történelmi filmnek ekkor kettős célja volt: megfogalmazni az aktuális társadalmi közérzetet és élen járni egy mindenkit érintő problémakör feltárásában. A filmek ugyanakkor nem folyamatosan ábrázolnak, hanem egy kilátástalan, statikus helyzetet. Ezért nem tudnak történelmi folyamatokat feltárni, de segítik az ötvenes évekkel kapcsolatos gátlások feloldását. „Nemcsak azt [fejezik ki ezek a filmek] – mondja Berend T. Iván –, hogy nem tudunk szabadulni a múlttól, hanem azt is, hogy szorongások zavarják jelenünket. [...] a feldolgozatlan és feldolgozhatatlan múlt szorongatóan belemosódhat a jövőképbe is.”¹⁸

Valódi társadalmi igényt fejezett ki az ötvenes éveket fedő kulturális csend megtörése, a film itt újra úttörő szerepet vállalt, de Kovács András Bálint szerint e filmek értéke inkább publicisztikai, mint művészi: két-három film után az ötvenes évek tematikája kiürült, és átkerült egy másik közegbe, ahol eddig nem lehetett jelen: a publicisztikába, a történettudományba. A történelem megjelenésének legadekvátabb művészi formájává a nyolcvanas évekre a dokumentumfilm vált.

A nyolcvanas években készülő játékfilmek az ötvenes évekről társadalomelemzést végeznek, történelmi perspektívából. A különbség, hogy „a hatvanas évek történelmi perspektívája a jövőre irányult, és progressziót tételezett fel. A nyolcvanas évek végének filmjei visszafelé mutató perspektívát jelenítenek meg, progresszió helyett az örök körforgást, és a legrosszabb örök viszatérését állítják.”¹⁹ A filmek egy rossz társadalmi közérzet megjelenítői, a filmesek „félnek a történelemtől”.²⁰

17 Kovács András Bálint: Miért az ávósok? *Filmvilág*, 1988. 4. 6–11. Az írás két film bemutatója apropóján született: Sára Sándor: *Tüske a köröm alatt* és Kézdi Kovács Zsolt: *Kiáltás és kiáltás*.

18 Berend T. Iván: Film-történelem-társadalom. *Filmvilág*, 1982. 4. 28.

19 Kovács András Bálint: Miért az ávósok? *Filmvilág*, 1988. 4. 6–11. Idézet: 8.

20 Uo.

A BALÁZS BÉLA STÚDIÓ INNOVATÍV SZEREPE

A magyar dokumentumfilm megújításának a Balázs Béla Stúdió (BBS) adott otthont a hatvanas években, és ez volt a később, a nyolcvanas években született, jellemzően a XX. század addig fel nem tárt, ki nem beszélt történeteit analizáló történelmi dokumentumfilmek legfontosabb műhelye is.

Az 1959-ben alakult BBS elsődleges célja az volt, hogy a végzett főiskolásokat filmkészítési lehetőséghez juttassa, hogy alkalmuk legyen a szakmát kis kockázattal, bemutatási kötelezettség nélkül, kis költségvetésű filmek készítésével mesterfokon elsajátítani, és hogy legyen egy stúdió, ahol a kísérletezésnek, a filmnyelvi újításnak is helye van. „[Á]tmeneti állapot a szakma és a Főiskola között, szükséges jó vagy rossz, amin jobb lehetőségek híján mindenkinek át kell esnie.”²¹ Az első generációt a főiskolán 1960–61-ben végzett osztály adta.²² Fantasztikus lehetőséget jelentett ez akkor, amikor igen nehéz volt betörni a szakmába. Sokéves asszisztenskedést lehetett így elkerülni, közösségben alkotva és gondolkodva. A filmkészítés mint műhelymunka jelentkezett: „Ahány rendező, annyi különféle stílus, elképzelés, de kialakítanak egy rendkívül gyümölcsöző, őszinte együttgondolkodási módot: a stúdió kéthetenkénti összejövetelein éles, »vesező« vitákat folytatnak egymás filmjeiről.”²³

A főiskola elvégzése után hat évig lehetett valaki a BBS tagja. Filmeket ugyanakkor nemcsak tag készíthetett, sőt még a filmes diploma sem volt előfeltétel. Egy-egy új végzett osztály megjelenése újabb és újabb generációváltást jelentett, más-más elképzeléseket hozva, és hosszabb periódusokban dolgoztak együtt alkotói csoportok. Időnként feltorlódtak a különböző generációk, az összeartság konfliktusokat generált, olykor-olykor színvonalcsökkenést, megtorpanást okozva a stúdió életében. A BBS hivatalosan a Filmfőigazgatóság irányítása és a Filmművész Szövetség felügyelete alatt állt, a szövetség tagozataként. Ekkoriban egyetlen munkatársának sem biztosított önálló megélhetést, a gyártási és ügyintézői alkalmazottak mafilmes státusban dolgoztak. A gépparkot is a Mafilm szolgáltatta. A kész filmek bemutathatóságáról a Filmfőigazgatóság döntött. A stúdió belső felépítése demokratikusan szerveződött: a vezetőséget két évre választotta a tagság. A vezetőség visszahívható és leszavazható volt, döntéseit a tagság felülbírálhatta. Az elkészítendő filmekről a tagság véleménye alapján a vezetőség döntött. A stúdió felhasználható kere-

21 Antal István: A BBS. *Filmkultúra*, 1980. 1. 95–98.

22 Elek Judit, Gábor Pál, Gyöngyössy Imre, Huszárik Zoltán, Kézdi-Kovács Zsolt, Kardos Ferenc, Rózsa János, Szabó István.

23 Zsugán István: Profán köszöntő. A BBS két évtizede. *Filmkultúra*, 1980. 5. 77.

te 1969-től ötmillió forint volt, egy átlagos játékfilm költségvetési kerete. A kislejáratfilmeknél tapasztalható progresszió a stúdiót az experimentális filmek műhelyévé tette, és gyökeresen átalakította másik fő filmkészítési terepét is: a dokumentumfilmet. A következőkben erről lesz szó.

Az első BBS-ben készült dokumentumfilm Sára Sándor *Cigányokja*²⁴ volt 1962-ben. Sára ekkor a Híradó-és Dokumentumfilmgyárban dolgozott, de ott nem engedélyezték a filmet, a BBS-ben viszont operatőri diplomája sem jelentett akadályt abban, hogy rendezőként készítsen filmet.

A Balázs Béla Stúdió 1969-ben megjelentette a *Szociológiai Filmcsoportot!* című kiáltványát,²⁵ és ezzel a magyar dokumentumfilm-készítésben valami alapvetően új kezdődött. Új nemzedék lépett pályára,²⁶ melynek „köpönyege” a Balázs Béla Stúdió volt – és ez a kiáltvány. Mi volt benne az újszerű? Hogy a filmes „rendszeres és szervezett formában, folyamatosan és tudományos alapon, céltudatosan, a filmi feldolgozás elvei szerint kiterjedt anyaggyűjtési munkát végez. A célkitűzés: a szociológiai gondolkodás bevitele a dokumentumfilmek látásmódjába. [...] a szociológiai dokumentumfilm-csoportban dolgozók számára a kutatási területek átfogó, koncepciózus kijelölése, a munka hosszú távú folyamatos jellege biztosítaná annak lehetőségét, hogy az anyaggyűjtésben a valóság teljesebb feltérképezésére – a feldolgozásban pedig új, megfelelőbb dokumentarista módszerek kifejlesztésére törekedjenek.” Az információ-felhalmozó munka terepei számukra a gazdaság alapegységei (gyár, hivatal) voltak. Kiindulásként ezek működését, az ideológiákat és az ezeket hordozó szervezeti formák vizsgálatát, valamint az ország

ismeretlen területeit – a magyar falu, a kisváros képét – feltáró kutatásokat képzeltek el. Az aláírók²⁷ is csak kezdetnek tekintették ezeket az irányokat, mindent vizsgálni akartak: „Fel akarjuk fedezni újra a spanyolviaszt!” Az analízis középpontjában az anyaggyűjtés állt: magnóval, fényképezőgéppel, kamerával. Ezzel a módszerrel nemcsak a jelen társadalma vált feltérképezhetővé, de a társadalomra teherként nehezedő, ki nem beszélt közelmúlt tabui is feloldhatóvá lettek. Megszületett a kulcs, amellyel a történelem filmes elbeszélése gyökeresen új módon vált

24 *Cigányok* (1962), 19 perc, rendező: Sára Sándor, operatőr: Gaál István, gyártó: BBS.

25 *Filmkultúra*, 1969. 3. 95–96.

26 Bódy Gábor, Dárday István, Ember Judit, Gazdag Gyula, Grunwalsky Ferenc, Gyarmathy Lívia, Jeles András, Magyar Dezső, Schiffer Pál, Simó Sándor, Sándor Pál és Szomjas György.

27 Grunwalsky Ferenc, Magyar Dezső, Mihályfy László, Pintér György, Sipos István (rendezők-operatőrök), Ajtony Árpád, Bódy Gábor, Dobai Péter, Kardos Csaba (írók).

megközelíthetővé, de ezt a másféle alkalmazhatóságot csak a nyolcvanas évekre fedezték fel az alkotók. A fő motívum a feltárás volt, de a célterület egyelőre a hatvanas–hetvenes évek, a jelen társadalma. Előbb a jelent kellett dokumentálni, hogy az új eszközök birtokában eljuthassanak a múlthoz. Előtérbe került az interjú, amely forrássá vált, egyszersmind az új típusú filmek alapanyagát is biztosította: „A csoport tagjai az anyaggyűjtés során leforgatott nyersanyagból olyan dokumentumanyagokat állítanának össze, amelyek esetenként önálló filmekként is forgalmazhatók lennének. A tudományos módszerekkel feldolgozott tényeket a dokumentarista módszerek továbbfejlesztésével megfogalmazni: ez újfajta dramaturgiát kíván, amely nem egyszerűen »dramatizálná a tényeket«, hanem magát a megismerő analízist tenné meg szerkesztési elvvé.”

A kiáltványtól az alkotók a valóság kutatásának intenzívebb formáját várták, egy mozgékonyabb, frissebben reagáló filmzési gyakorlat létrejöttét. Ehhez természetesen rugalmasabb gyártási, forgatókönyv-elfogadási rendszer is kellett. A kisfilmek és dokumentumfilmek gyártási költsége már ekkor is alacsony volt, ezért adott ebben a műfajban lehetőséget kísérletezésre a kevés pénzből gazdálkodó BBS. Mivel a filmeket nem terhelte bemutatási kötelezettség, mint a „nagy” stúdiók filmgyártását, az állami ellenőrzés is sokkal lazább lehetett. Ugyanakkor olyan rendezők készítették a dokumentumfilmeket, akik játékfilmrendezők akartak lenni: a dokumentumfilmet optimális esetben a játékfilmes egyéniségük kialakításához vezető út egyik állomásának tartották. Természetesen ez már a kezdetektől magában hordozta, hogy a dokumentumfilm mégis a játékfilm alá rendelődjön, a rendező maga tekinthette pusztán köztes megoldásnak, kényszertevékenységnek a dokumentumfilm-készítést.

A szociológiai módszert a valóság képi megismerésére találták ki, eszköznek a társadalmi struktúra aprólékos feltárásához. „Mi ezekben a dokumentumfilmekben olyan vizsgálati módot keresünk, amelyben a valóság folyamatai – melyek minden lényeges esetben közvetíthetőek drámai helyzetekben – a maguk jellegzetességében, struktúrában való elhelyezkedésükben kibonthatók. Tehát a nem látványosan szemléltethető dolgok is látványukban lesznek vizsgálhatók és vizuálisan megfogalmazhatók. Arra törekszünk tehát, hogy a valóság »játssza el«, tárja fel önmagát a maga megszokott kelléktárával és mozgásformái szerint, nem pedig dramaturgiai csúcspontokba szedve.”²⁸ A filmek célja társadalmi viták generálása volt, sőt a változtatás igé-

28 A társadalmi folyamatok láthatóvá tétele. Beszélgetés a Balázs Béla Stúdió vezetőjével. *Filmvilág*, 1971. 5. 23.

nye is megfogalmazódott bennük. Az alkotók abból indultak ki, hogy az emberek nem ismerik a valóságot, tehát vizuálisan meg kell jeleníteni számukra, a megismerés után pedig pozitív folyamatok generálódnak majd. A kiáltvány célja és az alkotók elképzelései még magukon viselték a hatvanas évek lendületét, a hitet, hogy a világ változtatható. A filmek finanszírozási módjára kitalálták a *százötvenezer forintos keretet*,²⁹ amellyel filmkísérleteket indíthattak. Ehhez kidolgozott irodalmi forgatókönyv helyett elegendő volt egy egyoldalas szinopszis és egy költségvetés. Így akarták megújítani a filmes gondolkodást: a korszerű rendezés azt is jelentette számukra, hogy az alkotó képes különböző helyzetekben filmszerűen fogalmazni, beépíteni filmjeibe a valóság spontán adottságait, lehetőségeit. Az újítástól ötletességet és szemléletbeli változást vártak. Amennyiben a stúdió vezetősége a szinopszist elfogadta, az alkotónak megnyitották a keretet, aki addig forgathatott, amíg el nem költötte (a keret négy-öt napos forgatásra volt elegendő). A film folytathatóságáról az összeállított anyag alapján döntöttek. A befejezéshez és a nagyításhoz pluszköltséget kaptak. Már 1970-től így készültek a filmek,³⁰ és a rendszer bevált. A filmek költségvetése csökkent, mert – mivel a filmet már a kezdő keretből el kellett fogadtatni – a rendező a maximumot akarta kihozni az anyagból. Elkötelezettebbé tette a filmje iránt az is, hogy mint menedzsernek tudatosan részt kellett vállalnia a gyártási folyamatban is, ezt a gyakorlatot is a korszerű filmrendezés részének tekintették. A másfajta szemlélettel javult a filmek minősége. Ekkor már nem csupán az addig szokásos 17 perces kisfilmek készültek, hanem voltak köztük 30–50 perces dokumentumfilmek is. A stúdió kétéves elszámolási kötelezettséggel működött, így lehetővé vált hosszabb folyamatokat, akár több évet is átfogó dokumentumfilmek készítése. Ez jelentősen megnövelte a filmek hosszát, és magával hozta az eladósodás veszélyét: ha sok hosszabb mű készült párhuzamosan, az éves keretből a más filmekre fordítható összeg bizonytalanra vált.

29 A keret később kétszázezerre emelkedett.

30 Többek között: *Válogatás* (1970), 41 perc, rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Jankura Péter, gyártó: BBS; *Fekete vonat* (1970), 45 perc, rendező: Schiffer Pál, operatőr: Andor Tamás, gyártó: BBS; *Nászutak* (1970), 38 perc, rendező: Szomjas György, operatőr: Koltai Lajos, gyártó: BBS.

A BBS újítási törekvéseinek tágabb környezete a hatvanas évek változtató hangulata, aztán a gazdaságirányítási reform kidolgozása és bevezetése volt. A reform és az újítás gondolata a közgondolkodás része lett. 1968 politikai kudarca után, valamint az új mechanizmus reformjainak megtorpanása, a párt visszarendező törekvései hatására

a filmesek kiábrándultak a hatalomból, belátták, hogy közös akaratból nem lehet megjavítani a rendszert. A hetvenes évekre már nem a „hogyan legyen másképp” ábrázolása érdekelte őket, hanem annak megmutatása, ami van, amilyen a világ, a hatalom maga. Tudományos háttérrel pedig a hatvanas évek legelején megindult szociológiai kutatások első eredményei adtak, ekkor váltak hozzáférhetővé konkrét adatok a különböző társadalmi rétegek helyzetéről. Olyan problémák kerültek felszínre, amelyek addig fel sem merülhettek. Ez már Sára Sándor *Cigányokjával* elkezdődött, s a kiáltvánnyal „intézményesült”. A filmes feltárás, a problémák analízise magában foglalta a konfrontáció mint eszköz alkalmazását, a feszültség ábrázolhatóságának egyik megoldását. Az interjúalanyok szembekerülhettek saját problémáikkal, a tényekkel, az egyénekel a csoporttal, egymással, a múlttal. Belső ellentmondások, elfojtott, ki nem mondott igazságok kerültek napvilágra. A módszer leginkább a cinéma vérté filmkészítési gyakorlatának felelt meg, a társadalmi analízis szolgálatába állítva. A filmekben problémátípusok jelentek meg: a hátrányos helyzetű rétegek sorsa (tanyavilág,³¹ cigányság, ingázók³²), intézmények analízise (a Nékoszról,³³ az iskolarendszerről³⁴), az emberek mindennapi élete. Minden dokumentumfilmben közös volt a kibeszélés igénye, az, hogy ne lehessen átsiklani egy téma felett, és hogy a filmmel az egész társadalomban tudatosítsák a létező bajokat.

Ugyancsak a *Filmkultúra* adott fórumot Szomjas György *16 milliméteres technikát!*³⁵ című kiáltványának, amelyel a korszerű dokumentumfilm-készítés, elsősorban a BBS igényeinek megfelelő, nálunk újak számító (Nyugat-Európában és Amerikában a második világháború után már mindenhol elérhető) könnyű kézi hangos kamerára való átállás technikai feltételeit akarta biztosítani. A könnyű kamera nélkül a dokumentumfilmek tartalmi innovációja is lehetetlen lett volna. Ez tette lehetővé, hogy csökkenjenek a gyártási költségek, hogy könnyebbé váljon a felvételi technika, kisebb legyen a technikai apparátus: lámpapark, világítási stáb, szállítás. Lehetségessé vált a párhuzamos kép- és hangrögzí-

31 *Vannak változások* (1968–78), 114 perc, rendező: Gulyás Gyula és Gulyás János, operatőr: Gulyás János, gyártó: BBS.

32 *Fekete vonat* (1970), 45 perc, rendező: Schiffer Pál, operatőr: Andor Tamás, gyártó: BBS.

33 *Kivételes időszak* (1970), 51 perc, rendező: Szörényi Rezső, operatőr: Jankura Péter, Kenyeres Gábor, gyártó: BBS.

34 Például *Nevelésiügyi sorozat I–V.* (1973), rendező: Dárdai István, Mihályfy László, Szalay Györgyi, Vitézy László, Wilt Pál, operatőr: Pap Ferenc, Gulyás János, gyártó: BBS.

35 Szomjas György: *16 milliméteres technikát! Filmkultúra*, 1969. 9. 79–80.

tés, az emberek, helyszínek spontánabb, gyorsabb megközelítése. Az új technika nemcsak dokumentumfilmek, de dokumentum-játékfilmek készítésére is alkalmas volt, műfaji megújulást is lehetővé téve. Összefoglalva: egyszerre nyújtott új gazdasági és technikai keretet a dokumentumfilm készítéséhez.³⁶ Miért volt ez ilyen nehézkes és elérhetetlen kezdetben? A gazdasági reform megszüntette ugyan a filmgyár kötött valutakeretét, és bármit beszerezhetett külföldről, de korlátok mégis maradtak: az átállítás drága volt, hiába szűnt meg a valutakeret, ha nem állt rendelkezésre elég pénz. 1970-ben a Mafilm próbaképpen kölcsönzött egy 16mm-es kamerát, de nem tudták kihasználni, mert hiányzott hozzá a vágóasztal és a vetítő. A nagyítást kezdetben a Magyar Televízió végezte, rossz minőségben, egy vetítő és a Mafilm saját nagyító be rendezése ekkor még csak tervekben szerepelt. A kiegészítések beszerzése lassan és nehézkesen alakult, de legalább folyamatban volt. A technikai lemaradás Nyugat-Európa-hoz képest továbbra is fennmaradt. 1970-ben a technikai és pénzügyi adottságok a fekete-fehér 16mm-es technika bevezetését tették elérhetővé. Ez el is terjedt, a hetvenes években a BBS filmjei jórészt 16mm-es filmre készültek. Xantus János 1978-ban vetette fel egy riportban³⁷ a video kipróbálásának szükségességét, de erre akkor még nem volt esély, hiába volt a BBS az egyetlen kísérletező stúdió az országban.³⁸

Miért vált a dokumentumfilm hangsúlyos műfajjá a hetvenes években? Milyen lépcsők vezettek odáig, hogy a nyolcvanas évek végére a dokumentumfilm a rendszerváltás egyik fontos szellemi előkészítője lett, húsz éven át meg tudta őrizni progresszivitását, ami nemcsak a társadalom megismertetésében betöltött pozitív közreműködést jelentett, hanem folyamatos művészi megújulást és sok kiváló film születését is egyben?

36 Bíró Yvette (szerk.): *Filmkultúra 1965–73. Válogatás*. Budapest, 1991, Századvég, 47–49.

37 Antal István: A magyar filmkultúra műhelyei 3. A BBS. *Filmkultúra*, 1980. 1. 95–98.

38 A National Film Board of Canada például 1969-ben próbálta először bevonnai a dokumentumfilm-készítésbe a videót: a „VTR St Jacques” egy elnyomott kisebbség vitáit rögzítette így, az állandó visszajátszással újabb vitákat generálva. Az új technika bevetésével a probléma dokumentálása és megoldása volt a cél.

Már Sára *Cigányokja* revelatív erővel hívta fel a figyelmet a cigányság reménytelen helyzetére, embertelen életkörülményeire, a máig megoldatlan sok bajra, Magyarország jelenleg is egyik legnagyobb feszültségforrására. „A Stúdió 1961-ben semmiféle kiáltványt nem adott közre, egyedüli programja az volt, hogy igyekezett a különböző művészeti törekvéseknek helyet adni. Nem volt tehát akár körvonalak-

Már Sára *Cigányokja* revelatív erővel hívta fel a figyelmet a cigányság reménytelen helyzetére, embertelen életkörülményeire, a máig megoldatlan sok bajra, Magyarország jelenleg is egyik legnagyobb feszültségforrására. „A Stúdió 1961-ben semmiféle kiáltványt nem adott közre, egyedüli programja az volt, hogy igyekezett a különböző művészeti törekvéseknek helyet adni. Nem volt tehát akár körvonalak-

ban megfogalmazott, vagy esetleg utólag visszakövetkeztethető egységes gondolati célkitűzésük, formailag is csupán a sokszínűség, amit ebben a szóban összegeztek: kísérlet.”³⁹ 1969 előtt a kísérletezés jegyében készült például a *Találkozás*,⁴⁰ az *Elégia*,⁴¹ a *Színe és fonákja*⁴² című dokumentumfilm, de a szociológiai érdeklődés is folyamatosan jelen volt, gondoljunk csak a *Mozaikok szénből*,⁴³ *Vázlatok egy városról*,⁴⁴ vagy a *Vízkereszt*⁴⁵ című filmekre.

Nemcsak a BBS-ben készültek dokumentumfilmek. A háború után meghatározó szerepet játszott a Híradó és Dokumentum Filmgyár, ahol az aktuális gazdasági, kulturális és sporteseményeket dolgozták fel rövidfilmekben, és virágzásnak indult – Homoki Nagy István,⁴⁶ Kollányi Ágoston⁴⁷ munkáival – az ismeretterjesztő filmkészítés is. Ezek konzervatív szemléletű filmek voltak, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a valóság elemeit egy prekonceptió jegyében egységes történetté szerkesztették, előre megírt forgatókönyv alapján, általában narrációval. Nagyfilmek előtt vetített kísérőfilmnek szánták őket. A Mafilmnél kettészakadt tehát a dokumentumfilmkészítés. A filmek egy része a Híradó és Dokumentumfilm Stúdióban, a Népszerű Tudományos Stúdióban, az ún. „kettes telepen” készült, a másik részük a BBS-ben, és készültek filmek az „egyes telepen” is, vagyis a játékfilmstúdiókban, de ez a inkább a nyolcvanas évekre lett jellemző.⁴⁸ Az utóbbi filmeket játékfilmrendezők készítették, több pénzből, a közvetlen politikai el-

39 Ember Mariann: Tízéves a Balázs Béla Stúdió. *Kortárs*, 1971. 12.

40 *Találkozás* (1963), 23 perc, rendező: Elek Judit, operatőr: Zöld István – a cinéma direct módszerének kipróbálására.

41 *Elégia* (1965), 20 perc, rendező: Huszárik Zoltán, operatőr: Tóth János, műfaja „filmvers”.

42 *Színe és fonákja* (1965), 29 perc, rendező: Simó Sándor, operatőr: Lakatos Iván. Kísérlet a játékfilm és a dokumentumfilm műfajának ötvözésére.

43 *Mozaikok szénből* (1964), 13 perc, rendező-operatőr: Lakatos Iván.

44 *Vázlatok egy városról* (1965), 17 perc, rendező: Gyöngyössy Imre, operatőr: Herczenik Miklós.

45 *Vízkereszt* (1967), 12 perc, rendező-operatőr: Sára Sándor.

46 Például *Vadvízország* (1951), *Gyöngyvirágtól lobbullásig* (1953), *Cimborák* 1–2. (1958–60).

47 *Bölcsők* című kisfilmje 1956-ban Cannesban díjat nyert.

48 A legfontosabb film a hatvanas évekből Kovács András: *Nebéz emberek* című alkotása (1964), 79 perc, operatőr: Vagyóczky Tibor, gyártó: I. Játékfilmstúdió. A film olyan feltalálókra szól, akik óriási hasznot hozó találmányokat dolgoztak ki (például Szabó István a görgősekét, Pál József a légpárnás köszörűt), amelyeket nem hagytak megvalósulni, rosszindulatból vagy nemtörődomségből útjukat állják.

lenőrzés is kevésbé érvényesült náluk, különösen a BBS-ben. A „kettes telep” alacsonyabb költségkeretének oka a megkövült szokásjog: még 1985-ben is egységesen 450 ezer forintos keretből gazdálkodott mindenki, akár 15, akár 20 perces, akár – ritkán – másfél órás filmet készített. Ez a keret egy átlagos mozifilm elé vetített 17 perces kísérőfilm igényeire volt kialakítva, és nem változott az idők során, hiába feszítette szét a dokumentumfilm a műfaji kereteket, az anyagi követelményeket. A játékfilmstúdiókban készült filmeket természetesen többen látták, és egy-két kivételtől eltekintve, mint például Magyar József *A mi iskolánk* című filmje,⁴⁹ nagyobb sikereket is értek el. Így a kettes telep alkotói a nyolcvanas évek derekára sértett, elkeseredett embe-
rekké váltak,⁵⁰ műveik pedig nem tudták betölteni azt a társadalmi szerepet, amely a hetvenes, nyolcvanas években a dokumentumfilm felvirágzását Magyarországon előhívta. Helyzetüket nehezítették a televízióban tömegesen készülő ismeretterjesztő művek, és ezzel párhuzamosan – a filmhíradók megszüntetésével – kiszorulásuk a moziforgalmazásból.

A BBS alkotói nagyobb szabadságukat kihasználva a kezdetektől keresték a módszereket arra, hogy egy reális élethelyzetet, eleven szituációt találjanak, amelyet hitelesen rögzíteni tudnak – ezt aztán vegyíthették is a klasszikus módszer elemeivel (Elek Judit filmjeiben⁵¹), vagy a valóságban meglévő spon-
tán eseményeket követték kamerával, és egy valóságos helyzet kibontakozá-
sát szerkesztették filmmé. Így készültek Gazdag Gyula filmjei, például a *Vá-
logatás*, a *Hosszú futásodra mindig számíthatunk*⁵² vagy Ember Judittal közösen
a *Határozat*⁵³ című film. Ez (sok más erénye mellett) a spontaneitás értékének

49 *A mi iskolánk* (1983), rendező: Magyar József, operatőr: Banok Tibor, gyártó: Mafilm HDS.

50 Bernáth László: Légüres tér, szerepváltás. *Filmkultúra*, 1985. 5. 9–23.

51 *Meddig él az ember?* (1967), 58 perc, rendező: Elek Judit, operatőr: Ragályi Elemér.

52 *Hosszú futásodra mindig számíthatunk* (1968), 13 perc, rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Jankura Péter, gyártó: BBS.

53 *A határozat* (1972), 105 perc, rendező: Ember Judit, Gazdag Gyula, operatőr: Jankura Péter, gyártó: BBS.

bizonyítéka is: ha az alkotók tudták volna, mi lesz a történet vége, nehezen elképzelhető, hogy leforgathatják a filmet. A *Határozatban* például eredetileg azt a folyamatot szerették volna követni, ahogy egy téveselnök leváltása után a tagság új elnököt választ, ehelyett azt láthatták és dokumentálhatták, hogy a tagság – a járási párttá-
rozattal szembeszállva – nem váltotta le a régi elnököt. A demokratikus szavazás színjátéka valós demokráciává alakult, és a demokratikus döntés következménye az, hogy a döntést többé nem engedheti ki a kezéből a párt...

A kamera jelen volt a járási pártszervezet vb-ülésén, a téesz kibővített vezetői ülésén és a taggyűlésen. A történet drámai volt, feszültségekkel tele. A drámaiságot az esetlegesség, a váratlanság hozta, felértékelve a filmek készítésekor a spontaneitás lehetőségeit. A kamera jelenléte nyilván más hangsúlyt adott a jelenlévők állásfoglalásának.

A filmesek elismerik, hogy a kamera felfogható provokációnak is, de jelenlétét inkább pozitív beavatkozásnak tartják. Leginkább katalizátor, ahol éppen „ezáltal derülhet fény újabb összefüggésekre, s fedhet fel a kamera olyan belső régiókat – mondta Gyarmathy Lívia –, amelyek talán még mélyebbre engednek bepillantani az adott emberekbe”.⁵⁴ Gazdag Gyula a *Határozat* esetében a kamera jelenlétét társadalmi kontrollnak is tartja, hiszen akkor filmezi szereplőit, mikor azok társadalmi funkciójukat gyakorolják, és a kamera nem más, mint a nyilvánosság kiszélesítése. Mindezt Gazdag Gyula 1972-ben nyilatkozta...⁵⁵ A filmet betiltották, csakúgy, mint a *Válogatást*.⁵⁶

„A dokumentumfilmnek valóban a forradalom a géniusza: a forradalmi gondolat jelenléte, érvényesülése nélkül egyszerűen elképzelhetetlen a létezése. A »valóság« felfedezésében csakis azok lehetnek érdekeltek, akik meg akarják változtatni ezt a valóságot, ily módon a dokumentumfilm a legmesszebbmenően »ki van szolgáltatva« a társadalmi tudat primer meghatározóinak, az adott pillanatban érvényesülő alaptendenciának.”⁵⁷

Mi volt a forradalmi gondolat a BBS dokumentumfilmjeiben? 1970 tavaszán a stúdió fiataljai közös tematikai tervnek elfogadták a szociológiai filmcsoport célkitűzéseit, és ennek alapján munkatervet dolgoztak ki. Ez a program a kialakult gyakorlaton túl szociologikus dokumentumfilmek készítésére ösztönözte a tagságot, s tökéletes összhangban állt a cinéma vérité képviselőinek álláspontjával. Jean Rouch hasonlóképp látta a kamera szerepét: „[...] hajlamos vagyok a terepet, amit filmezek, valóban Isten művének, kamerám jelenlétét pedig tűrhetetlen rendetlenségnek tekinteni. Ez a tűrhetetlen rendetlenség válik kreatív mozzanattá... A kamera jelenlétében olyan dolgok történnek meg, amelyek nélküle sohasem.”⁵⁸ A fő különbség talán az (azon kívül, hogy Rouch néprajztudósként az eltűnőfélben lévő afrikai kultúrák dokumentálását tartotta fontosnak, illetve a különböző civilizációk konfliktus-

54 Változott-e és miért a dokumentumfilm az elmúlt évtizedben? Dokumentumfilmek kerekasztala. *Filmvilág*, 1972. 4. 8.

55 Uo. 9.

56 *Válogatás* (1970), 40 perc, rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Jankura Péter, Illés János, gyártó: BBS.

57 B. Nagy László: A dokumentarizmus jelentkezése. *Filmkultúra*, 1970. 3. 49.

58 Kovács András Bálint: Jean Rouch, az etnográfus rendező. *Filmvilág*, 1985. 7. 38.

tusai érdekelték), hogy a cinéma vérité képviselői az 1968-as diákmozgalmak szellemi előfutáiraiként társadalomkritikát fogalmaztak meg, míg Magyarországon ez az irányzat történelmi és technikai⁵⁹ okokból csak később jelentkezhetett, kritikája pedig a politikai rendszerre irányult: a társadalmi problémák felmutatása a politikai berendezkedés működését bírálta, a változtatás igénye folyamatosan feszegette a politika tűréshatárát, hiszen nem lehetett egyértelműen tudni, hogy egy-egy ilyen szituáció bemutatása milyen kérdéseket vet fel az egész működéssel kapcsolatban.

A szociologikus megközelítésben előtérbe került a verbalitás. Az interjúk, a beszéd eluralkodása a filmben könnyen történhet a képi megvalósítás rovására. Mi teszi a dokumentumfilmmezést mégis művészetté? „A képi ábrázolásmód a jó dokumentumfilmekben egyáltalán nem szorul háttérbe: egy emberi arc – Bergman ezt más vonatkozásban egyértelműen bebizonyította – mindennél izgalmasabb látvány lehet. Az, hogy egy ember arca hogyan változik meg interjú közben, vagy hogy mielőtt megszólalna, hogyan reagál arra, hogy bizonyos kérdést tettek fel neki: mindez rendkívül fontos jelentéseket hordozhat. A másik lehetőség a képi ábrázolásmód érvényesítésére a funkcionális kameramozgás, vagyis hogy nagyon fontos dramaturgiai szerepe van annak, hogy a kamera mit választ ki a látványból, és hogyan mozog” – mondja Gazdag Gyula.⁶⁰

„A gesztusok és a beszéd szorosan hozzátartozik e filmek emberképéhez, sőt a cinéma direct jegyében közvetlenül rögzített hang nem várt módon teljesíti ki az antropológiai kutatást. A politikai kettős tudatot, a szabadságnak hazudott elnyomást, a hivatalos és a magánszféra közötti szakadékot, röviden a társadalmi skizofréniát a nyelv, a nyelv állapota fejezi ki legpontosabban, ráadásul úgy, hogy maguk a nyelvhasználók sincsenek tudatában annak, miféle, a gondolkodásukat leleplező »nyelvjáték« áldozatai. S ezen a ponton a kamera státusa is megváltozik: pusztá megfigyelőből az események aktív részese

lesz, a cinéma directet a cinéma vérité módszere váltja fel.”⁶¹ Az események egyszerre zajlanak a maguk spontán menetében, és hat rájuk a kamera jelenléte: ez a feszültség teremti meg a filmek hitelességét. „A dokumentumfilmekben nem a tettek vagy a szavak beszélnek a korszakról, hanem a korszak cselekszik és beszél az emberben.”⁶²

59 Rouch 1946-ban már 16 mm-es kamerára filmezett.

60 Változott-e és miért a dokumentumfilm az elmúlt évtizedben? Dokumentumfilmek kerekasztala. *Filmvilág*, 1972. 4. 9.

61 Gelencsér Gábor: Belföldi magyarok. A Kádár-korszak emberképe. *Filmvilág*, 2001. 11. 24.

62 Uo.

Mint minden sikerrel alkalmazott újdonság, az interjúalapú dokumentumfilm is divattá vált, magától értetődő eszközzé, ami egyenes utat jelentett a forma kiüresedése felé. Galsai Pongrác a dokumentumfilmekben megszólaló téveszelnök típusát gúnyosan „dokumentumembernek” nevezi,⁶³ a társadalmi intézményeket bíráló filmtípus az évtized végére már nem tudott gyökeresen újat mondani. A bürokratikus mechanizmus kritikája azokban a filmekben működött jól, ahol az intézményt megtestesítő hivatalnokot tudták jól ábrázolni önleplező gesztusaival, a rögzített szituációk hazugságai-
val. Ezt Gazdag Gyula filmjei (*Hosszú futásodra mindig számíthatunk, A határozat*) után már aligha lehetett túlszárnyalni. A kritikai, feltáró attitűd mellett új formákra lett szükség, s az új megközelítés felfrissíthette a kialakuló állóvizet. Ennek a felfrissülésnek végül két formája lett: a fikciós elemeket magába integráló dokumentarista játékfilm, amely a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig volt legjelentősebb, és a nyolcvanas évek elején születő történelmi dokumentumfilm.

Az analízis új módszerei vezettek az ún. *budapesti iskola* kialakulásához, amely a hetvenes években a magyar filmben egy új játékfilmtípus, a dokumentarista játékfilm megjelenését hozta, és máig meghatározó művek születését jelentette.⁶⁴ A dokumentarista játékfilmek megtörtént eseményeket rekonstruálnak dokumentarista eszközökkel, vagy fikciót mesélnek el dokumentarista stílusban. Céljuk publicisztikai. Társadalmi jelenségekre hívják fel a figyelmet, folytatva a szociologikus dokumentumfilmes hagyományt. Az alkotó modelleket keres, ezek rekonstruálását vagy az eset eredeti szereplői végzik, vagy a rendező más – általában amatőr – szereplőket, esetleg színészeket kér fel a feladatra. A felvétel csak egyszer lehetséges, az így rögzített szituáció ettől válik hitelessé. Az elvont modell, amit a rendező meg akar mutatni, a szereplővel összekapcsolva személyessé és átélhetővé válik. „Fikció és dokumentum »keveredésének« célja a társadalmi modell és a személyes szabadság lehetőségeinek együttes vizsgálata.”⁶⁵

AZ EMLÉKEZET TÍPUSÚ TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMFILM SZÜLETÉSE

A másik megújulási irány teljesen kivette magából a fikciós elemeket, uralkodó műfaja a hosszú interjúfilm lett. Újszerűségét tematikája jelentette: már nem a jelen társadalmát és intéz-

63 Magyar József *Korkezdvezmény* című filmjéről írott kritikájában. *Filmkultúra*, 1979. 4. 28.

64 Dárday István: *Jutalomutazás* (1974), Tarr Béla: *Családi tűzfészek* (1977) stb.

65 Gelencsér Gábor: Belföldi magyarok. A Kádár-korszak emberképe. *Filmvilág*, 2001. 11. 27.

ményrendszerét vizsgálja, hanem a múlthoz fordul. Eszközei tisztán meghatározottak a *Szociológiai filmcsoportot!* című kiáltványban, alkotói létrehozták ennek egy másik társadalomtudományi megfelelőjét: az interjúra épülő történelmi filmek csoportját. A filmekben semmilyen formai újítás nincs, a nővum az ismeretlen terep: fókuszba a XX. század története került. Céljuk a kibeszéletlen történelem feltárása és dokumentálása az események, a század tanúinak megszólaltatásával. A filmek – ellentétben előzményükkel, a szociológikus dokumentumfilmekkel – nagy közönségsikert arattak. A cenzúra ekkorra felpuhult, a társadalom pedig nyitott volt a jelen problémáit és a múlt kérdéseit feltáró filmekre egyaránt. A filmezés és a társadalom igényei egymásra találtak, így vállalhatott a történelmi dokumentumfilm közvetlen szerepet a rendszerváltás szellemi előkészítésében.

A nyolcvanas évekre a filmgyártás hierarchiája lazult: a „kettes telepre” és a BBS-re korlátozódó dokumentumfilm-gyártás átterjedt a játékfilmstúdiókra is. A játékfilmrendezők és stúdiók dokumentumfilmes érdeklődésének gazdasági okai is voltak. Válság alakult ki az országban, az állam kevesebb pénzt fordított filmgyártásra. A forráshiány következtében a játékfilmstúdiók által gyártott dokumentumfilmek száma megnőtt: elkészítésük olcsóbb volt, de terjedelmükben azonosak maradtak a nagyjátékfilmmel. Ennek elsősorban dramaturgiai okai voltak, de közrejátszott más is: így sem a film, sem az alkotó, sem a stúdió nem veszített presztízséből, és az elkészült művek mennyisége az államot mint finanszírozót is elégedetté tette. A megőrzött presztízs pedig segítette a közönség figyelmének felkeltését, érdeklődésének fenntartását, hozzájárult a filmek magas nézőszámához. A dokumentumfilmre irányuló figyelmet és a műfaj presztízsnövekedését jelzi, hogy 1989-ben, éppen a rendszerváltás évében az addigi Játékfilmszemle *Filmszemlévé* alakult, a szakma legnagyobb figyelmét magára vonó éves megmérettetésébe és ünnepébe integrálva a dokumentumfilm műfaját.

A film tehát elérkezett a tabuk feltörésének pillanatához. Együtt állt már minden feltétel, amely ezt a pillanatot lehetővé tette: a hatvanas évek nagy történelmi analízáló és parabola-játékfilmjeinek szemlélete a dokumentumműfaj keretei között volt képes a megújulásra és a múlt újfajta narrációjának felfedezésére. A BBS-ben működő műhely a szociológiai filmtől kiindulva kidolgozta a múltfeltárás, az emlékezetből felépülő újfajta dokumentumfilm eszköztárát. Gyakorlott dokumentumfilmes generáció kereste az új lehetőségeket a társadalom megszólításához. A társadalomtudományok (szociológia, történettudomány) megújulása, a filmesek és a tudomány dialógusa, a viták és a filmkészítésben szerepet vállaló tudósok szakmai kontrollt nyújtottak a

filmeknek. Ismét megújult a technológiai környezet, Magyarországra is elérkezett a könnyű, kezelhető video olcsó nyersanyagával, de még mindig jelen volt a már klasszikus 16mm-es film. Mindezt pedig a múlthoz érdeklődéssel forduló, minden tabu kibeszélésére kész társadalom vette körül.

Melyek voltak ezek a tabuk? A két világháború, a tömeges, kényszerű népességmozgások, a diszkriminációk és jogfosztások, 1956. A XX. századi magyar társadalom traumái. Elhallgatott szenvedéstörténet mind.

A *Filmvilág* 1989-ben vitát rendezett,⁶⁶ hogy az új típusú dokumentumfilmek népszerűségének okát és a filmek hatását megfejtse. A filmek közös alapja, hogy az emlékezetből indulnak ki, az emlékekből épül fel a múlt képe. A központi kérdés az volt, milyen is az a múlt-kép, amelyet megrajzolnak. Elsősorban a világháborús tematikájú filmek köré szerveződött ez a beszélgetés, de voltak a többi filmmel azonos, közös vonásaik is, ezt a vita résztvevői egyaránt így látták. Lengyel László a filmeket mind a magántörténelem megjelenítőjének tartotta,⁶⁷ a régi népmesék, népballadák folytatóinak. A szereplők történetei addig csak a legszűkebb családi körben voltak elmondhatók, a filmekkel ez a hallgatás szűnt meg. „E dokumentarizmus legnagyobb érdekének azt tartom – mondta Lackó Miklós már 1984-ben –, hogy felszínre hozta: a magyar nép körében milyen széles azoknak a tábora, akik az elmúlt ötven év alatt súlyos sebeket kaptak.”⁶⁸

Veszélyes ugyanakkor a történelmet sorozatos sérelmek történeteként felfogni és közvetíteni. Önigazolás-hoz, önfelmentéshez vezet: az ártatlan áldozat pozíciójában nem kell szembenézni a saját hibákkal és mulasztásokkal, azzal, hogy a magyar társadalom is felelőssé tehető, asszisztált, együttműködött. Ebben a periódusban a holocaust egész problematikáját egyetlen, bár megkerülhetetlen és kihagyhatatlan film vizsgálja.⁶⁹ Egy-egy egyéni sorsban a más tematikájú történelmi filmekben is felbukkan ugyan, de soha nem olyan súllyal és megközelítésben akarják filmmé fogalmazni, mint Nyugat-Európában. A holocaust mint téma a rendszerváltás után is

66 Székely Gabriella: Megbűnhödtük-e már a jövőt? Kerekasztal-beszélgetés a történelmi dokumentumfilmekről. Résztvevők: Sára Sándor, Gulyás János, Lengyel László és Nemeskürty István. *Filmvilág*, 1989. 5. 31–35.

67 Pergőtűz, Pócspetri, Együttélés, Sír az út előttem, Csonka Bereg, Isonzó, Törvényszerítés nélkül, Balladák filmje, Dunánál, Menedékjog, Recsk 50–53.

68 Történészek kerekasztal-beszélgetése. A megszólított ember. Résztvevők: Lackó Miklós, Ormos Mária, Szabó Miklós, Ágh Attila. *Filmvilág*, 1984. 5. 2–9.

69 Gazdag Gyula: *Társasutazás* (1985), 75 perc, operatőr: Ragályi Elemér, gyártó: Objektív Filmstúdió.

alulreprezentált maradt a történelmi filmek sorában, nem véletlen ez sem. Lengyel László és Nemeskürty István egyetértettek abban, hogy a filmekben háttérbe szorult a múltért való felelősségvállalás, mert a társadalom számára elfogadottabb a múltértelmezés kényelmes aspektusa, amelyben a társadalom egyes csoportjai passzív áldozatként jelennek meg – és ezek a történetek kétségtelenül igazak, az elkövetett bűnök számosak és súlyosak –, és háttérbe szorulnak az önvizsgálat kérdései. A háborús filmek kapcsán fontos tényezőnek tartják a filmek eltérő szempontrendszerét: a történetek leegyszerűsíthetők ugyan a magyarság szenvedéstörténetére, de ez pontatlan megközelítés lenne, hiszen a bukovinai székelyek exodusa és hazakeresése együtt zajlott a szerbek, svábok kitelepítésével, az isonzói magyar katonákkal együtt pusztultak az olasz, a német katonák, mindenhol jelen volt „egy másik fél” is. A Gulyás testvérek az *Isonzó*-filmben megszólaltatták az elleniséget is, de Sára tudatosan kizárta a többi felet világháborús filmjeiből. Ugyanez igaz Sára *Sír az út előttem*⁷⁰ című sorozatára is a bukovinai székelyek áttelepítéséről.⁷¹ A filmekből így párhuzamos történelemkép rajzolódik ki – és ez a megengedőbb rendezői attitűd –, de akár felfogható ellentörténelemnek is. Lengyel László a Gulyás testvérek háborús filmjeiben fontos értéknek tartja, hogy nem a szigorúan vett nemzeti történelem érdekli őket, hanem Közép-Európa népeinek együttélése, ahol a magyarok csak egy nép a sok közül. Sára Sándor szigorúbb és kategorikusabb: „[...] mi, a vesztes fél a győztesek indokait, érvrendszerét, hősiességét már régen ismerjük. A vesztesekről meg nem tudunk semmit. Engem alapvetően az érdekelt. Lehet, hogy ez elfogult szemlélet, de így kezdtem neki.”⁷² Sára a csatlós országok szempontjából akarta a történetet elmesélni, a sodródók szemszögéből, mert így még nem beszélte el senki. Ebbe pedig nem tartozott bele az, hogyan élte át a történeteket a másik oldal, sem az, hogyan ítélték meg kívülről a ma-

gyarok szerepét. Ő éppen ezektől az ítéletektől – a gyáva menekülők, később az utolsó csatlós, a fasiszta hadsereg – akarta megtisztítani a történetet, amelyek már 1943-tól rárakódtak, és megakadályozták a megismerést. Sára álláspontját támogatta az is, hogy a néző, aki a *Krónika* epizódjait 1982–83-ban a televízióban követte, ezzel párhuzamosan megnézhetette a hivatalos álláspontot közvetítő felszabadu-

70 *Sír az út előttem* (1987), 107, 93, 79, 124 perc. A sorozat részei: *Hadak útján* (1987); *Hazatértek* (1987); *Hazátlanok* (1987), rendező: Sára Sándor, operatőr: Kurucz Sándor, gyártó: Objektív Filmstúdió.

71 Lengyel László: Ország-világ legyen hazánk. *Filmvilág*, 1988. 10. 15–17.

72 Székely Gabriella: Megbűnhödtük-e már a jövőt? *Filmvilág*, 1989. 5. 34.

lás-történeteket is, és az ezek által közvetített történelemkép benne élt, hétköznapjai része volt. Motívumait mind kívülről fújta, a másik oldal szenvedéstörténete meg egyáltalán nem érdekelte.

Az elhallgatott múlt kibeszélését Sára Sándor kezdte a *Krónikával*⁷³ 1982-ben. Az elhallgatás gyökerei mélyre nyúltak, a második magyar hadsereg pusztulása már 1943-ban tabunak számított:⁷⁴ a katonák feláldozása nemzeti trauma volt, és ezt sem vállalni, sem kimondani nem akarta egyetlen politikai hatalom sem. A filmsorozat szinte véletlenül született. Egy elutasított forgatókönyv után, dacból, Sára olcsó filmet akart csinálni, minimalizált esz-köztárral. Elkezdte a második magyar hadsereg történetét. Eredetileg három részre tervezte, aztán ötre, a tizedik rész után beszállt a gyártásba a Magyar Televízió, így lett a televíziós sorozat végül 25 részes. A filmnek moziváltozata⁷⁵ is készült, öt részben.⁷⁶ Több mint 120 interjút forgattak le, volt köztük félórás, egyórás, és akadt háromórás is. A filmben a személyes visszaemlékezéseket magyar, német és szovjet filmhíradók szakítják meg, illusztrálják és ellenpontoszák az elhangzottakat. Sára ügyelt arra, hogy ne emelkedjenek ki főszereplők, és így epizodistává se szoruljon vissza senki. Az egyedi történetek mozaikszerűen épülnek fel sorsokká, az egyéni sorsokból pedig kétszázezer fős tabló rajzolódik ki. A túlélőkből arányosan válogatta ki az emlékezőket: mindhárom doni hadtestből szót kapnak tisztek, közkatonák és munkaszolgálatosok. És az özvegyek, akik először panaszolhatták el gyászukat a világnak, balladai hangulatot adva a filmnek. Négy ezredes is megszólalt: Kádár Gyula, Kéri Kálmán, Rummy Lajos és Lajtós Árpád. Az ő elbeszéléseiből nyilvánvalóvá válik, hogy a kezdetektől áldozatnak szánták ezt a hadsereget, a közkatonák elbeszéléseiből pedig a pokol képe rajzolódik ki. A történetek hitelét Sára és alkotótársa, Csoóri Sándor folyamatosan ellenőrizte, csak azok az elemek kerülhettek a filmbe, amelyeket mások is megerősítettek. A többször elmondott történetek azonossága ugyanakkor újabb dimenziót adott a filmnek: „Számomra a sok ember megnyilatkozása jelentette a többletet – mondja Sára Sándor. – Menet közben jöttem rá, hogy ez a sokaság minőségileg is mást eredményezhet. Amikor például tizenöten

73 *Krónika – a II. magyar hadsereg a Donnál* 1–25. (1982–1983), szerkesztő: Hanák Gábor és Csoóri Sándor, rendező: Sára Sándor, gyártó: Objektív Filmstúdió–MTV.

74 Nemeskürty István hozzászólása. *Filmvilág*, 1989. 3. 34.

75 Sára Sándor: *Pergőtűz* I–V. (1982), operatőr: Kurucz Sándor, gyártó: Objektív Filmstúdió–MTV.

76 Tóth Klára: „Nem én válogattam, hanem a történelem”. *Filmvilág*, 2009. 6. 9–12.

mesélik el, hogy hogyan kell egy fagyott lovat szakszerűen úgy feldarabolni, hogy az fogyasztható és tápláló legyen, szóval akkor az ember rájön, hogy ami ebből az anyagból előáll, az talán már más minőség, mint a direkt dokumentum. És azt is jelenti, hogy amikor egy ember beszél a vásznon, ugyanakkor a másik tizenöt vagy száz ember is ott szól a szavai mögött: senki sem csak önmagát képviseli.”⁷⁷ A szerkesztés alapja a kronológia volt. Ez biztosította a néző számára ismeretlen eseménysor megértését és rekonstruálását, és ez tette lehetővé, hogy érzelmeiben is fokról fokra az események részesévé váljon. Az elbeszélők indulatai is fokozatosan erősödtek fel, annak megfelelően, ahogy a fronton kezdtek ráébredni: helyzetük elviselhetetlen és végzetes. Elkészülte után a film teljes anyagát az Országos Széchényi Könyvtárnak adták át, tudva, hogy egyedülálló értékű történeti forrás született. Filmművészet és történeti feltárás, sőt retrospektív szociológiai terepmunka és ennek dokumentációja kapcsolódott ekkor először szorosan össze.⁷⁸

A *Krónikával* egy időben, 1982-ben készült a befejezetlen múlt következő tabuját, az ötvenes éveket elsőként dokumentumfilmben megfogalmazó

77 Zsugán István: Krónika a Don-kanyarról. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 1983. 2. 16.

78 Robert Coles: *Doing Documentary Work*. New York, 1997, Oxford University Press.

79 *Színpad* (1968), Színház és Filmművészeti Egyetem.

80 *Tisztavatast* (1969), rendező: Ember Judit, gyártó: MTV.

81 *Határozat* (1972), 85 perc, rendező: Ember Judit, Gazdag Gyula, operatőr: Jankura Péter, gyártó: BBS.

82 *Tantörténet* (1976), 141 perc, rendező: Ember Judit, operatőr: Illés János, gyártó: BBS.

83 *Hagyd beszélni a Kutruczot!* (1985), 180 perc, rendező: Ember Judit, operatőr: Mertz Loránd, gyártó: BBS.

84 *Pócspetri* (1983), 108 perc, rendező: Ember Judit, operatőr: Mertz Loránd, gyártó: BBS.

Pócspetri, Ember Judit filmje. Herskó János a „legtitkosabb magyar filmrendező” titulussal ajándékozta meg tanítványát, Ember Juditnak ugyanis szinte minden filmjét betiltották a rendszerváltás előtt. Elsőként *Színpad*⁷⁹ című vizsgafilmjét, amelyet a pszichodramáról készített. A *Tisztavatast*⁸⁰ át kellett vágnia, a Gazdag Gyulával közösen készített *Határozatot*⁸¹ úgyszintén betiltották, ezt követte az öngyilkosságról szóló *Tantörténet*,⁸² végül az ÁVO és a háborús bűnösök kapcsolatáról szóló *Hagyd beszélni a Kutruczot*⁸³ is ugyanerre a sorsra jutott. A *Pócspetri*⁸⁴ témáját már 1973-ban megtalálta Ember Judit, de csak hosszú várakozás után, 1982-ben forgathatta le a BBS-ben, az éves keretből fennmaradó nyersanyagra. Ez volt az első film, amelyből nyilvánvalóan kiderült, hogy Magyarországon a Rajk-

per előtt is voltak koncepciós perek. A történet: 1948-ban az iskolájuk államosítása miatt tiltakozó falusi tömegben elsült egy puska, egy próbarendőr véletlenül agyonlőtte magát. A falusiak megijedtek: elvágták a telefonvezetékeket, aki tudott, elbújt, de a számonkérést nem tudták elkerülni.⁸⁵ Rájuk süttették a gyilkos falu bélyegét, a múlt befejezetlen és kibeszéletlen maradt, tartós teherré vált, amely még 1982-ben is nyomasztotta az ott élőket. Elmaradt az igazságszolgáltatás, a rehabilitáció egyetlen lehetséges eszközévé a film vált.⁸⁶ Nem perújrafelvétel, elsődleges célja nem a valódi bűnös megtalálása, bár a „mi történt valójában” a film fontos kérdése maradt. Az időnként el-
 lentmondásos visszaemlékezések sora egy egész falu közösségét rajzolja elénk. A megtorlás, a megalázottság mindenkire kiterjedő teljességét – „kikaptunk”, mondják gyakran a falusiak, gyerekké fokozva le magukat a hatalommal szemben –, amelyet még évtizedek múltán sem lehetett lezárni, elfelejteni. A film három és fél órás, ez az egyik első az ún. „hosszú dokumentumfilmek” sorában. Kizárólag interjúkat alkalmaz, a rendező képben is, hangban is része a beszélgetéseknek. Ennek gyakorlati oka az volt, hogy az interjúalanyok féltek, és megnyugtatta őket a rendező jelenléte, hogy „ő is benne van a filmben”. A a rendező és az interjúalany dialógusa katalizálni tudta az emlékezés folyamatát, segített feltörni a hallgatást, hűen a cinéma vérité elveihez. (A filmet 1989-ben vetítették először legálisan.)

Az ötvenes évek elhallgatott története után „nemzedékünk nagy titka”,⁸⁷ 1956 története várt feldolgozásra. 1956 története kizárólag Berecz János pártpropaganda-eszközként készült *Velünk élő történelem*⁸⁸ című sorozatából volt megismerhető, másfajta mozgóképes narratíva a rendszerváltásig nem volt lehetséges. Ember Judit

85 „Először egy statáriális pert rendeztek, hét vagy nyolc vádlottal, azután egy úgynevezett »nagy népi pert«, immár 24 vagy 25 vádlottal. Az első perben két halálos ítéletet is kiosztottak. És az is kiderül ráadásul, hogy Kádár János – akkori nagy-budapesti párttitkárként – lement Pócspeetriről jelentést írni, miközben Rajk László volt a belügyminiszter... A faluból végül legalább harmincan börtönbe kerültek, többen belehaltak, még többen egész életükre belerokkantak ebbe a koncepciós perbe...” Zsugán István: Egy titkos filmrendező. Beszélgetés Ember Judittal. *Filmvilág*, 1993. 12. 8–12.

86 Sára filmjének hasonló funkciója volt. A második magyar hadsereget csak fasiszta hadseregnek hívták. Rehabilitálni kellett őket is – ami nem azt jelenti, hogy hőseket vagy szenteket kell csinálni belőlük.

87 Ember Judit kifejezése. Zsugán István: Egy titkos filmrendező. Beszélgetés Ember Judittal. *Filmvilág*, 1993. 12. 11.

88 *Velünk élő történelem* 1–4. (1988), szerkesztő: Berecz János és Radványi Dezső, rendező: Mátray Mihály, gyártó: MTV.

már 1987-ben elkezdte forgatni *Menedékjog*⁸⁹ című ötrészes sorozatát a jugoszláv követségre menekült 1956-os forradalmi pártvezetés és hozzátartozóik soráról. A film 1988. június 16-a előtt készült el, a következő év március 15-én már árusították dialóglistáját az utcán, és az újratemetést megelőző héten sugározta a Magyar Televízió. A film bemutatása szorosán egybeforrott a rendszerváltás pillanatával. (A rendszerváltás másik szimbóluma Ember Judit Nagy Imre és társai exhumálását megörökítő *Újmagyar siralom*⁹⁰ című filmje lett.)

A következő feloldott tabu az ötvenes évekből a hortobágyi kitelepítés volt. Magas művészi színvonalon született meg a filmszociográfia bázisán Gulyás Gyula és Gulyás János *Törvénytörés nélkül*⁹¹ című filmje. Gulyás Gyula a szociológiai filmkészítésről – saját módszerükről – nyilatkozta 1980-ban: „A mondanivalót kérdeve kifejtő, vissza-visszatérve megújuló (az ismétlések mindig újabb megvilágításba helyezik az eseményeket), a kontroll lehetőségét kétoldalúan biztosító (a visszacsatolás lehetőségével a szereplők korábbi viselkedésüket ellenőrizhetik, módosíthatják), az időbeli változást is tükröző módszer. A közeget a teljességet sejtetően ábrázolja. Ez több az egyszázbélű, csontvázra soványított cselekményvezetésnél, megjelenítésnél. Szerintünk a szociofilm legkényesebb kérdése – a műfajelméleti, esztétikai problémákon túl – az, hogy élő, eleven személyiségek »kölszönzik« a filmhez hangjukat és képmásukat, teljes habitusukat, adott szituációban való viselkedésüket. Ugyanakkor a filmben nemcsak pozitív tulajdonságokra, döntésekre, helyzetfelismerésekre és erőter-elrendezésekre derül fény. Vagyis: a film hatására a szereplőket köznapi létüknél önkéntelenül is magasabb mércével méri

környezete. Kettős szorítás alakul ki, melynek során a film készítőinek tisztessége kerül mérlegre: kit mennyire szolgáltat ki, s hogy garantálja a védelmét.”⁹² A fentiek ugyan a szociológiai filmek kapcsán hangzottak el – és jó pár évvel történelmi filmjeik készítése előtt –, de a módszer azonos. Az 1982–86 között készült *Törvénytörés nélkül* című történelmi szociológiájukban a hortobágyi kitelepítettekről konkrét jelenetek feleltethetők meg ezeknek az elveknek: a fokozatosan feltároló egyéni rabsorsokkal, családtörténetekkel párhuzamosan megismerjük a rabtar-

89 *Menedékjog* 1–5. (1988), 665 perc, rendező: Ember Judit, operatőr: Mertz Loránd, BBS.

90 *Újmagyar siralom* (1989), 180 perc, rendező: Ember Judit, operatőr: Mertz Loránd, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány.

91 *Törvénytörés nélkül* (1987), 180 perc, rendező: Gulyás Gyula, Gulyás János, operatőr: Gulyás Gyula, Gulyás János, gyártó: BBS–Objektív Filmstúdió.

92 Koltai Ágnes: A filmszociográfia vonzásában. Beszélgetés Gulyás Gyulával és Gulyás Jánossal. *Filmvilág*, 1980. 9. 9–11. Idézet: 10.

tókat is, nemcsak azért, hogy a tábor működése feltáruljon a néző előtt, hanem – és ez a legfontosabb – abból a célból, hogy a néző is és a szereplők is, ott és akkor, megérthessék a terrorhoz asszisztáló emberi motivációit és személyiségjegyeit. A szereplők megméretettek, és nemcsak az egyik oldalon. Film a filmben jelenet, amikor levetítik a tébolyult egykori ávóossal készített riportot a szereplőknek. Itt van mód a visszacsatolásra, reflexióra, a korábban elmondottak módosítására és a szembesülésre. Drámai hatása a jelenet, a film egyik csúcspontja. Nem nélkülözik a drámai hatást az interjúkból kibomló élettörténetek sem, ahol ismét működésbe lép a szociológiai szemlélet. Az üldözöttek a társadalom lekülönbözőbb rétegeiből kerültek ki: van köztük jugoszláv határsávban élő parasztember, holocaustot túlélő házaspár, akik egyetlen megmaradt gyermeküket távolítják el a táborból, hogy megmenekülhessen, fiatal tanár, aki magára talál a paraszti világban, de vannak köztük egykori kommunisták is, akik meghasonlottak magukkal. A film a teljes társadalmi spektrum megjelenítésére törekszik. Az egyéni történetek tablóvá állnak össze, egységbe forrasztja őket a befejezetlen múlt problémája: a szereplők megbélyegzettsége a tábor felszámolása után sem tűnt el, rehabilitációjuk elmaradt, a lezáratlan múlt nyomasztóan kísérte őket tovább, korlátozva továbbtanulási, munkavállalási lehetőségeiket. Többen emiatt az emigrációt választották. A háromórás film a néző figyelmét mindvégig ébren tartó, izgalmas és magas művészi színvonalú hosszú dokumentumfilm újabb példáját adja.

A legrégebbi történet, amelyet a múltból a dokumentumfilmesek előbányásztak, a Gulyás testvérek *Én is jártam Isonzónál*⁹³ című filmje az első világháborúról (1986). Az utolsó pillanatban szólaltatták meg a, zömmel a századfordulón született háborús veteránokat, nemcsak az emlékezés, de szinte az élet utolsó pillanatában. A háborúvesztés történetét saját perspektívájukból meséli el: „Szinte kibuggyantak, fröccsentek belőlük az évtizedek óta kimondhatatlan, de azért létező gondolatok, érzések, bizonytalanságok. És végül arcpírító, felháborító érzés volt látni azt is, hogy ezek az öreg férfiak, Doberdo, Monte Grappa, Monte San Michele huszárai és tüzérei, hősei vagy gyávái, de mindenképp emberei és magyar emberei feloldozást nem a hazájuktól, hanem az egykori ellenségtől, Olaszországtól kaptak.”⁹⁴ Ők sem szabadultak a múlttól, számukra is terhet jelentett, hiába távoli az emlék, az idő nem csökkenti a vesztes háború miatt érzett sérelmet és a szenvedők fájdalmát.

93 *Én is jártam Isonzónál* (1982–1986), 91 perc, rendező: Gulyás Gyula, Gulyás János, operatőr: Gulyás János, gyártó: BBS–Budapest Stúdió–MTV–Társulás Stúdió.

94 Juhász Gyula: „Békévé oldja...” *Filmvilág*, 1987. 5. 21.

A háború következményeiről és a jelen hétköznapjait meghatározó múlt-ról szól Gyarmathy Lívia *Együttélés*⁹⁵ című filmje is (1983), a bukovinai székelyek és svábok kényszerű együttéléséről, amelyet a második világháború alatti és azt követő áttelepítések idéztek elő. A bukovinai székelyeket 1941-ben telepítették át az akkor Magyarországhoz csatolt Bácskába. Itt az elmenekülő szerbek házait foglalták el, de tovább kellett menniük a háború elől Baranyába és Tolnába. Ekkor az internált és kitelepített svábok kiürült házaiba költöztek. Később a német családokat visszarendelték (vagy egyszerűen hazaszöktek), így sok esetben egy fedél alá kényszerültek a székelyekkel. A film címének jelentése a lehető legszorosabban értendő, kiindulópontja egy esküvő. Itt koncentrálnak a múlt és jelen konfliktusai: székely a vőlegény, sváb a menyasszony. A rokonság elbeszéléseiből drámai személyes történelem épül fel mindkét oldalon, és bebizonyosodik, hogy a múlt jelen van a mában, az együttélés nyúga erre is vonatkozik, sőt ma már ez a legnagyobb tehertétel. A múlt ismét befejezetlennek mutatkozik, szabadulni tőle nincs mód.

Gyarmathy Lívia férjével, Böszörményi Gézával együtt készítette *Faludy György, a költő*⁹⁶ című filmjét. Portréfilm ez, személyes történelem. Faludyt – ugyanúgy, mint Böszörményi Gézá – Recskre, kényszerszolgatáborba deportálták, természetes, hogy az ötvenes évekről mindkettejüknek súlyos mondanivalója volt, magántörténelmük és az ország politikátörténete Recsken összekapcsolódott. Faludy portréja a nagy recski tablóval azonos évben, 1988-ban készült, a film az élettörténet 1956-ig tartó szakaszáról szól, középpontban az 1950–53-as idősakkal, a kényszerszolgatábor éveivel. „Egy ember ül a kamera előtt és másfél óra hosszat beszél. Ennyi történik, semmi más... nincs itt jelenetezés, párbeszéd, eljátszatott cselekmény, nincs helyszín, fényhatás, látvány, minden, de minden hiányzik, ami filmet filmmé tesz, és a néző mégis figyelmesen ül székében, egy pillanatra sem tud félretekinteni. Még a portréfilmek családjában is különösen kopár ez a képsor, nem tarkítja tárgy,

95 *Együttélés* (1983), 90 perc, rendező: Gyarmathy Lívia, operatőr: Pap Ferenc, trükkoperatőr: Tímár Péter, gyártó: Objektív Filmstúdió.

96 *Faludy György, a költő* (1988), 74 perc, rendező: Böszörményi Géza, Gyarmathy Lívia, operatőr: Pap Ferenc, gyártó: Mozgóképi Innovációs Társulás.

dokumentum, az emlék bemutatása, nem nyújt semmi mást, mint egyetlen szereplő arcát és hangját.” Recsk kicsit más volt, mint a háború és a népek kitelepítésének tömegeket érintő, ismert, de elhallgatott történetei. Léte igazi titok volt, a lakosság nagy része nem is hallott a munkatáborról, nemcsak beszélni, tudni sem volt szabad

róla. „Azt képzeli az ember, mindent tud saját kora, közép-európai hazája leg-sötétebb bugyairól. És lám, egyszerre csak szinte újdonsággként előbukkan-nak a tiltott emlékezetből a recski, nagy, nehéz kőtömbök, a bánya rabcsá-kánnal kivájt, óriás hold-völgye.”⁹⁷ Ezeket a sorokat Nemes Nagy Ágnes írta, aki maga is rácsodálkozott az elhangzottakra, sőt az is felmerült benne: ki fogja mindezt elhinni a filmnek és Faludynak? Egyetlen beszélő arcnak kellett hitelesítenie a nehezen hihetőt, és Faludyé, dacára a film puritán esz-közeinek, hitelesíteni is tudja: olyan érzelmeket vált ki, hogy a tények elfo-gadtatásán túl képes megrajzolni azt a lelki és történelmi teret, amely az öt-venes évek Magyarországot meghatározta. A nagy recski tabló⁹⁸ egy évvel a Gulyás fivérek hortobágyi internálótáborról készült filmjének bemutatása után, a Faludy-portréval párhuzamosan készült el 1988-ban. Történelmi szo-ciográfiát alkotott, 220 percben: az alapításról, a hétköznapiakról, az inter-náltak köréről, az ávós rabtartókról, a tábor megszüntetéséről. A rabok egyes csoportjait reprezentáló interjúk mellett, azokkal szembeállítva megszólal-tatja az őnök népes csoportját, operatív tisztet, minisztériumi funkcionáriust. Feltárul a rabtartók szociális háttere, személyes indíttatásuk, amiért az ÁVO-t választották, kegyetlenkedésük a táborban és a falusi kocsmában, a rabok kí-nzásai, a lopások, az éheztetés – a pokol változatos bugyrai. Gyarmathy Lívía kérdései elszántak, bátrak, a vallató szívósságával kérdezi szereplőit a gúzsba kötésekről, fenytésekről, kihallgat, szembesít, vallomásra kényszerít. A film hossza ellenére az utolsó percig fenntartja a feszültséget, egyszerre műalko-tás és forrásértékű dokumentum.

Gazdag Gyula módszere eltér az interjúkészítő, a történet formálódásá-ban személyesen is részt vállaló filmes attitűdjétől: „Szemlélői vagyunk a va-lóságnak, nem avatkozunk be a kamerával. Jelen vagyunk, kivárjuk a történet drámai fordulópontjait, és ezeket vesz-szük fel.”⁹⁹ Nem érdekelte a valóság szociografikus megközelítése. „Szerin-tem kétféle dokumentumfilm létezik: az egyik leíró jellegű, amelyik tudósít az eseményekről [...]. A másik fajta [azt keresi,] mi a módja, hogyan lehet drámai formában megfogni, megra-gadni azokat a jelenségeket, amelyeket a valóság kínál. Egy-egy ilyen jelenség, amellyel véletlenül szembetalálkoz-tam, emblematikus képévé válhatott

97 Nemes Nagy Ágnes: Arckép-korkép. Faludy György, a költő. *Filmvilág*, 1988. 9. 2–3.

98 *Recsk, 1950–53. Egy titkos kényszermun-katábor története* (1988), 220 perc, ren-dező: Gyarmathy Lívía, Böszörményi Géza, operatőr: Pap Ferenc, gyártó: Mozgóképek Innovációs Társulás.

99 Székely Gabriella: A légy az objektívben. Beszélgetés Gazdag Gyulával. *Filmvilág*, 1988. 11. 2–6.

mindannak, amit én a valóságból fontosnak tartok.”¹⁰⁰ Ilyen jelenség volt egy beatzenekar válogatása, a *Határozat* pártvezetésének konfliktusa az elnökét megvédő tévesztagsággal, Schirilla György alakja, de találkozott emblematisz képekkel a történelem területén is. Ezekben is a drámaiság vonzotta elsősorban, nem a múltfeltárás missziója. Első példája ennek az 1979-ben készült *Bankett*¹⁰¹ a legendás „vésztői köztársaságról”,¹⁰² amelyről banketten emlékeznek meg az egykori résztvevők. „Ebben, tehát az egész vésztői köztársaság problémájában rejlik az a széles és nemcsak magyar probléma, hogy a közvetlen demokrácia, a spontán népi tömegmegmozdulásokból kialakuló, kiformalódó bázisdemokrácia, valamint a felülről bürokratikusán kiépülő rendszer és a kommunista pártok hasonló politikája milyen viszonyban van egymással” – mondja Szabó Miklós.¹⁰³ A banketten elhangzik a történet, melyet a kamera dokumentál: nincs interjú, direkt beavatkozás, kommentár, csak az esemény zajlik a kamera előtt. Ugyanezzel a módszerrel készült 1984-ben az egyetlen 1989 előtti, a holocaustot témájaként választó film is: a *Társasutazás*.¹⁰⁴ Egy utazási iroda szervezésében négybusznyi túlélő látogat el Auschwitzba, ezt az utazást kíséri végig Gazdag Gyula (Ragályi Elemér operatőrrel).

100 Simándi Júlia: Ki beszél itt jelen időben? *Filmvilág*, 1992. 8. 37–41.

101 *Bankett* (1982), rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Zádori Ferenc, gyártó: Mafilm Objektív Stúdió.

102 1944–45-ben a Békés megyei község 11 ezer lakosa Rábai Imre, az egykori 1919-es direktórium tag kommunista fia vezetésével 1919-es kommunista alapon szervezte meg az életét: a közellátást, a mezőgazdaság újrakezdését, minden javat újraosztottak. Hamarosan szembekeverültek a kialakuló koalíciós viszonyokkal, vezetőjüket letartóztatták, internálták.

103 Történezszer kerekasztal-beszélgése. A megszólított ember. *Filmvilág*, 1984. 5. 2–9. Idézet: 7.

104 *Társasutazás* (1984), 120 perc, rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Ragályi Elemér, gyártó: Objektív Filmstúdió.

A feszültséget – drámaiságot – a szereplők hordozzák magukban, s a rendező megvárja, amíg ez a célállomás közeledtével magától felszínre tör. Mindenki megfogalmazódik a múlt története, az átélt rettenet, és nyilvánvalóvá válik, hogy az emlékek meghatározzák a jelent. Ezen az úton is arra a következtésre jutnak, hogy a múlt teher, és nincs szabadulás tőle.

A tabukat feltörő dokumentumfilmek fő témái az ötvenes évek elhallgatott bűnei voltak, az alkotók a múltnak azt a területét kívánták feltárni, amely egyben 1956-hoz is elvezetett, s amelynek megértése segített abban is, hogy lehetővé váljon az 1956-os forradalom történetének filmes elbeszélése. Ez az út egyben a rendszerváltáshoz vezető út is volt, mint Ember Judit *Menedékjogának* 1989. júniusi televíziós bemuta-

tója is bizonyítja. A másik fontos 56-os film, amelynek bemutatója a moziban 1989 júniusára esett, Schiffer Pál *Engesztelő* című filmje volt, de készítésének pillanata már a történelmi dokumentumfilmek következő generációjához sorolja: a rendszerváltás filmjeihez.

Schiffer Pál már ezt megelőzően is készített ötvenhatos témát feldolgozó filmet, a Magyar Bálinttal közös *A Dunánál*,¹⁰⁵ 1987-ben. A történet alapja Magyar szociográfiája Dunapatajról.¹⁰⁶ Magyar együttműködése Schiffer Pállal már korábban elkezdődött, 1982-ben a Hunnia Filmstúdióban, ahol Simó Sándorral, Vásárhelyi Miklóssal és Köllő Miklóssal elhatározták, hogy dokumentálják a falu életét a nyolcvanas években: „A filmes faluszociográfia úgy indult, mint valami melléktevékenység. Szociológusok, néprajzosok és kultúrpolitikusok ugyanis észrevették, hogy a magyar falu helyzetéről, változásairól nincs átfogó igényű filmes dokumentáció. Pedig az évszázad legjelentősebb társadalmi változása ment végbe a falusi társadalomban.”¹⁰⁷ Ebben a munkában vett részt Magyar Bálint, továbbá Juhász Pál és Havas Gábor. Nem filmnek szánták, hanem kutatási nyersanyagnak, adatrögzítésnek. Nem véletlen talán, hogy alkotó részvételük a közös projektben ennél sokkal többet is létrehozott: dokumentumfilmeket. Ilyen melléktermék lett a *Nyugodjak békében*¹⁰⁸ (1982), a *Földi paradicsom*¹⁰⁹ (1983) és a *Kovbojok*¹¹⁰ (1985). Ebből az együttműködésből született a *Dunánál* is, egy évvel később. A film kiindulópontja és fő célja nem az 56-os eseménytörténet elbeszélése volt, hanem szociográfia a falusi forradalomról, a párhuzamosságok, illetve különbségek feltárása a városi (pesti) eseményekhez képest. A szociológiai megközelítés dacára történelmi dokumentumfilm született, mert Schiffer nemcsak jelenségeket vizsgált reprezentatív mintavétel alap-

105 *A Dunánál* (1987), 130 perc, rendező: Schiffer Pál, Magyar Bálint, operatőr: Balog Gábor, Káplár Ferenc, gyártó: Hunnia-MTV.

106 Magyar Bálint: *Dunaapáti 1944–1958*. I–III. Budapest, 1986, Művelődéskutató Intézet. Újabb kiadása: *A Dunánál. Dunapataj 1944–1958. Dokumentumszociográfia I–II*. Budapest, 2007, Új Mandátum–Jelenkutatató Alapítvány. DVD-melléklet: *A Dunánál*.

107 Báron György: „Három jó dokumentumfilmet akartam csinálni”. Beszélgetés ifjú Schiffer Pállal. *Filmvilág*, 1982. 11. 25–29.

108 *Nyugodjak békében* (1982), 90 perc, rendező: Schiffer Pál, operatőr: Szalay András, gyártó: Hunnia Filmstúdió.

109 *Földi paradicsom* (1983), 96 perc, rendező: Schiffer Pál, operatőr: Dávid Zoltán, ifj. Nádasy László, gyártó: Hunnia Filmstúdió.

110 *Kovbojok* (1985), 240 perc, rendező: Schiffer Pál, operatőr: Andor Tamás, gyártó: Hunnia Filmstúdió.

ján, hanem emberi sorsokat ábrázolt, amelyek egy drámai pillanatban összekapcsolódtak. Úttörő a film, mert a Kádár-rendszer legszigorúbb tabuját törte meg. „Hét ember beszél az életéről, s közben hétféleképp elmond egy történetet – a faluét, az 1956 őszéhez vezető s az akkor zajló eseményekét. A film konstrukciója klasszikusan szép. Akár egy múlt századi nagyregényben, úgy tűnnek fel sorban s jönnek egyre közelebb hozzánk hőseink, más-más helyszínről, más-más múlttal és jellemmel, hogy azután közös drámájukból más-más sebekkel és tanulságokkal kikerülve hagyják el közösen a színteret.”¹¹¹

A „PRIVÁT TÖRTÉNELEM” FILMJEI

Valamennyi eddig felsorolt film közös vonása, hogy a történelem az átélők, túlélők elbeszéléseiből rajzolódik ki, amelyet lehet magántörténelemnek, párhuzamos történelemnek vagy ellentörténelemnek is tekinteni, attól függően, milyen aspektust választottak filmjük felépítéséhez, a múlt értelmezéséhez az alkotók. Gyökeresen más megközelítés, amikor nem az emlékezés folyamata vezet a múlt megkonstruálásához, hanem a meglévő dokumentumok közzététele, művészi megformálása. A módszert Bódy Gábor fedezte fel először 1979-ben *Privát történelem*¹¹² című filmjében. Filmes naplók narratívája rajzolt itt igazi privát történelmet sok családi amatőrfilmből és híradófelvételtől

111 Reményi József Tamás: Csak egy bűne van. *Filmvilág*, 1988. 3. 18–19.

112 *Privát történelem* (1979), rendező: Bódy Gábor, operatőr: Tímár Péter, gyártó: Híradó és Dokumentumfilmstúdió.

113 Eszfir Sub: *A Romanov-báz bukása 1912–1917* (1927).

114 A *Privát Magyarország* című sorozat részei: *Bartos család* (1988) I., *Dusi és Jenő* (1989) II., *Vagy-vagy* (1989) III., *N. úr naplója* (1990) IV., *D-film* (1991) V., *Fényképezett Dudás László* (1991) VI., *Egy úrinő notesza* (1994) VII., *Örvény* (1996) VIII., *Semmi országa* (1997) IX., *osztály-SORSjegy* (1997) X., *Csermanek csókja* (1997) XI., *Bibó Breviárium* (2001) XII., *A püspök kertje* (2002) XIII., *Von Höfler vagyok – Werther variáció* (2008) XIV.

ből összeállítva, a készítéshez képest negyven-ötven évvel későbbi alkotó művészi szempontrendszere szerint. Igazi spanyolviasz volt, amit itt feltaláltak – híven a BBS kiáltványához –, hiszen az első ilyen, családi felvételekből összeállított mozi egyben az első történelmi dokumentumfilm a világon: az orosz filmrendezőnő, Eszfir Sub 1927-ben a cári család családi felvételeit használta fel forradalomtörténetének megfogalmazásához, egyetlen filmmé szerkesztve az intim családi felvételeket korabeli híradófelvételekkel.¹¹³

Bódy Gábor hagyatékát Forgács Péter folytatta *Privát Magyarország* című sorozatával.¹¹⁴ Az első mű, a *Bartos család* 1988-ban született. A filmfelvé-

telek a húszas évektől az ötvenes évekig dokumentálják a Bartos család életét, ezekből szerkesztett Forgács szubjektív történelmet. 1995-ben így beszélt róla: „Mindaz, amit látunk, másképp is lehetne. Wittgensteinre gondolok. Számomra kulcsfontosságú az a jelentés-tulajdonítási folyamat, amelyet a filmek készítésekor átélek. Utólag kerül logika az ember történelmébe. Ezt nevezük sorsnak. Hogy esztétikusnak is látszik a múlt, az csak annyit jelent, hogy múltunkra tekintve, véletlenek folytán kialakult menetébe, értelmezésébe utólag viszünk logikát [...] kiszámoltam, hogy Bartos hét és fél órányi filmje, amit évtizedeken át forgatott, felosztható. [...] Életének 64-65 életéből így egyharmada az, amit filmezésre fordíthatott, ez akkor 21-22 év. A 22 életéből ő hétórányit rögzített. A kamerát 25 éves korában vette, és abbahagyta a filmezést úgy 50 éves kora körül. Kiszámoltam, hogy körülbelül minden 15 ezredik percet rögzítette. [...] A kiválasztott »15 ezredik életfilm percek« sorssá állnak össze [...] ezek a filmfecnik, ezek a »sors filmfecnik« tudatlan naplói, amelyekben minden regisztrálásra került, hogy egy történész írhatna ezekből egy történelemkönyvet. Engem ez a rekonstrukció érdekel, mégpedig rendkívül szubjektíven, önkényesen...”¹¹⁵

Az összes film közös alapja a több fázisú szubjektív rekonstrukció: a *Privát Magyarország* sorozat esetén a mindenkori filmkészítő szelektálja a tizenötezredik perceket, ezeket a rendező újraválogatja és történetté építi fel, az interjúalapú filmeknél pedig ketten is szelektálnak: a múltját elbeszélő szereplő és az interjút filmmé szerkesztő rendező. Az eredmény egy történet, amely a múlttól szól.

HASZNÁLHATÓ VAGY BEFEJEZETLEN MŰLT?

Valamikor a második világháború vége felé dőlt el, hogy a világ kettéosztottságával a múlthoz való viszony, a történelem filmes elbeszélésének célja, módja, eszközei is kettéosztódnak. Nyugat-Európában háború alatt megnőtt az érdeklődés a dokumentumfilm iránt, akár a háborús propaganda, akár a felszabaduló náci archívumok sokkoló – és világszerte azonnal látható – felvételeinek hatására. Az elterjedő 16mm-es kamera és az eredetileg a háború propagandafilmjei számára kiépülő, ekkor már mindenütt jelen lévő terjesztői hálózat (klubok, iskolák, templomok, könyvtárak 16mm-es vetítőtermei) várták az új filmeket, és a filmesek megfeleltek ezeknek a várakozásoknak. Ugyanők a hidegháború éveiben újra-értelmezték a politikai propaganda korábbi filmjeit az atomkísérletekről vagy a délkelet-ázsiai háborús öveze-

¹¹⁵ A tizenötezredik pillanat. A Minden kép dokumentum? című vita (részletek). *Filmvilág*, 1995. 1. 18–23. Idézet: 22.

tekről, hatalmas kutatómunka indult meg a rendelkezésre álló, szabadon hozzáférhető archívumokban. A múlthoz mint a jelen megváltoztatására szolgáló eszközhöz fordultak, sorra születtek a „használható múlt” filmjei, amelyeket mindig erős szociális érzékenység is jellemzett. Megemlékeztek a múltbeli hősies szerepvállalásról – ők a győztesek szemével látták a háborút, ebből a perspektívából emlékezhetek –, vagy a társadalmi egyenlőtlenségekre hívták fel a figyelmet, aktuális politikai visszásságokra reflektáltak velük, esetleg újabb háborús szerepvállalásokat kérdőjeleztek meg, sőt harcoltak a rasszizmus ellen. Új módszereket kerestek a múlt művészi megjelenítésére, elbeszélésére, keresték a forrásokat, amelyek a film számára látványelemmé válhattak. A filmek központi témája maradt a holocaust, sok oldalról feltárták történetét, és a feldolgozás sokszínűségéből, többféle aspektusából nem hiányzik sem a bűnökhöz asszisztáló passzív társadalom szembesítése saját múltjával, sem az önvizsgálatra készítés. Nem nyomasztotta őket a kibeszéletlenség terhe, hiszen a kezdetektől minden eseményt filmre rögzítettek akár a filmhíradók, akár a hírügynökségek, akár a gyorsan elterjedő televíziók kamerái. A nyugati típusú történelmi filmek művészi, tudományos és politikai tétje az archívok többszöri újraértelmezése, politikai befolyásoktól való megtisztítása, és annak az interpretációnak a fellelése, amely a múltat a jelen progresszív folyamatai számára használhatóvá teszi. A filmekben gyakran jelen van a beszélő ember is, akinek visszaemlékezései felépítik a történetet, gyakran átértelmezve a múlt korábbi interpretációit, de csak akkor szerepelnek kizárólagos forrásként, ha a rendező művészi céljait ez szolgálja.

Magyarországon az első világháború traumája elbeszélhető volt, de tragikus felhanggal, Trianon előtörténeteként, az ország elvesztéséről szóló krónikaként. Megszakadt viszont az elbeszélés fonala 1943-ban, amikor a hadvezetés egy kétszázezer fős hadsereget áldozott fel német szövetségésének, és közreműködött magyar zsidók százazreinek megsemmisítésében. Később a kiépülő kommunista diktatúra éveiben a kibeszélés lehetősége végképp megszűnt. „[A]z emlékiratok áradata, az önkibeszélés zuhataga a modern időkben minden nagy megrázkódtatás után megindult. A második világháború után az ilyen típusú irodalom egy sor országban előntötte a piacot. A magyar sajátosság a késleltetésben áll. Abban, hogy az emberek élményeiket hosszú ideig nem tudták közvetlenül kifejezni sem a világháború után, sem később” –

mondja Ormos Mária.¹¹⁶ Ezek a memoárok, visszaemlékezések nálunk nem születhettek meg. Ugyanez vonatkozott a filmekre is. A háborús és a ké-

116 Történészek kerekasztal-beszélgetése. A megszólított ember. *Filmvilág*, 1984. 5. 2–9. Idézet: 5.

sőbbi archívok propagandacéllal készült híradófelvételek voltak, kutathatóságukat, felhasználásuk módját szigorúan szabályozták. Felhasználásukat ezért gyakran mellőzik is a rendezők, illetve csak korlátozott szerep juthat nekik a filmekben, átértelmezésre csak az interjúkkal megteremtett kontextus ad lehetőséget. A visszaemlékezésekre a nyolcvanas évekig kellett várni, az interjúkon alapuló történelmi dokumentumfilmek megszületéséig. Lackó Miklós szerint ez ugyanakkor előnyt is jelentett, hiszen a memoárral szemben itt kisebb a tere nyílt a megszépített igazságoknak, őszintétlenségnek, a film dramaturgiai eszközei ezt pozitívan korlátozni tudták, az emlékezés hitelét növelték.¹¹⁷

Az elfojtás, a tiltás és a társadalomban megoldatlan feszültségforrások, a politikai rendszer antidemokratikus volta csak növelte azt az érzést, hogy a múlt teher, legfontosabb közös pontja mindenki számára a befejezetlenségre volt. Ez elnyomta az emlékezés más aspektusait, sérelemként jelentkezett, a filmektől a társadalom az elégtételt és a szabadulást várta. Ezért nem bánta senki, ha az emlékezés egyoldalú, és nem lehetett megszakítani a sérelmek, visszasságok feltárásának sorát. Ez később, a rendszerváltás után, más okokkal összefüggve, a műfaj gyors kiüresedését hozta. 1989-ig azonban a filmeknek nagyon fontos szerep jutott a társadalomban lévő feszültségek megjelenítésében és levezetésében, a számos politikai tabu publikussá tétele pedig a befejezetlen múlt filmjeit a rendszerváltás előkészítésének részesévé tette.

TOPITS JUDIT

A HATÁROK TÁGÍTÁSA A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Filmográfia, 1987–2010

A következő filmográfia* olyan Kádár-korszakról szóló dokumentumfilmeket gyűjt egybe, amelyek a politikai, gazdasági vagy kulturális határok tágitásáról szólnak. A kezdő korszakhatárt ezúttal 1987-ben húztam meg, mert véleményem szerint a dokumentumfilm terén ez az év egyfajta fordulatot jelentett a témák és a hangvétel terén egyaránt, mintegy megelőlegezve a rendszerváltás folyamatát.

Arcom folyó tükrén

1992–93, rendező: Kisfaludy András, gyártó: MTV-Louma, 59 perc.

Juhász Sándor (1934–93) a hatvanas évek elfeledett, de jelentős költője és festője volt. Nemzedékének néhány meghatározó verset adott. A film élete utolsó két évét követi végig.

Az „Árvai-művek”

2005–2006, rendező, szerkesztő: Katona Zsuzsa, operatőr: ifj. Baji Tibor, Farkas Dániel, vágó: Sass Péter, hang: Belovári Tibor, producer: Nyeste

Péter, szereplő: Báron György, Dér András, dr. Sós Ágnes, Durst György, Forgács Péter, Gothár Péter, Grunwalsky Ferenc, Janisch Attila, Jókai Lóránt, Kamondi Zoltán, Kopper Judit, Melis László, Molnár György, Muhi András, Muhi Klára, Sopsits Árpád, Sós Mária, Sülyi Péter, Székely Orsolya, Szinetár Miklós, Tóth András, Vitray Tamás, gyártó: Aster Film, MTV, 38+25+22 perc.

* A filmográfia forrásai: a Magyar Filmszemle (verseny- és 2005-től információs) programjának katalógusai, a Magyar Történelmi Film Közalapítvány honlapja, a *Balázs Béla Stúdió (1961–1991)*, a *Képes Filmkatalógus. Fekete Doboz (1988–2008)*, valamint kiegészítésként a Magyar Filmintézet (később Magyar Nemzeti Filmarchívum) által kiadott filmévkönyvek és a *MozgóKépTár 6. – Dokumentumfilmek 1945-től napjainkig* című kiadvány.

A Fiala Művészek Stúdiója 1985–96 között film-történetet írt. Ez elsősorban Árvai Jolánnak

(1947–2001), a stúdió vezetőjének, az első magyar producerek egyikének volt köszönhető. Minőségérzéke, empátiája és kérlelhetetlen keménysége révén a legkülönbözőbb művészek kaphattak lehetőséget az FMS-ben. Itt dolgozott többek között Sopsits Árpád, Kamondi Zoltán, Molnár György, Sülyi Péter, Dér András, Dettre Gábor, Forgács Péter, Enyedi Ildikó, Grunwalsky Ferenc, Janisch Attila, Gothár Péter.

Béke veled...

1988, rendező: Paulus Alajos, operatőr: Harrach László, hang: Szűcs Péter, vágó: Korompai Ilona, gyártásvezető: Kulcsár Györgyi, gyártó: Fórum Film, 27 perc.

Egyházi és humanitárius szolgálatok tették lehetővé, hogy az emberi jogaikat kereső magyar nemzetiségű külföldi állampolgárok a mai Magyarországon, nem könnyű gazdasági és politikai helyzetben, új életre, munkára, otthonra találjanak. Milyen szervezetek vagy egyéni kezdeményezések segítik, támogatják e szolgálatok működését?

Bibó breviárium. A püspök és a filozófus I.

2001, sorozatcím: Privát Magyarország, rendező: Forgács Péter, szakértő: Kenedi János, konzultáns: Ravasz Ági, ifj. Bibó István, Hanák Gábor, Bereményi Géza, Forgách András, operatőr: ifj. Ravasz László, zene: Szemző Tibor, hang: Vadon Zoltán, Regenye Zoltán, Hubay Zsolt, vágó: Juhász Kata, közreműködő: Dobszay László, gyártó: For-Creation Bt., 70 perc.

A Ravasz és a Bibó családról készült amatőr filmekből, valamint archív mozgóképekből komponált film Bibó István gondolatait idézi meg a világról, a magyar társadalomról, Kelet-Európáról és a történelemeről, miközben felrajzolja a tudós életútjának első szakaszát is. Családi életének bensőséges mozzanatai a kortárs privát szférák groteszk jeleneivel váltakoznak, mint ahogy a dokumentumfelvételekből is hol patetikus, hol tárgyyszerű jeleneteket látunk – a montázsor mintegy a filmkészítő bibói gondolatokhoz fűződő asszociációit tükrözi.

Botrányművészek. Célszemélyek

1999, rendező: Monostori Ármin, riporter: Argejo Éva, operatőr: Dömötör Péter, Váradi Gábor, vágó: Georgios Kamaroudis, Breitner Tamás, producer: Váradi Gábor, szereplő: a BM egykori III/III-as csoportfőnökségének munkatársa, Philipp Tibor, Pálinkás Róbert, Molnár Tamás, Bokros Péter, gyártó: 2D Videó Stúdió Szombathely, 46 perc.

A szolnoki Inconnu Csoport hányattatásai egy május 1-jei kiállításon kezdődtek. Az itthon ismeretlen művészeti irányzatokkal – mail art, akcióművészet – kísérletező csoport magára vonta a BM figyelmét. Illegális nyomdájukat felfedezték, kiállításait nem engedélyezték. A filmben a csoport tagjai emlékeznek vissza megfigyelésükre, a házkutatásokra. A történet egy

besúgó kommentárjaival egészül ki. Az Inconnu Csoport utolsó munkája a 301-es parcellában álló kopjafák elkészítése volt.

Bűn és büntetlenség

2010, rendező: Novák Tamás, Skrabski Fruzsina, zeneszerző: Hárs Viktor, operatőr: Czomba Albert, Banai Tibor Péter, Durkó Ádám, Kiss Sándor, zene: Földes László (Hobo), Kunert Péter, Kovács Áron Ádám, producer: Novák Tamás, Skrabski Fruzsina, hangmérnök: Kristóf Márton, vágó: Gothár Márton, szereplő: Biszku Béla, Balás-Piri László, Blaski József, Fekete Pál, Fónay Jenő, Horváth Attila, Insticei Zoltán, Jamrik Levente, Kahler Frigyes, Mansfeld László, M. Kiss Sándor, Mórotz Kenéz, Pozsgay Imre, Rumi Tamás, Salát Gergely, Szerencsés Károly, Tischler János, Wittner Mária, gyártó: Ab Olve, Mandiner, 70 perc.

„A rendszerváltás óta került a nyilvánosságot az utolsó kommunista nagypolitikus, az 1956-os megtorlások belügyminisztere. A Mandiner inkognitóban dolgozó riporterei végül mégis elérték őt.

Közismert, hogy a kommunista rendszer bűnöseit Magyarországon semmilyen retorzió nem érte. Nem volt Utolsó Esély-hadművelet, nem hoztak lusztrációs törvényt, nem közöcsítették ki a közéletből az előző rendszer döntéshozóit. Sőt. Huszonegy évvel a rendszerváltás után kevesen maradtak életben azok közül, akik komolyabb szerepet töltek be a kommunista rendszer véresebb időszakában. Biszku Béla az utolsó mohikán. Nekünk, kései utódoknak nem maradt más hátra, mint hogy legalább szavakban szembesítsük őt bűneivel, a rendszer bűnösségével.” (<http://bunesbuntetlenseg.hu>)

Civil technikák. Fidesz

1988, készítette: Elbert Márta, Jávor István, Lányi András, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 85 perc.

A Fekete Doboz kamerái fél éven át követték annak a néhány fiatalembernek az útját, akiknek kezdeményezéséből létrejött a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Fidesz.

„Csermanek csókja...”

1997, sorozatrész-cím: Privát szocializmus II., sorozatrész-cím: Privát Magyarország XII., rendező, kutató, forgatókönyvíró: Forgács Péter, konzultáns: Kornis Mihály, Forgách András, zene: Szemző Tibor, hang: Hubay Zsolt, vágó: Juhász Katalin, gyártásvezető: Komjáti Ferenc, Széchy Attila, producer: Sarudi Gábor, Római Róbert, gyártó: Balázs Béla Stúdió Alapítvány, Magyar Televízió Dokumentum Műhely, Quality Pictures Kft., 46 perc.

Amatőrfilmek és fotók, részletek a hivatalos filmhíradókból. A mindennapi élet s benne a mindennapi erotika, a magánélet, a menedék. Mintha állna az idő; nem érződik rajtuk a híradókból látható épülő, szépülő hazánk. Látjuk az erotikus képeket, miközben a narrátor a történelmi dráma emblematisz fordulatainak kulcsszavait mondja, s mindebből kibontakozik a magyar szocializmus, a „Csermanek (Kádár) korszak” kollázs-portréja az 1963–71 közötti időszakról.

Dunatorzó I–III.

1994, rendező, forgatókönyvíró: Csillag Ádám, operatőr: Varjasi Tibor, hang: Zentai János, vágó: Vörös Mária, gyártásvezető: Udvardy Anna, Nyeste Péter, producer: Fehéri Tamás, Feuer András, gyártó: Fórum Film Alapítvány, MTV Opál, 270 perc.

A bős–nagygyarosi vízlépcsőrendszer környezeti problémáinak megítélése Magyarországon megváltozott. A nagygyarosi építkezést leállították, az erőmű csehszlovákiai létesítményének építése azonban tovább folyt. A film ezt a folyamatot dokumentálja, s egyben választ ad arra, bekövetkezett-e a tragédia, amelytől mindazok féltek, akik a nyolcvanas években az erőmű veszélyeit felismerték. 1992. október 24-én, a Duna elterelésével új fejezet kezdődött a bős–nagygyarosi történetben.

Dunaszaurusz I–II.

1988, rendező: Csillag Ádám, szerkesztő: Vészi János, riporter: Csillag Ádám, Gulyás Gyula, Mihancsik Zsófia, Vargha János, Szabó Gábor, szakértő: Vargha János, operatőr: Gulyás János, Klöpfler Tibor, Dombai Pál, Jávor István, Koltai Jenő, Mertz Loránd, Dér András, zene: Márta István, hang: Prohászka Béla, vágó: Kovács Mária Magdolna, gyártásvezető: Rusznyák Sándor, Kardos Tamás, Róta Mónika, szereplő: Vargha János, Szántó Miklós, dr. Nagy László, Kindler József, dr. Hajdú György, Gonda György, gyártó: Balázs Béla Stúdió, 140 perc.

A film készítői 1984–88 között követték nyomon a bős–nagygyarosi vízlépcső körüli eseményeket. Ismertetik a tervezett átalakításokat, szót kapnak a beruházást ellenzők és az építkezés szükségessége mellett érvelők egyaránt. A néző annak ellenére képes állást foglalni, hogy egymással gyakran teljesen ellentétes véleményeket hall. A filmet elkészültekor nem mutatták be. 1990-ben megkapta a Magyar Film- és Tévékritikusok díját, filmszemlén csak 2003-ban szerepelt.

Az Egyházügyi Hivatal titkai

2000, rendező, forgatókönyvíró: Sággy Gyula, operatőr: Kiss Róbert, zene: Szigeti Ágnes, vágó: Révész Márta, gyártásvezető: Solymosi Norbert,

producer: Fehéri Tamás, szereplő: Ungvári Mihály, Tabódy István, Solymos Szilveszter, Pálmai Godofréd, dr. Nagy Imre, dr. Nagy Gyula, Lénárd Ödön, dr. Kőgl Lénárd, Kozma Imre, Hrotkó Géza, dr. Fila Lajos, gyártó: Fórum Film Alapítvány, 52 perc.

Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) a püspöki kar és az egyház működésének politikai kontrollját gyakorolta a szocialista rendszerben. Idős papok mesélik el saját élményeiket a hivatal működéséről, eszközeiről. Megtudhatjuk, kik voltak a békepapok, hogyan alapították a hivatalos, „vonalas” egyházi lapokat, ki volt a „bajszos püspök”. 1989-ben, amikor megszűnt az ÁEH, egy minden törvényi alapot nélkülöző intézmény története ért véget.

Elbert János

(XXI. század című televíziós sorozat)

2007, rendező: Moskovics Judit, Trost Ádám, szerkesztő: Moskovics Judit, operatőr: Trost Ádám, szereplő: Elbert Judit, Kabay Barna, Kovács István, Kovács Lajos, Miklós György, Odze György, Osváth László, Ungvári Tamás, gyártó: RTL Klub, 23 perc.

Elbert János (1932–83) irodalomtörténészt 1983 márciusában holtan találták a síófoki móló melletti sekély vízben. A nyomozás szerint baleset történt. Az eset kivizsgálását a legmagasabb politikai körök, Aczél György is sürgette. Találgatások kaptak szárnyra, többen a szovjet titkosszolgálatra gyanakodtak, Elbert ugyanis 1956-ban Andropov magyarországi szovjet nagykövet tolmácsa volt. Néhány hét múlva 17 éves fia is vízbe fulladt, a jegyzőkönyv szerint öngyilkos lett. Egy év múlva a felesége is öngyilkosságot követett el. Haláluk körülményei több mint húsz év után sem tisztázódtak.

Az Ellenzéki Kerekasztal története I–V.

1989, rendező: Bátonyi Csaba, Berkovits György, Bozóki András, Dér András, Elbert Márta, Ember Judit, Jávor István, Mécs Mónika, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 5 × 50 perc.

1989 tavaszán hat ellenzéki párt (Fidesz, Független Kisgazdapárt, MDF, Magyar Néppárt, SZDSZ, Szociáldemokrata Párt) és két szervezet (a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája) a Független Jogász Fórum szervezésében ellenzéki egységet alkot az MSZMP-vel történő tárgyalások megkezdésére és véghezvitelére. Az ötrészes film az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain forgatott 150 óra anyagából készült.

„Elszállt egy hajó a szélben” I–II. Kex

1998, rendező: Kisfaludy András, forgatókönyv: Fakan Balázs, operatőr: Csukás Sándor, zene: Kex együttes, Baksa Soós János, hang: Szűcs Péter,

vágó: Eszlári Bea, gyártásvezető: Kisfaludy András, Fabók István, gyártó: Munkart Bt., 121 perc.

Az 1968-tól 1971 őszéig fennálló legendás Kex együttes a kissé ironikusan „nagy generációnak” elkeresztelt mai ötvenesek számára a szabadságot, az oldottságot képviselte. Ebben az együttesben, amely a három T (tiltás, tűrés, támogatás) világát a másságával és a betagozódás megtagadásával utasította el, a másként gondolkodás legjobbjai láttak értéket. Ott voltak a koncertjeiken, s a filmben felelevenítik élményeiket. Betekintést nyerhetünk a közönség soraiba beépült ügynökök jelentéseit tartalmazó titkos aktákba is.

Eltitkolt évek

2009, rendező: Takács Mária, riporter: Schwarcz Gyöngyi, operatőr: Trencsényi Klára, vágó: Palotai Éva, producer: Vészi János, gyártó: Fórum Film Alapítvány, 90 perc.

Tizenegy 45 és 70 év közötti magyar nő beszél eltitkolt éveiről: hogyan fedezték fel nemi identitásukat, hogyan próbálták magukat megnevezni, aztán minderről hallgatni a családjuk, tágabb környezetük előtt. Társra találásról, közösségük megtalálásáról, barátságokról beszélnek. Történetek a rendszerváltáson innen és túl: az 56-os forradalomtól kezdve a megalkuvó hatvanas, hetvenes éveken keresztül, a nyolcvanas évek alternatív kultúráján át a meleg és leszbikus mozgalom rendszerváltással lehetővé vált megszerveződéséig.

Emlékszem egy városra

1996, rendező: Incze Ágnes, operatőr: Salamon András, vágó: Hargittai András, gyártásvezető: Nyeste Péter, producer: Schiffer Pál, Római Róbert, gyártó: Hunnia Stúdió, 69 perc.

Úttörőnyakkendő, vörös és nemzetiszínű zászlós ünnepséget mutat a híradó, felelőtlen személyek nacionalista tüntetésének megakadályozását említi a rádió. Mi is történt 1972-ben és 1973-ban, a látszólagos nyugalom hátterében, március 15. megünneplése kapcsán Budapesten? Belügyminisztériumi utasítások, ügynöki jelentések, rendőrségi jegyzőkönyvek, fényképek, egykori gyanúsítottak és letartóztatottak tanúskodnak a háttérben zajló, a rendezavarás szándékát feltételező, majd a rendezavarást „megelőző” intézkedésekről.

Epizódok M. F. tanár úr életéből

1987, rendező: Forgács Péter, operatőr: Mész András, hang: Prohászka Béla, gyártásvezető: Kardos Tamás, 110 perc.

A magyar pszichológia egyik megteremtőjéről, a történelem viharai között is mindig embernek megmaradó Mérei Ferencről szól a film.

Esőjegy. Halász Péter-portré

2004, rendező: Szakács Sára, operatőr, vágó: Nyiri Béla, gyártásvezető: Hajdu Lászlóné, szereplő: Tóbiás Áron, Skultéty Csaba, Makk Károly, Hintsch György, Herskó János, Bacsó Péter, Halász Péter, gyártó: OSZK Mozgóképkincs Alapítványa, 63 perc.

Halász Péter újságíró, riporter, az egykori Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásainak emblemikus alakja. Kötődése szülőföldjéhez az 1956. októberi kényszerű emigrációt követően sem változott. Életének periódusairól vall a rendhagyó riportfilmben.

Ez a harc lesz a végső?

1990, rendező: Káldor Elemér, operatőr: Csukás Sándor, Fonyó Gergely, standfotós: B. Müller Magda, hang: Vámosi András, vágó: Derzsi Csilla, gyártásvezető: Ozorai András, gyártó: Mozgóképek Innovációs Társulás és Alapítvány, 105 perc.

A film 1989 eseményeit, a kelet-európai kommunista rezsimek bukását foglalja össze.

1968 magyar szemmel

2004, rendező: Jeli Ferenc, szakértő: Zsebők Csaba, operatőr: Kurucz Sándor, vágó: Szender Gábor, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, producer: Buglya Sándor, szereplő: Szűrös Mátyás, Pozsgay Imre, Kun Miklós, Duray Miklós, Dobos László, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 57 perc.

A film a Magyar Néphadsereg 1968-as prágai bevonulásáról, annak ellentmondásosságáról és szükségyszerűségéről szól, valamint egy magyar szempontból lényeges következményről: Szlovákiában a nacionalisták kerültek hatalomra, a nemzetiségeket sújtó elnyomás erősödött.

Fejezetek egy szent életéből

2004, rendező: Boros Ferenc, Horváth Zoltán, közreműködő: Büki Boglárka, Süslecz Petra, szereplő: Varecza László, gyártó: Berzsenyi Dániel Főiskola, 38 perc.

Portré Varecza Lászlóról. 1983-ig matematikus, főiskolai tanár volt. 1970-ben megjelent algebrakönyve kapcsán, majd később is többször konfliktusba került matematikusokkal, oktatási miniszterekkel. 1981-ben ötnapos figyelmeztető sztrájkot tartott a szombathelyi főiskola matematika tanszékén, emiatt felfüggesztették, majd elbocsátották. 1983–96 között „halott, régiségkereskedő”, azóta „szent, költő és régiségkereskedő”. Saját világot épített, s megejtő öniróniával ontja és magyarazza verseit.

A Fekete. Portréfilm Fekete Jánosról

2004, rendező: Németh Gábor Péter, operatőr: Németh Viktor, vágó: Féjja Balázs, gyártó: Metaforum Központ, 83 perc.

„A kádári gulyáskommunizmus fenntartója.” „Hitelfelvételével bebetonozta a rendszert.” „Vég-sőkig kitart baloldali elveiért.” „Soha életében nem lehetett megvesztegetni.” „A kisemberek problémáival szemben is nyitott, segítőkész.” „Kádár Jánost a huszadik század legnagyobb államférfiának tartja.” „Ügyelt arra, hogy a hitelezőknek mindig időben fizessen, és ezzel Magyarország megőrizte a hitelképességét.” „Ha kérték, segített egy-egy színházi darab jogdí-jának kifizetésében” (például a *Macskák* esetében). Mondatok, melyek alanya mind Fekete János.

Felmentés nélkül...

1988, rendező, forgatókönyvíró: Tényi István, operatőr: Kiss I. György, hang: Traub Gyula, vágó: Bérczi Ágnes, gyártásvezető: Solymosi Norbert, szereplő: Kristály Gyula, gyártó: Balázs Béla Stúdió, Fórum Film, 90 perc. Kristály Gyula 65 éves, 67%-os rokkantnyugdíjas nem tartozik az elégedett emberek közé. Nemcsak saját nyugdíjával, hanem az ország sorsával is elégedetlen. Gondolatainak közlésére különös formát választ: röplapokat ír és terjeszt egy kitalált szervezet, a SZIA (Szabad Ifjúsági Alakulat) nevében. Különvéleményét nyílt levelezőlapon – névtelenül – megküldi a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának. A küldemény a miskolci postaigazgató kezé-be kerül. Nem továbbítják. A levelezőlap alapján izgatás büntette miatt ismeretlen elkövető el-len nyomozás indul. Névtelen telefonáló közli a nyomozó hatósággal: az elkövető Kristály Gyula, nyugdíjas. A házkutatás során Kristály Gyula lakásán megtalálják és lefoglalják az író-gépet, amellyel a bűncelekményt elkövette. A gyanúsított előzetes letartóztatásba kerül, majd az első fokú bíróság háromévi letöltendő szabadságvesztésre ítéli. Másodfokon másfél évre mérsékelik a büntetést, ám végrehajtását felfüggesztik.

Föl a motorra, és adjad neki!

2002, rendező: Uhrin Tamás, szakértő: Tar Sándor, operatőr: Ágoston András, zenei összeállító: Szigeti Ágnes, hang: Kapcsos Vince, vágó: Antal Miklós, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, producer: Buglya Sándor, sze-replő: Milos László, Lik János, Kecskés István, Gömöri Károly, Heinz Ehrentraut, Dudás László, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 60 perc.

1967–83 között csaknem negyvenezer magyar fiatal dolgozott az NDK-ban. A jó fizetés re-ményében és kalandvágyból mentek, vagy nyelvet, szakmát akartak tanulni. Szerződésük há-rom évre szólt. Viszonylag jó fizetésük mellett ruhával, kozmetikummal sefteltek. A motor ak-koriban státuszszimbólumnak számított, versenyeztek, virtuskodtak. Tudták, ki Stasi-ügynök, a kint dolgozó magyar fiatalok közül is többeket beszerveztek. A filmben megszólalók a ne-hézségek dacára fiatalságuk legszebb idejének tartják azt az időszakot.

Hagyaték

1991, rendező, szerkesztő: Elbert Márta, operatőr: Jávor István, munkatárs: Dér András, Hajdú Marianna, Krizbai Zoltán, vágó: Révész Márta, riporter: Betlen János, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 65 perc.

Kivonultak a szovjet csapatok Magyarországról, de mi az a hagyaték, amit örökül kaptunk tőlük? Három megrázó eset szovjet katonák által Magyarországon elkövetett gaztettekről, a maguk után hagyott lelki, szellemi és fizikai környezetszennyezésről.

Harangszó fél egykor

1989, készítette: Dér András, Elbert Márta, Havas Gábor, Jávor István, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 100 perc.

Az Ellenzéki Kerekasztal képviselői 1989. május 2-i ülésükön meghallgatták a Történelmi Igazságtétel Bizottság beszámolóját a tervezett június 16-i újratemetés menetrendjéről. 1989. június 16-án Nagy Imre és kivégzett mártírtársai ravatalánál, a budapesti Hősök terén 250 ezer ember rózta le kegyeletét.

A 301-es parcella

1988, készítette: Dér András, Elbert Márta, Ember Judit, Havas Gábor, Jávor István, Márta László, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 100 perc.

1988. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján felavatták a párizsi Père-Lachaise temetőben az 1956-os magyar forradalom áldozatainak emlékművét, Budapesten pedig a Rákoskeresztúri új köztemetőben, a 301-es parcella jeltelen sírjainál kezdődött, majd a Hősök terén és a Batthyány-örökmécsesnél folytatódott a megemlékezés. Az áldozatok hozzátartozói és ötvenhatosok vallanak arról, mit jelent számukra ez a nap.

301-es parcella

1989, alkotók nincsenek feltüntetve, gyártó: Belügyminisztérium, 90 perc.
A BM Nagy Imre és társai exhumálásáról 1989 tavaszán készített filmdokumentációja.

Határeset

2006, rendező, forgatókönyvíró, operatőr: Szalay Péter, gyártó: Fórum Film Alapítvány, 32 perc.

1989 augusztusában a Német Demokratikus Köztársaság-beli Weimarban élő Kurt-Werner Schulz és Gundula Schafitel hatéves fiúkkal Magyarországon keresztül Nyugatra tartott. Mint akkoriban oly sok honfitársuk, tiltott határátlépést terveztek, azonban hármásban nem érhetek célt. A történet krimyszerű, humortól sem mentes bemutatását láthatjuk.

Hitvallók és ügynökök. Az igazság szabaddá tesz benneteket

2009, rendező: Petényi Katalin, Kabay Barna, szerkesztő: Báló Edina, operatőr: Jankura Péter, vágó: Eszlári Beáta, gyártásvezető: Markó Judit, co-producer: Gyöngyössy Bence, gyártó: Media Centrum Kft., 93 perc (televíziós változat: 8 × 25 perc).

A második világháború után Magyarországon a kommunista egypártrendszer közel fél évszázadon át minden eszközt felhasznált a keresztény egyházak üldözésére. Papok és szerzetesek százait börtönözték be ártatlanul, másokat az állambiztonsági szervek ügynökként építettek be a hálózatba.

Honvéd Híradó 3/91.

1991, rendező: Kemény László, operatőr: Öreg Jenő, vágó: Tatai Judit, gyártásvezető: Budai Attila, gyártó: Horizont Filmstúdió, 18 perc.

A szovjet csapatkivonulás utolsó eseményei.

Idegen világban. Portréfilm Hankiss Elemérről

2005, rendező: Csontos Szabó Sándor, operatőr: Halász Gábor, Miklajczik Márton, Schwindl Endre, Tóth Zsolt Marcell, producer: Csontos Szabó Sándor, Krskó Tibor, gyártó: Baraka Film, Fotó és Média Kft., 59 perc.

Hankiss Elemér nagy sikerű könyvei egy nemzedék kultikus olvasmányainak számítottak, szerzőjük a nyolcvanas évek legismertebb másként gondolkodója volt.

Indiánvadászat

2009, rendező: Békéssy Olga, szerkesztő: Lázs Sándor, riporter: Békéssy Olga, operatőr: Takács András, vágó: Gál Imre, producer: Dékány Péter, gyártó: RTL Klub, 25 perc.

A játékból indiánokká lett baráti csapatokat igazi ügynökök figyelték meg – többek között Cseh Tamást is.

Inkubátor

2009, rendező: Pigniczky Réka, szakértő: Szentkirályi Endre, dramaturg: Gellér-Varga Zsuzsanna, riporter: Pigniczky Réka, operatőr: Kiss Gergő, narrátor: Pigniczky Réka, zene: Horváth Boldizsár, Horváth Gáspár, vágó: Hargittai László, hangmérnök: Major Csaba, szereplő: Falvy Ilona, Falvy Andrea, Fóty Ákos, Ecsedy Judit, Kass Pál, Avvakumovits Ottó, Pigniczky Réka, Pigniczky Eszti, Szentkirályi Endre, Csoboth Csilla, gyártásvezető: Vándor Mátyás, producer: Gerő Barnabás, gyártó: 56Films Bt., 80 perc.

„1984-ben egy magyar cserkész táborban előadtuk az *István, a király* című rockoperát Kaliforniában. Ez kulcspillanat volt az életünkben. Amerikában születünk, legtöbbször menekültek gyerekei voltunk. Mivel 1984-ben még szovjet katonák állomásoztak Magyarországon, és a mi szüleink vagy nem tudtak visszamenni, vagy nem akartak – így mi amerikai magyarok lettünk. Hangsúly a magyaron. Az évtizedek során kialakult bennünk egy kettős identitás, amit tovább bonyolított az, hogy a rendszerváltás után többen »hazaköltöztünk«. De most mindenki azt kérdezi tőlem, hol a hazád?

A történet folytatódik: 25 év elteltével újra fogunk találkozni, ugyanott, a Yosemite-völgy sarkában, és megint előadjuk az *István a királyt...*” (Pigniczky Réka).

Ismeretlenek. „Fogunk van emlékezni a mártírokról...”

2005, rendező: Gulyás János, operatőr: Gulyás János, producer: Gulyás János, gyártó: K&G Film, 76 perc.

Az 1987-ben Szolnokon alakult Inconnu Csoport 1988-ban egy, majd a következő évben még 300 kopiját állított fel a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában a mártírok emlékére, de az ünnepélyes újratemetésre nem engedik be őket.

Isten veletek, oroszok

1990, rendező: Sántha László, Vészi János, forgatókönyvíró: Sántha László, Vészi János, operatőr: Vékás Péter, hang: Migrai Gábor, vágó: Kulics Ágnes, gyártásvezető: Solymosi Norbert, gyártó: Fórum Film, Hétfői Műhely, MTV Művelődési Főszerkesztősége, 70 perc.

A film egy a rendszerváltás során újonnan felszabadult tabut vizsgál: a megszálló szovjet csapatok (hajdani eufemizmussal: „az ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet csapatok”) jelenlétének tükröződését a hivatalos politika által uralt mozgóképes médiumokban és az emberek emlékezetében, gondolkodásában. Az érvényben lévő megállapodás szerint 1991 második felében már egyetlen szovjet katona sem lesz Magyarországon. A kivonulók után fel nem robant aknák, tönkretett, gázolajjal, kerozinnal szennyezett talaj marad. És az emlékü: az egykori politika mozgóképi lenyomatában és egy megszállt nemzet emlékezetében.

Itt él a nép

1988, készítette: Dér András, Durst György, Elbert Márta, Jávor István, Lányi András, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 100 perc.
Híradás az 1988 őszi kibontakozott ellenzéki politikai mozgalmakról.

Itt és most

1988, rendező, operatőr: Moldoványi Ferenc, vágó: Völler Ágnes, gyártásvezető: Juhász István, gyártó: Színház- és Filmművészeti Főiskola, 17 perc.

Negyvennégy évvel a második világháború után, az „ígéret” földjén: kilakoltatások, nyomortanyák, perifériára szorult emberek, nélkülöző családok, hárommillió szegény – szociológiai dokumentumok a magyarországi szegénységről.

Kádár János nyugdíjba megy

2001, rendező: Méry Zsuzsa, szakértő: Rainer M. János, operatőr: Góczán Flórián, zene: Darázs Erzsébet, vágó: Szabó Éva, Koncz Gabriella, producer: Sárközy Réka, gyártó: 1956-os Kht., T&S Kulturális Stúdió, 44 perc.

Rainer M. János és Valerij Muszatov történészek, Huszár Tibor szociológus, valamint Nyers Rezső közgazdász, politikus beszélnek Kádár Jánosról és a magyar politika hatvanas, hetvenes évekbeli helyzetéről. Fény derül Kádár és Brezsnyev kényes politikai viszonyára és arra, hogyan tudta megőrizni hatalmi pozícióját a magyar pártvezér egy ügyes politikai manőverrel, 1972-es nyugdíjazási kérelmével, illetve hogy mi volt hatalmon maradásának ára.

Kádár János utolsó beszéde

2005, rendező: Sólyom András, író: Kornis Mihály, zeneszerző: Márta István, operatőr: Kende János, Reich László, dramaturg: Kopper Judit, producer: Sólyom András, gyártó: Második Média-Box, Magyar Televízió, 50 perc.

1989. április 12-én az MSZMP Központi Bizottságának zárt ülésén felszólalt Kádár János, a párt 77 éves elnöke, aki ekkor már egy éve betegeskedett. Az utolsó szó jogán – mindenki számára váratlanul – vallani akart 1956-os moszkvai tárgyalásáról (amiről korábban nyilvánosan sohasem beszélt), illetve Nagy Imre elítéléséről, kivégeztetéséről. Ez nyomta igazán a lelkét. Mondanivalója azonban töredezett volt és kusza: mindaz, ami Kelet-Európában és Magyarországon 1956 és 1989 között végbement, egyszerre és szétbozoghatalanul ott kavargott a fejében. Kádár János szaggatottan megfogalmazott gondolatainak értelmezését Kornis Mihály író segíti.

A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke

2009, rendező, operatőr: Sólyom András, riporter: Kopper Judit, szereplő: Bauer Tamás, Csengey Dénes, Cserhalmi György, Demszky Gábor, Dész László, Jancsó Miklós, Konrád György, Tamás Gáspár Miklós, gyártó: 2. Média-Box Bt., 51 perc.

Hogyan is kezdődött? – teszi fel a kérdést Konrád György. Tamás Gáspár Miklós így válaszol: Engem a demokratikus ellenzék tagjának a Securitate nevezett ki.

A Kádár-korszak utolsó évtizede

2009, rendező: Sólyom András, riporter: Kopper Judit, operatőr: Sólyom András, producer: Sólyom András, gyártó: 2. Média-Bokszt Bt., 50 perc
Az 1988-ban megalakult Fidesz tagjai a pártállam összeomlása idején oroszláncörmeiket próbálták.

A Kalef. A Moszkva téri galeri

2006–07, rendező, riporter: Kisfaludy András, dramaturg: Fakan Balázs, operatőr: Balog Gábor, vágó: Czeilik Mária, hang: Novák Béla, Almásy Péter, szereplő: Doleviczenyi Miklós, Horváth Charlie, Horváth László Xavér, Kisfaludy András, Körmendi Dezső, Rózsa T. Endre, Ujlaki Dénes, gyártó: Munkart, 91 perc.

Buda legforgalmasabb központja a Moszkva tér. Az ötvenes évek végétől 1968–69-ig ide járó gimnazisták és főiskolások, jampecek soha nem ejtették ki a szájukon a hivatalos nevét. Nekik Kalef volt, Széll Kálmánra utalva. Később őket is kalefosoknak nevezték. Ez az egymáshoz lazán kötődő 30–40 fős társaság nem arról volt híres, hogy szervezett galeriként működött volna, sokkal inkább arról, hogy örült módon szerettek rock and rollozni, zenét hallgatni, csajozni, fiúzni, házibulizni, piálni, autóstoppozni, főleg a Balatonra és Lengyelországba, mégis, már a hatvanas évek elején felfigyel rájuk a belügy, ellenségként kezeli őket, és megpróbál kőke-ményen lecsapni. Nem rettennek vissza a legmegalázóbb módszerektől sem, céljuk az, hogy a Kalefot szétverjék.

Kassák Lajos. A tiltott és túrt művész, avagy „Egy ember élete” a 60-as években

2008, rendező, forgatókönyvíró, operatőr: Matkócsik András, dramaturg, riporter: Siklósi Szilveszter, vágó: Sályi Zoltán, producer: Tóth-Szöllős András, szereplő: Bak Imre, Fajó János, Fábíán László, Keserü Ilona, Mengyán András, Standeisky Éva, gyártó: Elefántfilm, 56 perc.

Kassák Lajos (1887–1967) író, képzőművész „szocialista emberként” határozta meg önmagát. Az életét alkotásként, az alkotást életként felfogó mester a magát szocializmusnak nevező diktatúra alatt íróként a „túrt”, képzőművészként a „tiltott” kategóriába tartozott. A hatvanas évek elején a világ képzőművészetében egyre nagyobb hírnévnek és egyre keresettebb művésznek örvendő Kassákot – egyetlen alkalom kivételével – nem engedték ki saját kiállításaira. 1965-ös irodalmi Kossuth-díját követően képzőművészeti alkotásaiból a Fiatal Művészek Klubjában kiállítás rendeztek. A siker dacára a rendezőket megdorgálták, a klubot másfél évre bezárták. 1966-ban Kassák csak saját költségén tudta műveit bemutatni a Fényes Adolf Teremben. Noha a költségeket a minisztérium utólag mégis átvállalta, az idős mester ezután már nem nyerte vissza legendás élet- és küzdőkédvét.

Katalizátorok. Ez így el fog tűnni

2009, rendező, szerkesztő: Gulyás János, riporter: Modor Ádám, operatőr: Gulyás János, vágó: Gulyás János, gyártásvezető: Heller Tamás, producer: Gulyás János, Kisfaludy András, gyártó: Dokufilm Kft., K&G Film, 107 perc.

A rendszerváltás előkészítésében letagadhatatlan a szamizdat irodalom szerepe. A Kádár-korszakban az egyik legjelentősebb csoportosulás a Katalizátor Kiadó volt. Az ő szerveződé-süket, tevékenységüket, majd felbomlásukat mutatja be a film.

Kelet–nyugati átjáró

2009, rendező, szinopszis: Papp Gábor Zsigmond, ötlet: Tamási Miklós, szerkesztő: Hegyes Katalin, Papp Gábor Zsigmond, operatőr: Lovasi Zoltán, gyártásvezető, producer: Papp Gábor Zsigmond, gyártó: Bologna Film, 52 perc

1989 nyarán a kommunista Kelet-Németországból több tízezer turista érkezett Magyarországra. A gazdag és szabad Nyugat-Európába igyekeztek, de nem kaptak útlevelet, és azt remélték, hogy a szovjet blokk legszabadabb országán, Magyarországon keresztül átmehetnek a vasfüggönyön Ausztriába, majd Nyugat-Németországba. Számukra húsz évvel ezelőtt Magyarország volt a kelet–nyugati átjáró.

Kémek a porfészekben – Rimner Gábor története

2009, rendező: Papp Gábor Zsigmond, szakértő: Tamási Miklós, operatőr: Lovasi Zoltán, vágó: Bartos Bence, producer: Papp Gábor Zsigmond, gyártó: Bologna Film, 51 perc.

„Az imperialista hírszerző szervek megbízásai alapján a kémkedés gyakorlati feladatait a hivatalos hírszerzők mellett a más országok állampolgárai közül beszervezett ügynökök végzik, akik ezzel rendszerint saját hazájukat is elárulják.

Hogyan szervezik be az ügynököket? Mire szervezik be őket? Abba lehet-e hagyni a kémkedést? Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolására kértük Rimner Gábort, akit 1973-ban az USA Központi Hírszerző Ügynöksége, a CIA kémtevékenységre beszervezett.” (*Ifjúsági Magazin*, 1981. október.)

Kém(ek) – elhárító(k)

2007, rendező, operatőr: Kiss Róbert, producer: Viktorin Kornél, gyártó: FOK Kht., 52 perc.

A XXI. században elmaradt a harmadik világháború. Vajon mit tettek ezért a kém(ek)–elhárító(k)?

Kiutazása közérdeket sért

2002, rendező: Pataki Éva, szakértő: Morton Weinfeld, Valuch Tibor, operatőr: Halász Gábor, hang: Sipos István, vágó: Juhász Kata, producer: Eric Michel, Sárközy Réka, gyártó: 1956-os Kht., National Film Board of Canada, 55 perc.

„Kiutazása közérdeket sért.” Mit jelentett ez a Kádár-korszakban gyakran elhangzó mondat egy-egy ember sorsában? Kriszta és Laci szerelmi története a hetvenes évek világába vezet, a fiú akkor hagyta el illegálisan az országot (a lány évek múlva követte). A filmből kiderül, hogy nem csekély az a szellemi „vérveszteség”, amelyet a disszidálásra kényszerített magyar állampolgárok hiánya okozott az országnak.

„Kezdetben vala az ige”. Film a Bokor Közösségről

1993, rendező, forgatókönyvíró: Tölgyesi Ágnes, operatőr: Kurucz Sándor, hang: Kapcsos Vince, vágó: Kulics Ágnes, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, producer: Buglya Sándor, szereplő: Bulányi György, Vadas Éva, Merza József, Barcza Barna, Máté Tóth András, Király Ignác, Vincze Gabriella, Bulkay Margit, Orbán Péter, Gyulai Endre, Németh Géza, gyártó: MOVI-DUNA, 85 perc.

Bulányi György 1945-ben, fiatal piaristaként vette át egy debreceni ifjúsági csoport vezetését, s a vallás alapkérdéseire, teológiára oktatta a fiatalokat. Miután 1948-ban párthatározat tiltotta be a vallásos egyesületeket, csak illegális körülmények között, kis létszámú, könnyen elrejtethető közösségként működhetek tovább. Bulányi továbbra is járta az országot, maga köré gyűjtve az ifjúságot. 1952-ben letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-ban, a forradalom napjaiban kiszabadult, november 4-e után azonban visszakerült a börtönbe. Bulányi atya csoportja a hatvanas években szerveződött újra. A Bokor Közösség neve a szerveződés struktúrájára utal: önálló, egymással egyenrangú alkotó közösségek hálózata, amelyeket az evangéliumban való egyetértés köt össze. A Bokor – az egyik nyilatkozó szerint – az igazmondás és a nyitottság szigetévé lett a mellébeszélés világában, a politikai rendszertől való idegenséget tudatosan vállalta.

Kizárt a párt

1989, rendező: Szobolits Béla, operatőr: Surányi Z. András, 57 perc.

1988. április 9-én, jó hónappal a májusi pártértekezlet előtt, a Központi Ellenőrző Bizottság határozata alapján kizárták a pártból Bihari Mihály politológust, Bíró Zoltán irodalomtörténészt, az MDF egyik szervezőjét és alapító tagját, Király Zoltán újságíró, parlamenti képviselőt és Lengyel László közgazdászt. A beszélgetések során egy egész korszak történelme bontható ki: a hatvanas és hetvenes évek csak félinformációkból, suttogásokból ismert kultúra- és értelmiségellenes politikája, a szellemi és fizikai röghöz kötések láncolata.

Komor ég alatt

1989, rendező: Vitézy László, operatőr: Jankura Péter, hang: Prohászka Béla, vágó: Kovács Endre, gyártásvezető: Hollósi G. Zsuzsanna, gyártó: Dialóg Filmstúdió Vállalat, 113 perc.

A Kossuth Klubban a „történelmileg kialakult egypártrendszeréről” szóló előadás- és vitasorozat dokumentációja. A 12 előadás előadói és a vita résztvevői elsősorban a szociáldemokrácia szerepéről, a felszabadulás utáni szociáldemokrata politikáról, a párton belüli ellentétekről beszélnek. Kevesebb szó esik az egykori koalíció más tagjairól, kispapokról, parasztpártiakról, s még kevesebb a koalíción kívül működő polgári pártokról. A középpontban a kommunista-szociáldemokrata pártegyesüléssel létrejött uralkodó párthoz való viszonyulás áll: az ötvenes években, 1956-ban, majd a hatvanas években, s egészen máig, a pluralista politikai áramlatok színre lépéséig. A filmben megszólal (a megjelenés sorrendjében): Vásárhelyi Miklós, Hülvély István, G. Márkus György, Fejtő Ferenc, Baranyai Tibor, Litván György, Erényi Tibor, Bogárnár József, Nyers Rezső, Révész András, Bölcshöldi Andor, Vida István, Lipinszky Károly, Ravasz Károly, dr. Boross Imre, dr. Borbély Endre, Fillipovics Tamás, Bihari Mihály, Szalay Pál.

Körúti esték

1997, rendező: Kisfaludy András, operatőr: Csukás Sándor, zene: Balla László, hang: Marjai György, Papp Zoltán, vágó: Eszlári Bea, Uchlaczki Lilian, gyártásvezető: Bozsó László, gyártó: Munkart Bt., 61 perc.

Kovácsnai György (1934–83) festőművész, filmrendező, zenész, akit érdeklődése és tehetsége konok eltökéltségéből adódóan minden területen mesterré, szakemberré avatott, korának egyik nehéz embere volt. Taszította a szürkeség, a rutinokra épített életvitel. Rendhagyó életet élt a hetvenes évek Budapestjén, ott is elsősorban a pesti Nagykörút és a Duna határolta területen. A dokumentumfilmben részleteket látunk filmjeiből, festményeiből, s kirajzolódik a kor kultúrpolitikai háttere, amelynek a művész életében meghatározó szerepe volt.

Krassó György 1932–1991

1997, rendező: Xantus János, munkatárs: Dobrányi Péter, Kabdebó Katalin, Kiss Róbert, Kulcsár Györgyi, Lugossy István, Majoros József, Hafner Mónika, Hujber Balázs, Somlai János, Tárkányi Ferenc, Zsille Zoltán, szereplő: Regős Pál, Gerlóczy Magdolna, Deli Adrienn, Birtalan Krisztina, Balkay Géza, gyártó: Unio Civilis Képműhely, 30 perc.

Krassó György író és filozófus a demokratikus ellenzék egyik vezéralakja volt. A rendhagyó film pontosan illik Krassó György rendhagyó alakjához. A kicsit mindig illedelmes, kicsit mindig unalmas politikusporthé helyett üdítően szabad filmet látunk egy öntörvényű személyiségről.

Lánchídi csata. 1986. március 15.

2008, rendező: Dékány István, operatőr: Bucsek Tibor, vágó: Kollányi Judit, producer: Buglya Sándor, gyártó: Dokument-Art Kft, Dunatáj Alapítvány, 60 perc.

1986. március 15-én – politikai hovatartozástól függetlenül – mindenki kinn volt az utcán, akinek valami baja volt a rendszerrel.

Magyar változások

1900, készítette: Bátonyi Csaba, Berkovits György, Bozóki András, Dér András, Elbert Márta, Ember Judit, Jávor István, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz, 60 perc.

Összefoglaló a hazai belpolitikai változásokról: az euforikus utcai tüntetésektől a szabad választásokig, 1988 tavaszától 1990 tavaszáig.

Magyarok a falnál

2004, rendező, forgatókönyvíró: Sipos András, operatőr: Horváth Adrienne, vágó: Kabdebó Katalin, gyártásvezető: Ordódy Judit, szereplő: Erzséberger Júlia, Seres László, Acsády Judit, Deutsch Tamás, Kőszeg Ferenc, gyártó: Duna Televízió, 35 perc.

Az 1961 augusztusában fölhúzott berlini falat 1989 novemberében rombolták le. A világtörténelmi jelentőségű eseményt Nyugat- és Kelet-Berlinben élő magyarok és németek mesélik el, jelentőségét tüntetésszervezők, politikusok méltatják.

Még kér a nép

1989, készítette: Dér András, Durst György, Elbert Márta, Jávor István, Lányi András, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 100 perc.

Megemlékezések és tüntetések: 1988. október 23., november 4. és 1989. március 15. Budapesten.

Menedzserek

1987, rendező: Borsodi Ervin, operatőr: Kiss I. György, hang: Gonda János, vágó: Hollósi Tiborné, gyártásvezető: Szalay Béla, gyártó: MOVI Dokumentumfilm Stúdió, 15 perc.

A magyar gazdaság részben külső, nemzetközi hatások, részben pedig a belső gazdasági vezetés hibáiból kritikus helyzetbe került. A filmben szereplő menedzserek egy újszerű gazdasági szemlélet képviselői. Kreatív, széles látókörű és bátor emberek, határozott elképzelésekkel. Tevékenységüket többé-kevésbé siker koronázza.

Mezőgazdasági tükrök

1987, készítő: Harcsa Béla, Ormos Tibor, Wechter Ernő, Kulcsár Györgyi, Tóth Lujza, gyártó: Mafilm HS.

A mezőgazdasági szerkezetváltáshoz elengedhetetlen az új formájú nemzetközi együttműködési lehetőségek kiaknázása.

Miért sípolt a macskakő?

2000, rendező, forgatókönyvíró: Pataki Éva, operatőr: Andor Tamás, zene: Illés Lajos, hang: Sipos István, vágó: Juhász Katalin, gyártásvezető: Pákozdy Margit, producer: Fehéri Tamás, szereplő: Xantus János, Ordódy György, Monory Mész András, Györffy Miklós, Györe Balázs, Gazdag Gyula, Bozsogi János, Andor Tamás, gyártó: Fórum Film Alapítvány, 48 perc.

Gazdag Gyula 1971 nyarán forgatta legendás filmjét, a *Sípolt macskakőt*. 2000 nyarán ismét találkozott az alkotók és a főszereplők. Mi történt a stáb tagjaival, a szereplőkkel? Lehetne-e ma is a kor problémáit ilyen érzékenyen megfogalmazó filmet készíteni? A válasz egyértelműen nem: a cenzúra megszűnt, ma már nincs szükség az áttételes megfogalmazásra.

Mindörökké...

1991, rendező: Tölgyesi Ágnes, operatőr: Kurucz Sándor, standfotós: Mohi Sándor, hang: Pöhlössy István, vágó: Kulics Ágnes, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, szereplő: Rumi Tamás, Köröshegyi Rajnald, Pacsai Fidel, Orbán Márk, Zdiárszki László, Árva Vince, Dudás Bertalan, Kováts Jenő, Bán Elizeus, Kiss Csongor, Lénárd Ödön, Olafsson Placid, Halász Piusz, Hilár Dömötör, Vác Jenő, gyártó: MOVI Fórum Filmstúdió, 80 perc.

1950 előtt tucatnyi szerzetesrend működött Magyarországon. A magyar katolicizmus 2500 eleme és 250 középiskolát tartott fenn. 1950 nyarán szinte egyetlen éjszaka leforgása alatt szétverték a szerzetesrendeket. A legtöbb rend sorsa az azonnali feloszlítás volt, csak néhányuk kapott kivételes lehetőséget arra, hogy limitált létszámmal ugyan, de gimnáziumot működtessen. Megszűnt a szalézi, az irgalmas, a ciszterci, a pálos, a ferences, a karmelita, a piarista, a jezsuita, a Domonkos-rend. A szerzetesek közül sokan börtönbe kerültek, sokukat internálták, sokan kénytelenek voltak kilépni a világba, többen elhagyták az országot, néhányan családot alapítottak. Legtöbbjüket az kínozta, hogy a szerzetesrendek véglegesen meg fognak szűnni. Még 1965-ben is sor került egy „jezsuita összeesküvés” felderítésére: az egyik elítélt szerzetes 1977-ben, VI. Pál személyes közbenjárására szabadult a börtönből. 1989 márciusában már sejteni lehetett, hogy az állam engedélyezi a szerzetesrendek visszaállítását. Rommá vált egykori kolostorokban, elaggott szerzetesrendi papok tanítása nyomán ifjú szerzetesjelöltekkel indul újra a rendi élet.

A Mobil

2008, rendező, vágó: Vereb Veán András, dramaturg: Tallér Edina, forgatókönyv, gyártásvezető, producer: Csorvási László Ábel, Vereb Veán András, operatőr: Fazekas „Pamach” Sándor, Czeglédi Tamás, hang: Protovin István, szereplő: Csorvási László Ábel, Lengyel László, Maksa Zoltán, Nagy Bandó András, Orliczki Frigyes, gyártó: Veán Produkció, 47 perc.

1990 után sorra tűntek el azok a klubok, helyek, amelyek a rendszerváltást helyi szinten előkészítették. A Mobil Leninváros (1991-től Tiszaújváros) ismert ifjúsági klubjaként kultúrprogramok helyszínül szolgált. 1978-ban nyílt meg a Tiszai Vegyi Kombinát KISZ-szervezetének égisze alatt. A klub vezetőinek gyakran meg kellett küzdeniük a Mobil fennmaradásáért, mert zajossága, tagjai extrémnek tartott viselkedése nemcsak a városlakókat, hanem a fenntartó KISZ-t és a városi pártbizottságot is irritálta. 1993-ban zárt be végleg. Egykori törzsközönségében a klub kulturális és közösségformáló hatása máig él.

Mozgóképes történelem. Rendszerváltás Magyarországon és Kelet-Európában, 1988–1990 1–2.

2006, rendező, szerkesztő: Elbert Márta, szakértő: Bozóki András, Révész Béla, vágó: Kende Júlia, hang: Rozgonyi Gábor, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, Magyar Televízió, 116 perc

A film a Fekete Doboz felvételei, az MTV híradói, háttérműsorai és egyéb archív anyagai alapján a diktatúrából a demokráciába vezető, békésnek nevezett, ám drámai eseményekben, zaklatott helyzetekben nem szüklökdő átmenet állomásait eleveníti föl, a prágai, berlini, varsói és bukaresti eseményekre is kitekintést nyújtva.

A Műtárgy

1988, készítette: Csillag Ádám, Dér András, Elbert Márta, Jávor István, Lányi András, Pesty László, gyártó: Fekete Doboz, 75 perc.

Az összeállítás bemutatja a bős–nagymarosi vízlépcső elleni első tömegtüntetést, a dunai táj legszebb részeinek fokozatos átalakulását sivár pusztasággá, régészek mentőakcióját az elárasztásra ítélt területeken.

Az NDK menekültek kiengedése I–II.

2000, rendező: Volker Petzold, B. Nagy Tibor, szerkesztő: Volker Petzold, szakértő: Werner Büttner, operatőr: Dobai Sándor, vágó: Gál Imre, gyártásvezető: Nagy Gábor, producer: Nagy Gábor, szereplő: Sztuplik Rezső, Réger Antal, Volker Petzold, Nagy Tibor, Kozma Imre,

Helmut Kohl, Horn Gyula, Dieter Grahmann, Gál Lajos, Alexander Arnot, gyártó: Pilot Stúdió, 73 perc.

Volker Petzold, a Sat1 egykori tudósítója emlékezik a történetekre. A magyar történelem két fontos eseményét párhuzamos szerkesztéssel mutatja be a film: háttérként visszanyúl az 1956-os forradalomhoz, s annak fényében dokumentálja az 1989-es, nagy jelentőségű határnyitást, sok eredeti Sat1-es helyszíni tudósítással.

Neurock. Ivánka Csaba emlékének

2000, rendező: Kisfaludy András, dramaturg: Fakan Balázs, operatőr: Sasvári Lajos, zene: Szörényi Levente, hang: Szűcs Péter, vágó: P. Kovács Gyula, gyártásvezető: Fabók István, zene: Topó Neurock, szereplő: Vas Zoltán Iván, Patai Tamás, Papp Zoltán, Merena Sándor, Mácsai Pál, Lengyel László, Lázár Kati, Lakatos Dezső, Kézdy György, Ivánka Csaba, Hollósi Frigyes, Bartos Zsóka, gyártó Munkart Bt., 60 perc.

Ivánka Csaba a hetvenes évek végén alapította meg underground együttesét. A fiatalok körében nagy népszerűségnek örvendő TOPÓ NEUROCK zenekarnak a cenzúra nem engedélyezett nagylemezt. Tízéves fennállásukat koncerttel készültek megünnepelni, ám a forgatás közben a banda összeveszett és feloszlott. Senki máséhoz sem hasonlítható előadásaikból, zenéjükből és kíméletlenül gunyoros szövegeikből csak ez a filmfelvétel maradt meg. Ivánka folytatta színészi pályáját, egyre tehetségesebben dolgozott, de ettől kezdve rendezett is színházban, rádióban, tévében, darabokat és sikeres musicaleket írt. Fiatalon halt meg, 1996-ban.

Oly távol, messze van hazám

2000, rendező: Góczán Flórián, szerkesztő-riporter: Méry Zsuzsa, szakértő: Szakolczai Attila, operatőr: Góczán Flórián, zene: Darázs Erzsébet, hang: Vass Zoltán, Belovári Tibor, vágó: Koncz Gabriella, producer: Sárközy Réka, szereplő: Wittner Mária, Tihanyi László, Tihanyi Árpádné, Steiner Lajosné, Polgár Lászlóné, Lukács György, Koroly T. György, Czövek Tiborné, Büki Lajos, gyártó: 1956-os Kht., 58 perc.

Az 1956-os forradalom utáni tömeges emigrációt követően rövid külföldi tartózkodás után többen hazajöttek, mert várta őket valaki, valami. Hazatérésük után vagy hosszú börtönbüntetést kaptak, vagy kivégezték őket. Nekik állít emléket a film.

Ottília

1997, rendező, szerkesztő: Elbert Márta, riporter: Upor Péter, operatőr: Jávor István, vágó: Révész Márta, producer: Elbert Márta, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 53 perc.

Solt Ottília (1944–97) a demokratikus ellenzék és a rendszerváltás egyik meghatározó szemé-

lyisége volt. Azon kevesek közé tartozott a rendszerváltó elitből, akik megőrizték erkölcsi tartásukat és integritásukat. A filmben a róla készült archív anyagokat láthatjuk, kortársai és barátai – Csalog Zsolt, Demszky Gábor, Havas Gábor, Petri György, Kocsis Zoltán, Kószeg Ferenc, Iványi Gábor – visszaemlékezéseit hallhatjuk. A BM III/III-as osztálya által Solt Ottliáról gyűjtött adatokat Kornis Mihály olvassa fel.

Ők, akik... a Cinema 64 Stúdió

2007, rendező, forgatókönyvíró: Dékány István, operatőr: Gulyás János, producer: Buglya Sándor, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 71 perc.

A hatvanas évek a filmművészet, a mozi aranykora. Az akkori fiatalok egy része úgy gondolta, nincs az életben fontosabb, mint a mozi. Filmet néztek és csináltak. Vannak közöttük, akiknek a film lett az élete. 8 mm-es valóságképek a hatvanas évekből.

Pintér-művek

1987, készítő: Wiedermann Károly, Ónodi G. György, Szűcs Péter, U. Szabó Árpád, Nádasi László, Hollósi Tiborné, Kéri István, gyártó: Mafilm HS.

A gazdaságos, korszerű, magánkézben lévő keceli kisüzem a termelési rugalmasság példája lehetne az egész magyar gazdasági struktúra számára is.

Poggyászung, Kádár János

2006, rendező: Sólyom András, forgatókönyvíró: Kornis Mihály, operatőr: Reich László, producer: Sólyom András, gyártó: Második Média-Box Bt., 99 perc.

A kétrészes dokumentumfilm a Kádár-korszak máig tartó hatásait elemzi.

Pol Pot megye punkjai – CPg

1999, rendező, forgatókönyvíró: Kövessy Róbert, riporter: Kövessy Róbert, Németh Gábor Péter, operatőr: Rácz Albert, Dala István, vágó: Gyárfás Péter, producer: Hollósi G. Zsuzsanna, zene: CPg együttes, szereplő: CPg együttes, Pálinkás Szűts Róbert, Sebők János, Nagy Feró, Haraszti Miklós, gyártó: Filmplus, 63 perc.

Tényfeltáró dokumentumfilm a nyolcvanas években legendássá vált CPg (Come on Punk group) együttesről. A CPg a legelső punkzenekarok közé tartozott Magyarországon, ők voltak az akkori társadalmi-politikai rezsim szemében a legreakciósabbak, a legpimaszabbak. A *Pol Pot* (Csongrád) *megye* fiataljainak szövegei valóban naiv társadalombírálatként hatottak. Dalaik nyers, anarchisztikus, nyíltan kommunistaellenes, ellenzéki világnézetről árulkodtak. A CPg tagjait két év börtönbüntetéssel jutalmazta a támogató-tűrő-tiltó rendszer.

A popcézár

(*Múlt-kor* televíziós ismeretterjesztő sorozat), 2007, rendező: Lakatos András, szerkesztő: Bartal Csaba, Milus Katalin, Fekete Lina, Daróczi Tímea, operatőr: Halla József, Bornyi Gábor, Koncsik László, vágó: Székely Attila, gyártásvezető: Ducsay Edward, Mliner László, narrátor: Dunai Tamás, szereplő: Erdős Péter, Benkő László, Boros Lajos, Csatári Bence, Csepregi Éva, Csontos Tibor, Hobo, Jávorszky Béla Szilárd, Nagy Feró, Sebők János, Urbán Tamás, gyártó: MTV Kulturális Főszerkesztőség, 26 perc.

Erdős Pétert (1925–90), a *popvilág Aczél Györgyét* többnyire diktátornak tartották. A menedzser az 1988-ban készített, eddig nem vetített interjúban annak ellenére elvhu kommunistának vallotta magát, hogy éveket töltött börtönben 1956 előtt és után is, a pártból is kizárták. Öntörvényű ember volt, aki a meggyőződését, a saját ízlését követte a politikai, a piaci konjunktúra ellenében is. 1968-ban lett jogtanácsos, később a sajtóosztályt vezette a Magyar Hanglemezgyártó Vállalatnál. Ahogy szélesedett a könnyűzenei paletta, egyre inkább a menedzselés felé tolódott. Mindent megtett azért, hogy legalább egy magyar együttes – a Neoton Família – világkarriert fusson be, hogy a nyereségből a többi produkciót finanszírozhassa.

Punktérítő. A Közellenség

2000, rendező, forgatókönyvíró, riporter: Kövessy Róbert, operatőr: Szőnyi István, vágó: Kálmán Mihály, gyártásvezető: Czutor György, producer: Hollósi G. Zsuzsanna, Varga Gábor, zene: CPg együttes, Auróra, Közellenség, szereplő: a Közellenség zenekar tagjai, Haraszi Miklós, gyártó: Filmplus, 75 perc.

A Közellenség punk stílusban öltözködő rockegyüttes volt Veszprémben. Zenélnie nem adott meg, csak lebuknia. Színpadon töltött első és egyben utolsó húsz percüket politikai fel-forgatásként vizsgálták. A vád szerint az előadott három számban az izgatási törvény által tiltott összes tárgyat végigénekeltek. A szovjet megszállást, a kormányzás módját, a kormányzó Kádár János személyét, a lengyelországi helyzetet és a marxizmus-leninizmus tanításait. „Jogos” volt tehát, hogy minden addigi punktalanításnál súlyosabb ítélet szülessék: átlagosan két év börtönbüntetést kaptak.

Rácsos egyetem. A budai középiskolás diákfelkelés

2000, rendező: Kinyó F. Tamás, forgatókönyvíró: Ferenczy Erika, operatőr: Vékás Péter, hang: Gonda János, vágó: Antal Miklós, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, producer: Buglya Sándor, szereplő: egykori diákok és tanárok, Ferenczy Erika, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 60 perc.

Középkorú férfiak, egy gépészmérnök, egy történész, egy fröccsöntő, egy országgyűlési kép-

viselő, egy klinikai pszichológus, egy építésvezető és egy nyugalmazott középiskolai igazgató. Életük közös pontja, hogy mindnyájukat a Középiskolások Forradalmi Bizottságában való részvételért, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés miatt ítélték el 1958-ban. Letöltötték a büntetésüket, megbélyegzettként éltek éveket, míg aztán szorgalommal és kitartással változtattak a sorsukon.

R. B. kapitány. Radics Béla emlékére

2003, rendező: Kisfaludy András, dramaturg: Fakan Balázs, operatőr: Nemescsói Tamás, hang: Blaskó György, Szűcs Péter, vágó: Eszlári Beáta, közreműködő: Fakan Balázs, Balkay Géza, szereplő: Tóth Tamás, Som Lajos, Póka Egon, Miskolci Iлона, Kisfaludy András, Deák Bill Gyula, Danyi Attila, Balázs Ferenc, gyártó: Munkart, 81 perc.

Radics Béla (19466–82) gitáros, énekes zeneszerzőt rajongói a magyar Jimmy Hendrixnek tartották. Első zenekarai (Sankó, Atlantisz, Pannónia) után 1968-ban alakította meg az első magyar progresszív bluest játszó zenekart, a Sakk-Mattot. Ő és zenésztársai ismertették meg a hazai beat-korszállal a Rhythm and Bluest. Nagy sikerei voltak későbbi formációival is (Taurus, Tűzkerék). A kultúrpolitika üldözte, figyeltették, nagylemeze nem jelenhetett meg. Bravúros gitártudását két kislemez és hárompercnyi film őrzzi.

Reformesélyek

1987, rendező: Durst György, szerkesztő: Ferenczi Gábor, Mátyási Sándor, Mész András, Mihancsik Zsófia, operatőr: Mész András, vágó: Major Klára, gyártásvezető: Kardos Tamás, 78 perc.

A dokumentumanyag a *Közélelvizűkutatás* című videósorozat keretében a *Közgazdasági Szemle* Kossuth Klubban megrendezett „élő szám” eseményén készült. A felkért (Antal László, Szabó Katalin, Bródy András, Nagy András és Nyers Rezső), valamint a spontán hozzászólók az ország politikai, gazdasági és társadalmi átalakításának programját tartalmazó *Fordulat és reform* című tanulmány kapcsán fejtik ki véleményüket.

Rózsa utca

2003, rendező: Pataki Éva, operatőr: Halász Gábor, hang: Sipos István, vágó: Juhász Kata, producer: Sárközy Réka, gyártó: 1956-os Kht., 63 perc.
2003 nyarán Mészáros Márta lakásán társaság gyűlt össze: Mészáros Márta, Jancsó Miklós, Grunwasky Ferenc, Bacsó Péter, Heller Ágnes, Konrád György, Gödrös Frigyes, Orbán Júlia, Wagner Valéria, Sárdy Panni, Jancsó Katalin. A „Rózsa utca” fogalommá vált, itt lakott a hatvanas–hetvenes években a Jancsó–Mészáros házaspár. Lakásuk agoraként működött, ahol szinte mindennap összegyűltek írók, filmesek, színészek, képzőművészek, magyar és külföldi barátok. A múltidéző összegyűjtés nem a nosztalgikus anekdotázás jegyében zajlott, hanem mély,

elemző beszélgetéssé alakult, izgalmas adalékul a hatvanas–hetvenes évek politika- és film-történetéhez.

Scampolo

2005, rendező: Kisfaludy András, operatőr: Balogh Gábor, dramaturg: Fakan Balázs, vágó: Czejlik Mária, hang: Novák Béla, gyártásvezető: Fabók István, producer: Kisfaludy András, gyártó: Munkart, 60 perc.

A Scampolo együttes 1962-ben alakult meg Komár László és Faragó „Judy” vezetésével a Földgép Vállalat Vigyázó Ferenc utcai klubjában. A leglendületesebb beatzenakar a cég KISZ-zenekaraként néhány évig biztonságban érezhette magát, azonban így sem maradhatott sokáig együtt. A csapatot szétszedték, Judyt bevonultatták katonának, és később hiába szerveződött többször újra a zenakar, az első formáció sikerét soha nem tudta elérni.

Szamizdatos évek I–II. A Beszélő című samizdat folyóirat. „Az utókor hajlamos elfelejtkezni a közkatonákról...”

1997, rendező, szerkesztő: Gulyás János, riporter: Modor Ádám, vágó: Gulyás János, szereplő: Pozsgay Imre, Orosz István, Modor Ádám, Kőszeg Ferenc, Horváth József, Nagy Bálint, Miklóssy Endre, gyártó: K&G Film, 93 perc.

Az 1981–89 között megjelent samizdat *Beszélő* munkatársai elevenítik föl az illegális újság előállításával járó nehézségeket. Kádár János véleménye ez volt: „Ha ők bosszantanak, mi visszabosszantjuk őket, de mártírokat nem csinálunk belőlük.” Érdekes információkat kapunk a liberális ellenzék szerveződéséről, hatalmi harcairól, s az olykor bohózatba illő konspirációról.

Szárszó '88

1988, rendező: Durst György, operatőr: Pesty László, Durst György, gyártásvezető: Rusznyák Sándor, gyártó: Balázs Béla Stúdió, 80 perc.

Az 1943-as szárszói konferencia évfordulóján egy héten keresztül az ország helyzetéről tanácskoztak társadalomtudósok, politológusok és több mint hatszáz fiatal. A film a különböző témakörök közül mutat be néhányat.

A szellem napvilága – avagy volt egyszer egy közgyűlés

2005, rendező: Balogh Zsolt, operatőr: Bodnár Imre, szereplő: Albert Gábor, Fekete Gyula, Berecz János, Csoóri Sándor, Eörsi István, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 58 perc.

A filmben az 1986. november végi, nagy port felkavaró írószövetségi közgyűlésen történetek elevenednek meg, a főbb szereplők visszaemlékezéseiben.

Szigorúan titkos! 2. rész: Anti bácsi jelentései

2006–08, rendező, forgatókönyvíró, operatőr: ifj. Nádasy László, szakértő: Rainer M. János, Papp István, Keresztes Csaba, Urbán Tamás, vágó: Ari Gábor, Molnár András, producer: Szita Miklós, szereplő: Kohári Szabó Antal, Nádasy Lászlóné, Papp István, Rainer M. János, gyártó: Szita & Deák Film, 57 perc.

Egy szanitéc, aki a háború alatt ezrek életét mentette meg, a hatvanas, hetvenes években az Állambiztonsági Szolgálatnak jelentett Nádasy László filmrendezőről. A kiskamasz ifj. Nádasy László rájött, hogy Anti bácsi lehallgatja édesapja, a filmrendező telefonbeszélgetéseit. A család és Anti bácsi között tisztázó beszélgetésre került sor, ez lett az egyik oka annak, hogy Kohári Szabó Antal elhagyta a szolgálatot.

Tehetetlenül

1998, rendező: Almási Tamás, operatőr: Rácz Albert, zene: Dés László, Slamovits István, vágó: Almási Tamás, Radnai Annamária, gyártásvezető: Szohár Ferenc, producer: Kardos Ferenc, gyártó: Budapest Filmstúdió Kft., 102 perc.

Az ózdi kohászati művekről 1987 óta készült sorozat utolsó, egyben összefoglaló filmje. Tíz év távlatából látható, hogy az ózdi kohászat története egyben a város, egy régió és a magyarországi rendszerváltás története is.

Törvénytelen Muskátli I–III.

1995, rendező, forgatókönyvíró: Kisfaludy András, operatőr: Csukás István, hang: Wahl Frigyes, vágó: Gyárfás Péter, Szabó Balázs, gyártásvezető: Tiszeker László, Fabók István, szereplő: Gyarmathy Tihamér, Végh László, Dárday István, Sipos István, Lugossy István, Ferda Zsuzsa, Kenedi János, Ungváry Rudolf, Lisziák Elek, Benke László, Deák László, Szász István, Gyémánt László, Hencze Tamás, Kecskeméti Kálmán, Koncz Csaba, Mihalovics György, dr. Perlaky Ádám, Petri Galla Pál, Szentjóbgy Tamás, Ventilla István, gyártó: Louma Bt., Munkart, 161 perc.

1958-ban tehetséges fiatalok találtak egymásra: a Váci utcai Muskátli presszó lett a törzshelyük. A később több száz főre nőtt csoport egyik meghatározó alakja dr. Végh László zeneszerző és röntgenorvos volt. Később ezt a társaságot nevezték el a „nagy generációnak”: közülük többen neves művészek lettek. A szereplők megidézik a kort, sorsukat, amely közel negyven év történelme is.

A túlélés stratégiái

1987, rendező, operatőr: Mész András, vágó: Ostoros Ágnes, gyártásvezető: Ozorai András, 75 perc.

A *Közeljövő* kutatás című videósorozat keretében készült dokumentumanyagban a társadalmi átalakítás szükségességéről Antal László közgazdász, Kolosi Tamás szociológus, Szalay Júlia szociológus, Szilágyi Ákos esztéta, Nádas Péter író és Varga János újságíró fejtik ki gondolataikat, szakmájuk aspektusából.

Úgy érezte, szabadon él

1988, rendező: Vitézy László, riportter: Vicsek Ferenc, operatőr: Jankura Péter, Jancsó Nyika, hang: Prohászka Béla, munkatárs: Vicsek Ferenc, vágó: Losonczi Teri, gyártásvezető: Bodonyi Rezső, gyártó: Objektív Filmstúdió Vállalat, 116 perc.

A fiatalok között veszélyesen terjedő kábítószer-fogyasztás jelenségét a magyar társadalom hivatalosan nem létezőnek minősítette, ennek megfelelően a kérdés bármilyen formában (újság, könyv, film) történő publicisztikai felvetése lehetetlen volt. A dokumentumfilm az úgynevezett „halmozottan hátrányos helyzetű” fiatalok sorsának kutatására vállalkozik, amelyben a kábítószernek döntő szerep jut.

Úgy érzem, megérkeztem... Hímesháza plébánosa

2002, rendező: Kremzier Edit, Ocsenás Tamás, forgatókönyvíró: Kremzier Edit, operatőr: Schwindl Endre, vágó: Révész Márta, gyártásvezető: Fehér Norbert, szereplő: dr. Kormon József, gyártó: MTV, 26 perc.

Dr. Kormon Józsefet 1978-ban szentelték pappá. Diákként megkereste az Állami Egyházügyi Hivatal, hogy vállaljon információszerzést. Elhagyta az országot. New Yorkba került, magyarok pasztorációjával, keleti filozófiákkal foglalkozott. Gyóntatója volt Karády Katalinnak, Szalay Lajos grafikusnak, jól ismerte Király Bélát. A rendszerváltás után hazatért, Hímesházán telepedett le, ahol befogadták. Az élet szabadságára szeretné megtanítani az ittenieket, hogy tudjanak élni azzal, ami a sajátjuk.

Újmagyar siralom

1989, rendező: Ember Judit, operatőr: Mertz Loránd, hangmérnök: Fék György, vágó: Kulics Ágnes, gyártó: Fekete Doboz Alapítvány, 180 perc.

1989 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium és a belügyi szervek megkezdték Nagy Imre és mártírtársai kihantolását a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában. A film a kivégzettek földi maradványainak felkutatását és az exhumálás történetét eleveníti fel.

Universitas

2004, rendező, forgatókönyvíró Sipos István, riporter: Krizsó Szilvia, dramaturg: Jász István, operatőr: Jankura Péter, Antal Miklós, hang: Kapcsos Vince, vágó: Antal Miklós, gyártásvezető: Szederkényi Miklós, producer: Buglya Sándor, szereplő: Krizsó Szilvia, Kemény Emil, Jordán Tamás, Halász Péter, Fodor Tamás, Sólyom Kati, Ruszt József, gyártó: Dunatáj Alapítvány, 65 perc.

1960-ban az ELTE latin tanszékének javaslatára Ruszt József rendezésében az egyetemi színjátszó kör tagjai bemutattak egy darabot. Ebből a kezdeményezésből nőtt ki egy-két év alatt az Egyetemi Színpad legendás Universitas együttese, amely a hatvanas években az ország egyik szellemi központja lett. A riportfilmben a színpad egykori tagjai elevenítik föl emlékeiket, politikai és művészeti szempontból elemzik a hatvanas éveket, fiatal önmagukat.

Az utolsó szó jogán

2006, rendező: Velti László, operatőr: V. Nagy Attila, Takács András, producer: Dékány Péter, gyártó: M-RTL Zrt., 24 perc.

Kádár János máig megfejtetlen utolsó beszéde.

„Úton vagyok...”

1997, rendező, forgatókönyvíró, riporter: Magyar n. Attila, operatőr: Dömötör Péter, zene: Michel Poitou, Babity Tamás, Koncz Csaba, vágó: Magyar n. Attila, Sal Imre, gyártásvezető: Magyar n. Attila, producer: Magyar n. Attila, szereplő: Koncz Csaba, gyártó: magyar NEMZETI attila FILMLABORATÓRIUM, 36 perc.

Koncz Csaba avantgárd fotográfusként 1968-ban hagyta el Magyarországot. Csavargó életének és szellemi kalandozásainak színtere Franciaország, Németország, Hollandia, Itália és a távoli India lett. 1995-ben tért vissza, azóta egy apró faluban indiai szent iratok fordítójaként, meditáló íjászként, muzsikusként „utazgat” maga választotta szellemi utakon.

Az ügynök élete. Belügyi oktatás a Kádár-korszakban

2004, rendező: Papp Gábor Zsigmond, forgatókönyvíró: Tamási Miklós, szakértő: Kurutz Márton, operatőr: Dobóczy Balázs, vágó: Nagy Szilárd, narrátor: Kulka János, Rátóti Zoltán, közreműködő: Elek Ferenc, Kardos Róbert, gyártó: Bologna Film, 82 perc.

A Rendőr-, majd a Belügyi Filmstúdióban 1958–88 között közel háromszáz szigorúan titkos minősítésű oktatófilm készült belügyi szakemberek számára, borsos költségvetéssel, neves szakemberek közreműködésével, korszerű technika felhasználásával, főcíme azonban egyiknek sem

volt. A bemutatott és kommentált filmrészletek négy témakört ölelnek föl: 1. Hová helyezzük a poloskát? 2. Bevezetés a házkutatásba 3. A beszerzés fő fogásai 4. A hatékony hálózati munka.

Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról

2003–2004, rendező, forgatókönyvíró: M. Topits Judit, szakértő: Rainer M. János, operatőr: Ágoston Gábor, Halász Gábor, zene: Ágoston Gábor, vágó: Sass Péter, producer: Sárközy Réka, szereplő: Paizs Gábor, Németi Irén, Lakatos Ernő, Halda Alíz, Faragó Vilmos, Del Medico Imre, gyártó: 1956-os Kht., 78 perc.

A film a Kádár-korszak három hírének (Vályi Péter miniszterelnök-helyettes balesete, 1973; Rákosi Mátyás halála és temetése, 1971; egy Malév-repülőgép katasztrófája Kijev mellett, 1971) sajtómegjelenéseit vizsgálja. Lap- és hírszerkesztők elevenítik föl emlékeiket a kézi-vezérlésről, az elvben nem létező cenzúráról. Az olvasó a sorok között olvasott, a szerkesztők pedig kitanulták a kötélánc technikáját, tudva, mit vár el a laptól az olvasó, és mit vár el tőlük a hatalom.

A vád: népek barátsága elleni izgatás. Filmballada egy kortárs költőről

2002, készítő: Somogyvári Rudolf, Bognár János, Baranyai Szilvia, gyártó: VideAnt Kft., 37 perc.

A. B.-t 1963-ban tartóztatták le, mert erdélyi útja után egy baráti társaságban felvetette a kisebbségekkel való bánásmód kérdését. Az akkor huszoneves költőt három évre ítélték, másfelet ült le. Szabadulása után csak családja kapcsolatainak köszönhetően tudott elhelyezkedni, versei publikálására jóval később kerülhetett sor.

Vakáció I–II. A balatonboglári kápolna-tárlatok története 1970–1973

1998, rendező: Soós Árpád, szerkesztő: Római Róbert, riporter: Sasvári Edit, forgatókönyvíró: Sasvári Edit, Római Róbert, operatőr: Gombos Tamás, gyártásvezető: Bódis Gábor, gyártó: Bódisfilm, Magyar Televízió Dokumentumfilm Stúdió, 66 perc.

Film a balatonboglári „Kápolna Műterem” hetvenes évek elején rendezett kiállításairól.

Valahol ottthon lenni

2003, rendező: Almási Tamás, forgatókönyvíró, riporter: Kriza Bori, dramaturg: Radnai Annamária, operatőr: Varga Zsuzsanna, Almási Tamás, vágó: Hargittai László, gyártásvezető: Zentai Edit, Nyári István, producer: Móczán Péter, narrátor: Flóri Anna, szereplő: dr. Sándor Dezső, dr. Harajda András, Dudás Szabolcs, Sándor Dezsőné, Harajdáné dr. Jedlinszky Nóra, gyártó: EPS Produkciós Iroda, 104 perc.

A dokumentumfilm az ország határain kívül született magyar emberek sorsát mutatja be, akik 1980 és 1991 között települtek át Magyarországra. Van, aki élete kockáztatásával a jeges Szamoson sodródott órákon keresztül, van, aki névházasság révén tudott itt maradni. Mindnyájuknak a nulláról kellett újrakezdeniük, megküzdve az anyaországbeliek tájékozatlanságával és elutasító magatartásával.

A vízüzemű Moszkvics utasai, 1960–75

2000, rendező, forgatókönyvíró: Kresalek Gábor, operatőr: Körtési Béla, hang: Gonda János, vágó: Rácz Péter, gyártásvezető: Pákozdy Margit, producer: Fehéri Tamás, gyártó: Fórum Film Alapítvány, 53 perc.

Dokumentumfilm a hatvanas–hetvenes évek „huligánjairól”, a pesti és szegedi galerikról.

GYŐRI LÁSZLÓ

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA*

2009. július 1.–2010. június 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

56: *a forradalom és szabadságharc, valamint történelmi előzményei. Trianon: a versailles-i merénylet.* Szerk. Radics Géza. Chicago, Szabad Magyar Református Egyház, 2009. 72 p.

BALÁZS, ESZTER: An emblematic picture of the Hungarian 1956 revolution. In: *Challenging communism in Eastern Europe. 1956 and its legacy.* Ed. Terry Cox. London, Routledge, 2008. 53–72. p. (Routledge Europe–Asia Studies Series.)

GYÁNI, GÁBOR: Memory and discourses on the 1956 Hungarian revolution. In: *Challenging communism in Eastern Europe. 1956 and its legacy.* Ed. Terry Cox. London, Routledge, 2008. 11–20. p. (Routledge Europe–Asia Studies Series.)

Ismét válaszáton, avagy a magyarországi zsidóság és az '56-os forradalom. Szerk. Oláh János. Bp. Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, 2009. 90 p.

A Budapesten, 2006. okt. 22-én azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

NYSSÖNEN, HEINO: 1956 jelentése. A politikai analógiák szerepe a múlt megértésében. *Politikatudományi Szemle*, 17. évf. 2008. 2. sz. 51–68. p.

RAINER, M. JÁNOS: 1956: the mid-twentieth century seen from the vantage point of the beginning of the next century. In: *Challenging communism in Eastern Europe. 1956 and its legacy.* Ed. Terry Cox. London, Routledge, 2008. 1–10. p. (Routledge Europe–Asia Studies Series.)

UNGVÁRY RUDOLF: „A diktatúrának engedelmeskedni kell, a demokráciához tanulás szükséges!” Ungváry Rudolf íróval Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 44. sz. okt. 30. 7–8. p.

* Kiegészítve előző évekbeli bibliográfiáinkban nem szereplő tételekkel.

II. ELŐZMÉNYEK

BENCSIK PÉTER: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita”. *Aetas*, 24. évf. 2009. 2. sz. 87–103. p.

BENCSIK PÉTER: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tiszta lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitas Szegediensis. Acta Historica*. Tom. 129. Szerk. Marjanucz László. Szeged, JATEPress, 2009. 111–137. p.

BODNÁR GYÖRGY: Egy fejezet az 1956-os forradalom előtörténetéből. Az Új Hang 1955 szeptembere és 1956 októbere között. In uő: *Párbeszéd az idővel. Válogatott tanulmányok, esszék, kritikák*. Bp. Argumentum, 2009. 24–26. p.

GYARMATI GYÖRGY: *Demokráciából a diktatúrába, 1945–1956*. Bp. Kossuth, 2010. 104 p. (Magyarország története. 20.)

NAGY JÓZSEF: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Bp. Napvilág, 2009. 334 p. (Politikatörténeti füzetek. 20.)

SEBESTYÉN KÁLMÁN, Cs.: *Az MKP és az MDP Nógrád megyei választmányi és bizottsági üléseinek napirendi pontjai mutatókkal, 1945–1956*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2009. 207 p. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. 55.) (Segédletek. Nógrád Megyei Levéltár. 4.)

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

ASPERJÁN GYÖRGY: Egy „ötvenhat” – sok értelmezéssel. Egy Corvin közti visszaemlékezése. *História*, 31. évf. 2009. 9–10. sz. 63–66. p.

BEKE KATA: A tömeggyilkosság elkerülhetetlen hibaszázaléka. Túlélőként a Kossuth téri vérengzésről. *Magyar Napló*, 21. évf. 2009. 10. sz. 3–8. p. 1956. október 25.

Békés megye 1956-ban. Források. 3/1. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2008. 309 p. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 25.)

Békés megye 1956-ban. Források. 3/2. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2009. 522 p. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 26.)

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: Sárospataki diákok az 1956-os forradalomban. *Nyelvünk és Kultúránk*, 39. évf. 2009. 157. sz. 76–79. p.

CSEH GÉZA: *A Damjanich Rádió bullámbosszán*. Szolnok–Bp. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár–Arcanum, 2009. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár közleményei. 5.) (Szolarchiv digitális könyvtár. 1.)

Elektronikus dokumentum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár által 2003-ban megjelentetett kiadvány (Cseh Géza: *A Damjanich Rádió hullámbosszán.* 183 p.) digitalizált változata. CZÁJLIK PÉTER–EÖRSI LÁSZLÓ: A Corvin közti alelnök. *Élet és Irodalom*, 54. évf. 2010. 10. sz. márc. 12. 12. p.

Murányi Levente, Renner Péter.

DÉNES ZOLTÁN: Emlékképek a katolikus papok 1956-os tevékenységéről. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 416–421. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)

EÖRSI LÁSZLÓ: Baross tér, 1956. 1–2. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 33–44. p., 4. sz. 37–46. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Cigány a forradalom élén. 2009. x. 23.

http://www.fn.hu/belfold/20091022/cigany_forradalom_elen/

EÖRSI LÁSZLÓ: Fegyveres felkelő csoportok mint a nemzetőrség megalakításának előzményei. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről*, 2009. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 40–47. p.

ERDŐS FERENC: Sztálinváros–Dunapentele nemzetőrei 1956-ban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről*, 2009. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 67–74. p.

FAKÁSZ TIBOR: *Esztergom 1956-os története.* 2. átd. bőv. kiad. Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára–Esztergom Város Önkormányzata, 2008. 185 p.

FÖLDESI FERENC: *Szokrak a hamu alól. Appendix. Egy vásárhelyi nemzetőr 1956-ban.* Szeged, Bába, 2009. 206 p.

GYÓRI SZABÓ RÓBERT: 1956 és a zsidókérdés. In uő: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Bp. Gondolat, 2009. 254–271. p.

HORVÁTH MIKLÓS: 1956 és nemzetőrsege. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről*, 2009. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 57–66. p.

Igazságot az 1956-os egészségügyieknek! Szerk. Vincze János. Bp. NDP Kiadó, 2008. 364 p.

JUHÁSZ KATALIN: Angyalföld, 1956. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 556–576. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)

- KÉRI EDIT: *Kik lóttak a Kossuth téren '56-ban?* 3. jav., bőv. kiad. Bp. Magyarok Világszövetsége, 2009. 217 p.
- KOVÁCS EMŐKE: Az 1956-os forradalom és megtorlás Kaposváron. *Valóság*, 52. évf. 2009. 11. sz. 56–66. p.
- LICSKÓ GYÖRGY: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 105–121. p.
- Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban.* Szerk. Okváth Zsolt, Zsidi Vilmos. Előszó Szögi László. Bev. Vida István. Bp. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2007. 407 p. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai. 3.)
- MARINKA MELINDA: A szatmári svábok 1956-os forradalmi emlékei. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 509–518. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- „Mi, szegediek megtettük az első lépést...”. *Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján, Szeged, 2006. október 17–18.* Szerk. Bencsik Péter. A konferencia szervezői SZTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Nagy Imre Társaság, Szegedi Történezhallgatók Egyesülete. Szeged, Universitas Szeged, 2008. 143 p.
- „Monográfia” az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeiről és szereplőiről Csongrád megyében rendőri (állambiztonsági) szemmel. Szerk. Fejér Dénes. Jegyzetekkel ell. Bálint László. Szeged, Bába, 2009. 308 p.
- „A néppel tűzön-vízen át!” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2009.* Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 90 p.
- Egyes tanulmányait lásd külön tételekben.
- PACZOLAY GYULA: 1956 Veszprémben az egyetemen. Előzmények, következmények, hazai és nemzetközi vonatkozások. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 328–391. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- Pataki diákok az '56-os forradalomban.* Szerk. és az interjúkat kész. Szabó Csaba. Bp. For You Bt., 2008. 291 p.
- Sárbogárd, 1956. Vallomások, tények, dokumentumok.* Közrem. Ángyán József. Sárbogárd, Bogárd és Vidéke Lapkiadó, 2001. 213 p.
- SOMODI ISTVÁN: Kossuth tér, 1956. október 25. *Hitel*, 22. évf. 2009. 10. sz. 61–68. p.

- STANDEISKY ÉVA: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony–Bp. Kalligram–1956-os Intézet, 2010. 597 p.
- STANDEISKY ÉVA: A tömeg ötvenhatban. *Történelmi Szemle*, 51. évf. 2009. 4. sz. 561–584. p.
Rövidített fejezet a szerző 2010-ben megjelenő, *Népuralom ötvenhatban* c. monográfiájából.
- SÜMEGI, GYÖRGY: Péter Prokop and the 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 129–145. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: Prokop Péter és az 1956-os forradalom. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 131–147. p.
Prokop Péter (1919–2003) festőművész.
- SZAKOLCZAI ATTILA: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Főszerk. Romics Ignác. Bp. Kossuth, 2010. 112 p. (Magyarország története. 21.)
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os nemzetőrség megalakulása. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2009*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 48–56. p.
- SZAKOLCZAI, ATTILA: The main provincial centres of the 1956 revolution: Győr and Miskolc. In: *Challenging communism in Eastern Europe. 1956 and its legacy*. Ed. Terry Cox. London, Routledge, 2008. 53–72. p. (Routledge Europe–Asia Studies Series.)
- SZÁNTÓ FERENC: A nemzetőrség Somogyban az 1956-os forradalom idején. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2009*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2009. 75–87. p.
- TELENKÓ BAZIL MIHÁLY: Emlékező hagyomány. Parancsmegtagadásért golyó általi halál? In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanaszék, 2009. 316–326. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- TÓBIÁS ÁRON: A forradalom rádiója. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 44. sz. okt. 30. 12. p.
Szabad Kossuth Rádió.
- VARJASI IMRE: *Az 1956-os forradalmi bizottmányok tevékenysége és dokumentumai Hajdú-Bihar megyében. Forrásközlés*. Hajdúböszörmény, Fábrián, 2009. 334 p.

IV. A FORRADALOM NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

- 1956 erdélyi mártírjai. 3. *A Dobai-csoport*. Marosvásárhely, Mentor, 2009. 704 p.
- 1956 erdélyi mártírjai. 4. *A Fodor Pál-csoport*. Marosvásárhely, Mentor, 2010. 471 p.
- 1956 god. *Rosszijszko–bolgarszkije diszkusszii. Szbornyik sztatyej*. Red. G. G. Litarvin, T. V. Volokityina, R. P. Grisina. Moszkva, Insztyitut szlavjano-vegyenyija rosszijszkaja akagyemija nauk, 2008. 493 p.
- Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 237 p.
- A 2007. november 28–30-án Esztergomban tartott nemzetközi konferencia anyaga. Egyes tanulmányait lásd külön tételekben.
- ADRIÁNYI GÁBOR: Josef Frings bíboros és a kölni magyar katolikusok. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 113–123. p.
- ADRIÁNYI, GÁBOR: Cardinal Josef Frings and Hungarian catholics in Cologne. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 113–122. p.
- BALOGH MARGIT: Mindszenty József az amerikai követségen. Amerikai források, 1956–1971. *História*, 32. évf. 2010. 3. sz. 14–17. p.
- BÉKÉS, CSABA: East Central Europe, 1953–1956. In: *The Cambridge history of the cold war*. Ed. Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 334–352. p.
- BOHÁN BÉLA: A kárpátaljai római katolikus egyház 1956-ban. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 65–74. p.
- BOHÁN, BÉLA: The roman catholic church in Subcarpathia in 1956. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 69–77. p.
- BORHI LÁSZLÓ: Magyar–amerikai kapcsolatok, 1942–1989. 2. Magyar kérdés az ENSZ-ben. *História*, 32. évf. 2010. 3. sz. 6–9. p.
- BRANCATO, SANDRA: A Revolução Húngara (1956) nas páginas do jornal Diário de Notícias do Rio de Janeiro: primeiras impressões. In: *Ibero-*

- americana Quinqueecclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 103–118. p.
- BURA LÁSZLÓ: A romániai katolikus egyház és az 1956-os forradalom. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 9–19. p.
- BURA, LÁSZLÓ: The Roman catholic church and the 1956 Revolution. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 9–19. p.
- DÁVID GYULA: Az 1956-os magyar forradalom előtt, alatt és után a kolozsvári protestáns teológián. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 21–33. p.
- DÁVID, GYULA: Studying at the protestant theological institute in Cluj-Napoca before, during and after the 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 21–33. p.
- DURÁN COUSIN, EDUARDO: La epopeya húngara vista desde la Mitad del Mundo: Hungría abrió la puerta de la esperanza. In: *Iberoamericana Quinqueecclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 119–130. p.
- ERDÉLYI GÉZA: Magyar forradalom, 1956. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 81–83. p.
Csehszlovákia.
- ERDÉLYI, GÉZA: The 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István

- Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 85–86. p.
- FERRERO BLANCO, MARIA DOLORES: La „cuestión de Hungría” en la ONU (1956–1961): un interés primordial de la España franquista. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 295–377. p.
- GARAY VERA, CRISTIÁN: *Genocidio en un país lejano. Chile y la Revolución Húngara de 1956.* Santiago de Chile, Servicios Editoriales MAGO Editores, 2009. 156 p.
- GARAY VERA, CRISTIÁN: La rebelion hungara de 1956 y la política exterior de Chile. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 379–406. p.
- HEIT LÓRÁND LEVENTE: 1956 az Érmelléken. Sass Kálmán, Balaskó Vilmos és dr. Andrassy Ernő szerepe az érmihályfalvi események tükrében. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 496–508. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 464 p.
- Egyes tanulmányait lásd külön tételekben.
- The impact of te 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 147 p.
- Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira* c. kiadvány angol nyelvű változata. Egyes tanulmányait lásd külön tételekben.

- IVAN, EMESE: The 1956 revolution and the Melbourne Olympics. The changing perceptions of a dramatic story. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. nos. 1–2. 2008. 9–23. p.
- JANCSÓ, KATALIN: La revolución húngara de 1956 en la prensa peruana. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 131–144. p.
- JANKA GYÖRGY: 1956 és a görög katolikus kispapok. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 125–129. p.
A nyíregyházi Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- JANKA, GYÖRGY: 1956 and the Greek catholic seminarists. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 123–127. p.
- KESSERÚ NÉMETHY, JUDITH: El eco de la revolución de 1956 en la Argentina. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 145–188. p.
- KÉSZ BARNA: 1956 Kárpátalján. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 474–495. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- KOVÁCS LAJOS: *Anaklét atya bekecse.* Szerk. Vincze János. Bp. NDP Kiadó, 2008. 232 p.
- Kovács László Erik: 1956 emléke Köröstárkányban. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 453–459. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- LANDAVAZO, MARCO ANTONIO–SÁNCHEZ ANDRÉS, AUGUSTÍN: México ante la revolución húngara de 1956. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y*

- nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 189–222. p.
- LILÓN, DOMINGO ANTONIO: El reflejo de la revolución húngara de 56 en la República Dominicana. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 223–242. p.
- MARTÍN DE LA GUARDIA, RICARDO M.: El otoño húngaro en 1956 y la crisis de identidad en el movimiento comunista internacional. En colaboración con Guillermo Á. Pérez Sánchez e István Szilágyi. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 21–33. p.
- MARTÍNEZ DE LAS HERAS, AUGUSTIN: El reflejo de la revolución húngara de 1956 en la prensa española de la época. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006.* Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 35–85. p.
- MOLNÁR IMRE: 1956 hatása és következményei Csehszlovákiában. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 93–103. p.
- MOLNÁR, IMRE: Slovakian churches nad the Hungarian Revolution. The effect and consequences of 1956 in Czechoslovakia. In: *The impact of te 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe.* Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 95–105. p.

- MÓZES HUBA: Egyes kérdések még megoldásra várnak. Erdélyi írók nyilatkozatai 1956-ról – 1956/57-ben. In uő: *A fáklyák már égnek. Erdélyiségről és irodalomról*. Kolozsvár, Stúdium, 2009. 74–85. p.
- PÁL-ANTAL SÁNDOR: Egyházi személyek elleni megtorló perek a Magyar Autonóm Tartományban az 1956-os magyar forradalom után. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 33–45. p.
- PÁL-ANTAL, SÁNDOR: Realiatory trials against clerics in the Hungarian Autonomous Province after the 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 35–48. p.
- PAPP RICHÁRD: Az 1956-os forradalom a vajdasági magyarok emlékezetében és nemzeti identitásában. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 441–452. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- PONGRÁCZ, ATTILA: La imagen de 1956 de los húngaros brasilenos a base del tomo de 1957 del „Diario Húngaro Sudamericano”. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006*. Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 243–260. p
- REŽEK, MATEJA: Az 1956. évi magyar felkelés visszhangja Szlovéniában és Jugoszláviában. *Kommentár*, 2009. 5. sz. 92–102. p
- SIMON ATTILA: Az 1956-os forradalom recepciója a szlovákiai magyarok között. A csehszlovák belügyi jelentések és a visszaemlékezők tanúságtétele alapján. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 460–473. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- SZENTE-VARGA, MÓNIKA: „Y si hay alguno que vivo queda sera posible que contar pueda la historia tal como paso?” Libros editados en México sobre la revolución húngara de 1956. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de*

2006. Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 261–278. p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Pozicija rukovodstva KPK v uslovijah polszkovo krizisza oktyabrja 1956 g. In: *Rosszijszko-polszkij isztoricseszkiy almanah*. Vipuszk 4. Red. I. K. Kim et al. Sztavropol–Volograd–Moszkva, Sztavropolszkij goszudarsztvennij unyiverszityet, 2009. 78–101. p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Vengerszkije szobityija i szovjetszkoje obszesztvo. In: *Konflikti i kompromisszi v isztorii mirovih civilizacij. Szbornyik sztatyej*. Red. N. I. Baszovszkaja et al. Moszkva, Rosszijszkij goszudarsztvennij gumanitarnij unyiverszityet, 2009. 183–197. p.
- TÓFALVI ZOLTÁN: Az érmihályfalvi csoport pere. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 149–236. p.
- VAJDA BARNABÁS: Csehszlovákiai események az 1956-os magyar forradalom hatása alatt. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 85–92.
- VAJDA, BARNABÁS: Events in Czechoslovakia under the influence of the 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of te 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 87–94. p.
- VÁRADI NATÁLIA: A magyar egyházak helyzete Kárpátalján az 1956-os forradalom idején. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 75–80. p.
- VÁRADI, NATÁLIA: The plight of Hungarian denominations in Subcarpathia at the time of the 1956 Hungarian Revolution. In: *The impact of te 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 79–84. p.
- VASZILJEVA, N. V.: Otyecsesztvennaja isztoriografija o vojennoj roli SzSzsZR v vengerszkih szobityijah 1956 goda. In: *1956 god. Rosszijszko–bolgarszkije diszkusszii. Szbornyik sztatyej*. Red. G. G. Litarvin, T. V. Volokityina, R. P. Grisina. Moszkva, Insztyitut szlavanovegyenyija Rosszijszkaja akagyemija nauk, 2008. 267–284. p.

- VEKOV KÁROLY: A Szoboszlai-per. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 2009. 49–58. p.
Szoboszlai Aladár (Temesvár, 1925. január 18.–Arad, 1958. szeptember 1.) romániai, erdélyi katolikus pap pere.
- VEKOV, KÁROLY: The Szoboszlai trial. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 51–61. p.
- Vengerszkije szobityija 1956 goda glazami KGB i MVD SzSzsZR*. Szoszt. A. A. Zdanovics, V. K. Bilinyin, V. K. Gaszanov, V. I. Korotajev, V. F. Laskul. Moszkva, Obeginyennaja redakcija MVD Rosszii, 2009. 519 p.
- VERES KÁROLY: Az 1956-os forradalom és az erdélyi evangélikus egyház. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 59–64. p.
- VERES, KÁROLY: The 1956 Hungarian Revolution and the evangelical-lutheran church of Transylvania. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 63–67. p.
- WOLBRECHT, TOMASZ: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja és hatása a lengyel katolikus társadalomra. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2009. 105–111. p.
- WOLBRECHT, TOMASZ: The effect of the 1956 Hungarian Revolution on the Polish catholic society. In: *The impact of the 1956 Hungarian Revolution on religious life in Eastern Europe*. Ed., intr. István Zombori. Bp. Society for Church History in Hungary [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség], 2009. 107–112. p.

V. A FORRADALOM EMIGRÁCIÓJA

- ADAM, CHRISTOPHER: Spying on the refugees. The Kádár regime's secret agents and Canada's Hungarians, 1956–1989. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 109–124. p.
- CZIGÁNY MAGDA: „Just like other students”. *Reception of the 1956 Hungarian refugee students in Britain*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars, 2009. XII, 216 p.

- DALOS GYÖRGY–POHL PÁLMA: Levelek egy orosz tanárhoz. Dokumentációs. *Mozgó Világ*, 35. évf. 2009. 10. sz. 49–64. p.
1956-ban emigrált diákok levelei egykori orosz tanárukhöz.
- DREISZIGER, NÁNDOR: The biggest welcome ever. The Toronto Tories, the Ottawa liberals, and the admission of Hungarian refugees to Canada in 1956. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 41–83. p.
- DREISZIGER, NÁNDOR: The revolution, the refugees and Canada – in 1956 and after. An introduction. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 39–40. p.
- GAJDÓCSI, LEVENTE: Hungarian diplomacy and the Hungarian refugees of the 1956 revolution in Great Britain, 1956–1961. In: *Vándorló kisebbségek. Etnikai-migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben. Tanulmányok*. Szerk. Kupa László. Pécs, PTE–Bookmaster Kft., 2010. 193–198. p.
- KŐRÖSI ZSUZSANNA: Szabadabb világban életet teremteni. Emigrálás és beilleszkedés visszaemlékezések tükrében. In: *Évkönyv. 16. Kádárizmus. Mélyfúrások*. Szerk. Tischler János. Bp. 1956-os Intézet, 2009. 141–201. p.
- MIHÁLY, MÁRTA: Remembering 1956. Invited immigrants. The Sopron saga. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 143–151. p.
- PARÁK TIBOR: *A „vasember”. Egy geológus naplója az emigrációban, 1956–2000*. Bp. Magyar Ház, 2010. 332 p.
Svédország.
- SZŐKE ANNA: Az emlékezet felfrissítésére szükség van. Magyar emigránsok a vajdasági Kishegyesen. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 425–440. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- TÖMÖRY, ÉVA: Immigrant entrepreneurship. How the '56-ers helped to build Canada's economy. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 125–142. p.
- WIPPER, AUDREY: Ontario's Hungarians respond to the revolution and the refugee crisis. The fund-raising drive. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 2008. 85–107. p.

VI. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- 10 személy, aki leginkább felelős az 1956-os megtorlásért. *Rubicon*, 20. évf. 2010. (207.) 6. sz. 44–45. p.

- Kádár János, Marosán György, Biszku Béla, Münnich Ferenc, Nezvál Ferenc, Szénási Géza, Domokos József, Czinege Lajos, Lee Tibor, Rajnai Sándor.
 1957 – a megtorlás éve. Szerk. Szigethy Gábor. Bp. Múzeum 1956 Emlékére
 Közhasznú Alapítvány, 2009. 200 p.
- ARGEJÓ ÉVA: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jog-
 tudományi Karán. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 122–149. p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Forradalom után – szovjet szemmel. A budapesti szov-
 jet nagykövetség jelentése a magyarországi helyzetről 1957 februárjában.
Történelmi Szemle, 51. évf. 2009. 3. sz. 431–457. p.
- DOBOS MARIANNE: *Sorsfordító karácsonyok, 1944, 1956, 1989*. Bp. Ráció, 2009.
 459 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A kádári megtorlás utolsó áldozata. Nickelsburg László,
 1924–1961. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 43. sz. okt. 22. 10. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiós mítoszrombolás. [1.] Vitairat Szakolczai Attila
 Szegény Jankó Piroska című tanulmánya kapcsán. *Beszélő*, 3. f. 15. évf.
 2010. 1. sz. 52–56. p.
 A vitatott tanulmány: Szakolczai Attila: Szegény Jankó Piroska. Megsemmisítő eljárás. In: *Év-
 könyv*. 15. 2008. *Közelítések a kádárizmushoz*. Szerk. Germuska Pál, Rainer M. János. Bp. 1956-
 os Intézet, 2008. 279–374. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiós mítoszrombolás. 2. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–
 3. sz. 82–84. p.
 Válasz Szakolczai Attila Piroska és farkasai c. vitacikkére. (*Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz.
 77–81. p.)
- EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiós mítoszrombolás. 3.
[http://www.eorsilaszlo.hu/eorsilaszlo.hu/mainindex.php?branch=el&par
 ent_id=4&menu_id=V%E1logatott%20cikkek](http://www.eorsilaszlo.hu/eorsilaszlo.hu/mainindex.php?branch=el&parent_id=4&menu_id=V%E1logatott%20cikkek)
 2010. március
- GÁL ÉVA: Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–
 1959. In: *Évkönyv 16. 2009. Kádárizmus. Mélyfúrások*. Szerk. Tischler Já-
 nos. Budapest, 1956-os Intézet, 2009. 9–74. p.
- GARADNAI ÉRIKA: 1956 képei a forradalmat követő propagandisztikus drá-
 mákban In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaborá-
 ció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. Kovács József, Kunt Gergely.
 Miskolc, ME BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék, 2009.
 193–211. p.
 Dobozy Imre: Szélvihar; Darvas József: Kormos ég; Mesterházi Lajos: Pesti emberek.
- GYÁNI GÁBOR: A megtorlás és az emlékezet narratívái. Ötvenhat tapasztala-

- ta. In uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Bp. Nyitott Könyvműhely, 2010. 304–320. p.
- Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. november 7.–1958. január 25. Szerk., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Baráth Magdolna. Bp. Magyar Országos Levéltár, 2009. 1247 p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 48.)
- KISS RÉKA: Mítosz és történelem: a Tóth Ilona-per. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 291–309. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- Koszorúk. Hősök és áldozatok 1848/49-ben és 1956-ban*. Összeáll. és szerk. Surányi Dezső. Cegléd, Cegléd Város Polgármesteri Hivatala, 2008. 86 p.
- KOVÁCS EMŐKE: Az 1956-os forradalom és megtorlás Kaposváron. *Valóság*, 52. évf. 2009. 11. sz. 56–66. p.
- KOVÁCS JÓZSEF, Ö.: Márciusban újrakezdték. Mit írtak a faluról 1957-ben? In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 253–290. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- PUCHERT JÁNOS: A történetírás nehézségei. Egy túlélő személyes megjegyzése. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 4. sz. 90–91. p.
- Hozzászólás Eörsi László: *Koncepció-szétbomlás*. [1.] Vitairat Szakolczai Attila Szegény Jankó Piroska című tanulmánya kapcsán (*Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 1. sz. 52–56. p.), *Koncepció-szétbomlás*. 2. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 82–84. p., Szakolczai Attila Szegény Jankó Piroska. *Megsemmisítő eljárás* (Évkönyv. 15. 2008. Közéletek a kádárizmushoz. Szerk. Germuska Pál, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 279–374. p.), *Piroska és farkasai* (*Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 77–81. p.) című írásaihoz.
- ROZS ANDRÁS: Az 1956-os forradalom és szabadságharc Pécs városi résztvevői ellen folytatott bűnperes eljárások, 1957–1958. *Jura*, 15. évf. 2009. 1. sz. 112–122. p.
- SÁLYI LŐRINC: A kétajtós kelepce. A magyar írók ENSZ-nek címzett 1957-es tiltakozó nyilatkozatának keletkezési háttere. In: *Egyén és nemzet Európa történelmében. Tanulmányok*. Szerk. Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián. Bp. Heraldika, 2009. 136–148. p. (Modern Minerva könyvek. 1.)
- A 2008. szept. 11-én a Modern Minerva Alapítvány és a Kodolányi János Főiskola által rendezett konferencia szerkesztett anyaga.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Itt a mítosz, hol a mítosz? *Beszélő*, 3. f. 32. évf. 2010. 4. sz. 87–89. p.

Válasz Eörsi László *Koncepció mítoszrombolás*. 2. (Beszélő, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 82–84. p.) című írására.

SZAKOLCZAI ATTILA: Piroska és farkasai. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 77–81. p.

Válasz Eörsi László *Koncepció mítoszrombolás. Vitairat Szakolczai Attila Szegény Jankó Piroska című tanulmánya kapcsán* címet viselő írására. (Beszélő, 3. f. 15. évf. 2010. 1. sz. 52–56. p.)

SZENDREI GÉZA: *Kispesti internáltak, 1957–1959*. Bp. Rejtjel, 2009. 112 p.

SZERENCSES KÁROLY: Kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyv a Nagy Imre-perben. Ítéletvégrehajtási jegyzőkönyv Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós kivégzéséről. In: Szerencsés Károly: „Az ítélet: halál”. *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt. Batthyány Lajos, Bárdossy László, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre*. Bp. Kairosz, 2009. 406–410. p.

TAKÁCS TIBOR: Történész a kihallgatósobában. *Betekintő*, Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata. 2010. 2. sz. www.betekinto.hu

TYEKVICSKA ÁRPÁD: *Az 1956-ot követő megtorlás áldozatai és mártírjai*. Salgótarján, Nógrád Megyei Önkormányzat, [2009]. 20 p. (Nógrád, a varázslatos világ. 16.)

VII. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

1956 a néphagyományban. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 600 p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)

Egyes tanulmányait lásd külön tételekben.

1956 – 2006. Hungarian revolution commemoration. Melbourne, Australia 2006. A chronik of events. Melbourne, Hungarian Revolution Commemoration Organising Committee, 2008. 74 p.

1956 és emlékezete. Szerk. Pallai László, Püski Levente, Mazsu János. Debrecen, Debreceni Szemle Alapítvány, 2009. 227 p. (Debreceni Szemle könyvek. 1.)

Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2008. július 1.–2009. június 30. Összeáll. Győri László. In: *Évkönyv. 16. Kádárizmus. Mélyfűrészek*. Szerk. Tischler János. Bp. 1956-os Intézet, 2009. 483–494. p.

ALFÖLDY JENŐ: Krónikás ének a forradalomról. Csanádi Imre: Az 1956-os évre. *Kortárs*, 53. évf. 2009. 4. sz. 93–104. p.

BICZÓ GÁBOR: Szalay Lajos '56-os grafikái. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Deb-

- receni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 207–214. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- BORBÉLY SÁNDOR: Az olvasás „retorikája” és a szöveg identitásának jelentésrétegei dr. Fazekas Mihály ’56-os naplójában. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 226–238. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- BOROS GÉZA: Buried imaged. Photography in the cult of memory of the 1956 revolution. In: *Exposed memories. Family pictures in private and collective memory*. Ed. Zsófia Bán, Hedvig Turai. Bp. AICA International Association of Art Critics Hungarian Section, 2010. 89–108. p.
- CSETE ÖRS: Folklórmotívumok egy ’56-os élettörténetében. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 113–123. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- Vasi Ferenc (Tata, 1936–).
- Emlékhelyek, 1956 Budapest*. Bp. Emlékhely ’56 Alapítvány, 2008. 56 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Corvin közti emléktáblák. Legendák és tények. *História*, 31. évf. 2009. 9–10. sz. 60–62. p.
- GYÁNI GÁBOR: ’56 ellentmondásos emlékezete. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 78–85. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- GYÁNI GÁBOR: Ötvenhat tapasztalata. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 43. sz. okt. 22. 9. p.
- Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia, 1780–1956*. Szerk., a bevezetést és a jegyzeteket írta Buzinkay Géza. Bp. Corvina, 2009. 418 p.
- HOPPÁL MIHÁLY: Szabadság–mítosz–emlékezet. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 103–112. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- JESZENSZKY GÉZA: 1956 és a rendszerváltozás. Ellenzékek találkozása. *Kommentár*, 2009. 5. sz. 103–114. p.
- KEMÉNYFI RÓBERT: Az emlékezet hagyománya és megalkotott mitikus terei. 1956 kérdése a néprajzban. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egye-

- tem Néprajzi Tanszék, 2009. 41–61. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- KRÍZA ILDIKÓ: Élményelbeszélések az '56-os forradalommal kapcsolatos eseményekről. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 89–102. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- KÜRTI LÁSZLÓ: Határok nélkül: emlékezés, narratívák és 1956. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 124–150. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- LAJOS VERONIKA: Emlékező, emlékeztető és emlékezést szolgáló tárgyak. 1956 mindennapjai diákszemmel. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 215–225. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- Csics Gyula *Magyar forradalom, 1956. Napló* (Bp. 1956-os Intézet, 2006. 222 p.) c. könyvéről.
- LOVAS KISS ANTAL: „Nálunk nem történt semmi”. Az elhárítás mechanizmusai az '56-ról szóló narratívákban. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 521–535. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- MOLNÁR ADRIENNE: *89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról*. Bp. 1956-os Intézet, 2009. 286 p.
- NAGY, KÁROLY: Teaching a fraudulent history of the revolution during the Kádár dictatorship. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos.1–2. 2008. 25–32. p.
- PÉREZ, GUILLERMO Á.: Hungría, de una revolución a otra: de la tragedia revolucionaria de 1956 a la gloriosa revolución de 1989. En colaboración con Ricardo Martín de la Guardia e István Szilágyi. In: *Iberoamericana Quinceeclesiensis. 5. Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejos y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006*. Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón. Pécs, Edición del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 87–99. p.
- RÁKÓCZY ROZÁLIA: 1956-os röplapok annotált bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. 2009. 4. sz. 1223–1273. p.
- SELMECZI ATTILA: A Kossuth-címer és 1956. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Deb-

- receni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 189–206. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- SOMORJAI ÁDÁM: *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. 2. Tanulmányok és szövegközlések, 1956–1963.* Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2009. 264 p.
A *Sancta Sedes et Mindszenty, 1956–1975* c. trilógia 2. kötete.
- SZABÓ LÁSZLÓ: Tény, történeti tény, oral history, emlékezés, folklorizáció, folklór. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 62–77. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- SZABÓ ZOLTÁN, G.: Forradalmak emlékezete, 1848–1956. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 173–185. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: 1956-j v 1989-m. Pamjaty o revolucii v epohu szmeni szisztem. 1–2. *Rosszijszkij Kurjer. Centralnoj Jevropi.* Vena–Bp. 2009. ijunja 1–15. 1–13. p., 2009. ijunja 16–30. 4–11. p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Problema pereocenki szobityija 1956 g. v uszlovijah evolucii rezsima J. Kadara i szmeni szisztem v Vengrii 1989–1990 gg. In: *Obraz vojn i revolucii v isztoriceszkoi pamjatyi. Matyeriali konferencii.* Pjatyigorsz, Pjatyigorszki goszudarsztvennij unyiverszitet, 2009. 408–421. p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Vengerszkije szobityija 1956 g. v zapadnoj isztoriografii i obscsesztvenno-naucsnom szoznanyii, 1956–1989 gg. In: *Sztavropolszkij almanah. Rosszijszkovo obscsesztva intellektualnoj isztorii.* Vipuszk 11. Red. T. A. Buligina et al. Sztavropol, Sztavropolszkij goszudarsztvennij unyiverszitet, 2010. 211–245. p.
- SZŰK BALÁZS: Nemzeti jelképek az 1956-ról szóló magyar játékfilmekben. In: *1956 a néphagyományban.* Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 239–250. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)
- A temetés. 1989. június 16.* Szerk. Jánosi Katalin, Sipos Levente. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2009. 189 p.
A budapesti Hősök terén és a Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában elhangzott gyászbeszéd szövege és fényképek.
- TÓBIÁS ÁRON: Lesz-e Kádár népéből Nagy Imre, 1956 népe? *Kapu*, 22. évf. 2009. 6–7. sz. 115–122. p.

VOIGT VILMOS: Ezerkilencszázötvenhat a magyar folklorisztika számára. In: *1956 a néphagyományban*. Szerk. Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 26–40. p. (Studia Folkloristica et Ethnographica. 53.)

VIII. PORTRÉK

ANGYAL ISTVÁN

EÖRSI LÁSZLÓ: *Angyal István, 1928–1958. Angyal István önvallomásai*. Bp. Noran, 2008. 350 p.

BISZKU BÉLA

EÖRSI LÁSZLÓ: Biszku Béla Angyalföldön, 1956–57. *Rubicon*, 21. évf. 2010. (207.) 6. sz. 38–39. p.

HORVÁTH ATTILA: A puha diktatúra kemény kádere. *Rubicon*, 21. évf. 2010. (207.) 6. sz. 36–37. p.

KAHLER FRIGYES: Biszku Béla szerepe az 1956-os forradalom megtorlásában. *Rubicon*, 21. évf. 2010. (207.) 6. sz. 40–43. p.

CSORBA ISTVÁN

LITVAY OTTÓ: *Egy mérnök, Csorba István a forradalomban*. Miskolc, Pfliegler J. Ferenc Emlékére a Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltárért Alapítvány, 2009. 144 p.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

RÉVÉSZ SÁNDOR: HBA – ’56 ügyvivője. *Népszabadság*, 63. évf. 2010. 231. sz. 5. p.

HELTAI GYÖRGY

KENEDI JÁNOS: Heltai György. Az ’56-os Nagy Imre-kormány külügyminiszter-helyettese. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 45. sz. nov. 6. 10–11. p.

KOSÁRY DOMOKOS

KENDE PÉTER: Fordulópont volt-e életében 1956? In: *Hommage à Kosáry Domokos*. Szerk. Ferch Magda, Ormos Mária. Bp. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009. 62–80. p.

NAGY IMRE

SZILÁGYI, ISTVÁN: Imre Nagy y la Revolución húngara de 1956 – reflejos latinoamericanos de 1958–1959. In: *Iberoamericana Quinceeclesiensis*. 5. *Penencias presentadas en coloquio internacional „EncUEndtros – Viejops y nuevos encuentros entre Hungría, Europa e Iberoamérica: 1956 y 2006. El Reflejo de la revolución húngara de 1956 en Iberoamérica” Pécs, el 2 de mayo de 2006*. Ed. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingó Lilón. Pécs, Edición

del Centro Centroiberoamericano de la Universidad de Pécs, 2007. 279–291. p.

SZTIKALIN, ALEKSZANDR [SZERGEJEVICS]: Imre Nagy cserez 50 let poszle szmertyi. Pravda i vimiszel. *Rosszijszkij Kurjer. Centralnoj Jevropi*. Vena-Bp. 2008. ijunja 1–15. 1., 6–7. p.

TAMÁSI LAJOS

FÁBIÁN LÁSZLÓ: Hová tűnt a piros vér a pesti utcárol? Tamási Lajos emlékezete. *Magyar Napló*, 21. évf. 2009. 10. sz. 12–13. p.

IX. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLÉKEZŐ INTERJÚK

BODÓ JÓZSEF, H.: *A hársfa virága. Különös sorsok, igaz történetek*. 2. jav., bőv. kiad. Bp. Hetessy és Társa Bt., 2009. 335 p.

DIENER-KOVÁCS MÁRIA: *1956 a munkástanácsok forradalma. Visszaemlékezéseim*. Sajtó alá rend. Liliane Fraysse. Bp. Nyitott Könyv, 2009. 179 p.

Eredeti címe: *L'octobre Hongrois de 1956, la révolution des conseils*.

KRENZ, MARIA: *Made in Hungary. A life forged by history*. Boulder, Donner Publication, 2009. vi, 255 p.

MIHÁLYI ISTVÁN: *Kegyetlen irgalom*. Sopron, Novum Pro, 2009. 216 p.

A moszkvai levelezés, 1956–58. Lapok Hegedüs András volt miniszterelnök hagyatékából. A leveleket vál. és szerk. Tamási Miklós. A jegyzeteket és a rövid életrajzokat írta Révész Béla. Bp. Stencil Kulturális Alapítvány, 2010. 320 p.

NÁDAS LÁSZLÓ: *Palackposta... Levél Rozikának a múltrol és 1956-ról*. Bp. Kairosz, 2009. 55 p.

PAPP BARBARA: Történeti interjú és trauma. Egy kislány '56-os naplója. *Sic Itur ad Astra*, 20. évf. 2009. 60. sz. 225–233. p.

PETROV FERDINÁND: *A szabadság parazsa*. Bp. Püski, 2010. 200 p.

SULYOK LÁSZLÓ: *Velünk történt. Tettek és következmények, 1956*. Salgótarján, Szerző, 2010. 240 p.

SZALAI BÉLA: *Mozaik. Pannonhalma, 1956*. Bp. Publikus BT., 2009. 438 p.

UDVARY ILDIKÓ, D.: „Művészet-történelem”. Butak András: *Napló-könyvek, 1956*. X. 22.–XI. 4. *Egyenlítő*, 7. évf. 2009. 10. sz. 46–49. p.

IX. ISMERTETÉSEK

Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban. Szerk. Okváth Zsolt, Zsidi Vilmos. Bp. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2007. 407 p. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai. 3.)

- FABÓ EDIT: 1956 a felsőoktatási dokumentumokban. *Könyvtári Levelező/lap*, 21. évf. 2009. 8. sz. 29–30. p.
- MOLNÁR ADRIENNE: 89:56. *Ötvenhatosok a rendszerváltásról*. Bp. 1956-os Intézet, 2009. 286 p.
- NÓVÉ BÉLA: Gyázmunka vagy halotti tor? *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 46. sz. nov. 13. 27. p.
- Nagy Imre és kora. *Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 689 p.
- GÖMÖRI GYÖRGY: Ötvenhatról, több nézőpontból. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 43. sz. okt. 22. 27. p.
- Vengerszkije szobityija 1956 goda glazami KGB i MDV SZSZR. Szbornyik dokumentov*. Szosztavityeli A. A. Zdanovics, V. K. Bunyin, V. K. Gaszanov, V. I. Korotajev, V. F. Laskul. Moszkva, Objegyinyennaja redakcija MVD Rosszii, 2009. 519 p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Az „inspirált forradalom” szovjet dokumentumai. *Múltunk*, 54. évf. 2009. 3. sz. 280–288. p.
- Resistance, rebellion and revolution in Hungary and Central Europe. Commemorating 1956*. Eds. László Péter and Martyn Rady. London, Hungarian Cultural Centre, 2008. XIX, 361 p.
- GYÁNI, GÁBOR: The Hungarian tradition of resistance – and 1956. *The Hungarian Quarterly*, 2009. no. 193. 126–136. p.